

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

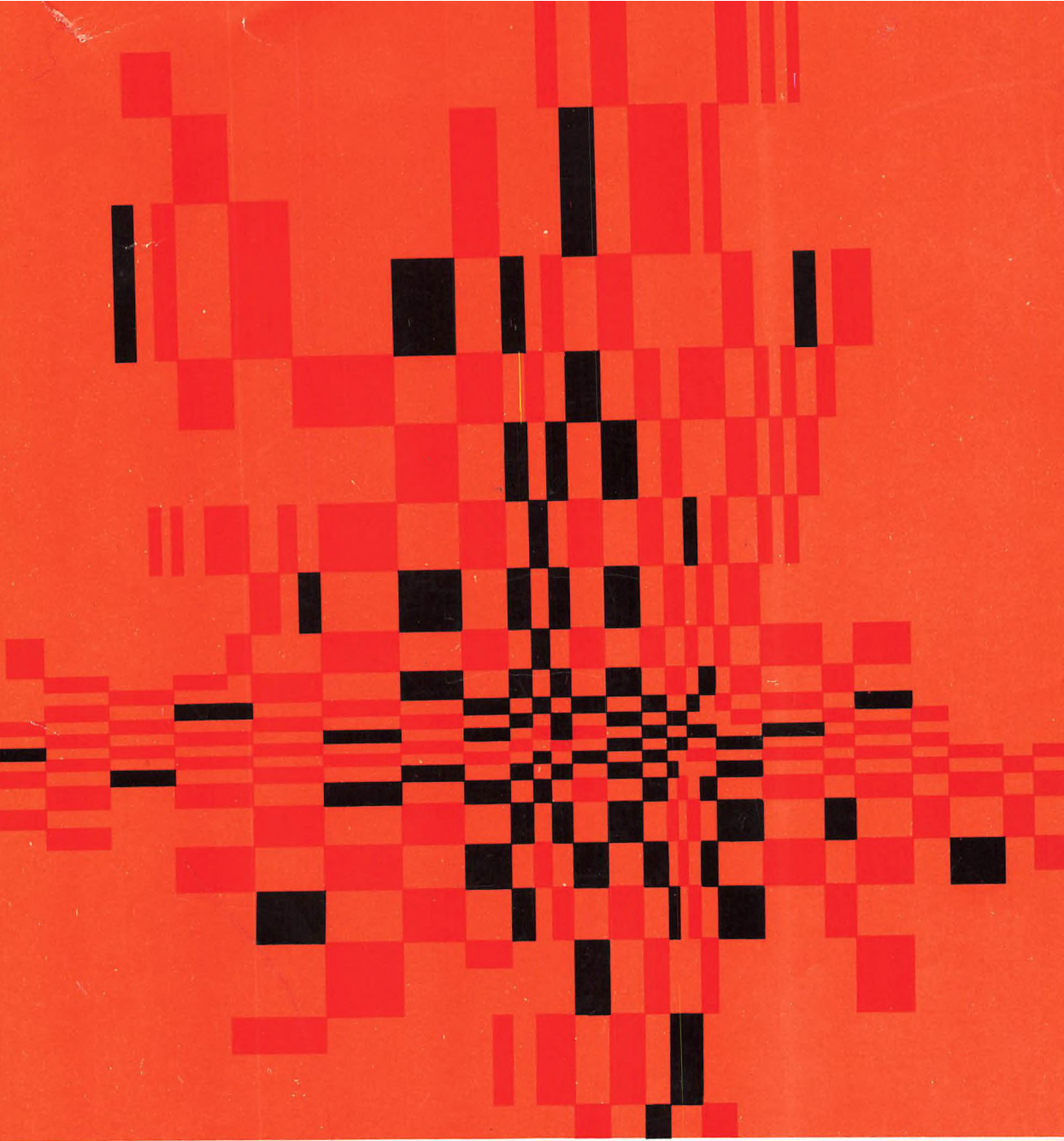
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BRUGSFORENINGERNE 1866-1896

PREBEN DOLLERUP

PREBEN DOLLERUP

BRUGSFORENINGERNE
1866-1896

Sociale, økonomiske og
politiske undersøgelser i de danske
brugsforeningers historie
fra 1866 til 1896

FÆLLESFORENINGEN
FOR DANMARKS BRUGSFORENINGER
DET DANSKE FORLAG · 1966
ALBERTSLUND

BRUGSFØRENINGERNE

1866-1896

Sociale, økonomiske og
politiske undersøgelser i de danske
brugsforeningers historie
fra 1866 til 1896

PREBEN DOLLERUP

BRUGSFORENINGERNE
1866-1896

Sociale, økonomiske og
politiske undersøgelser i de danske
brugsforeningers historie
fra 1866 til 1896

FÆLLESFORENINGEN
FOR DANMARKS BRUGSFORENINGER
DET DANSKE FORLAG · 1966
ALBERTSLUND

*Copyright 1966 by
Det danske Forlag
Albertslund*

RT TRYK

TILEGNET GERD

INDHOLD

Målsætning og afgrænsning	13
Kildernes omfang og karakter	13

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSENS BAGGRUND

Det sociale problem i landdistrikterne	17
Byerne: Næringsfrihed og industriens vækst	20
Land- og byarbejdernes trang. Offentlig og privat hjælp	23
Politiske grundforhold 1865–71	25
Brugsforeninger før 1866	26

KOOPERATIONEN VINDER FODFÆSTE 1865–66

Læge F. F. Ulrik og den første kooperative byggeforening	34
Københavns Arbejderforening, gasværksarbejderne – og en landsbylærer fra Møn	38
Den første levedygtige brugsforening: Nørresundby	40
Bevægelsens moderforening stiftes i Thisted	43
Pastor Sonnes ideer	53
Andelstanker 1865–66: resumé	58

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSEN 1866–71

»Arbejderen« som kilde	60
Sjælland dominerer	64
Landforeningernes sociale sammensætning	71
Byforeningernes sociale sammensætning	81
Hvad handlede de med	90

Brugsforeningerne og det øvrige samfund:

A. Den »almindelige« befolkning og brugsforeningerne	92
B. Brugsforeningerne og statsmagterne	97
C. En »politisk« brugsforening	109
Brugsforeningsbevægelsen 1866–71: konklusion	110

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSEN 1871–80

Politiske, økonomiske og sociale grundtræk i Danmark	116
Fællesforeningen 1871. Bevægelsens udbredelse og sammensætning ..	118
Socialismen og brugsforeningsbevægelsen	122
Den »politiske« brugsforening	133
Købstadskommissionen, rigsdagen og brugsforeningernes retslige stilling	142
Brugsforeningsbevægelsen 1871–80: resumé	154

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSEN 1880–1. APRIL 1885

Politiske, sociale og økonomiske hovedproblemer i visnepolitikken tid	157
Brugsforeningsbevægelsens nye opsving	160
Den økonomiske og sociale debat vedrørende brugsforeningerne	161
Brugsforeningerne og den politiske kamp	166
Modstanden mod brugsforeningsbevægelsen	177
Fællesforeningen af 1884. Hans Dønnergaard og Hansen-Ølstykke ..	183
Brugsforeningsbevægelsen 1880–1. april 1885: resumé	195

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSEN 1885–89

Politiske og økonomiske grundforhold	197
--	-----

Brugsforeningerne i provisoriepolitikken:

A. Brugsforeningsbevægelsens vækst og udbredelse	198
B. Venstres agitation	199
C. Den »politiske« brugsforening	208
D. Agitationen mod brugsforeningerne	213
Dønnergaard – Alberti – Berg	219

Kampen om fællesindkøbet:

A. Den sjællandske opposition	227
-------------------------------------	-----

B. Splittelse og opposition i Jylland	231
C. Dønnergaards fald – status quo	243
Den private handel, regeringen og brugsforeningerne	252
Brugsforeningsbevægelsen 1885–89: resumé	256
 BRUGSFORENINGSBEVÆGELSEN 1889–96	
Sammenslutning, landbrugskrise og politisk forlig	259
Den jyske overvægt i brugsforeningsbevægelsen	260
<i>De to fællesforeninger:</i>	
A. Den sjællandske fællesforening	262
B. Den jyske fællesforening	264
Den politiske kamp om brugsforeningsbevægelsen	268
<i>De to fællesforeninger:</i>	
C. Jyderne erobrer Sjælland – én fællesforening fra 1896	283
 SLUTNING	
Sociale, økonomiske og politiske faktorer bag brugsforeningsudviklingen fra 1866 til 1896	288
Kilder og litteratur	291
Indbydelse fra Severin Jørgensen af 5. juli 1887 til forsøgsvis deltagelse i fællesindkøb	Appendix A
Amtsvis og kronologisk fordeling af brugsforeninger, kendt fra perioden 1929–37	Appendix B
Person-, sted- og sagsregister	358

FORORD

Udarbejdelsen af denne bog har strakt sig over 6 år, ja i en vis forstand endnu længere. I 1960 henvendte jeg mig til FDB og forespurgte frejdigt, om Fællesforeningen ville yde en sum til et mindre projekt, idet jeg i min studietid havde foretaget en undersøgelse over visse sider af de danske brugsforeningers allertidligste historie og nu ønskede at indsamle et bredere kildemateriale for yderligere at belyse det behandlede problem. FDBs formand, professor, dr. oecon. P. Nyboe Andersen, tilbød da efter beslutning i Fællesforeningens bestyrelse, at FDB ville finansiere en undersøgelse af et større emne, som jeg selv fik lov at vælge, under forudsætning af at det havde tilknytning til brugsforeningsbevægelsens historie og kunne udgives i forbindelse med jubilæet i 1966. Jeg har således haft den lykke i en årrække at kunne arbejde på særdeles rimelige økonomiske vilkår og uden anden kontrol end lejlighedsvis samtaler med P. Nyboe Andersen. Jeg er derfor FDB og ganske særlig professor Nyboe Andersen megen tak skyldig. Man har her vist vejen til en ny type jubilæumsskrifter, som forhåbentlig ikke alene vil være et gode for erhvervene og institutionerne, men også, ved at pege på hvad der kan blive vor tids mæcener, vil skabe gunstigere kår for den unge forskning.

Endnu en enkeltperson, uden hvis hjælp denne bog aldrig var blevet skrevet: min tidligere lærer, universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang, som i en menneskealder har været vor førende landbrugshistoriker, og hvis inspiration og råd ikke alene satte mig i gang med den universitetsopgave, der blev udgangspunktet for nærværende arbejde, men også fulgte mig den lange vej igennem. Min oprigtige tak.

Slangerup 3. april 1966

Preben Dollerup.

INDLEDNING

Målsætning og afgrænsning.

Det her foreliggende arbejde søger at beskrive dansk brugsfor­ eningsbevægelse fra 1866 til 1896 og indenfor dette område fore­ tage en analyse, der skal finde de sociale, økonomiske og politiske faktorer, der måtte ligge bag bevægelsens opståen og udvikling. Begrænsningen i tid er motiveret ved, at de første levedygtige brugs­ foreninger i Danmark kommer til verden i 1866 og ved, at Fælles­ foreningen for Danmarks Brugsforeninger i sin nuværende skikkelse opstår ved nytår 1896 som en sammenslutning mellem to fælles­ foreninger med regional basis. At en sådan undersøgelse må give afkald på behandling af mange vigtige sider af brugsforeningernes liv er selvsagt. Dette gælder f. eks. de enkelte foreningers økono­ miske forhold og deres eventuelle kulturelle aktivitet, som her højst er strejft.

Kildernes omfang og karakter.

Der står et stort materiale til rådighed for en sådan undersøgelse. De utrykte kilder er de mindst givende. Brevstof er sjældent fore­ kommende, administrationens virksomhed har ikke efterladt sig in­ teressante spor i det utrykte materiale, som er fundet, og der er ikke bevaret nævneværdigt utrykt stof fra de tidligere end 1896 eksiste­ rende fællesforeninger. De lokale brugsforeninger måtte på forhånd antages at ligge inde med arkivalisk materiale, men en større efter­ søgning, organiseret gennem FDBs konsulenttjeneste, har kun givet ringe resultat. Derfor er vor viden om så vigtige emner som f. eks. finansieringen af brugsforeningsoprettelserne meget lille.

Det trykte materiale er meget omfattende og forskelligartet. Fra bevægelsen selv og dens mænd stammer dels pjecer som H. Chr. Sonnes berømte »Om Arbejderforeninger. Til Oplysning og Vejled­ ning« fra 1867 og Severin Jørgensens »Haandbog for Brugsforenin­ ger«, hvis førsteudgave kom i 1894, dels forskellige medlemsblade. Det første er det af V. S. V. Faber redigerede »Arbejderen«

1868–76,¹ et blad, der var overordentligt pålideligt i sin information, og som fulgte de enkelte foreningers opståen og udvikling ganske nøje, således at »Arbejderen« suppleret med andre kilder gør det muligt at danne sig et detailleret billede af så vigtige problemer som foreningernes sociale sammensætning og diskussionerne på fællesforeningsmøder. Fra 1876 til 1884 eksisterer ikke medlemsblade fra fællesforeningen, og da et sådant udgives i 1884–85 af Hans Dønnergaard, er det langt mindre og desuden uden Fabers interesse for at skaffe oplysninger om de lokale brugsforeninger – samtidig med at der eksisterer mange flere foreninger end i »Arbejderen«s tid, hvorved historikerens muligheder for at finde materiale til en dækkende beskrivelse naturligvis mindskes. Desuden erstattes det af Dønnergaard redigerede blad allerede i 1885 af en intern prisliste. Af dette blad kendes kun nogle eksemplarer fra 1889 til 1891, som ikke er meget oplysende om andet end vareforhold, selvom enkelte bemærkninger af interesse stundom fremkommer. Fra 1891 til 1895 udsendes prislisten som medlemsblad for den østdanske forening, men i høj grad med prislistens præg. Derimod redigerer Severin Jørgensen fra 1888 et månedsblad for den jyske fællesforening, der på en række punkter er righoldigt og oplysende, uden dog at nå »Arbejderen« i værdi for historikeren. Resultatet af medlemsbladenes karakter i 1880'erne og 90'erne er derfor, at vi er langt bedre underrettet om den jyske fællesforening end om den sjællandske.

Andre kildegrupper, der stammer fra foreningerne selv, er de mange vedtægter, der er bevaret i Det kongelige Biblioteks småtrykssamling. Imidlertid gælder det om denne gruppe, at vel er tallet stort, men i forhold til det samlede antal brugsforeninger, bliver det kun i den første af de i nærværende arbejde behandlede perioder (1866–71) så stort, at det kan anvendes med udbytte.

Den største kildegruppe er imidlertid dagspressen. Da brugsforeningerne jo journalistisk set oftest kun har lokal interesse, har det været nødvendigt at foretage en systematisk gennemgang af aviser fra praktisk taget alle dele af landet. Til gengæld giver aviserne historikeren en god hjælp ved landsdækningen i alle de tilfælde, hvor en lokal forenings forhold kan have betydning ud over det lokale bladområde, idet datidens aviser brugte saksen i et nu ukendt omfang. Der vises herved spor, der vel er slidsomme at følge, men ofte udbytterige. Dagspressen giver mange kontante oplysninger om de enkelte foreninger, referater af større møder o.s.v., men især er

den meget vigtig til belysning af offentlighedens opfattelse af brugsforeningerne, af propaganda, stemninger o.s.v. Avisernes svaghed som kilde er især, at de ikke regelmæssigt dækker brugsforeningsforhold, men selvsagt nærer størst interesse for sagen, når den er i søgelyset, som tilfældet var i den første tid efter 1866, eller i 1880'erne, da det nye opsving og snart efter de politiske kampe atter for en tid gjorde bevægelsen til egnet stof.²

Resultatet af medlemsbladenes og dagspressens forekomst og behandling er derfor, at vi ad denne vej bliver forholdsvis godt informeret fra 1866 til 1876 – naturligvis svagest henimod denne periodes sidste del, fordi vi ikke her kan hente oplysninger fra senere udgaver af »Arbejderen« – mens der fra 1876 til begyndelsen af 1880'erne er et hul i kildegrundlaget. Derefter er vi påny relativt velunderrettede, indtil blæsten om brugsforeningerne lægger sig i årtiets anden halvdel. Da vor viden især stammer fra dagspressen, har vi ikke det samme indblik i bevægelsens struktur og sammensætning, som tilfældet var i »Arbejderen«s tid. Fra 1888 til 1896 er vi ganske godt oplyste om den jyske brugsforeningsbevægelse, men dårligt om den sjællandske. (En hjælp her er imidlertid to af indenrigsministeriet foretagne undersøgelser, dækkende årene 1891 og 1897).

En sidste samtidig kilde bør nævnes, Rigsdagstidende, gennem hvilken forhandlingerne på rigsdagen om brugsforeningsforhold og dermed de forskellige perioders politiske opfattelse af brugsforeningerne kan følges.

Et senere materiale udgøres af de mange festskrifter, der findes i alle størrelser lige fra pjecer udgivne ved landsbyforeningers jubilæum til det store af A. Axelsen Drejer redigerede værk om »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896–1946«. Om alle disse brugsforeningsfestskrifter gælder, at de kun er værdifulde, hvor de citerer eller refererer foreningernes ellers ukendte arkiver. Et andet senere materiale udgøres af den af FDB fra 1928 udgivne »Brugsforeningsstatistik«, der giver oplysning om de enkelte foreningers stiftelsesår. Dette materiale er gengivet i appendix B og vurderet p. 322 ff.

Desværre foreligger der ingen videnskabelig behandling af brugsforeningernes tidligere historie i Danmark. Visse vigtige træk i forbindelse med den allertidligste Kooperation findes derimod i Svend Erik Stybe: »Frederik Dreier. Hans liv, hans samtid og hans sociale tænkning« fra 1959.

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSENS BAGGRUND

Det sociale problem i landdistrikterne

Befolkningen i det egentlige Danmark udgjorde ved folketællingen 1870 over 1,78 millioner, hvoraf næsten 1,4 millioner levede på landet og noget over 400.000 i København og købstæderne.¹ De to befolkningsgruppers nøjagtige struktur kan næppe oplyses. I 1873 viste en landejendomstælling,² at 14,3 % af hartkornsarealet tilhørte de knap 2000 godser med over 12 tdr. hartkorn, mens 75 % lå under godt 72.000 bøndergårde fra 1–12 tdr. hartkorn. Herindenfor dominerede de mellemstore gårde fra 4 til 8 tdr. htk., der repræsenterede 44 % af hartkornsarealet, fordelt på godt 25.000 gårde. Af de i alt godt 239.000 landbrugsejendomme var mere end 165.000 huse. Til disse huse, der altså omfattede mere end halvdelen af samtlige landbrugsejendomme, hørte imidlertid kun 10,6 % af hartkornsarealet. Kun knap 67.000 huse havde så meget hartkorn, 2 skæpper eller derover, at brugerne kunne leve som selvstændige bønder uden at søge arbejde for andre – selv om en del alligevel gjorde det – og på denne gruppe af huse faldt den overvejende mængde hushartkorn, nemlig knap 34.000 af godt 39.000.

I de resterende knap 99.000 huse boede største delen af landproletariatet. Statistikken fra 1873 bygger på en tælling af ejendomme og siger i sig selv intet om antallet af familier, men for landproletariatets vedkommende er vi ganske godt underrettet gennem en undersøgelse af arbejderforhold i Danmark 1872, som indenrigsministeriet lod foretage.³ Ministeriet tog ikke hensyn til husmænd med mere end 2 skæpper hartkorn – lidt ulogisk, fordi en del af dem dog arbejdede for andre – men fandt i øvrigt frem til lidt mere end 101.800 husmænd og innsiddere. Denne gruppe, der med husstand har omfattet henimod en fjerdedel af det egentlige Danmarks befolkning, repræsenterede det sociale spørgsmål i landdistrikterne.

Spørgsmålet var ikke nyt. Der har eksisteret husmænd i Danmark lige så længe, som der har været et ordnet landbrug.⁴ I enevældens første tid udgjorde husene på Sjælland omkring 30 % af samtlige landejendomme,⁵ hvilket forhold menes at have nogenlunde gyldighed også for landet som helhed. På Sjælland, hvor forholdene er bedst kendt, udgjorde landbefolkningen omkring år 1700 ca. 140.000 mennesker, men heraf var 6000 ikke bønder. Af de resterende hørte over 60.000 til gårdmandsstanden og omkring 45.000 til husmandsstanden. Der må også tages hensyn til de 22-24.000 tjenestefolk, der især rekrutteredes fra husmandsgruppen, og endelig til de ret store mængder tiggere.⁶ Det synes, som om Sjælland har været husmændenes landsdel. Forholdet mellem gårdmænd og husmænd var her 4 til 3, mens det på Fyn og sydhavsøerne antagelig har været 3 til 2 og i Jylland 2 til 1.⁷ Overalt var gårdmandsstanden da husmændene overtallig, men de mange ødegårde, som var fremkommet især i forbindelse med svenskekrigene 1657-60, medvirkede til at øge husmandstallet, både fordi ejeren ofte nedlagde gården som selvstændigt drevet brug, men lod bygningerne indrette til husmænd, og fordi gårdmænd i en ødegårdspræget landsby var så hoveriplagede, at de ofte mente at have fordel ved at gå fra det selvstændige brug og blive husmænd, boende i deres eget gamle stuehus.⁸ I de allerfleste tilfælde blev der kun tale om oprettelse af jordløse huse. I hele tidsrummet op til landbrugsreformerne var »de virkelige eller indbildte vanskeligheder ved at få fæstegårde besat i stand til næsten overalt at holde gårdantallet nede, således at befolkningstilvæksten udelukkende måtte give sig udslag i en forøgelse af husmandsbefolkningen.«⁹ Mens landbefolkningen på Sjælland-Møn i perioden 1700-1770 steg 30-40 %, voksede antallet af husmandsfamilier med mere end 80 %, og i de hundrede år fra matrikuleringen til landboreformerne må husmandsbefolkningen være fordoblet.¹⁰ Under udskiftningen bevirkede regeringens politik – og godsejernes interesser – en forholdsvis stor udparcellering, så flertallet af Danmarks husmænd på denne tid fik jord. En sammenligning mellem de bearbejdede folketællinger fra henholdsvis 1787 og 1801 viser, at husmandsstanden var gået frem i tal med 25 % og var blevet landbrugets største klasse.¹¹ Udviklingen over hele perioden fra 1660 er mest markant på Sjælland, hvor husantallet op til 1805 blev tredoblet, mens det i det øvrige Danmark højst blev fordoblet.¹² Reformatorernes hovedtanke var, at husmanden ikke skulle have mere

jord, end han kunne drive som bierhverv, mens han iøvrigt ernærede sig som landarbejder.

Ved landejendomstællingen 1835 var 90.000 af de 157.000 landejendomme huse med under 1 tdr. htk., mens 67.000 lå derover,¹³ og i 1873 var hustallet som nævnt 165.000 ud af 239.000. Hustallet var altså også i det 19. århundrede i stigning på bekostning af gårdene. Mens der i århundredets første trediedel oprettedes tre nye huse for hver gård, var dette tal for perioden 1835–73 gået op til 11 nye huse for hver ny gård.¹⁴ Ved indenrigsministeriets undersøgelse i 1872 havde man som nævnt fundet over 101.800 husmænd og indsiddere med mindre end 2 skæpper htk., hvoraf over 55.000 i øernes amter mod knap 47.000 i Jylland.¹⁵ 32 % var selvejerhusmænd med jord, 18 % uden jord, 14 % fæste- eller lejehusmænd med jord, 11 % var jordløse og 25 % indsiddere.¹⁶ Disse menneskers livsvilkår kender vi ikke alene fra indenrigsministeriets materiale, men også fra en privat undersøgelse, der blev foretaget af den unge nationaløkonom V. A. Falbe Hansen på omtrent samme tid.¹⁷ Falbe Hansen viser, at en husmand-landarbejders årsindtægt i gennemsnit for hele Danmark var ca. 180 rdl. samt et lille akkordtillæg, alt på egen kost. Men til dækning af en landarbejderfamilies elementæreste fornødenheder kræves ikke mindre end 250 rdl., altså 70 rdl. mere end årsfortjenesten.¹⁸ Differencen er dækket ved hustru- og børnearbejde, sædvanemæssige gaver m. m.,¹⁹ men ingen, der gennemlæser de to undersøgelser, kan undgå den opfattelse, at landarbejderen har levet på sultegrænsen, og at ganske små svingninger i beskæftigelse, levnedsmiddelpriser og lignende må have kunnet hindre ham i at klare sig selv.

Disse elendige forhold må ses på baggrund af den almindelige velstandsstigning blandt gård- og godsejere, som fandt sted fra ca. 1830. Priserne på landbrugsprodukter steg stærkt, og hovedproduktionen, kornavlens, blev omtrent fordoblet fra 1830 til 1870. Bønderne afsatte som oftest deres korn til byernes købmænd, hvor de så forsynede sig med de varer, der skulle købes til husholdningen eller gårdens drift i perioden fremover. Gårdmændene fik derfor gennem kornsælget et økonomisk set nærmere forhold til købstæderne, end husmændene fik. Denne velstandsstigning for landbrugets mellem- og overklasse fortsatte, til kornsalgskrisen satte ind i 1876–77. Men for husmændenes vedkommende mener Falbe Hansen, at reallønnen var faldet fra 1850'erne til 1871–72.²⁰ Svælget mellem de to grup-

per blev større end før, efterhånden som husmandens fattigdom og de større brugeres velstand tog til. Men samtidig med forbedringen af gårdmandens kår steg også hans mulighed for at gribe aktivt ind i landarbejderens forhold, en mulighed, som godsejeren naturligvis altid har haft.

Byerne: Næringsfrihed og industriens vækst.

Det er for denne tids vedkommende langt vanskeligere med en rimelig grad af sikkerhed at udtale sig om de økonomiske og sociale forhold i byerne. Landbrugets vilkår er i en årrække præget af en kontinuitet, som ikke træffes i København og i købstæderne. Her er problemet, hvornår et gennembrud, nemlig det industrielle, skal placeres, og i byforholdenes almindelige forudsætninger indgår en så voldsom begivenhed som gennemførelsen af næringsloven af 1857, der ganske vist også vedrører landdistrikterne.

Indtil næringslovens ikrafttræden 1862 bestod i princippet den middelalderlige næringsret, omend den var stærkt gennemhullet. Næringsfrihed var et liberalt krav og optrådte f. eks. som punkt på det program, som »Fædrelandet« opstillede i 1835 i forbindelse med det første stændermøde,¹ og Bondevenneselskabets program af 1. juli 1846 indeholdt også dette forlangende.² I 1839 foreslog den liberale bagermester, cand. jur. Sager, i de 32 mænds forsamling nedsættelse af en komite, til oplysning af fordelene og manglerne ved lavsvæsenet. Dette affødte i april 1840 en kongelig resolution, der befalede Københavns magistrat og borgerrepræsentation at vælge medlemmer til en komite, hvis hverv var at undersøge tilrådeligheden af ændringer i det københavnske lavs- og korporationsvæsen, og i den komite indtrådte noget senere overauditør Otto Müller. I betænkninger af 1843–44 og 1847 foreslog komiteen handelslavene ophævet straks og håndværkslavene efterhånden.³ Forslagene førte dog ikke – uvist af hvilken grund – til lovudstedelse,⁴ men Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849⁵ lover i § 88 »Alle indskrænkninger i den frie og lige adgang til erhverv, som ikke er begrundede i det almene vel, skulle hæves ved lov.«

Næste gang sagen kom for, var det på initiativ af Tscherning, der på rigsdagen i samlingen 1855–56 stillede forslag til en landhøkerlov, der gennemførtes 1856. Herved blev retten til at drive høkerhandel udvidet til landboer, dog ikke indenfor et område af

1 mil fra købstadens akseltorv, ligesom der fastsloges hvilke varer, der måtte handles med, og at det kun måtte ske i små kvantiteter.⁶ Indenrigsminister Krieger erklærede i forbindelse med lovforslaget, at han i næste samling ville forelægge et forslag til en samlet næringsretsreform, og dette byggedes på udkast af Otto Müller, nu rigsdagsmand for Frederiksborg amts 3. kreds.⁷ 29. december 1857 blev forslaget lov efter en lang og til tider lidenskabelig debat.

Som en indrømmelse til købstæderne trådte loven først i kraft 1. januar 1862. Dens centrale indhold er indførelsen af den frie og lige adgang til erhverv. Retten til at drive næring gjordes uafhængig af tilknytning til lav og af duelighedsprøver for svende og mestre, handelslavene ophævedes som tvangsorganisationer, og håndværks- og fabrikslav afskaffedes. Landdistrikter fik samme rettigheder til handel og håndværk som købstæder, dog med undtagelse af det såkaldte »læbælte«, en strækning på indtil $1\frac{1}{2}$ mil fra købstadens akseltorv. Høkerhandel og håndværk – med visse undtagelser – var forbudt i en zone, der strakte sig 1 mil, engros-, købmands- og detailhandel i et bælte på $1\frac{1}{2}$ mil fra bykernen. For handelen indførtes fire hovedborgerskaber: som grosserer, der kun fandtes i København, købmand – kun i provinsen og med ret til handel såvel engros som detail – høker, der kun måtte sælge visse elementære livsfor nødheder og kun i små portioner, og endelig som detailhandler, der måtte sælge alt, men ligeledes småt. Desuden fandtes nogle særlige borgerskaber, f. eks. som vinhandler.⁸

Næringsloven lægger den juridiske grund for mange sider af den følgende tids erhvervsliv og har indirekte såvel som direkte betydning for brugsforeningernes opståen, dels gennem indførelsen af næringsfrihed, dels ved tilladelsen til handelsvirksomhed på landet og endelig ved oprettelsen af læbælterne, der kom til at spille en ganske særlig rolle.

Næringsfriheden hjalp den danske industri⁹ frem, men skabte den ikke. Den første danske industri var opstået ved Christian IV's merkantilistiske politik, men omkring hundrede år efter kongens død kan forsøgene i det væsentlige siges at være strandede. I det 18. århundrede anden halvdel rejste sig på ny en dansk industri, som imidlertid mødte sin død med de store kriges ophør 1815. I 1830'erne begyndte for tredje gang en dansk industri, men nu på privat foranledning, og det er denne industri, som får sit gennembrud på den ene eller anden side af 1871. En række årsager virkede her sammen: næringsfriheden,

der gav en ny bevægelsesfrihed, adskillelsen fra Holsten, der hidtil havde været en overmægtig konkurrent, men som efter 1864 holdtes ude fra det danske marked ved toldloven af 1863, der egentlig havde haft en anden hensigt. Vigtige forudsætninger er også højkonjunkturen og kreditmulighederne.

Gennembruddet placeres oftest efter 1871, men et andet syn er også gjort gældende, således at Richard Willerslev,¹⁰ der ser det tidligere. En af grundene til, at uoverensstemmelser kan herske på dette felt, er dels manglen af en folketælling i 1865, dels utilstrækkeligheden af tallene fra 1870. I dette år boede som nævnt noget over 400.000 mennesker i København og købstæderne. Folketællingen meddeler, at 5,9 % af Københavns og 4,9 % af købstædernes befolkning ernærede sig som daglejere og arbejdsfolk, mens henholdsvis 14,7 % og 15 % var beskæftiget ved »produkters forædling«, altså håndværk og industri, og henholdsvis 5,4 % og 5 % ved handel.¹¹ For at omsætte disse tal til et socialt billede kræves naturligvis bl. a., at man tager disse personers familie med. Med hensyn til industrien ligger vanskeligheden, som allerede påpeget af Statistisk Tabelværk, i den opgørelse, som er givet af forholdet mellem hovedpersoner og medhjælpere i håndværk og industri, hvor der angives at være henholdsvis 124 og 102 medhjælpere pr. 100 hovedpersoner. (For handelen er tallene iøvrigt henholdsvis 52 og 60). Men denne opstilling viser ikke bedrifternes gennemsnitsstørrelse, fordi de fabrikmæssigt drevne virksomheder har opført de fleste arbejdere, ikke som medhjælpere, men som daglejere eller arbejdsfolk.¹²

Hvordan det end har ligget i detaljer, er det klart, at de forhold, som i ældre tid var lavsvæsenets forudsætning, i de fleste fag var forsvundet, da man nåede 1866. En håndværkssvend kunne ikke længere gå ud fra, at han efterhånden ville blive mester, og dette i forbindelse med håndværksskrisen og frygten for næringsfrihedens følger bevirkede i hvert fald i København en kraftig absolut og relativ stigning i antallet af daglejere på håndværkssvendenes bekostning.¹³ Tilsammen peger disse enkeltheder frem mod en tid, hvor de faglærte og ufaglærte arbejderes fællesinteresser opvejede de gamle standsmodsætninger, men hvorvidt en sådan solidaritetsfølelse havde udviklet sig i 1866 eller opstod i de følgende år, kan ingen med sikkerhed sige.

Land- og byarbejdernes trang. Offentlig og privat hjælp.

Langt den største post på en land- eller byarbejders budget var kosten. Falbe Hansen ansætter landarbejder-husmandens udgift til føde og brændsel til 80 % af budgettets udgiftsside,¹ og hans iagttagelse for landets vedkommende kan suppleres med indenrigsministeriets undersøgelse. Hvad angår byerne, må vi nøjes med den sidste. Indenrigsministeriet anslog den københavnske arbejders årlige udgift til at svinge mellem 350 og 405 rdl., mens hans fødevarerudgifter varierede fra 250 til 280 rdl.² I købstæderne havde arbejderen udgifter på ialt mellem 210 og 365 rdl., hvoraf fra 150 til 250 rdl. gik til kosten.³ Indenfor kostudgifterne udgjorde rugbrød den største post, og derefter kom flæsk og smør. Det er indlysende, at disse to varer på landet ofte er »foræret« væk, altså givet som sædvanebestemt del af lønnen, eller også er blevet solgt til en favørpris. I byerne kan sådant kun tænkes i sjældne undtagelsestilfælde.⁴ De andre større udgifter var til husleje og klæder, brændevin og tobak; deres indbyrdes forhold varierer en del efter stedet. Tobak og brændevin, som man på forhånd ville være tilbøjelig til at negligere, er, målt med budgettets beskedne målestok, en ret stor udgift for den københavnske arbejder, på størrelse med udgifterne til klæder, for købstadsarbejderen svarende til halvdelen af huslejen og fra en trediedel til halvdelen af tøjudgifterne.⁵

Den almindelige udvikling i 1860'erne var, at de fleste arbejders kår forringedes ved, at pengelønnen undlod at stige, mens priserne på arbejdernes fornødenheder gik i vejret, med andre ord at reel-lønnen daledede. Det må dog erindres, at de lokale forskelligheder såvel som variationerne fra fag til fag var meget store.⁶ Den vigtigste varegruppe på arbejderbudgettet, levnedsmidler, begyndte at stige i 1866. De vegetabiliske nåede toppen i 1868, de animalske året efter. Huslejen steg voldsomt i 1865 og holdt sig længe på et højt niveau. Klæderne tog det store spring allerede i 1862 og kulminerede 1866, men endnu 1869 var priserne høje.⁷

Har en by- eller landarbejder af en eller anden grund ikke kunnet klare sig, var den hyppigste udvej ganske sikkert fattigvæsenet, hvis forhold især hvilede på ordningen af 1799 for København og reglerne af 1803 for købstæder og landdistrikter. Ved disse forordninger oprettedes fattigkommissioner med sognepræsten som født formand, og der indførtes en særlig fattigskat. En hovedlinie

var, at hvert sogn skulle forsørge sine egne fattige. Især byerne ejede fra gammel tid såkaldte fattighuse, der stammede fra gaver og testamenter, og som anvendtes til bolig for trængende borgere. Fattighusene omdannedes nu i vid udstrækning til forsørgelses- og arbejdsanstalter, hvor man ville samle alle købstadens fattige. Disse anstalter er de såkaldte fattiggårde, der også nåede landdistrikterne, nemlig omkring 1860, efter og under en periode med kraftigt pres på kommunernes fattigvæsen, og som afløsning af »den individuelle« pleje. Fattigkommissionernes forretninger overgik ved landkommunalloven af 1867 og købstadsloven af 1868 til henholdsvis sogneråd og byråd.⁸ Anvendelsen af dette fattigvæsen var i stærk stigen. I København opgjordes tallet af fattigforsørgede i 1850 til 5 % af befolkningen, midt i samme årti er det næsten 9 % og i 1860 over 9 %. Derefter bedres forholdene, men i 1867–68 stiger tallet igen, så 10 % af befolkningen i 1867 er forsørgede. For købstædernes vedkommende er kilderne mindre gode, men det kan ses, at udgiften til fattigvæsenet stiger mere end den almindelige pristigning berettiger og når et højdepunkt i 1868.⁹

Udover fattigvæsenet må nævnes en del privat velgørenhed, hvis virke har været ret tilfældig.¹⁰ Der var kun svage tegn på, at socialforsikringstanken begyndte at vinde frem. Til lavene havde der været knyttet forskellige hjælpe-, syge- og begravelseskasser, og det var bl. a. lovgivningsmagtens hensigt med tidsfristen for næringslovens ikrafttræden, at der skulle være rimelig tid til at skaffe disse funktioner varetaget på anden vis. Det lykkedes bedst – men ikke godt – i København og kun for nogle svendeforeningers vedkommende, mens mesterforeningerne i 1860'erne især var selskabelige sammenslutninger. I provinsen synes tanken i det hele taget at have lidt fiasko.¹¹

Sygekasserne, i hvert fald som de trådte frem i 1860'erne, er en gren på selvhjælpsbevægelsen. For den liberale opfattelse stod det klart, at arbejdernes kår skulle forbedres ved arbejdernes egne kræfter, selvhjælp, og da arbejderens egne kræfter jo var små, måtte han slutte sig sammen med ligestillede i »associationer« med f. eks. syge- eller alderdomsunderstøttelse som formål. Fra association til kooperation er skridtet ikke langt. Desværre er vort kendskab til selvhjælpsbevægelsen meget sparsomt, ikke fordi kildestoffet mangler, men fordi det ikke er undersøgt. Det lader sig derfor ikke gøre at skelne skarpt mellem selvhjælp og hjælp til selvhjælp – om tiden

selv har kunnet, er vel tvivlsomt – og det er også umuligt med sikkerhed at datere bevægelsen. Så tidligt som i 1850 kendes på Frijsenborg grevskab en »Forening til Understøttelse af gamle Husmænd og Indsiddere samt Enker og Husmænds uforsørgede Børn«¹², og i 1863 har en såkaldt arbejderforening i Søllerød syge-, begravelses- og lånekasse,¹³ men herudover menes selvhjælpsbevægelsens store tid at begynde med midten af 1860'erne.¹⁴

Det er i hvert fald i 1865, at selvhjælpsprincippet indføres på det sociale område, hvor den hjælpende aktivitet var mest udpræget: boligbyggeriet. Allerede 1851 var de første arbejderboliger opført på Christianshavn,¹⁵ og i 1853 – koleraåret – stiftede lægen C. J. E. Hornemann den lægeforening, som bl. a. blev kendt ved at bygge de såkaldte Lægeforeningens Boliger på Østerfælled, som toges i brug allerede året efter. Andre arbejderkvarterer skød op, alle beregnet som gode, billige lejehuse for arbejderne og som en gren af den almindelige velgørende virksomhed.¹⁶ Men i 1865 møder vi her velgørenhed afløst af selvhjælp gennem Kooperationen på en måde, der foregriber andelsbevægelsen fra 1866 og fremefter. Da sagen gennem initiativtageren, læge F. F. Ulriks person og også gennem sin idé har så nær tilknytning til brugsforeningerne, skal »Arbejdernes Byggeforening, stiftet af Burmeister & Wains Arbejdere« først omtales i et senere afsnit.

Politiske grundforhold 1865 – 71.

I 1866, da de to første brugsforeninger, der fandt varig og varigere beståen, stiftedes, var regeringschefen landets største godsejer, lensgreve C. E. Frijs-Frijsenborg, som i 1865 havde dannet regering. Hans godsejerprægede ministerium opnåede ved en alliance mellem visse venstre-politikere med I. A. Hansen i spidsen (alliancen mellem de store og små bønder) at kunne fremsætte et forslag til ny grundlov, der også fik de nationalliberales støtte og blev vedtaget. Grundloven, der i hovedsagen var indenrigsminister, godsejer J. B. S. Estrups værk, skabte et godsejerdomineret landsting og et uændret demokratisk folketing. Forfatningen af 1866 svarede bedre til landets økonomiske og sociale magtfordeling end juni-grundloven. Dens politiske hovedindhold var sikkerhed for godsejerne og det nationalliberale borgerskab mod en overmægtig indflydelse fra bønderne.

Forfatningen forudsatte et samarbejde mellem regering, landsting og folketing, og indeholdt ingen bestemmelse til løsning af det problem, der ville opstå i tilfælde af grundlæggende uoverensstemmelse mellem de to ting. Det samarbejde, der havde indledt den, forståelsen mellem godsejerne og de venstremænd, der havde fulgt I. A. Hansen, blev imidlertid ikke varigt. Frijs-Frijsenborg balancerede mellem bønder og nationalliberale, og trådte efterhånden de sidste nærmere og nærmere. Hans ministerium trådte tilbage i maj 1870 og afløstes af regeringen Holstein-Holsteinborg, der på Estrups foranledning – denne holdt sig selv udenfor – var en alliance mellem godsejere og nationalliberale. I Venstre måtte al tale om et samarbejde med godsejerne nu forstumme. De forskellige venstregrupper nærmede sig hinanden og dannede i 1870 »Det forenede Venstre«, hvis indenrigspolitiske program betonedede »folketingets grundlovs-mæssige forret«.

Brugsforeninger før 1866.

Brugsforeningerne er et vigtigt skud på den mangesidede bevægelse, der omfattes af ordet kooperation.¹ Glosen kan i og for sig anvendes om alle former for samarbejde, men i snævrere forstand tænkes der med kooperationen oftest kun på frivillig sammenslutning. Hensigten med sammenslutningen kan være at forsyne medlemmerne med varer eller tjenesteydelser, eller at beskæftige medlemmerne ved produktion med salg for øje, men også at fordele medlemmernes selvstændige produktion og endelig at finansiere deltagernes sær- eller samvirksomhed, i alle tilfælde med den tanke at overflødig-gøre hæmmende og måske fordyrende mellemlid, som f. eks. detail-handlere. Imidlertid er begrebets rækkevidde ikke altid bestemt af streng logik, men kan også være traditionelt afgrænset. Således er det ikke i England almindeligt at regne byggeforeninger med til andelsbevægelsen, mens dette ofte er tilfældet andetsteds, og i hvert fald var det i Danmark i den her behandlede periode.

Kooperationsideer træffes forskellige steder i Europa og længe forud for 1866. I Frankrig arbejdede »utopiske socialister« som Saint-Simon, Charles Fourier og Pierre Joseph Proudhon med sådanne tanker. Mens de franske bestræbelser fra forbrugerkooperationen ret hurtigt gik over til især at rette sig mod produktions-sammenslutninger, er England brugsforeningernes klassiske land.

Allerede i 1761 træffes i Skotland en væverforening, der forsynede medlemmerne med vævekamme og mel. En egentlig kooperationsbevægelse skabtes først af Robert Owen og lægen William King, således at antallet af kooperative sammenslutninger i England omkring 1830 anslås til 2–300. Skønt denne første bevægelse løb ud i sandet, var den dog en vigtig forudsætning for den næste, livskraftige, der er knyttet til navnet Rochdale, hvor en gruppe mennesker – den gamle opfattelse om de fattige vævere er ikke ganske holdbar – i 1844 startede en brugsforening på grundlag af de såkaldte Rochdale-principper. Dette system var ganske vist ikke opfundet i Rochdale, men bredte sig herfra i sammenhæng med den »kristne, socialistiske« bevægelse over England og siden til store dele af den øvrige verden. Det karakteristiske er, at handelen foregår kontant og til dagens gængse priser, altså uden moderation, mens overskuddet periodevis udbetales medlemmerne efter hver enkelts købsandel, ikke efter størrelsen af hans indskud. Et andet vigtigt punkt var henlæggelsen af en procentdel af overskudet, $2\frac{1}{2}\%$, til et fond for kulturel virksomhed. Disse Rochdale-principper indførtes omkring 1849 i Tyskland af Victor Aimé Huber, og Hermann Schulze-Delitzsch og Fr. W. Raiffeisen omformede de engelske ideer med særligt henblik på tyske forhold.

I Danmark var kooperationsideer i fransk form kendt i hvert fald nogle år før dannelsen af den første kooperative forening, vi hører om på hjemlig grund. Op til 1843 og i dette år blev offentligheden underrettet om andelsbevægelsen i Frankrig gennem den virksomhed, der øvedes af »Københavnsposten«s redaktør, I. P. Grüne, og af Meir Aron Goldschmidt i tidsskriftet »Nord og Syd«.² Da det kooperative grundprincip er så enkelt, er det naturligvis bragt til anvendelse i Danmark før Grüne og Goldschmidt, i hvert fald i landsbysamfundet i form af samkøb, men næppe som varige, faste organisationer.³

Den første danske kooperative forening, vi er underrettet om, blev oprettet 1852 på Det berlingske Bogtrykkeri,⁴ hvor en indvandret tysk typograf, den senere kendte socialdemokrat E. Heinemann, i maj udsendte et cirkulære til sine arbejdskammerater på virksomheden. I cirkulæret opfordrede Heinemann »da sommeren stunder til og tørsten indfinder sig med varmen«, sine kolleger til sammen med ham at indkøbe et »træ« øl og fordele det på flasker. Prisen pr. flaske ville alt iberegnet blive $2\frac{1}{2}$ sk., mens den normale

pris var 6 sk. Opbevaring og aftapning og udlevering skulle ordnes af bogtrykkeriets fyrbøder, T. C. Nissen. Imidlertid følte værtshuskorporationen sig krænket i sin næring, og anlagde i samme måned sag mod fyrbøder Nissen. 5. juni 1852 afsagde retten dom og frifandt fyrbøderen, fordi han ikke kunne siges at »forhandle« øl. Dermed havde foreningen været reddet, hvis ikke bogtrykkeriets ledelse var skredet ind og havde forbudt foreningen, vel sagtens for ikke at komme i et unødigt modsætningsforhold til handelsstanden.

Kooperationstanken havde også fænget andre steder. Netop samme dag, som dommen faldt, indeholdt Lolland-Falsters Stiftstidende en artikel af den senere venstrepolitiker Carl Reinholdt Jensen, som mente, at arbejderne burde forene sig for at oprette butikker, der under arbejdernes kontrol blev bestyrede af dertil valgte handlende, altså hvad vi ville kalde uddelere. Der skulle først og fremmest handles med »de almindelige nødvendighedsartikler som fedevarer, brændsel, sukker, kaffe, te o.s.v.«, alt til indkøbspris plus en af foreningen fastsat tillægsafgift, således at der alligevel skete en besparelse. Den fremsynede Reinholdt Jensen anbefalede også landmændene at danne en sammenslutning til handel med korn og foderstoffer. Ølforeningen blev altså standset i starten, og Reinholdt Jensens lyse ide synes ikke at have haft praktiske resultater.

Men på samme tid dannedes i København en »økonomikomite«, hvortil initiativet udgik fra politikerens, jernstøber P. F. Lunde, der var formand for »Foreningen for Arbejdsklassens Vel«. I december 1851 gik han ind for at oprette »sådanne økonomikomiteer, som består flere steder i udlandet, til hvilke de medlemmer, som føler lyst dertil, tid efter anden kunne indbetale småbeløb, for hvilke der i den billigste tid opkøbes nødvendighedsartikler, f. eks. brændsel o.s.v., som da atter udleveres til vedkommende for indkøbsprisen på en tid, da menigmand ellers plejer at måtte betale den dobbelte pris hos de handlende.«⁵ Derefter drøftedes sagen på møder i »Foreningen for Arbejdsklassens Vel« og i dens blad, og i januar 1852 blev det meddelt som bestyrelsens opfattelse, at man indtil videre skulle nøjes med at handle med brændsel.⁶ I februar udsendtes indbydelse til at deltage,⁷ og 4. juni – dagen før fyrbøder Nissen blev frifundet og Reinholdt Jensens artikel tryktes – afholdtes konstituerende generalforsamling, hvor lovene blev vedtaget. Foreningens formål skulle være at indkøbe brændsel på de billige årstider og uddele det, såvidt muligt til indkøbsprisen, i løbet af vinteren. Brændslet skulle ind-

købes for de ugebidrag, mindst 1 mark, som medlemmerne betalte, og som opsparede i foreningens kasse. Den eneste betingelse for medlemskab synes at være indbetalingen af dette ugebidrag. Man har åbenbart været bange for, at nogen skulle udnytte foreningen i forretningsmæssigt øjemed, siden det forbødes at indbetale mere end 26 rd. i løbet af et år. I bestyrelsen sad bl. a. Lunde, der var formand, og bohème-journalisten Louis Touscher, engang Korsarens redaktør.

Kort efter begyndte indbetalingen af medlemsbidragene først til bestyrelsesmedlemmerne, siden – fra slutningen af juli – til otte urtekræmmere omkring i byen. Endnu inden de første indkøb var foretaget, blev frafaldet fra foreningen imidlertid så stort, at der af de oprindelige 280 medlemmer kun var 90 til rest. Bestyrelsen påtænkte da at betale bidragene tilbage, men valgte i stedet at træffe aftale med en brændselshandler, der leverede medlemmerne brænde for det indskud, som allerede var indkommet.⁸

Det næste kooperative forsøg udgik fra en oppositionel fløj af »Foreningen for Arbejdsklassens Vel«, og den egentlige hovedmand var den medicinske student og politiske tænkner, Frederik Dreier. Dreier står i sin politiske tænkning især i gæld til Pierre Joseph Proudhon, der iøvrigt også var den af Frankrigs »socialister«, som på dette tidspunkt var bedst kendt i Danmark.⁹ Også de kooperative ideer har Dreier hentet fra Proudhon, der i frie associationer så løsningen på samfundsproblemerne såvel med hensyn til produktion, fordeling, kreditgivning, investering, politik som kulturliv. Følgen af den gennem associationerne skabte demokratiske samfundsopbygning ville blive statens gradvise bortvisen.¹⁰ Omtrent på samme måde tænkte Dreier sig et frit samfund opbygget ved en gradvis demokratisering fra neden gennem frivillige associationer, såvel med hensyn til produktion som fordeling og kulturliv. Disse grundassociationer skulle igen, på frivillig basis, sammenslutes til kommuner og disse igen til nationer. I den sidste ende kunne nationerne så danne forbund.¹¹ Mens selve teorien altså stammer fra Proudhon, er dens konkrete tillempling især foretaget på grundlag af et fransk skrift, der i 1851 udkom i Paris, nemlig André Cochut: *Les associations ouvrières. Histoire et théorie des tentatives de réorganisation industrielle opérées depuis la révolution de 1848.*¹² Dreier har uafhængigt af Cochut udarbejdet planer til en litterær association, og på grundlag af Cochuts beskrivelse også til en skrædder-

association, d.v.s. et kooperativt skrædderi, der skulle være begyndelsen til et landsomfattende system af arbejdsforeninger.¹³ Kun i ét tilfælde gav Dreiers tanker sig praktisk udslag, nemlig i dannelsen af »Foreningen for billige Livsfornødenheder«. På grundlag af Cochuts beskrivelse af en indkøbsforening i Lille beskrev Dreier i sit tidsskrift »Samfundets Reform«, hvordan en dansk indkøbsforening burde indrettes, og nævnte iøvrigt, at sådanne foreninger fandtes i England, Paris og Elsass.¹⁴

Mens Dreier skrev disse ting, stod han som medlem af »Foreningen for Arbejdsklassens Vel«, hvor han kom til at tilhøre den oppositionelle fløj og havde held til at samle en del utilfredse om sig. Han skal ligefrem have haft planer om at danne et reformselskab, som bl. a. skulle oprette en brugsforening, men en sygdom fra september 1852 hindrede ham heri. I slutningen af året 1852 indledtes der forhandlinger om en sammenslutning af »Foreningen for Arbejdsklassens Vel« og C. V. Rimestads »Håndværkerdannelsesforeningen«, og i januar 1853 gik de to organisationer sammen under navnet »Arbejderforeningen« med Rimestad som formand. Dreier fik snart en betydelig indflydelse i denne forening, og det var ham, der stod bag udsendelsen 12. februar af en opfordring til indmeldelse i en »Forening for billige Livsfornødenheder«, selvom han ikke var blandt indbyderne. Foreningen kom imidlertid først i gang efter Dreiers død 9. maj 1853. Foreningen holdt sin første generalforsamling i august 1853 og regnes for stiftet 6. oktober samme år.¹⁵ Dens første formand var statsvidenskabelig kandidat Gerhard Chr. Ploug, en broder til Carl Ploug, der i januar 1854 afløstes af handelsfuldmægtig F. Ravn. Den havde i august 1853 knap 1150 medlemmer, men menes hurtigt at være gået tilbage. Handelen omfattede brød, smør, kaffe, sukker, olie og lys. Totalomsætningen fra oktober 1853 til januar 1854 var næsten 11.850 rd., og den vare, der solgtes mest, var brød, som udgjorde en fjerdedel af hele omsætningen.¹⁶

Heller ikke denne forening nød de handlendes sympati. 10. marts 1854 klagede urtekræmmerlavets bestyrelse til indenrigsministeriet over den, og vi hører i denne forbindelse, at foreningen havde udsalg i Pilestræde og Elsdyrsgade. Betingelsen for medlemskab var et indskud på 2 rdl. én gang for alle. Urtekræmmerne påstod, at varerne solgtes for indkøbspris plus en avance, der lå på 5–10 % og på de enkelte artikler udgjorde 30–40 %. Urtekræmmerlavet er

naturligvis en dårlig kilde til foreningens prisforhold. Det, som især pikerede urtekræmmerne, var, at »Foreningen for billige Livsfornødenheder« var skattefri i modsætning til urtekræmmerne.¹⁷ Udfaldet af klagen er ikke kendt, og foreningens videre historie hyllet i mystik. Der omtales en generalforsamling i januar 1855,¹⁸ men den er vistnok den sidst kendte. I en omtale, som Dagbladet i 1860 bragte af en bog af den tyske andelsmand Victor Aimé Huber, antydede bladet, at foreningens ophør indirekte skyldes dårlige kvaliteter hos Ravn, »en af de få ivrige tilhængere, som det umiddelbare demokrati har kunnet erhverve i København, . . . der gjorde rejser med førerne og af dem opstilledes som kandidat til folketinget, indtil han til sidst efter en svigagtig fallit undveg til Nordamerika.«¹⁹

Nogen klar oplysning om brugsforeningens skæbne giver dette ikke. Det er imidlertid en interessant kendsgerning, at Ravns organisation dog må have haft så meget held med sig, at den kunne inspirere andre til at prøve. I 1855 søges i København oprettet to nye brugsforeninger, den ene med udtrykkelig henvisning til »Foreningen for billige Livsfornødenheder«. I dette tilfælde kender vi initiativtagerne, nemlig en kaptajn H. C. Bangert, kaptajn E. A. Lundbye, kammerråd K. H. Hegelund og kgl. fuldmægtig N. Secher, der har underskrevet en »Indbydelse fra Nørrebros Forening for billige Livsfornødenheder«. Lundbye må være broder til Carl Lundbye, der året efter blev krigsminister,²⁰ og Secher er identisk med den Niels Secher, som da var fuldmægtig i det islandske departements revisionskontor og 1861 blev chef for kongerigets arkivvæsen.²¹ Den påtænkte forenings navn peger klart mod Ravns organisation, men desuden erklærer underskriverne rent ud, hvor de har ideen fra, idet indbydelsen henviser til at følge eksempler, der er givet i udlandet og herhjemme, »hvor nemlig i København der år og dag har bestået en forening til opnåelse af livsfornødenheder til billige priser, der har indkøbt engros og solgt detail til indkøbsprisen for store partier, alene med tillæg af de til drifts- og bestyrelsesomkostningers bestridelse fornødne procenter, hvilket må være den muligst billige pris.« De fire underskrivere indbyder interesserede til at indtræde i en lignende forening med udleveringssted på hjørnet af »Nørrebro og Parcelvejen«, d.v.s. Griffenfeldsgade. Virksomheden skulle starte i begyndelsen af april – indbydelsen er dateret 31. marts – forudsat det tilstrækkelige antal forinden havde indtegnet sig. Indbydelses-

skriftet meddelte også lovene, der viste, at foreningen dels selv skulle foretage indkøb, dels slutte kontrakt med handlende, der ville sælge til de enkelte medlemmer til modererede priser. Der skulle som hovedregel handles kontant, men der skulle gives kredit til personer, der stillede behørig kaution.²²

Denne indbydelse er som nævnt dateret 31. marts 1855. Omtrent samme datering, 25. marts, har et sæt vedtægter »Love til Foreningen for billige Levnedsmidlers Formål«, der udsendtes samme år. Denne nævner ikke »Foreningen for billige Livsfornødenheder«, men ophavsmændene kan naturligvis ikke have været ubekendt med Ravns forening. Den foreslåede nye sammenslutning fastsatte som formål at sælge medlemmerne varer til indkøbspris. Det ugentlige kontingent var 6 sk. Man kunne indskyde penge i foreningen, og de ville i så fald blive forrentet med 5 % årligt, men indskuddet var frivilligt.²³ Begge de nævnte projekters skæbne er ukendt. De to indbydelser er de sidste samtidige efterretninger, vi har om brugsforeningsvirksomhed herhjemme før 1866, og endda med den begrænsning, at det ikke vides, om de blev ført ud i livet. Tanken selv var imidlertid ikke død i Danmark. To eksempler kan nævnes. Dagbladet gennemgik i sin forannævnte artikel 2. august 1860 såvel Rochdale-bevægelsen som de franske produktionsforeninger og de tyske kreditforeninger, alt på grundlag af en anmeldelse i »Berliner Revue« af en bog af Victor Aimé Huber. Det andet eksempel er nationaløkonomen Laurits Holst, der i 1864 fik den lærestol i nationaløkonomi ved Københavns universitet, der var blevet ledig i 1862. Hans konkurrenceafhandling hed »Om Associationens Betydning for den økonomiske Udvikling«, og heri skildrede han med stor sympati de kooperative former i såvel Frankrig som Tyskland og England, hvor han nævnte Robert Owen og ret udførligt redegjorde for Rochdale-bevægelsen.²⁴

Der var da ikke i Danmark før 1865 skabt eller indledt nogen livskraftig kooperativ bevægelse. De tilløb, der havde været dertil, må alle være blevet til intet efter kortere tids forsøg. Sammenlignet med, hvad der skulle følge, var disse eksperimenter karakteriseret ved, såvidt det kan ses, udelukkende at være københavnske. Dog må man huske, at der ikke er sket nogen bred, systematisk kildeindsamling til belysning af dette forhold, og man kan derfor ikke afvise muligheden af foreninger i provinsen, der blot ikke har tiltrukket

sig københavnernes opmærksomhed. I så fald har det dog næppe været mange. En af vore kilder til forholdene før 1866 er nemlig »Arbejderen«, hvis redaktør, V. S. V. Faber, på det tidspunkt, artiklen blev skrevet – 1871 – stod midt i det da landsomfattende brugsforeningsarbejde og må have kendt praktisk taget alle, der har haft betydning i denne sag. Det ville være mærkeligt, hvis disse mennesker ikke havde haft viden om i hvert fald flertallet af eventuelle tidligere eksperimenter og meddelt den videre.

Et andet hovedtræk ved de kooperative sammenslutninger fra 1852 og de tre år, som vi nogenlunde kan følge, er, at de er forbrugerkooperationer. Der er ikke hørt om faktisk eksisterende produktions- eller byggekooperationer eller andre former for andelsbevægelse end brugsforening i Danmark i denne periode, selvom både Reinholdt Jensen og Dreier er inde på tanken.

Det tredje træk, som fortjener at drages frem ved disse tidlige brugsforeninger, bør udtrykkes negativt: de er ikke engelsk-inspirerede, men har såvidt vi kan skønne deres idémæssige oprindelse i Frankrig, og i det vigtigste tilfælde, som Dreier gav anledning til, er sammenhængen overordentlig tydelig. Tanken i de danske foreninger har været, at besparelsen skulle ske gennem moderation i varernes pris, ikke at varerne skulle sælges til gængs dagspris og overskuddet opspares til uddeling efter køkets størrelse. Selvom Rochdale-bevægelsen var kendt, havde den endnu ikke fået efterlignere i Danmark.

KOOPERATIONEN

VINDER FODFÆSTE 1865-66

I 10 år efter 1855 hører vi intet om eksistensen af brugsforeninger eller andre kooperative sammenslutninger i Danmark. Men i 1865-66 kan der pludselig på flere forskellige steder spores ny interesse for sagen, og denne interesse giver sig allerede i 1865 udslag i oprettelsen af et kooperativt byggeselskab og året efter af to brugsforeninger. Alle disse tre foretagender beviste deres livskraft, og dermed kan Kooperationen siges at være kommet til Danmark for at blive.

Læge F. F. Ulrik og den første kooperative byggeforening.

Stifteren af den første kooperative byggeforening i Danmark er lægen Fred. Ferd. Ulrik (1818-1917). Allerede en opremsning af hovedpunkterne i hans offentlige liv fortæller meget, ikke alene om hans virkelyst, men også om den retning, i hvilken hans sociale opfattelse gik. Som praktiserende læge i Hobro tog han initiativet til oprettelsen af sparekassen for Hobro og Omegn 1851. I 1854 udnævntes han til fysikus i Tønder, hvor han allerede to år efter fik bygget et sygehus. I 1857 bidrog han til oprettelsen af Den borgerlige Syge- og Hjælpekasse, og i 1859 fik han startet en pogeskoie,¹ altså en skole for børn under 9 år. 1861 blev han medlem af det slesvigske sanitetskollegium,² og i den egenskab drog han bl. a. omsorg for, at byen fik forbindelse med et nærliggende parkområde, idet han sørgede for, at en muddergrøft blev fyldt og to broer slået over Vidåen. Ulrik nåede også at tage livligt del i det dansk-nationale arbejde, først som medarbejder ved bladet Dannevirke, senere ved det af ham selv i 1856 stiftede Vestslesvigske Tidende i Møgeltønder, hvor iøvrigt H. Chr. Sonne dengang var præst. Under krigen 1864 afsattes han som fysikus af de prøjsisk-østrigske civilkommissærer og modtog derefter sin afsked af den danske regering. Hans tysker-

had gav sig siden det lidt pudsige udtryk, at han rettede sit familienavn Ulrich til Ulrik.³ Vor eneste sikre viden om hans politiske standpunkt stammer fra tiden i Tønder, hvor han var skandinav og modstander af det, han kaldte »systemet af 15. november«, d.v.s. Christian den 9.⁴ Han har altså enten været nationalliberal eller af Det nationale Venstre. Fra Tønder drog han til København, hvor han 1866 blev distriktslæge i vestre distrikt og senere kommune-læge i samme kreds. Han blev også læge for Vartov og Abel Catrines Stiftelse og for Den gensidige Hjælpeforening for kvindelige Håndarbejdere, medlem af det kgl. medicinske Selskab og af sundhedskommissionen. I 1877 var han med til at stifte Samfundet for Ædruelighedens Fremme og en understøttelsesforening for danske lægers trængende enker, to år senere Selskabet for Sundhedsplejens Fremme, og 1880 blev han formand for Lægernes Enke- og Forsørgelseskasse. Ulrik var i 1867 og seks år frem medlem af Københavns Borgerrepræsentation, hvor han førte en effektiv kamp mod Peder Madsens Gang, der senere nedreves og ombyggedes. Endnu i sin høje alderdom var han virksom i det offentlige liv og rejste ved en avisartikel så stor diskussion om nogle krudtmagasiner på Amager, at de senere blev flyttet til enceinten, hvor de ikke skulle kunne udgøre nogen fare for København.⁵

To ting er holdt ude fra denne opremsning: byggesagen og brugsforeningerne. Snart efter ankomsten til København må Ulrik være kommet i et nært forhold til dr. Hornemann, og i 1865 træffer vi ham i travl virksomhed med byggesagen. På en for ham karakteristisk måde løber brugsforeninger og byggeproblemer sammen. 25. oktober 1865 holdt Ulrik i »Arbejderforeningen af 1860« et foredrag om mindrebemidlede selvhjælp, især i England, men også i Frankrig og Tyskland. Ejendommeligt er det at se, hvordan denne redegørelse for Rochdale-bevægelsen, som forekommer os uløseligt sammenknyttet med brugsforeningstanken, hos Ulrik munder ud i opfordring til kooperativt boligbyggeri, som han anså for den mest påtrængende opgave.⁶

Foredraget vakte betydelig opsigt. På dette tidspunkt vikarierede Ulrik som distriktslæge på Christianshavn og havde konsultationslokale på Frelserens Sogns Arbejdshus. Gennem arbejdshusets inspektør, A. N. Bülow, kom han i forbindelse med arbejderne på Burmeister & Wain, og den aftale bragtes i stand, at Ulrik skulle holde et foredrag for dem. Det vides ikke, hvorfra initiativet til

foredraget udgik, men den oprindelige mening har været, at det skulle handle om brugsforeninger, naturligt nok, fordi udgangspunktet var foredraget i Arbejderforeningen af 1860. Ulriks tanke var også at formå arbejderne til at oprette en brugsforening efter Rochdale-principperne, men han skiftede opfattelse og propaganderede i stedet for oprettelsen af en byggeforening, som han fandt var mere påkrævet i dette tilfælde.⁷ Resultatet blev dannelsen 20. november 1865 af »Arbejdernes Byggeforening, stiftet af Burmeister & Wains Arbejdere.« Ulrik ville kun lade sig vælge til næstformand. I december 1866 hejstes kransen over de første ti huse. Senere udviklede foreningen sig stærkt, og 1883 kunne man fejre kranshejsningen på hus nr. 1000.⁸

Det, som adskiller denne byggeforeningsvirksomhed fra det arbejde, som tidligere – og samtidig – udførtes af dr. Hornemann og ligesindede, var, at Hornemanns bestræbelser rettede sig mod at skaffe sunde og billige boliger, som arbejdere kunne *leje*. Ulriks og dermed den nye byggeforenings idé var derimod at opføre selvejerhuse, og det skulle nås ad kooperativ vej. Medlemmerne bandt sig til i 10 år at betale et ugentligt bidrag, og ved hjælp af den derved opsamlede kapital skulle der bygges små huse, der, efterhånden som de opførtes, blev bortloddet til medlemmerne. I løbet af 10 år derefter blev lejerne ejere, nemlig via lejen, der foruden lejen i strengere forstand også omfattede rente af byggekaptial, skatter og afdrag.⁹

For ophavsmanden til denne nydannelse i samfundslivet, Ulrik, har den været set som kun én side af den andelsvirksomhed, der ville kunne hjælpe arbejderen til at løse sine sociale problemer. En anden side af denne sag er jo brugsforeningerne, og i 1868 fik Ulrik da også stiftet en brugsforening i Lægeforeningens boliger på Østerfælled.¹⁰

Vi kan lære denne centrale skikkelse bedre at kende gennem hans besvarelse af en prisopgave, som finansministeriet i september 1865 havde udsat for at skaffe et populært oplysnings- og propagandaskrift om syge- og alderdomsforsørgelseskasser. Besvarelsen er udarbejdet i løbet af 1865 og 1866,¹¹ og opnåede præmie.¹² Under mottoet: Många kræfter hopl gde utr tta det, som flera kræfter særskilt ej kunna  st dkomma«, en vending af Carl Linné, skildrer han især gensidige sygeforsikringsforeninger, som han anser for overordentlig vigtige,¹³ men beretter også ganske indgående om Roch-

dale-bevægelsen og om Schulze-Delitzsch's kreditforeninger. Interessant er hans begrundelse for nødvendigheden af selvhjælpsforeningerne: »... med indførelsen af arbejdets frihed er de tvungne foreninger til gensidig hjælp og sikring også brudte. De bånd er løsnede, der tidligere holdt arbejderen til opfyldelsen af pligter, som nu ikke må være mindre hellige, idet han kun derved bevarer sit eget og sines velvære, sin selvstændighed i samfundet og sine statsborgerlige rettigheder.«¹⁴ At bevare arbejderens velvære, eller rettere forbedre deres dårlige kår, var et nøgleproblem, og han giver en teoretisk redegørelse for mulighederne, der umiddelbart kun er to: at forøge indtægten eller formindske udgifterne. Højere løn kan fås ved strejke, men dels koster strejker arbejderne for mange penge i forhold til gevinsten, dels vil arbejdsgiverne oftest stå stærkest i en sådan konfliktsituation, og dels – hvad der naturligt nok er vigtigst for Ulrik – gælder den generelle sandhed, at »størrelsen af arbejderens løn beror nemlig dels på tilbudet om arbejde, dels på tilbudet af arbejdere og ikke på andet, og ingen anden magt vil være i stand til i længden at kunne påvirke dette forhold.« Den anden mulighed, formindskelse af udgifterne, var heller ikke farbar. Det er nemlig indlysende, at den gængse ugeløn kun forslår til livets allerførste fornødenheder, som ikke kan nedskæres. Arbejderens indtægt bruges til indkøb af fødevarer, brændsel, klæder og bolig, og da arbejderne køber i små portioner, og på kredit, bliver hans varer dyrere eller dårligere – oftest begge dele – end velsituerede menneskers. »Kunne arbejderen derfor købe sit forbrug, livets første fornødenheder, på første hånd hos producenten, eller på de store lagre, da ville han ikke alene købe billigere, men også få bedre varer, både i mål og vægt og af beskaffenhed, og hans tarvelige indtægter ville bringes til at forslå bedre og rigeligere til tilfredsstillelse af hans fornødenheder.«¹⁵ Brugsforeninger efter Rochdale-principperne kan altså løse den fattige arbejders problem, ja mere end det, de »er arbejderens bedste forsikrings- og forsørgelsesanstalter«. Ved hjælp af dem »bliver arbejderne med tiden kapitalister på den umærkeligste og nemmeste måde, blot ved at købe deres livsfornødenheder hos foreningen, og sådanne samfund afgive åbenbart midlet til den højeste grad af udvikling og fremgang, som arbejderen kan få såvel i materiel som i intellektuel og social henseende... Det, som fordres, er, at han med dygtighed, fornuft og mådehold skal benytte sine medlemsrettigheder, føle medansvaret i al foreningens færd og

virken og øve sig i dens medbestyrelse. Ved denne øvelse modnes han tillige som statsborger, og et dygtigt foreningsmedlem vil ikke som et blindt redskab lade sig forføre til at misbruge sin valgret.«¹⁶

En betingelse for, at denne lykkelige mulighed kan realiseres, er en indledende hjælp udefra – til selvhjælp: »Det må desværre indrømmes, at den danske arbejder, som forholdene, arbejdslønnen nu er, ikke er i stand til ved egne kræfter at sikre sig eller sin efterlevende enke en blot nogenlunde tilfredsstillende alderdomsforsørgelse.« Kun ved gave eller bidrag fra andre til støtte for hans bestræbelser kan dette gøres. »Men det bør ikke skjules, at enhver økonomisk indretning, der skylder sin oprindelse til og består ved trediemands gunst, mangler den sande livskraft og levedygtighed: den vil kun have varighed og blomstre frodigt, når den øser sin kraft fra dem, den angår . . . I sine forhåbninger for fremtiden og i sine bestræbelser for at sikre sig den må arbejderen derfor helst kun stole på sine egne kraftanstrengelser, på selvhjælpen. Det er indlysende, og erfaringen viser det, at han vil kunne sikre sig sin fremtid, i fald han bliver medlem af fornuftigt ledede foreninger til livsfornødenheders erhvervelse efter engelsk mønster.«¹⁷ Den fornuftige ledelse skulle sikkert efter Ulriks mening tilvejebringes ved, at bedre stillede indtrådte i brugsforeningerne. I det mindste svarede han pastor Sonne, der i foråret 1866 korresponderede med ham angående oprettelsen af brugsforeningen i Thisted, at skulle foreningerne bringe den nytte, der var tilsigtet med dem, måtte alle, rige og fattige, slutte sig til dem.¹⁸

Ulrik har ikke, såvidt vi kan se, været igangsatte ved de øvrige kooperative – påtænkte eller eksisterende – sammenslutninger, vi kan finde i 1865–66.

Københavns Arbejderforening, gasværksarbejderne – og en landsbylærer fra Møn.

En forbindelse tilbage til tankerne fra 1850'erne er tydelig med hensyn til de kooperative ideer, der samtidig udvikles af »Københavns Arbejderforening« og Reinholdt Jensen. Da Arbejderforeningen af 1853 sprængtes, oprettede oppositionen »Københavns Arbejderforening«, der sagdes at være domineret af bondevener, men også

at bestå af medlemmer fra Dreiers kreds. I 1860'erne førtes Københavns Arbejderforening videre af teologen P. Chr. Zahle med Reinholdt Jensen som bestyrelsesmedlem og redaktør af foreningens organ »Folkebladet«. ¹ De tilhørte begge det tscherningske venstre. På et møde i foreningen i januar 1866 blev det fremhævet, at foreningen, når den havde vundet de fornødne kræfter, burde oprette et »udsalg af billige livsfornödenheder, velordnede syge- og begravelseskasser, en bybudsforretning, der drives for bybudenenes egen fælles regning, et veludviklet arbejdsanvisningskontor o.s.v.« ² og i februar giver »Folkebladet« en redegørelse for, hvordan et påtænkt udsalg af »livsfornödenheder« ville blive indrettet. Medlemmerne skulle hver yde et rentebærende lån på 2 rdl., betalt på én gang eller i rate. Af brugsforeningens overskud skulle halvdelen gå til dens udvidelse, en fjerdedel til at »fremme blandt arbejderne kundskab om deres vigtigste livsforhold« og en fjerdedel fordeles som præmie på de fuldt indbetalte lån. ³ Hvad man i brugsforeningsprog kalder dividenden skulle altså i modsætning til Rochdaleprincippet ikke fordeles efter indkøbenes størrelse, men efter indskuddets. Og endelig indbød »Københavns Arbejderforening« i marts gennem ugebladet til at tegne sig for lån i overensstemmelse med planen. ⁴ Derefter høres intet til projektet, og det er næppe nogensinde blevet realiseret. Det samme gælder en forening til »erhvervelse af livsfornödenheder«, som arbejderne på Københavns Gasværk havde planlagt. Henvend 100 arbejdere holdt 29. november 1865 et forberedende møde, ⁵ og mere hørtes aldrig om den sag.

På Møn gik en landsbylærer, Christiansen, i Spejlsby i lignende tanker. I 1864 var der blevet oprettet en forening, som dækkede tre landsogne, og hvis formål især var sygeunderstøttelse. Da lærer Christiansen valgtes til formand, begyndte han at forberede en udvidelse af foreningens virksomhed, idet han ved foreningens hyppige sammenkomster fortalte medlemmerne om udlandets arbejderforhold. På grundlag af det tyske tidsskrift »Concordia«, der udgaves af den Schulze-Delitzsch nærstående Victor Aimé Huber, redegjorde lærer Christiansen for brugsforeningerne »både i England og Svejts«, og opnåede da også, at nogle medlemmer bad ham oprette en sådan forening. De ønskede indkøbt nogle kreaturer til fælles slagtning og iøvrigt regelmæssige vareindkøb, som en af deltagerne ville uddele én eller to gange ugentlig. Disse møder fandt

sted før dannelsen af foreningen i Thisted 1866, men længere end til det gode forsæt nåede man ikke, før pastor Sonnes pjece om det jydsk eksperiment i 1867 nåede til Møn og satte fart i sagerne, så der oprettedes en brugsforening i Stege 1867, nu med tyngdepunkt i byen.⁶

Den første levedygtige brugsforening: Nørresundby.

Et tredje sted i Danmark bemærker vi interesse for brugsforeningssagen, og her giver interessen sig praktisk udslag allerede i 1866: Nørresundby og Aalborg. Jens Johan *Julius* Christian August Galster (1819–89) af den kendte Aalborg-slægt havde en tid været købmand i Aalborg, men flyttede nord for Limfjorden og blev fabrikant i Nørresundby, hvor han bl. a. anlagde jernstøberiet »Gabrielsværk«.¹ Omkring 1856 byggede han huse til sine arbejdere – 20 beboelseslejligheder med have til hver – og samtidig stiftede arbejderne, givetvis med Galster som initiativtageren, en sygekasse, hvortil de betalte ugentlige bidrag. Den senere brugsforening kunne for størstedelen takke sygekassen og Galsters forretningssans for sin tilblivelse, idet fabrikanten fik den idé at indkøbe brød engros og sælge arbejderne varerne til detailpris, hvorefter overskuddet gik i sygekassen.² Han var altså fuldt ud bekendt med muligheden af at lade forbrugerne tjene detailhandelsavancen på en pædagogisk måde – det var jo kun sygekassemedlemmerne, der kan siges at have tjent – og også indstillet på selv at måtte tage føringen, hvis arbejderne kår skulle forbedres.

I denne situation blev han bekendt med en pjece, som i 1866 blev udgivet af en aalborgensisk adjunkt, C. Dahlenborg: »På hvilke måder kan den ubemidlede klasse selv skabe sig kapital og kredit?«³ Denne Dahlenborg har vel følt tilknytning til »Arbejderforeningen af 1860«, siden han har foræret foreningens bibliotek sit skrift.⁴ Pjecen indeholder et foredrag, holdt i Aalborg-afdelingen af »Den danske Folkeforening« 13. april 1866, hvori Dahlenborg henviser til, at de i titlen stillede opgaver er løst af Rochdalebevægelsen og af Schulze-Delitzsch. Midlet er »association«. Adjunkten redegør for Rochdalebevægelsen til og med 1864, beskriver dens arbejde for medlemmernes oplysning og moralske dannelse – herunder henlæggelsen af 2½ % af overskuddet til et oplysningsfond – og nævner princippet om kontantkøb og -salg, det sidste til gængse priser. Også de

tyske foreninger omtaler Dahlenborg, der selv dog især anbefaler Rochdale-principperne.⁵ Det, som er vigtigt i indkøbsselskaberne, som han kalder dem, er ikke alene, at de hjælper de ubemidlede til at spare, men også – og især – »den indflydelse, de udøver i moralsk henseende«,⁶ idet man finder et langt villigere øre for åndelig påvirkning hos den mætte end hos den sultne. Desuden er det en »lære i orden at vænne folk til at købe alting kontant og hvor gives der et kraftigere middel mod drukkenskabens last end at give folket en sund, billig og tilstrækkelig føde med udsigten til ved en fornuftig levemåde tillige at skabe sig en kapital?«⁷

Dette skrift bragte ny inspiration til Galster, der oplæste det for sine folk og spurgte dem, om de havde lyst til at danne en sådan forening. I hvert fald nogle af arbejderne var interesserede, når blot Galster ville være behjælpelig dermed, »hvilket jeg med glæde indrømmede«, som Galster siger, vel også fordi han i forvejen havde været klar over nødvendigheden deraf. Sygekassen lånte nu brugsforeningen 100 rdl., hvorved man undgik at kræve indskud, og Galster stillede en lejlighed i arbejderboligerne til rådighed som udsalgslokale, i begyndelsen gratis, senere da handelen var kommet i gang, mod en lejeafgift. Virksomheden indledtes 1. juni 1866 med udsalg to aftener ugentlig. Galsters støbemester forestod regnskabet, og formanden for sliberiet ordnede sammen med nogle arbejdere selve vareudleveringen.⁸

Lovene vedtoges 21. oktober 1866. Ganske enestående indenfor brugsforeningsbevægelsen er en bestemmelse om, at medlemmerne forpligter sig til udelukkende at forsyne sig fra foreningen med varer, som denne har vedtaget at anskaffe. Overbevises nogen om at have købt andetsteds, er straffen udelukkelse af foreningen med fortabelse af den udbyttedel, som måtte tilkomme medlemmet ved næste kvartalsoppgørelse. Varerne skulle sælges kontant og til gængse priser. På kvartalsgeneralforsamlingen skulle udbyttet opgøres og fradrages renterne af medlemmernes indestående; af resten gik 2 sk. pr. rdl. til »grundlæggelse af et fond til at fremme medlemmernes åndelige tarv«, og 1 sk. pr. rdl. til et reservefond. Derefter vedtog forsamlingen, hvilke summer der skulle benyttes til næste kvartals handel, og det tiloversblevne fordeltes til de enkelte medlemmer i forhold til størrelsen af hver enkelts indkøb i det forløbne fjerdingår. Ikke-medlemmer kunne godt handle i udsalget, men fik kun halvt udbytte. Et medlems udbytte kunne tidligst ud-

betales, når han havde 25 rdl. indestående på sin konto, og indtil da blev såvel rente af indestående som udbytte tilskrevet denne konto. Indtil de 25 rdl. var nået, havde medlemmet endvidere pligt til hver uge at indbetale mindst 8 sk., der også tilførtes kontoen, hvis første post iøvrigt i teorien var 2 mark, nemlig halvdelen af medlemmets indtrædelsesgebyr. Indskudet blev som nævnt dog ikke opkrævet, i hvert fald ikke i begyndelsen. Den anden halvdel af indskuddet blev foreningens ejendom. Når de 25 rdl. var nået, stod det medlemmet frit for at opsiges *bele* kontoen til udbetaling, forudsat foreningens status kunne bære det, hvilket bestyrelsen afgjorde. Betingelsen var imidlertid, at medlemmet påny begyndte at opspare 25 rdl. på samme måde som nye medlemmer. – Alle indeståender blev forrentet med 1 sk. pr. rdl. pr. kvartal.⁹

Foreningen havde i det første par år, hvor dens virksomhed kendes, gennemsnitlig 14 medlemmer, hvilket vel vil sige husstande. Medlemmerne var alle arbejdere på fabrikken, uden at vedtægterne havde opstillet det som krav, og iøvrigt kunne ikke-medlemmer jo handle i udsalget.¹⁰ Den snævre medlemskreds muliggjorde imidlertid en kreditordning, idet Galster stod som garant for det beløb, hvert medlem købte for og til gengæld trak det i arbejderens næste ugeløn.¹¹

Nørresundby Indkøbsforening, som Galsters forbrugersammenlutning kaldes, må betragtes som den første brugsforening i Danmark, der fandt varig beståen. Endnu ved udgangen af 1876 eksisterede den,¹² og formodentlig længere endnu. Når den er så lidt kendt og så sjældent nævnt i brugsforeningslitteraturen, kan det skyldes, at Galster er kommet i modsætningsforhold til den kreds, som fra 1868 flokkedes om tidsskriftet »Arbejderen«, der er vor hovedkilde til den tids brugsforeningshistorie. Det er i hvert tilfælde påfaldende, at »Arbejderen« i begyndelsen, skønt Faber var fuldt orienteret om forholdene i Thisted, kalder Nørresundby Indkøbsforening »Danmarks første husholdningsforening«,¹³ men senere tildeler foreningen i Thisted denne ærestitel og f. eks. kan fylde en forside med en artikel, der indleder således: »Den 1. juli 1876 er en mærkedag i de danske husholdningsforeningers historie. På denne dag er det 10 år siden, den første husholdningsforening her i landet, Thisted Forening, så dagens lys.«¹⁴ Nørresundby er slet ikke nævnt, og Thisted er anbragt på den plads, hvor den længe skulle forblive uantastet.

Bevægelsens moderforening stiftes i Thisted.

Brugsforeningen i Thisted blev startet af pastor H. Chr. Sonne (1817–80), som har fået en hædersplads i bevægelsens historie. Under den buste af Sonne, der i sin tid blev rejst ved FDBs fabrikker i Viby ved Aarhus, og senere flyttet til Thisted, står at læse: »Stiftede 1866 Danmarks første Brugsforening«, hvilket naturligvis er forkert, men karakteristisk for den opfattelse, eftertiden og i vid udstrækning også samtiden havde af ham. Det rigtige er, som det senere vil blive vist, at foreningen i Thisted blev mønster for den bevægelse, der opstod i årene umiddelbart efter. Vi må antage, at denne bevægelses mænd påvirkedes af de tanker, som fremsattes af H. Chr. Sonne. Om denne betydningsfulde persons liv før 1866 har litteraturen desværre kun lidt at berette.¹ Han var født i Neksø som ældste søn af en købmand, engelsk konsul og strandingskommisær Hermann Sonne i den ægteskab med en bormholmsk præstedatter. Ifølge traditionen og måske også i virkeligheden var købmand Sonne en mand, der fra små forhold arbejdede sig op til velstand: i begyndelsen hentede han endog selv sine varer fra Rostock i en lille jagt, mens forretningen blev passet af fru Sonne. Efterhånden udvidedes handelen, så forretningen blev Østbornholms største. Hermann Sonne nærede stor interesse for småfolk og skal således have hjulpet fiskere til redskaber og både og havde oprettet en fabrik, hvor fattige koner spandt og vævede sejldug. Der var 9 børn i ægteskabet, og eftertidens beretning om, at i hans hus måtte intet gå til spilde, har derfor sandsynligheden for sig.

Hans Christian Sonne kom i 1829 i Rønne Latinskole, hvor han 1836 blev student med bedste karakter. 1840 tog han teologisk embedseksamen, ligeledes med første karakter, og var nu huslærer på Lerchenfeldt ved Kalundborg, til han 1845 udnævntes til sognepræst i Møgeltønder. Her giftede han sig og fik i ægteskabet 9 børn. Af de otte sønner var den ene iøvrigt den Christian Sonne, der blev landbrugsminister i ministeriet Friis 1920 og fra 1919 til 1936 var Landhusholdningsselskabets præsident.² I foråret 1864 blev Sonne udnævnt til sognepræst i Thisted.

Allerede tidligere havde hans sociale interesse givet sig et udslag, der er bevaret i kilderne, nemlig en artikel fra 1855 i tidsskriftet »Budstikken«. Han vendte sig heri mod det officielle understøttelsesvæsen, hvilken indretning »fattes alt, hvad der skulle være det

kristelige mærke ved den, frivilligheden, kærligheden, hjertelaget . . den er grundet på borgerlige love og bestemmelser i stedet for på Herrens kongelige lov: Du skal elske din næste som dig selv! . . . « Hovedulykken ved det bestående system er, at »giveren og modtageren er skilte ad, så de ikke får hinanden at se, ikke kommer i noget personligt forhold, i levende berøring med hinanden . . . « Sonnes tanke er, at der ved siden af det officielle understøttelsesvæsen »skulle i hver menighed være en forening af alene frivillige og glade givere, der havde en skærv i baghånden, hvormed de kunne komme til hjælp, hvor det behøvedes« . . . og iøvrigt skulle have lov at anvende visse kirkelige småindtægter i hjælpearbejdet.³

Disse synspunkter grunder sig på en filantropisk ide, fjernt fra det grundlag, hvorpå Sonne 6. maj 1866 fik en forsamling på omkring 80 personer til at danne moderforeningen for Danmarks brugsforeninger: Selvhjælpen. Senere tog Sonne da også afstand fra den private velgørenhed. Hvordan Sonne har fået ideen til brugsforeningen, er et spørgsmål, som er blevet forskelligt besvaret, hvorfor kildeforholdene kort skal opridses.

Da Sonne engang i 1866 anlagde foreningens protokol, skrev han på første side følgende: »Efter at der fra nytår 1866 var holdt en række møder i Thisted for at gøre arbejderne bekendt med arbejderforeningernes beskaffenhed og virksomhed i England, enedes en forsamling af ca. 80 personer på et møde den 6. maj 1866 om at begynde ugentligt at sammenskyde et bidrag af 8 a 16 skilling for at danne et fond, hvorved man til efteråret kunne begynde et indkøb og udsalg af levnedsmidler.«⁴

I en polemik skriver Sonne 10. november 1866 i Thisted Amtsavis: »Jeg ved, at jeg for mit vedkommende er imod min vilje blevet draget ind i denne sag; dengang jeg i forrige vinter begyndte at holde møder med arbejderne, havde jeg ikke den fjerneste tanke om at betræde denne vej; men efter et par møder sagde de mig rent ud, at hvis jeg mente dem det godt, måtte jeg vise det ved at forhjælpe dem til at forbedre deres kår, og da faldt min tanke på, hvad jeg i længere tid havde haft lejlighed til at gøre mig en del bekendt med: de udenlandske arbejderforeninger . . . «

I 1867 skriver han i den for brugsforeningsbevægelsen grundlæggende pjece: »Om Arbejderforeninger. Til Oplysning og Vejledning«: »I det håb ved mit ord at kunne øve nogen indflydelse på byens arbejdere, indbød jeg disse i vinteren 1865/66 til en række

møder søndag aften; jeg havde dermed fra begyndelsen slet ikke arbejderforeninger for øje, men mine tilhørere gav mig snart at forstå, at hvis jeg ville gøre dem nogen gavn, måtte jeg først hjælpe dem til at få deres daglige brød, og derved vågnede tanken hos mig om de engelske foreninger, som jeg vel havde hørt og læst noget om, men først nu begyndte at gøre mig nøjere bekendt med, og meddelte efterhånden i møderne en del om sagen, der øjensynlig vakte arbejderens interesse, og efter at jeg tillige havde indbudt byens håndværkere, enedes 83 mænd om at danne en forening og begyndte den 1. maj at indskyde deres ugentlige bidrag 8 a 16 sk.«⁵

Da foreningen i Thisted i anledning af 25 års jubilæet i 1891 udsendte festskriftet »Provst H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening«, meddeltes deri følgende lokale tradition: » – På en rejse traf Sonne en englænder, der fortalte ham om »banebryderne« i Rochdale, om de 28 fattige vævere, der ved et ringe ugentligt indskud havde samlet sig omtrent 500 kr. . . . Samtalen slog ned i Sonne, der nu gjorde sig nøjere bekendt med de engelske foreninger, hvoraf han efterhånden meddelte udbyttet i en række møder, som han søndag aften holdt i vinteren 1865–66. Her søgte han at samle folk, som sjældent eller aldrig kom i kirke, enten det nu var af mangel på tid, lyst eller ordentlige klæder. Møderne holdtes i et pakhus ved havnen, og deltagerne, der var i deres daglige klæder, opstillede sig uvilkårligt i 2 rækker, mellem hvilke Sonne ivrigt talende gik op og ned. Hensigten var at vække liv i kirkelig og folkelig retning, og Sonne havde den glæde, at småkårsfolk kom til at holde af og slutte sig til ham, der havde en sjælden gave til at tale, så at tilhørerne ret forstod, at han mente det godt og ærligt. Ved et møde kom det til en samtale, hvorunder en deltager frimodigt ytrede: »Ja, det er godt og smukt, at præsten vil tage sig af os og hjælpe os til Guds rige, men kan De ikke tillige hjælpe os til at få brødet hernede?« Sonne så, at der kunne være mening i den tale, og at man ved fremme af det åndelige liv også burde agte på legemets krav. Da han aldrig opsatte til i morgen, hvad der kunne gøres i dag, fik han 83 mænd til at slutte sig sammen og fra første maj sætte ugentlige fireskillings-bidrag i gang.«⁶

Da FDBs formand og direktør, Severin Jørgensen, ved århundredets slutning kom i forbindelse med læge Ulrik, viste denne Jørgensen en samling breve fra Sonne. Brevene blev kort refererede i 2. udgave af Severin Jørgensens »Håndbog for Brugsforeninger«,⁷ og

fik bl. a. følgende kommentar fra Jørgensen: »Men en anden ting fremgår tillige klart af disse breve, nemlig at Sonne oprindeligt har modtaget impulsen af sin ven – dr. Ulrik«. ⁸

Imidlertid indeholder brevreferaterne ingen konkrete oplysninger, som denne impuls kan henføres til, derimod nok om indflydelse fra dr. Ulriks side, da stiftelsesarbejdet er begyndt. Disse manglende oplysninger findes derimod i et brev fra Ulrik til Severin Jørgensen, skrevet i anledning af, at denne skriftligt havde udspurgt Ulrik om den gamle læges virke for forenings sagen og samtidig tilsendt Ulrik første-udgaven af »Håndbog for Brugsforeninger«. ⁹ Ulriks svarbrev er fra 1899, ¹⁰ da han altså var 81 år gammel, og da 33–34 år var forløbet siden de begivenheder, han skildrer: »... For mig har Deres bog haft en ganske særlig interesse, som jeg antager, at det var mig, der ved en given lejlighed først henledte Sonnes opmærksomhed på denne side af samfundsudviklingen... Just i denne tid – det var i efteråret 1865 – blev der afholdt et stort filantropisk møde. Jeg erindrer endnu, at det var i daværende »Hotel du Nord«, og her traf jeg min gamle ven, præsten H. Chr. Sonne fra Møgel-tønder, dengang præst i Thisted. Blandt andet samstemmede vi fuldkommen i den opfattelse, at velgørenhed, hvor tilfredsstillende den end altid er for yderen, dog særlig når den bringes i system, så såre ofte misligt påvirker modtageren, og at formålet for en forsynlig bistand, helst måtte gå ud på at vejlede og hjælpe småkårsfolk til at hjælpe sig selv, for at de kan opnå størst og varigst udbytte til økonomisk velvære og åndelig og moralsk udvikling. Opfyldt, som jeg var af de Rochdale-mænds selvforægtende, udholdende og heldige virksomhed (jeg mindes endnu, at jeg havde et stort engelsk reklameprogram) lykkedes det mig at henrive min varmtfølede energiske ven for sagen, så han drog hjem med det faste forsæt at føre den ud i livet hos sine bymænd...«. ¹¹

Fra Severin Jørgensens håndbog er påstanden om impulsen fra Ulrik vandret over i en del af de populære andels- og brugsforeningshistorier. ¹² Da A. Engelbert Nielsen i 1936 skrev en artikel i Brugsforenings-Bladet i anledning af Thisted-foreningens 70 års jubilæum, bragte han imidlertid en ny fremstilling: »om det er venen dr. Ulrik, der har evnet at vække Sonnes sociale følelse til live, eller om han blot har båret ved til et allerede brændende bål, kan vel næppe nogensinde opklares. Vi ved kun, at Sonne var levende interesseret i arbejdet for sociale forbedringer, og at hans store in-

teresse for sociale spørgsmål to gange havde ført ham på studierejse til England, hvor han havde erhvervet sig et personligt kendskab til den da allerede dér kraftige brugsforeningsbevægelse.«¹³ Engelbert Nielsen opgiver ikke kilden til oplysningen om rejserne til England. Materialet til hans artikel er visse dele af det foran refererede, og hans selvstændige indsats synes – udover passagen om rejserne – kun at bestå i at have haft adgang til foreningens første protokol, som han gengiver et par brudstykker af. Det er derfor sandsynligt, at Engelbert Nielsens påstand om Sonnes to rejser skyldes hans kontakt med Thisted. Fremstillingen går igen i hans bog »De samvirkende Brugsforeninger 1907–37«. Da redaktør A. Axelsen Drejer nogle år senere skrev artiklen om Sonne til Dansk biografisk Leksikon, samarbejdede han mulighederne til, at Sonne stiftede foreningen »med direkte forbillede i de engelske brugsforeninger, hvorom S. havde hørt og læst bl. a. på to rejser til England, såvel som efter tilskyn-delse af sin omgangsfælle fra Møgeltønder-tiden, daværende fysicus, dr. F. F. Ulrik.«¹⁴

Det kan ikke med sikkerhed afgøres, hvor mange af de her anførte redegørelser, der lå på Henning Ravnholts bord, da han i en bog til oplysning i udlandet om Danmark skrev følgende: F. F. Ulrik havde gennem læsning og på rejser modtaget et stærkt indtryk af de engelske brugsforeningers arbejde, og det var ham, der indgav Sonne tanken om at oprette en forening i Thisted.«¹⁵

Det omtalte filantropiske møde i København i efteråret 1865, hvorfra Sonne ifølge Ulrik vendte hjem med fast forsæt om at danne en brugsforening i Thisted fandt sted den 24. og 25. oktober, ikke som Ulrik husker i det daværende Hotel du Nord, men i Industriforeningen¹⁶ i Holmens Kanal 12.¹⁷ Mødets emne var »de fattige samfundsklassers vel« og drejede sig især om fattigvæsenets indretning. Sonne deltog i diskussionen med et indlæg, der er interessant på baggrund af hans senere synspunkter med hensyn til brugsforeninger. Han pointerede nemlig, »hvad der er fattigvæsenets sørgeligste side og hvad der er hovedroden til det hele onde, er demoralisationen . . . Vil man . . . hjælpe fattigdommen, så må man hjælpe den moralsk . . .«¹⁸ Derimod indeholdt hans indlæg intet om Kooperationen, og da han 2. november på rådhuset i Thisted fortalte om mødet, var der heller ikke i hans redegørelse, som den blev gengivet af Thisted Amtsavis 4. november, spor af kooperative ideer.

Der er heller ingen antydning af, at han holdt mere end det samme foredrag i den anledning, og der kan ikke herske tvivl om, at foredraget 2. november er noget fra arbejdermøderne søndag aften forskelligt. Det skal nu undersøges, hvad vi med sikkerhed ved om disse arbejdermøder og deres forbindelse med brugsforeningens oprettelse.

Som det vil ses, er der ikke i Sonnes egne tre beretninger grund til uklarhed på afgørende punkter, selvom visse detaljer er omtvistede. Han slår fast, at det var uden tanke på Kooperation, at han sammenkaldte arbejderne til søndagsmøder i vintermånederne 1865, men at han ud fra tilhørernes egne ytringer indså, at de havde større brug for materiel end åndelig hjælp. Først ved dette fandt han på at kombinere sin viden om de engelske brugsforeninger med den sociale nød i Thisted. Der er nuanceforskelle mellem hans to redegørelser for det kendskab, han allerede havde til foreningerne. 10. november havde han »i længere tid . . . haft lejlighed til at gøre mig en del bekendt« med foreningerne. I pjecen fra 1867 er dette afsvækket noget til »som jeg vel havde hørt og læst noget om«, men i begge tilfælde står det fast, at det ikke var denne viden, der bragte ham til at holde søndagsmøderne. Der er ikke her plads for nogen impuls fra Ulrik, og ingen antydning af, at Sonne har studeret brugsforeninger i England, hvilket argument han nok kunne have behov i polemikken. Han var nemlig af en lokal købmand blevet angrebet, fordi han som præst gik ind i et så verdsligt foretagende og forsvarede sig nu bl. a. med, at han var den eneste i Thisted, der kunne gøre det, simpelthen fordi han var den eneste, der kendte noget til brugsforeningerne. Måske er det et udtryk for dette behov, at hans kendskab til Rochdale-bevægelsen i polemikken har fået en kraftigere formulering end i pjecen, hvor han indirekte giver den oplysning, at han ikke har studeret engelsk Kooperation i moderlandet, idet han jo kun har hørt og læst om den. Det er fuldt ud muligt, at Ulrik allerede på et tidligt tidspunkt, f. eks. ved fattigforsorgsmødet i København i efteråret 1865, har talt til Sonne om bevægelsen, men nogen impuls er der ikke tale om. Impulsen kom fra en socialt interesseret præsts levende materiale, en fattig byarbejderbefolkning ved vintertid, hvor arbejdsløsheden og arbejdstidsnedskæringen er størst.

Da arbejdernes elementære behov var gået op for pastor Sonne, satte han sig ind i de muligheder, som brugsforeningstanken frem-

bød til problemets løsning. Derefter – fra nytår 1866 – skiftede møderne karakter og blev oplysningsmøder om engelsk Kooperation, stadig for arbejdere. Endelig trådte Sonne i forbindelse med nogle af byens håndværkere og på et møde 6. maj 1866 enedes ca. 80 personer om hver at give et ugentligt indskud på 8 eller 16 skilling for dermed at danne et fond, der til efteråret kunne anvendes til indkøb af levnedsmidler. Da Sonne i 1867 udsendte sin pjece, var mødedagen forskudt til forud for 1. maj, hvilken dato efter den ændrede fremstilling skulle være den dag, hvor den på mødet besluttede indskudsordning trådte i kraft.

Beretningen i jubilæumsskriftet fra 1891 har som forlæg dels Sonnes egen pjece, der nævnes og udenfor det her anførte citeres med kildeangivelse,¹⁹ dels en formentlig mundtlig tradition om en englænder, Sonne har mødt på en rejse, og hvis oplysninger om Rochdale-bevægelsen interesserede Sonne så stærkt, at han gjorde sig nøjere bekendt med de engelske foreninger og meddelte resultatet ved sine søndagsmøder. Interessant er det nu, at Sonnes egen fortælling fra pjecen 1867 indarbejdedes i festskriftets fremstilling, men dels halveret, dels dramatiseret. Tilhørernes betoning af deres materielle behov bliver nu støbt i en – velopbygget – replik, mens præstens oplysning om, at interessen for Rochdale først opstod efter dette, er skåret ud, fordi han jo allerede måtte have studeret bevægelsen, nemlig efter samtalen med englænderen. Ved en stramning af stoffet er Sonne endelig blevet til den raske beslutningsmand, der aldrig opsatte til i morgen, hvad han kunne gøre i dag og derefter straks fik 83 mænd til at slutte sig sammen. Således huskes pionerer oftest i overleveringen. Hvilke forestillinger, der knytter sig til festskriftets fireskillinger fremfor Sonnes 8 eller 16 skillinger, har jeg ingen fornemmelse for.

Ulriks påstand i 1899 om, at Sonne efter samtalen med ham »drog hjem med det faste forsæt at føre den ud i livet hos sine bysmænd«, strander også på Sonnes egne ord fra 1866. Det er derimod muligt, at de to mænd faktisk har diskuteret Kooperation i efteråret 1865, og i hvert fald er det rigtigt, at Ulrik under forberedelserne til foreningens stiftelse stod Sonne bi med gode råd. Dette er muligvis den rigtige kerne i den gamle mands fejlhuskning. Erindringsforsknydninger har jo hyppigt en tendens til som her ved en let kronologisk omplacering at gøre fortælleren til helt i en anden situation end den faktisk forløbne.

Om Engelbert Nielsens viden om Sonnes to studierejser i disse år er at sige, at kilden til den desværre er ukendt, og endvidere, at har disse rejser endelig fundet sted forud for vinteren 1865–66, har det i hvert fald ikke været for at studere brugsforeningssagen, hvorfor Sonnes egne ord fra 1867 borger. Hvis selve rejserne er realiteter og ikke resultatet af traditionsudvikling i familie eller lighed med festskriftet af 1891, er det sandsynligere, at de ligger *efter* dannelsen af foreningen 1866. Axelsen Drejers og Ravnholts fremstillinger er naturligvis harmoniseringer, eller for Ravnholts vedkommende måske blot sjusk.

Sonne arbejdede ivrigt med sagen. Oprindeligt betragtede han sig selv som stående udenfor foreningen og kun betroet det hverv at give arbejderne råd og vejledning til at hjælpe sig selv, men det stod snart klart for ham, »at hvis det skulle blive til noget og begyndelsen gøres med den fornødne indsigt i og oversigt over de mange enkeltheder, så måtte jeg selv tage sagen i min hånd, og jeg erfarede til min beroligelse, at det var ganske almindeligt i England, at en eller anden embedsmand, der havde den tilbørlige kyndighed, stillede sig i spidsen for arbejderne og hjalp dem tilrette med at få en forening i stand.«²⁰ Det var Ulrik, der gav ham den oplysning, og i det hele taget stod Sonne under stiftelsesperioden i hyppig skriftlig forbindelse med Ulrik, der jo netop da var beskæftiget med besvarelsen af prisopgaven og derfor kunne øse af en betydelig viden om udenlandske forhold. Sonne titulerede ham sit »orakel« og fik fra denne kilde at vide, at foreningerne kun kunne bringe fuld nytte, når alle, rige som fattige, sluttede sig til dem. Da Sonne havde oversat et sæt engelske vedtægter og tillempet dem efter danske forhold, sendte han resultatet til Ulrik, der omredigerede dem, hvorfor Sonne bragte ham sin tak.²¹ Foruden Ulrik har Sonne som kilde haft i hvert fald det engelske tidsskrift »The Co-operator«.²² 8., 10. og 12. maj 1866 bragte Thisted Amtsavis tre artikler »Om Arbejderforeninger. Udtog af et Foredrag, holdt for Arbejderne i Thisted af H. Chr. Sonne«, hvori Rochdale-bevægelsen skildredes, og Sonne gik ind for oprettelsen af tilsvarende foreninger i Danmark. Også senere skrev Sonne i Thisted Amtsavis om de engelske foreninger, nemlig 13. august 1866. Og 4. og 6. august samme år havde bladet bragt foreningens vedtægter.

17. juni 1866 konstituerede man sig som forening med 109 med-

lemmer, og der valgtes en bestyrelse, der fik Sonne som formand og en toldassistent som sekretær. Bestyrelsesmedlemmer var derudover to håndværkere – det kan ikke ses, om de var svende eller mestre – samt tre arbejdsmænd.²³ 1. juli vedtoges lovene²⁴ og samtidigt indledte man handel med rugbrød. Det var nærmest en rabathandel, idet man fik en lokal bager til at levere brød for 21 sk. pr. 8 pund, hvilket var to skilling under den normale pris.²⁵ Foreningen aftog så brødet på een gang fra bageren og fordelte det selv fra et privathus – eller måske flere – idet man endnu ikke havde nogen butik. Medlemmerne betalte fuld pris for brødet, og overskuddet blev sammen med de ugentlige indskud henlagt til dannelse af et fond.²⁶ I august vedtog man at indlede en tilsvarende handel med ost.²⁷ Men derudover har foreningen optaget et lån på 800 rdl. hos en enke i byen²⁸ for at skaffe tilstrækkelig kapital til åbningen af den egentlige handel. 11. september vedtog generalforsamlingen, at Sonne skulle lade 100 pund kandis og 8 sække kaffe indkøbe i Hamborg,²⁹ og endelig åbnede butikken i begyndelsen af november 1866. I de følgende to måneder voksede foreningen fra 140 til omkring 170 medlemmer, hvoraf ifølge Sonne over »100 arbejdsmænd og håndværkere, der med hensyn til kår fuldkommen er dem sideordnede.«³⁰

Ved udgangen af året 1871 havde Thisted Arbejderforening 212 medlemmer og en omsætning på over 11.000 rdl.³¹

Thisted Arbejderforening stod åben for enhver, mand eller kvinde, uden hensyn til stilling eller opholdssted, forudsat at generalforsamlingen godkendte optagelsesbegæringen. Man betalte 3 mark for at blive medlem og forpligtede sig til ugentlig at indskyde et beløb, der i sommerhalvåret var mindst 8 skilling og i vinterhalvåret mindst 4 sk.³² Såvel køb som salg skulle udelukkende ske kontant, og salget være til »dagens gængse priser«. Af overskuddet skulle der tilskrives hvert medlems konto 5 % rente af hans indbetalte indskud, 2½ % skulle årlig henlægges »til anskaffelse af nyttig læsning og til tilvejebringelse af et fælles forsamlings- og læseværelse«. 1 % var beregnet til et reservefond. Et beløb gik til amortisering af inventaret. Efter at alle udgifter var dækkede, skulle det øvrige overskud fordeles mellem medlemmerne ved at tilskrives deres konto i forhold til det beløb, som hver enkelt i kvartalets løb havde købt for i foreningen. Den tilskrevne sum er den såkaldte dividende. Den blev i praksis 6 skilling pr. rigsdalers køb.³³

Medlemmernes køb og salg fremgik af den kontrabog, som ethvert

medlem havde med foreningen. Af de ugentlige indskud og af de beløb, som kvartalsvis blev tilskrevet et medlems konto, dannedes »aktier« af 5 rdl., og hvert medlem var pligtig til efterhånden at aftage mindst 5 aktier, idet han ikke – hvis han da ville forblive medlem – kunne forlange nogen udbetaling af overskuddet, før de 25 rdl., var fuldt indbetalt. Derefter kunne han med en måneds varsel forlange udbetalt, hvad han havde indestående i foreningen over 25 rdl., dog med 3 måneders varsel, hvis beløbet oversteg 50 rdl. Der gaves ikke egentlige »aktiebrev«, men kun en opgørelse i kontrabogen.

Man behøvede ikke at være medlem af foreningen for at handle i dens udsalg, men ikke-medlemmer fik kun halv dividende.³⁴ Da Thisted Arbejderforening handlede med alle og enhver, måtte den have næringsbevis, og da varesortimentet oversteg høkernes, måtte den løse det dyrere næringsbevis til detailhandel.³⁵

Den ledende kraft i foreningen har været pastor Sonne. Han var tillige kasserer, mens bogføring og korrespondance ordnedes af sekretæren, der som nævnt var toldassistent.³⁶ Indskuddet blev i begyndelsen opkrævet af medlemmerne efter tur, således at et medlem et kvartal igennem havde en bestemt gade eller bydel at besøge. Allerede det første efterår forlod man imidlertid denne ordning og antog et lønnet bud til denne ugentlige inddrivning.³⁷ Butikken åbnede om morgenen mellem kl. 5 og 8 afhængig af årstiden. Lukketiden er ikke kendt, udover at det søndag var forretningen tilladt at lukke kl. 7 aften,³⁸ hvilket naturligvis må betyde, at udsælgeren havde pligt til at holde længere åbent på hverdage. Den første udsælger er ikke kendt. Foreningen havde uheld med ham, og i 1868 efterfulgtes han af en ny, en tidligere købmand, der imidlertid allerede ved første kvartals afslutning havde en kassemangel, der beskrives som »ret anselig«. Et halvt år efter hans tiltræden måtte foreningen have rettens hjælp for at få ham fjernet.³⁹ Udsælgerne stillede kaution⁴⁰ i henhold til foreningens vedtægter, der fastsatte at »Enhver, der har med foreningens penge eller ejendom at gøre, stiller en sådan sikkerhed, som af bestyrelsen anses fornøden«,⁴¹ men dette kunne naturligvis kun dække den direkte kassemangel, ikke den skade, som en uduelig udsælger påførte foreningens handel i almindelighed.

Hvilke varer foreningen handlede med, vides ikke med fuld sikkerhed. Halvdelen af omsætningen var med brød,⁴² og derudover

nævnes ost, klipfisk, Sct. Croix sukker, kandis, melis, kaffe, soda og tørv,⁴³ men det er overvejende sandsynligt, at varelisten har omfattet i hvert fald de almindelige bestanddele i en husholdning, som tilfældet var med andre foreninger, hvis sortiment er bedre kendt. I Thisted handledes derimod ikke med brændevin,⁴⁴ ja Sonne slog fast som en gylden regel: »Udsælg ikke nogensomhelst slags spiritus«,⁴⁵ som det måtte falde naturligt for en mand, hvis hensigt bl. a. var kamp mod drikfældighed.

Iøvrigt udøvede Thisted Arbejderforening lånevirkosomhed, velgørenhed, oplysningsarbejde og holdt selskabelige sammenkomster.

Pastor Sonnes ideer.

Pastor Sonnes forening må være blevet kendt for en større offentlighed end Thistedes, i hvert fald 11. august 1866, da Folkebladet polemiserede mod dens vedtægter. 1. december 1866 lod Ulrik vedtægterne offentliggøre i Blad for Arbejderforeningen af 1860, forsynet med en indledende artikel af Ulrik selv. Sonne fik så mange forespørgsler angående foreningen i Thisted og fremgangsmåden ved dens oprettelse, at han fandt det uoverkommeligt at svare hver enkelt og i stedet skrev en pjeces »Om Arbejderforeninger. Til Oplysning og Vejledning«, der udkom i to udgaver i 1867. Ikke alene giver Sonne heri en redegørelse for stiftelsen af Thisted Arbejderforening, aftrykker dens love, viser (i 2. udgave) skemaer til regnskaberne og yder på en anden måde mange gode råd til pionererne, men han redegør også for sit personlige syn på sådanne foreninger. Han betragter kun husholdningsforeningerne som én af de mange skikkelser, som kooperative arbejderforeninger kan optræde i, men ganske vist den form, der er simplest og nemmest og som det derfor de fleste steder vil være naturligt at begynde med.¹ Han slutter sig til det engelske syn, at arbejderforeningerne er »en enkelt side af et nyt verdensprincip, der som fællesskab og samvirken vil sejrrikt og ustandseligt bryde sig vej overalt og gennemtrænge alle samfundsforhold og udjævne forskel ved at tilvejebringe en ligeligere og retfærdigere fordeling af arbejde og fortjeneste . . .«² Foreningernes formål er »at hæve den i borgerlig henseende lavere stillede, afhængige og trykkede del af befolkningen til et højere sædeligt, intellek-

tuelt og socialt trin og derved til en hæderlig plads i samfundet, at forhjælpe dem til at blive sig deres menneskeværd bevidst, at som vi alle er mennesker for Gud, det således også må blive vitterligt i samfundslivet, at adskillelsen efter stand og klasser er en tankeløshed, at den betragtning, at nogle have privilegium på at være herrer, at lade andre gøre arbejdet og selv nyde lønnen, mens andre er fødte til at være afhængige, ringeagtede og oversete, er en uretfærdighed, at der er en fornuftig og lovlig fællesret (socialisme), der ligelig berettiger ethvert menneske til ved alle redelige midler at hjælpe sig selv og arbejde sig op, som han bedst forstår og kan.«³

Det er ligeså åbenbart, at et sorgfrit udkomme og timelig velvære har betydning for menneskets åndelige liv, som det økonomiske tryk virker nedbrydende: når en mand ikke kan tjene til sit og sin families behov, må han stifte gæld, og den skaber afhængighedsfølelse. Ofte er han ude af stand til at klare den afbetaling, han har forpligtet sig til, og må finde på udflugter, hans redelighed og ordholdenhed og dermed hans hæderlighed begynder at svinge; han kan ikke skaffe sig kraftig og nærende kost og søger i stedet at styrke sig på brændevin eller bruger det måske som middel til at fordrive bekymringerne. Fattigdommen medfører uorden, urenlighed, uhygge i hjemmet og mindsker dermed lysten til at opholde sig hjemme. »Kort sagt, han er kommen på et skråplan, hvor han glider dybere og dybere, det ene fører det andet af sig, den ene gode følelse hos ham udslukkes efter den anden, fremtiden ligger mørk for ham, han øjner intet håb, modet synker og han giver tabt.« Og præsten med sit kendskab til forholdene hos arbejderne svarer mulige opponenter på forhånd: »Skulle nogen mene, at dette billede er for mørkt, så tør jeg desværre påstå, at virkeligheden frembyder altfor mange sådanne.«⁴

Er arbejderne først kommet så vidt, lader de sig vanskeligt hjælpe. Men som forebyggelse mod fattigdom og dermed følgende gæld og »sædelig elendighed« har man udtænkt brugsforeninger, der skal forbedre medlemmernes materielle kår.⁵ Fordelene ved brugsforeningernes fremgangsmåde er, at medlemmerne altid er sikre på at få gode og »uforfalskede« varer, selv beholder fortjenesten ved salget, efterhånden vikler sig ud af »gæld og den dermed følgende afhængighed«, opsparer en lille kapital, nemlig deres indestående i foreningen, som de kan ty til i nødsfald, og endelig virker foreningerne direkte til medlemmernes åndelige højnelse. Dette sker ved,

at en procentdel af overskuddet henlægges til læse- og forsamlingslokaler, bibliotek o.s.v.⁶

Men husholdningsforeningerne skal sigte endnu videre: »Efterhånden som en forening vinder fast fod og får flere midler at råde over, udvider den sin virksomhed i alle retninger for at fremme medlemmers velvære, yder dem syge-, alderdoms- og begravelses-hjælp og rækker hånd med til enhver veldædig og menneskelig foranstaltning.«⁷

Hvilken plads tildeler Sonne sig selv i dette arbejde? »Man har indvendt: når det er en *arbejderforening*, bør ikke andre være medlemmer end de sædvanlige såkaldte arbejdsmænd, derimod ikke håndværkere og andre velstillede borgere, embedsmænd o.s.v.« Men i England er man forlængst kommet over denne indvending: der er det ganske almindeligt, at egnens velhavende, ansete og indflydelsesrige mænd træder ind i foreningerne og stilles som ledere i spidsen for dem. »Og fastholder man blot sagens sande formål, er dette let at forstå: trænge end sådanne heldigere stillede mænd ikke til foreningen, så trænger den til dem, ikke blot til deres pengeindskud, ikke blot til deres oplysning og kyndige råd og bistand, men fremfor alt til deres personer: skal »Arbejderklassen« hæves, må der være noget, der løfter den, og det bidrager i høj grad hertil, når den ser de folk, der ellers plejer at holde sig fjernt fra den, at stille sig ved deres side, vedkende sig samfund med dem og arbejde hånd i hånd med dem til samme formål, når de i deres sammenkomster mødes med sådanne mænd, der gå iblandt dem uden at lade dem mærke nogen forskel og vække indtrykket af, at vi dog alle er mennesker og brødre.« Fra denne høje tale dumper han pludselig ned på et jævnt, praktisk niveau: »Hertil kommer, hvad erfaring altid viser, at bevidstheden om, at der er hæderlige folk, der står dem nær og hvis øjne er fæstede på dem, altid øver en gavnlig indflydelse på de skrøbelige til at våge over sig selv, vise sig ustraffelige og hæderlige i deres vandel.«⁸

Sonnes pjece er refereret så udførligt, fordi den har øvet overordentlig stor indflydelse på datidens brugsforeningsbevægelse. Også senere har Sonne redegjort for og uddybet sine synspunkter. F. eks. benyttede han lejligheden, da foreningen i Valby ved København begik den dødsynd at sælge mod kredit, til at behandle kreditspørgsmålet på et principielt plan. Det, som interesserer ham, er ikke så meget det pengetab, en brugsforening udsætter sig for ved

kreditsalg, som den fare, en sådan handel frembyder for den videre målsætning. Denne »går jo nemlig i hovedsagen ud på – hvad den materielle side angår – at formå den arbejdende klasse til at kæmpe imod de farer, der truer med at føre den i fattigdom og elendighed, og her gælder det især om de to bestræbelser, at spare sammen og at vogte sig for gæld.« Gæld er »kort sagt det sædvanlige overgangsstadium fra at være en fri, selvstændig, lykkelig og retskaffen mand til at gå både økonomisk og moralsk til grunde . . .« Naturligvis kan det være vanskeligt for arbejderne at frigøre sig for gæld og altid at have rede penge til sine indkøb. »Men foreningerne lover heller ikke deres medlemmer, at de skulle slippe fri for vanskeligheder, men anvise dem, ja opfordre dem til selv at kæmpe, anstrenge og fornægte sig og overvinde vanskelighederne, for så igennem kampen at styrkes og forældes og vinde lønnen, som er stillet dem i sikker udsigt. Kunne vi ikke få arbejderne til selv at gøre noget, så kunne vi ikke udrette noget for dem.« Og praktisk, som han er, ender Sonne med at udpege den udvej at give arbejderne små lån af deres indestående. »Kontante penge omgås de i reglen sparsommeligere med, men åbner man dem kredit, så gør man det altfor let og bekvemt og de glemmer da let kampen.«⁹

»Kampen« er en central tanken. Da Sonne fire år senere lod en artikel »Selvhjælp« trykke, angreb han heri velgørenhedsforeningerne – som han i 1855 havde slået til lyd for – fordi disse, skønt de udførte en »priselig« indsats, dog sigtede fejl. Sonne mente, at »som regel kan man sikkert sige, at hver gang man yder et menneske ligefrem pengehjælp . . . er der fare for, at man med det samme i en anden henseende gør ham fortræd ved at sløve det i ham, der skulle styrke ham til kampen i livet og holde hans hoved oppe.« Selvhjælpen virker anderledes, og han forklarer dette begreb: »Selvhjælpen går ud fra, at ethvert menneske under sædvanlige forhold kan og må hjælpe sig selv, at, hvor knappe hans kår end synes, så er han dog i besiddelse af det nødvendige til, når det anvendes på rette måde, at have sit daglige brød den dag i dag og sikre sig mod fremtiden . . . den går ud fra, at ethvert menneske, hvor knap hans fortjeneste end er, dog altid bruger noget til unytte, som altså må kunne spares, og at når alle disse »overblevne småstykker sankes tilsammen og intet forkømmes« . . . kunne de i forening blive til en kapital, hvormed der kan udrettes store ting . . .« Idet selvhjælpen altså går ud fra, at enhver er i stand til ved orden og sparsommelighed at få

lidt af sin fortjeneste tilovers, anviser den som fremgangsmåde »at flere slår sig sammen, og danner en forening, hvori enhver efterhånden indskyder et lille overkommeligt bidrag, der vokser op til et fond, som anvendes på en eller anden måde til fælles bedste, og hvoraf den enkelte nyder større fordel, end han selv ville være i stand til at forskaffe sig, mens deltagerne, ved efter reglen selv at bestyre deres forenings anliggender, beholde de selv de penge, som de ellers måtte udrede til andre for at nyde lignende fordele«. Selvhjælp stiller altså krav til deltagerne, den er en kamp, og derfor ligger der i den »noget styrkende og forædlende«, hvilket for Sonne er selvhjælpsideens kerne. »Spørger vi nemlig om, hvor den stadig voksende fattigdom har sin egentlige rod og årsag, så er denne ingenlunde, som man mener, at søge i tilfældige og forbigående ydre forhold, i de dyre og arbejdsløse tider . . . Disse har kun givet anledning til, at dette alvorlige og betænkelige samfundsonde er kommet kendeligere frem og har draget opmærksomheden på sig. Men selve roden ligger dybere og må søges i hele vor tids moralske tilstand, i den blødsødenhed og nydelsessyge, den mangel på alvor, viljekraft, ihærdighed og selvfornægtelse, som går igennem hele vor slægt, men som i samfundets lavere regioner, hvor dette tidens præg træder i forbindelse med knappe kår, udformer sig på en særegen måde« . . . der kommer til at ytre sig som »sorgløshed uden smerte«. ¹⁰

Endelig fremsatte Sonne sine tanker i en fast sluttet form, da han i 1871 holdt indledningstalen ved det første fællesmøde for Danmarks Husholdningsforeninger. Formålet med foreningerne var, mente Sonne, at »hæve arbejdsklassen og løfte den op«, befri arbejderen for hans firedobbelte nød: det økonomiske tryk, mangel på oplysning, den slappede sædelige tilstand og endelig arbejderens forkuede og fortrykte stilling i borgerlig henseende. Der er gjort højst fortjenstfulde forsøg på at komme de arbejdende klasser til hjælp, »men det særegne ved disse forskellige forsøg er netop, at man ved hvert enkelt kun har fæstet opmærksomheden enten på den ene eller den anden side af arbejderens nød, men aldrig på dem alle på engang«, selvom »denne samfundsnød er ligesom et flerhovedet uhyre, som man må hugge alle hoveder af på en gang for at få dræbt . . . Det er alene husholdningsforeningerne, der, når de er, hvad de bør være, har taget sigte på hele den firedobbelte trang og stillet sig den opgave at hjælpe arbejderen op med hensyn til en værdig stilling for ham i det borgerlige liv, – eller kortere udtrykt,

hjælpe ham op både i økonomisk, intellektuel, sædelig og social henseende«, vel at mærke med det materielle problem som udgangspunkt.¹¹

Om pastor Sonnes politiske tilhørsforhold er vi dårligt underrettet. I 1886 udtalte fællesforeningens daværende næstformand, folketingsmand Jørgen Hansen-Ølstykke, der havde deltaget i brugsforeningsbevægelsen fra slutningen af 1860'erne, at Sonne havde været højremand.¹² Ved vurderingen af dette udsagn, må det erindres, at højre og nationalliberale i 1886 i alle praktiske henseender var gledet sammen, og at denne bevægelse allerede var indledt på det tidspunkt, Hansen-Ølstykke kan have haft direkte eller indirekte kontakt med Sonne: Hansen-Ølstykses karakteristik kan altså lige så godt betyde højre som nationalliberal. Sonnes socialpolitiske opfattelse peger mod de fremherskende liberale ideer, ifølge hvilke ansvaret for arbejderklassens velvære eller mangel på samme væsentligst lå hos arbejderne selv.

Andelstanker 1865–66: resumé

I årene 1865–66 dukker brugsforeningstanken påny op i Danmark.¹ Kun i et enkelt tilfælde, i det forsøg som udgår fra Københavns Arbejderforening, ser vi den gamle tids »franske« type, ellers er det Rochdale-principperne, som slår igennem. Karakteristisk for alle de brugsforeningsplaner, vi hører om, er, at de er tænkt som sammenlutninger for arbejdere, men det er også et fælles træk, at initiativtagerne kommer fra andre befolkningslag, politikere, en lærer, en patriarkalsk fabrikant, en læge og en præst, alle mænd af højere stand, men med nær tilknytning til folkets brede lag, og med en deraf vokset interesse i at skabe en løsning på underklassens sociale problemer. Betegnende er det, at de allerfleste af de planer, vi hører om, på en eller anden måde står i forbindelse med eksisterende eller ønskede syge-, begravelses- og andre kasser. Københavns Arbejderforening skulle oprette ikke alene brugs- og produktionsforeninger og arbejdsanvisningskontor, men også en syge- og begravelseskasse, i Spejlsby opstår tanken hos lederen af en sygekasse, læge Ulrik står midt i arbejdet for dannelsen af snart sagt alle former for gensidige hjælpe-kasser, Galster havde allerede startet en sygekasse, der kunne låne brugsforeningen penge, og Sonne vil udvikle sin brugsforening til en syge-, alderdoms- og begravelseskasse. Hos Ulrik, Sonne og til

en vis grad Dahlenborg træffer vi en målsætning, der går ud over dagen og vejen, en tanke, som de øvrige naturligvis kan have næret uden vort vidende. Dahlenborg taler om foreningerne som middel til åndelig påvirkning, for Ulrik er de redskabet til bevarelse af arbejdernes selvstændige stilling i samfundet og hans statsborgerlige rettigheder, og for Sonne har de et ligefrem universelt sigte. Baggrunden for Ulrik og Sonne er dels Rochdale-tankerne, dels de særlige danske forhold, som fremkom ved næringslovens ophævelse af de tvungne sammenslutninger, der tidligere havde varetaget visse sociale opgaver, hvis løsning nu stod hen.

Som en vigtig underliggende ide må endelig nævnes et forhold, der kun fremholdes af Ulrik, men som sikkert har været almindelig bestanddel af brugsforeningspionerernes nationaløkonomiske bagage: troen på at arbejds løn i det lange løb kun bestemtes af forholdet mellem tilbud og efterspørgsel og at et effektivt forsøg på at hjælpe lønarbejderen derfor måtte sætte ind i arbejdet for at mindske hans udgifter, i dette tilfælde ved en opsparing over indkøb af livsfornødenheder, hvorved man også håbede at opnå en bredere sikring af arbejderen i sygdom og alderdom.

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSEN

1866-71

»Arbejderen« som kilde.

Vor væsentligste kilde til oplysning om brugsforeningsbevægelsens udvikling fra 1866 til 1871 er tidsskriftet »Arbejderen. Et månedsblad for selvhjælp og samarbejde«, som her skal søges karakteriseret og vurderet som kilde. Det udkom fra 1868 til 1876, fra nytår 1874 som ugeblad med navnet ændret i overensstemmelse hermed. Dets - anonyme - redaktør var bankbogholder, senere sparekasseinspektør V. S. V. Faber, og dets interesseområde var selvhjælp og samarbejde i alle former, såsom sygekasser, kreditforeninger, byggesammenslutninger, men først og fremmest husholdningsforeninger, som bladets navn på brugsforeninger var. »Arbejderen« indeholdt således en lang række orienterende artikler om aktuelle brugsforeningsspørgsmål og om tilsvarende bevægelser i udlandet, og desuden bragte det regelmæssigt meddelelser, som indsendtes fra lokalforeningerne og skildrede deres stiftelse, bestyrelse, medlemstal, økonomi, varebeholdninger og almindelige virksomhed. Endvidere stræbte Faber selv efter at skaffe så mange oplysninger som muligt om brugsforeningsbevægelsen ved hvert år at udsende spørgeskemaer til de foreninger, hvis eksistens han på den ene eller anden måde var blevet bekendt med. På grundlag af de indkomne besvarelser søgte han så at give et tabellarisk billede af bevægelsens omfang. Sædvanligvis besvarede kun halvdelen af foreningerne hans spørgsmål, og tabellerne er derfor ikke dækkende materiale, men giver naturligvis kundskab om de foreninger, som findes opført i dem. Faber udarbejdede også i forbindelse med spørgeskemaerne en liste over samtlige på det aktuelle tidspunkt kendte foreninger med angivelse af deres adresse og eventuelt formandens navn og stilling. Og endelig meddelte Faber i tidsskriftets sidste nummer ved udgangen af 1876 en række lister og tabeller over brugsforeningsdannelse og -opløsning fra 1866 til 1876. Den indeholder en del op-

lysninger, som ikke kan skaffes andetsteds fra og er derfor en overordentlig vigtig kilde.

Hvor stort var nu omfanget af Fabers viden? Den første hjælp til besvarelsen af dette spørgsmål giver han selv i forbindelse med den omtalte udførlige statistik i 1876. Han meddeler her, at erfaringen i årenes løb har godtgjort, at der findes et ikke ringe antal foreninger, som fører en fuldstændig skjult tilværelse, der kun ved rene tilfældigheder kommer for dagens lys.¹ Og i samme statistik giver Faber adressen på 7 foreninger,² om hvilke enhver anden oplysning savnes. Det drejer sig om fem sjællandske landforeninger,³ en fabriksforening på Lolland og en landforening på Samsø,⁴ sikkert foreninger, der af en eller anden grund ikke ønsker deres virksomhed kendt i videre kredse. En sådan forening – iøvrigt på en fabrik (Lolland ?) – har Camillus Nyrop besøgt. Fabriksbestyreren sagde til Nyrop, at han ikke havde kunnet efterkomme Fabers opfordring til at indsende oplysninger, fordi fabrikken væsentlig holdtes oppe ved de omkringboende handlendes søgning, som den udsatte sig for at miste, når det blev officielt bekendtgjort, at foreningen bestod.⁵

Det ligger i sagens natur, at man ikke kan have nogen pålidelig viden om størrelsen af den usikkerhed, der fremkommer ved eksistensen af ukendte foreninger. Imidlertid forekommer det usandsynligt, at antallet skulle være tilstrækkeligt stort til at ændre det billede af brugsforeningsbevægelsen, som studiet af kendte foreninger giver. På det tidspunkt, hvor Faber fremsatte bemærkningen – ved udgangen af 1876 – havde han kendskab til ialt 153 foreningers skæbne.⁶ Tallet på ukendte organisationer skal altså være temmelig stort for at kunne kuldkaste vor opfattelse af bevægelsens karakter. Denne betragtning gælder dog ikke, hvis de ukendte foreninger er udpræget ensidigt sammensat, hvorom senere.

Den næste måde, hvorpå man kan nærme sig spørgsmålet om omfanget af Fabers viden, er ved at sammenligne »Arbejderen« med de deraf uafhængige kilder, hvilket først og fremmest vil sige fundne vedtægter og festskrifter. Vi har for perioden 1866 – 71 ialt 47 sæt love, mens Fabers statistik fra 1876 kender 88 foreninger fra denne tid,⁷ heriblandt alle de organisationer, hvis vedtægter er kendte. Prøven har altså omfattet lidt over halvdelen af Fabers materiale og tyder på, at hans viden har været betydelig. Festskrifterne bringer os ikke på sporet af foreninger, som har været »Arbejderen« ukendt. Gennemgår vi nu endelig de overordentlig mange

vedtægter, der er trykt efter 1871 og bevaret i Det kgl. Biblioteks småtryksamling, i det håb at finde hentydning til tidligere eksisterende foreninger, giver vor søgen kun resultat i ét tilfælde. Lovene fra Nidløse Brugsforening, Holbæk amt, der er vedtaget og trykt 1874, meddeler, at foreningen er stiftet 1871. Denne forenings eksistens såvel i som efter 1871 er Faber ukendt.

Endelig må vi forsøge at bedømme Fabers pålidelighed ved en indbyrdes sammenligning mellem »Arbejderen«s tekstmateriale og foreningslister og endelig den betydningsfulde store statistik fra udgangen af 1876. Vi finder da tekstomtale af otte foreninger, som er stiftede før nytår 1872 og som ikke træffes i den store statistik. Af disse er den ene, Vindekilde, simpelthen identisk med den Faber velkendte Adelersborg,⁸ mens en anden, Vallekilde, der oprettedes i slutningen af 1868 og omtales i januar 1869,⁹ i statistikken nævnes som stiftet i december 1872. Da den ikke findes i foreningslisten i maj 1869,¹⁰ må den antages at være opløst forinden og genstiftet i 1872. Et lignende forhold træffes ved Hads Herreds Arbejderforening i Gylling ved Horsens, som stiftedes ved nytårstid 1869 og i perioden 1869–71 regelmæssigt indsender rapporter om sin virksomhed.¹¹ Ikke destomindre er foreningen i den store statistik opført som stiftet december 1873. Da Faber også, bortset fra indberetningerne, har haft kendskab til foreningen, som han på det første fællesmøde 1871¹² fremdrog som eksempel på, at det var muligt at drive brugsforening uden brændevinsudsalg, må det antages, at han ikke har glemt dens tidligere eksistens, men derimod modtaget oplysning om, at den var genstiftet efter opløsning senere end sommeren 1871. En forening i Rødby har faktisk eksisteret, idet den findes på en statistik fra oktober 1870¹³ med oplysninger om prioritetsforhold, varelagerets størrelse og den udsælgeren betalte løn. Foreningen træffes ikke senere og må antages at være ophævet, men findes *ikke* i den store statistiske oversigt over opløste foreninger.

Anderledes forholder det sig med de øvrige fire foreninger, der er fundet i »Arbejderen« uden at være optaget i den store statistik. Det drejer sig om foreninger, hvis effektive eksistens vi aldrig er blevet underrettet om – et tvivlstilfælde vil straks blive omtalt – men hvor det kun er meddelt, at de er dannet og snart vil træde i virksomhed, eller endog blot at de i løbet af kort tid bliver oprettet.¹⁴ Af disse fire indtager Marvede-Hyllinge på Sjælland en særstilling ved at være opført på *formands*listerne til og med maj

1875.¹⁵ Derimod mangler den ligesom de øvrige i den store statistik. Forklaringen må være, at disse fire påtænkte foreninger ikke er ført ud i livet og derfor er slettede. Når Marvede-Hyllinge i modsætning til de øvrige bliver stående på foreningslisterne, kan det skyldes, at Faber ikke i dette tilfælde havde kendskab til oprettelsen ved direkte meddelelse fra ophavsmændene, men derimod gennem en notits i Næstved Tidende, og at han altså ikke har korresponderet med initiativtageren i Marvede-Hyllinge. Først ved udarbejdelsen af den store statistik er sammenhængen gået op for ham, og han har ikke ladet foreningen figurere på listen.

Gennemgangen af »Arbejderen«s stof har vist, at bladet har været så bredt underrettet om eksistensen af brugsforeninger, at det for perioden 1866 til 1871 kun er lykkedes at finde én forening, der har været tidsskriftet ubekendt, mod 88 bekendte. Den usikkerhedsmargin, som redaktøren selv har nævnt, kan kun antages at ændre helhedsbilledet, hvis de ubekendte foreninger er aldeles ensidigt placeret og indrettet. I sin omtale af brugsforeningerne i »Danmarks statistik« i 1887¹⁶ hævdede V. Falbe Hansen, at der især i Jylland fandtes adskillige ukendte småforeninger. Betragtningen fremsattes i forbindelse med tællingen 1885 og har derfor ikke nødvendigvis relation til den tidligere periode, som at dømme efter den på flere punkter fejlagtige fremstilling var Falbe Hansen forholdsvis ubekendt. Sagen er af betydning, fordi de kendte foreninger 1866–1871 overvejende lå på Sjælland, og havde Falbe Hansens påstand gyldighed for denne tid, kunne det pege mod mangler i materialet. Da det altså er usandsynligt, at han har tænkt på pionerperioden, som han iøvrigt er dårligt bekendt med, og da det eneste sikre holdepunkt, Nidløse, følger materialets hovedtendens, vil jeg i denne sammenhæng se bort fra Falbe Hansens mening.

Den indbyrdes sammenligning af »Arbejderen«s oplysninger har vist, at af de foreninger, bladet i tidens løb har nævnt, kan kun én, Rødby, siges at mangle i den store slutopgørelse, der omfattede 153 foreninger. Tilfældet Marvede-Hyllinge har vist, at de årlige foreningslister i hvert fald en tid må have givet for store tal, men at de tre andre fra denne gruppe ikke er opført, tyder på, at Marvede-Hyllinge har været en undtagelse, der som nævnt er forklarlig. Som hovedkonklusion af denne analyse vil jeg da nævne, at Faber gennem sin redaktion af »Arbejderen«, sin indsamling og behandling af

materiale fremtræder som en omhyggelig og forsigtig mand, hvis stoffremlægning er så pålidelig, som det i praksis er menneskeligt muligt. Denne karakteristik passer med, hvad man på forhånd ville vente af en bankbogholder og senere sparekasseinspektør.

Sjælland dominerer.

Kendskabet til brugsforeninger spredtes i varierende tempo over Danmark. Til opklaring af spørgsmålet om hvorvidt de nye foreninger var påvirkede fra Nørresundby eller fra Thisted eller eventuelt fra et tredje sted, findes et godt materiale i foreningsvedtægter eller efterretninger om karakteren af sådanne. Der er foruden lovene for Nørresundby og Thisted bevaret 45 vedtægter. Heraf viser lovene for Idestrup og Københavns Husholdningsforening så stor selvstændighed, at de ikke kan siges at være afledt fra nogen kendt vedtægt. De er også indbyrdes overordentlig forskellige. Alle de øvrige 43 er direkte eller indirekte afledt af lovene for Thisted Arbejderforening. For de foreninger, hvis vedtægter er gået tabt, har vi i 9 tilfælde underretning om deres oprindelse, nemlig fra foreningens korrespondent til »Arbejderen«, og alle disse 9 har taget Thisted som forbillede, dog således at foreningen på Nørrebro i København har brugt vedtægterne for Lægeforeningens Boliger på Østerfælled og for de Classenske Boliger, der begge er bevaret og tydeligt nok stammer fra Thisted.¹ Om 52 foreninger ved vi altså, at de nedstammer fra Thisted. Kun ved én foreningsdannelse – i Hjørring – hører vi, at oplysninger fra Nørresundby er blevet indhentet, men også her valgte man vedtægterne fra Thisted. Vi kan altså med sikkerhed sige, at den største del af de danske brugsforeninger fra 1866 til 1871 har taget Thisted som forbillede. I intet tilfælde har noget andet mønster kunnet findes, og sandsynligheden taler for, at også flertallet af de ukendte vedtægter har været af beskaffenhed som de 52, idet man ved grundlæggelsen af en forening vel ofte har taget eksempel fra nabolandsbyen, der – som ovenfor vist – i lovmæssig forstand oftest er en aflægger af Thisted.

De kronologiske grundtræk af foreningsgrundlæggelsen er vist på tabel I,² mens fordeling mellem by og land ses af tabel II.

Endnu i året 1866 kendes kun Galsters og Sonnes foreninger. I løbet af 1867 kommer 6 nye foreninger til, hvoraf de fire er by-

TABEL I

Eksisterende brugsforeninger ved årsudgangen 1866-71

	Jylland							Sjælland							Øvr. Danmark							Hele Danmark						
	Tilgang		Afgang		eksisterende ved årets udgang			Tilgang		Afgang		eksisterende ved årets udgang			Tilgang		Afgang		eksisterende ved årets udgang			Tilgang		Afgang		eksisterende ved årets udgang		
	By	Land	By	Land	By	Land	i alt	By	Land	By	Land	By	Land	i alt	By	Land	By	Land	By	Land	By	Land	By	Land	By	Land	i alt	
1866	2	-	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1867	2	-	-	-	4	-	4	2	1	-	-	2	1	3	-	1	-	-	-	1	1	4	2	-	-	6	2	8
1868	8	3	-	-	12	3	15	4	6	-	-	6	7	13	2	1	-	-	2	2	4	14	10	-	-	20	12	32
1869	1	5	-	1	13	7	20	2	18	1	-	7	25	32	2	-	1	-	3	2	5	5	23	2	1	23	34	57
1870	-	3	1	1	12	9	21	2	9	1	-	8	34	42	1	-	1	-	3	2	5	3	12	3	1	23	45	68
1871	1	1	2	-	11	10	21	1	8	1	3	8	39	47	-	2	-	-	3	4	7	2	11	3	3	22	53	75

TABEL II

Oprettede og nedlagte brugsforeninger 1866-71

DANMARK	1866		1867		1868		1869		1870		1871		TOTAL	
	Op-rettet	Ned-lagt	Op-rettet	Ned-lagt	Op-rettet	Ned-lagt	Op-rettet	Ned-lagt	Op-rettet	Ned-lagt	Op-rettet	Ned-lagt	Op-rettet	Ned-lagt
BYFORENINGER														
Jylland	2	—	2	—	8	—	1	—	—	1	1	2	14	3
Sjælland	—	—	2	—	4	—	2	1	2	1	1	1	11	3
Øvr. Danmark	—	—	—	—	2	—	2	1	1	1	—	—	5	2
Hele Danmark	2	—	4	—	14	—	5	2	3	3	2	3	30	8
LANDFORENINGER														
Jylland	—	—	—	—	3	—	5	1	3	1	1	—	12	2
Sjælland	—	—	1	—	6	—	18	—	9	—	8	3	42	3
Øvr. Danmark	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	2	—	4	—
Hele Danmark	—	—	2	—	10	—	23	1	12	1	11	3	58	5
I ALT (byfor. + landfor.)														
Jylland	2	—	2	—	11	—	6	1	3	2	2	2	26	5
Sjælland	—	—	3	—	10	—	20	1	11	1	9	4	53	6
Øvr. Danmark	—	—	1	—	3	—	2	1	1	1	2	—	9	2
Hele Danmark	2	—	6	—	24	—	28	3	15	4	13	6	88	13

2 TABEL III *Foreningsnedlæggelser 1866–71(76) fordelt på by og land*

	Jylland		Sjælland		Øvr. Danmark		Hele Danmark	
	By	Land	By	Land	By	Land	By	Land
Stiftet 1866 – udgangen af 1871	14	12	11	42	5	4	30	58
Nedlagt ved udgangen af 1871	3	2	3	3	2	–	8	5
Eksisterende ved udgangen af 1871	11	10	8	39	3	4	22	53
Nedlagt 1872–1876 af de ved udgangen af 1871 eksisterende foreninger	4	3	4	4	1	–	9	7
Nedlagt 1866–1876 af foreninger stiftet 1866–1871	7	5	7	7	3	–	17	12
I 1876 eksisterende foreninger, der også eksisterede ved udgangen af 1871	7	7	4	35	2	4	13	46

TABEL IV a

Sjællandske foreninger 1866-71 fordelt på amter

SJÆLLAND	1866		1867		1868		1869		1870		1871		TOTAL	
	Op- rettet	Ned- lagt	Op- rettet	Ned- lagt	Op- rettet	Ned- lagt	Op- rettet	Ned- lagt	Op- rettet	Ned- lagt	Op- rettet	Ned- lagt	Op- rettet	Ned- lagt
BYFORENINGER														
Frederiksborg amt	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—
København amt	—	—	1	—	2	—	—	1	2	—	1	1	6	2
Sorø amt	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	2	—
Holbæk amt	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1	1
Præstø amt	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Hele Sjælland	—	—	2	—	4	—	2	1	2	1	1	1	11	3
LANDFORENINGER														
Frederiksborg amt	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	2	—
København amt	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	1	2	1
Sorø amt	—	—	—	—	1	—	1	—	4	—	1	—	7	—
Holbæk amt	—	—	—	—	2	—	9	—	—	—	2	—	13	—
Præstø amt	—	—	1	—	1	—	6	—	5	—	5	2	18	2
Hele Sjælland	—	—	1	—	6	—	18	—	9	—	8	3	42	3
I ALT (byfor. + landfor.)														
Frederiksborg amt	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—	3	—
København amt	—	—	1	—	3	—	1	1	2	—	1	2	8	3
Sorø amt	—	—	—	—	2	—	2	—	4	—	1	—	9	—
Holbæk amt	—	—	—	—	3	—	9	—	—	1	2	—	14	1
Præstø amt	—	—	2	—	1	—	6	—	5	—	5	2	19	2
Hele Sjælland	—	—	3	—	10	—	20	1	11	1	9	4	53	6

organisationer, nemlig Randers, Stege, Køge og Hjørring, og de to landforeninger, nemlig Hammer i Præstø amt og Errindlev-Tågerup på Lolland. I 1868 stiftedes 24 nye foreninger, deraf 13 i byer og 11 i landdistrikter, og i 1869 oprettedes ialt 28 nye foreninger, hvoraf imidlertid kun 6 lå i byer mod 22 på landet. I disse to år når brugsforeningsstiftelsen sit højdepunkt i perioden 1866 til 1876, men de to år er også interessant ved, at 1868 er det sidste år, hvor bybrugsforeningerne i tal overstiger landforeningerne. Derefter oprettes i 1870 15 foreninger – 4 i byer mod 11 på landet – og i 1871 2 byforeninger mod 11 landforeninger, altså ialt 13.

I hele perioden 1866 til 1871 oprettedes ialt 88 foreninger – 30 i byer mod 58 på landet – og af disse var ved udgangen af 1871 de 13 nedlagte (cfr. tabel III,). Af disse 13 var 8 byforeninger og 5 landforeninger. Tallene på stiftede foreninger viser altså klart, at brugsforeningsbevægelsen fra 1869 overvejende var en landbevægelse, og byforeningernes høje »dødelighedstal« – 8 nedlagte af 30 oprettede mod kun 5 opløste landforeninger af 58 stiftede – tyder på særlige vækstbetingelser i landdistrikterne. Spørger man supplerende, hvordan det i perioden 1872–76 gik de foreninger, der bestod ved udgangen af 1871, viser det sig (cfr. tabel III), at af de ialt 75 foreninger, 22 by- mod 53 landforeninger, der eksisterede 31. december 1871 havde 16 måttet lade livet før udgangen af 1876, og af disse 16 lå 9 i byer og 7 på landet. Af 22 byforeninger opløstes altså i løbet af dette femår de 9, men af 53 landforeninger kun 7. Derved bekræftes formodningen om, at forholdene på landet begunstigede brugsforeningerne i overvældende grad sammenlignet med byerne.

Også i bredere geografisk forstand er foreningsfordelingen utvetydig. Af de 88 foreninger, der oprettedes fra 1866 til 1871 lå 26 i Jylland, 53 på Sjælland (hvortil som overalt i dette arbejde er regnet de til sjællandske amter hørende øer, hvoraf i denne forbindelse kun Møn har interesse) og 9 i det øvrige Danmark.³ Denne overvægt af sjællandske foreninger må ses på baggrund af Jyllands større folketal. Sammenligner man kun tallene for landforeninger, viser de, at af 58 landforeninger oprettedes de 12 i Jylland, men 42 på Sjælland og 4 i det øvrige Danmark. De tilsvarende tal for byerne – 14, 11 og 5 – er for små og fordelingskriterierne for usikre til at give nogen sikker opfattelse af eventuelle forskelligheder i udbredelsen. For landdistrikternes vedkommende træder billedet derimod klart frem,

og det karakteristiske er den sjællandske dominans, der på grund af det ringe antal byforeninger i hele Danmark slår igennem også i totaltallene.

Hvordan fordeler brugsforeningerne sig så i deres hovedegn Sjælland? Svaret er for såvel by- som landforeningers vedkommende givet i tabel IV (p. 68–69). For byernes vedkommende dominerer som venteligt Københavns amt med København. Nok så interessant er landforeningerne, ialt 42, hvoraf de 18 ligger i Præstø amt, 13 i Holbæk amt, 7 i Sorø amt, 2 i Frederiksborg amt og 2 i Københavns amt. Disse tal korresponderer ikke med amternes folketal, og en forklaring må søges andetsteds.

Den statistiske gennemgang af materialet har altså vist, at brugsforeningsbevægelsen med hensyn til antallet af stiftelser kulminerer i årene 1868 og 1869. Bevægelsen, der startede i byerne, bliver hurtigt en udpræget landbevægelse, og en sammenligning mellem antallet af opløste foreninger viser tydeligt, at der på landet er bedre grobund for brugsforeningerne end i byerne. Hovedvægten ligger på Sjælland, hvor der oprettedes 42 af de 58 landforeninger, som fra 1866 til 1871 stiftes i Danmark, og på Sjælland er Præstø amt fremherskende sammen med Holbæk amt, mens Sorø amt ligger noget bagefter, og antallet af landbrugsforeninger i Frederiksborg og Københavns amter er ringe.

Et forsøg på at forklare disse kendsgerninger må tage sit udgangspunkt i en beskrivelse af foreningernes opkomst og sociale struktur: hvilke befolkningslag startede dem og i hvilken hensigt, hvem var menige medlemmer og hvem ledende? Hvad handlede udsalgene med? Og har foreningsbilledet, som det da fremtræder, nogen sammenhæng med kendte sociale og økonomiske træk i datidens Danmark?

Landforeningernes sociale sammensætning.

Spørger vi efter de mænd, der tog initiativet til oprettelsen af brugsforeningerne i Danmark 1866–1871 og i denne forbindelse om de sociale mål, de forfulgte, må svaret indledes med en konstatering af, at vi kun i 34 tilfælde kan danne os et indtryk af foreningernes tilblivelse. Til sammenligning tjener, at det minimumstal, som de foranstående tabeller bygger på, er 88.

Om landforeningernes stiftelse har vi kun i 19 tilfælde nogenlunde gode oplysninger. Ved seks lejligheder kan vi spore en storlandbruger enten bag selve initiativet eller også ved ideens praktiske gennemførelse med hensyn til fremskaffelse af kapital og lignende. I seks tilfælde ses landsbylærere virksomme, ved to foreningers oprettelse i samarbejde med store landmænd, således at i 10 af de 18 oprettelser, vi kan kontrollere, må storbrugere og landsbylærere tilskrives den væsentligste del af æren.

Et interessant tilfælde, hvor en godsejer har gjort en brugsforeningsstart mulig, er oprettelsen af Idestrup Sogns Forbrugsforening på Falster, fordi godsejeren her var dansk landbrugs førstemand, Edward Tesdorpf, på denne tid Landhusholdningsselskabets præsident og sit liv igennem en usædvanlig fremsynet personlighed, der i mange retninger gik nye veje. Han var socialt interesseret og havde startet en alderdoms- og sygekasse på Falster og fik nu henvendelse fra en husmand, Chr. Thrane, der drev høkerforretning i Sdr. Ørslev, men foreslog Tesdorpf at oprette en brugsforening. Thranes hensigt har vel været, at han selv kunne blive uddeler. Tesdorpf indbød til et offentligt møde, hvor han selv redegjorde for sagen, og derefter kom foreningen i gang med Thrane som uddeler.¹

Det er blevet sagt om Tesdorpf, at hans interesse skyldtes en forståelse af, at »brugsforeningerne ikke alene kunne være af betydning for fattige arbejdere, men for hele befolkningen.«² Dette er ganske sikkert urigtigt. Foreningens vedtægter indeholder nemlig en bestemmelse om, at ordinært medlemskab, d.v.s. med ret til udbytte, kun kunne opnås af personer, der ikke ejede eller drev over 1 td. hartkorn. Andre kunne godt blive medlemmer, men ikke få udbytte, således at deres medlemskab altså blev en støtte for foreningens dårligst stillede, husmænd og landarbejdere.³ Hvordan medlemstallet har fordelt sig på befolkningsgrupperne, vides ikke, men Tesdorpf's tanke kan ikke betvivles: at give husmænd og landarbejdere hjælp til selvhjælp. Tesdorpf var iøvrigt selv foreningens formand, mens forretningsføreren var en lærer i Idestrup.⁴

En anden foregangsmand i landbruget, der viste brugsforeningssagen interesse, var oktoberforeningens formand, »torydemokraten«, baron Zytphen-Adeler. I »Arbejderen« for november 1868 hører vi, at der i Vindekilde sogn snart agtes oprettet en brugsforening under navnet »Vindekilde Husholdningsforening ved Dragsholm«, som

navnlig skyldes baron Zytphen-Adeler og godsinspektør Cramer.⁵ I januar 1869 fortæller samme blad, at »Adelersborg Forbrugsforening« begyndte sit udsalg 7. november 1868, og at baron Zytphen-Adeler har ladet indrette en lejlighed med butik og pakhus til foreningens gratis benyttelse, hvortil man snart venter at kunne flytte.⁶ Denne forenings adresse er Dragsholm pr. Svinninge,⁷ og da Dragsholm jo er hovedsædet i baroniet Adelersborg, er der givetvis tale om den samme forening. Andetsteds er der bevaret nogle karakteristiske enkeltheder om oprettelsen. Den største hindring bestod i, at næsten alle Zytphen-Adelers arbejdere stod i gæld til høkere, og det ville derfor blive vanskeligt at få dem over i foreningen. Baronens lod da godsinspektør Cramer i hemmelighed foretage en undersøgelse af de enkelte arbejders gæld, og hele denne gæld betalte han som en gave til arbejderne, der nu indtrådte i foreningen sammen med egnens husmænd. Ikke alene betalte Zytphen-Adeler gælden og stillede butik til rådighed, men han gav derudover foreningen en sum penge som startkapital. Cramer overtog vederlagsfrit regnskabsførelsen, hvilket også må opfattes som en støtte fra baronen, hvis interesse ikke var slut med dette. I hvert fald viste han hvert år brugsforeningen sin bevågenhed ved at invitere medlemmerne med koner og børn til juletræsfest på Dragsholm i overværelse af ham selv med familie. Ved denne lejlighed lod han uddele omtrent dobbelt så mange julegaver, som der var medlemmer i foreningen.⁸

Et tredje eksempel på godsejerinitiativ er dannelsen af foreningen i Hellested, som kan takke grevinde Moltke, Tryggevælde, for sin oprettelse, idet hun, som det blev sagt på stiftelsesmødet i 1870, »så gerne ville gøre noget for at fremhjelpe den fattige og fortrykte«. En forvalter Petersen, Tryggevælde, der vel har været tilknyttet godset, kom fra Roholte, hvor man i forvejen havde en brugsforening, og ved et samarbejde mellem ham og greven kom foreningen i stand. Greven blev formand, en provst kasserer og en skolelærer sekretær. De øvrige bestyrelsesmedlemmer var en maler, en væver og en boelsforpagter. Revisorer var en forpagter og en smed. Der ses her en karakteristisk uoverensstemmelse mellem bestyrelsens og foreningens sammensætning, idet der blandt de 42 medlemmer af foreningen ved åbningen var ikke mindre end 26 husmænd og 8 håndværkere.⁹ Der er tydeligt nok tale om en social foranstaltning til bedste for egnens arbejdere og på herskabets ini-

tiativ. Det synes også, som om Moltke har lånt foreningen 300 rdl. til at komme i gang med.¹⁰

Det er ikke altid, billedet er så klart. Om starten af Toksvær Brugsforening i Præstø amt hører vi, at en del husmænd ved Sparresholm, nærmest ved at læse »Arbejderen«, blev overtydet om gavnligheden af sådanne foreninger. Godsejer de Bang på Sparresholm lånte dem 200 rdl. og Toksvær sogneråd 100 rdl.¹¹ Husmændene har jo næppe selv fundet på at læse »Arbejderen«, så også her er initiativet sikkert udgået fra godsejeren. I Reerslev i Holbæk amt optræder grev Moltke til Nørager ved oprettelsen, men kun som støtte, idet begyndelsen åbenbart blev gjort af en skolelærer Nielsen, der holdt nogle foredrag om husholdningsforeninger, hvortil han især fik stoffet fra Sonnes bog. Han blev da også foreningens første formand, men grev Moltke lånte foreningen 240 rdl. på særdeles fordelagtige vilkår.¹²

Den sjette større landbruger, vi træffer virksom ved dannelsen af en brugsforening, er den bekendte indremissionsmand og landbrugspioner, proprietær O. Lawaetz til Refsnæsgård i Holbæk amt, der arbejdede sammen med den grundtvigske friskolelærer Søren Rasmussen.¹³

Til optællingen må føjes Vallø gods, hvis husmænd dannede grundstammen i Valløby brugsforenings medlemskreds. Den første driftskapital kom fra et rentefrit lån i Vallø Stifts Jordebogskasse på 100 rdl. Kasserer- og sekretærforretningerne udførtes af en fuldmægtig fra godset, men iøvrigt bestod bestyrelsen af 5 husmænd og en biløber.¹⁴ Videre fortjener at nævnes, at da Rudkøbing Arbejderforening stiftedes i 1869, var lensgreve Ahlefeldt med og tegnede sig straks for flere andele, altså en økonomisk hjælp, hvis rækkevidde vi desværre ikke oplyses om.¹⁵ Tilfældet peger på, at en forening, hvis udsalg ligger i en by, udmærket kan have en væsentlig kundekreds på landet. To byforeninger er ligefrem dannet ved initiativ fra oplandet, nemlig Stege og Ringkøbing.

Vi har allerede nævnt to tilfælde, hvor en *landsbylærer* har bidraget til dannelsen af brugsforeninger på landet. Hertil kan føjes Ølstykke i Frederiksborg amt, hvor initiativtageren var lærer Jørgen Hansen (Ølstykke), senere folketingsmand af Venstre og fra 1884 i ledelsen af dansk brugsforeningsbevægelse.¹⁶ Et fjerde eksempel er Herning – der først blev købstad i 1913 og kan takke jernbaner, hedyrkning og industri for sin vækst. Her satte lærer Th. Nielsen

sagen i skred ved et foredrag i 1869 om arbejdernes stilling i andre lande, hvorunder han fremhævede, at arbejderne burde forene sig til fælles bedste.¹⁷ I Brøndbyvester skyldes oprettelsen af brugsforeningen lærer Winde, åbenbart en mand med initiativ. 1863 oprettede han en sygekasse, som to år senere udvidedes med en begravelseskasse, og endelig dannede han i slutningen af 1869 en brugsforening »væsentlig i overensstemmelse med pastor Sonnes anvisning«.¹⁸ Interessantest er dog det sidste eksempel, Nørre Jernløse i Holbæk amt, hvor den drivende kraft var lærer Peter Høy, Dramstrup skole.¹⁹ Kapitalen blev dannet af ca. 30 mænd, der rentefrit indskød et beløb i foreningen,²⁰ ialt 150 rdl. Indskyderne karakteriseres som »de mænd, der især bærer udgifterne til fattigvæsenet«, og har vel først og fremmest været gårdmænd.²¹ Dette træk går igen i foreningens målsætning, der var at understøtte den ubemidlede, der ikke er under det offentlige fattigvæsens forsyrg.²² Metoden var brugsforeningernes sædvanlige: indkøb i større partier og fordeling af overskuddet, men det var kun de »nydende« medlemmer, der fik del i udbyttet, nemlig indsiddere, arbejdsfolk og fattige håndværkere, mens de velhavende medlemmer ikke fik andel, men derimod lejlighed til at købe i udsalget til samme modererede priser, som de fattige. Foruden rabat har de haft en fordel mere, nemlig ret til at købe i udsalget »til enhver tid«, mens de fattige kun måtte handle lørdag fra kl. 15 til kl. 21, altså på hvad der den gang var den almindelige lønningssdag. Foreningens bestyrelse skulle vælges af de stiftende medlemmer,²³ og den første formand blev iøvrigt en møllelejer, som lærer Høy senere afløste.²⁴

Nørre Jernløses tankegang kunne næppe godkendes af pastor Sonne og hvem, der tænkte som han. Dannelsen af brugsforeningen i Vemmeløv-Hemmeshøj i Sorø amt i 1870 virker som en polemik mod Nørre Jernløse, og er også på anden måde interessant, selvom vi ikke med sikkerhed kan bestemme stifterne. I vinteren 1869–70 holdtes i de to sognes skoler nogle aftenmøder, hvor man skulle drøfte almen vigtige emner såvel af kommunal som bredere politisk art, og det blev især arbejdernes stilling og mulighederne for at forbedre den og samtidig standse og modarbejde »den i foruroligende grad tiltagende fattigdom og fattigbyrde«, der blev diskussionernes genstand. Nogle foreslog oprettelsen af fattiggårde til lettelse af byrden, men denne tanke vandt ikke tilhængere, fordi, som korrespondenten til »Arbejderen« skriver, der var almindelig erkendelse

af, at det først og fremmest kom an på at vække bevidsthed hos arbejderen om, at han såvel som ethvert andet medlem af samfundet havde den forpligtelse at sørge for sit eget og sin families underhold, fordi han kun derved blev sat i stand til at skaffe sig en uafhængig stilling og få samme betydning for samfundet, som sine medborgere. Dette referat er naturligvis kun kilde til synspunkterne hos referenten og hans kreds, men sagens videre udvikling viste, at den var i flertal. Der kom endelig forslag om oprettelse af en låne- og sparekasse og hjælpeforening foruden den sparekasse, der allerede fandtes, eller også en brugsforening, og der nedsattes et udvalg, bestående af en husmand og en gårdmand, der skulle drøfte sagen. Udvalget foreslog dannelse af en brugsforening, og de næste sognemøder debatterede dennes indretning, især om hvorvidt der skulle handles mod kredit eller kontant. Det sidste sejrede – heldigvis, mener referenten – og dernæst talte man om, hvordan pengene til starten skulle skaffes. Der var især en del gårdmænd, der tilbød at indtræde i foreningen og indskyde »nogle flere penge end den fattige arbejder i øjeblikket kan afse«, men disse gårdmænd nærrede den anskuelse, at deres andel i udbyttet burde tilfalde de mindre bemidlede. Fra anden side – den meningsgruppe, som korrespondenten tilhører – gjordes derimod gældende, at vilkårene måtte være ens for alle foreningsmedlemmer, bl. a. fordi man kun ved at stille sig ved siden af arbejderen kunne håbe at styrke hans selvfølelse og derigennem udrette noget effektivt og varigt til hans bedste. Lovene udarbejdedes iøvrigt med Thisted-foreningens som mønster, ligesom pastor Sonnes ideer havde været forbillede for sejrherrene.

Vi kan altså ikke se, hvem der tog initiativet til oprettelsen af foreningen i Vemmehøj-Hemmeshøj, men det var *gårdmændene*, som gjorde starten økonomisk mulig, ligesom tilfældet var i Nørre Jernløse, hvor tanken synes udgået fra en lærer. Om en tredje forening ved vi, at gårdmændene tilvejebragte midlerne: Hammer Arbejderforening i Præstø amt kom i gang ved, at 20 bønder indskød hver 5 rdl. rentefrit i et år. Hvem foreningen tog sigte på, fremgår af en bemærkning fra det bestyrelsesmedlem, der skrev til »Arbejderen«, nemlig at da det var en livsopgave for foreningen at skaffe den fattigste arbejdsklasse fødemidler til de billigste priser i den arbejdsløse tid, bortsolgtes mel og gryn i vinterperioden til møllepriser.²⁶ Brugsforeningen i Hammer var gårdmændenes forsøg på at hjælpe husmænd og landarbejdere, og motivet har vel været be-

slægtet med målsætningen i Nørre Jernløse: at gøre fattigskatten mindre, hvilket selvfølgelig ikke forhindrer den samtidige nærværelse af humanitære følelser af noblere karakter.

I tre tilfælde kender vi navnet på den gårdmand, der bragte sagen på bane, nemlig gdr. Bendix Peter Petersen på Ballegård vest for Vejle, der ikke alene fik startet Vejle Vesteregns Arbejderforening i 1868,²⁷ men også under et besøg i Hjarbæk ved Limfjorden i 1870 fik oprettet en tilsvarende organisation der, »Den sydlige Limfjordsregns Arbejderforening«.²⁸ I det tredje tilfælde er der tale om en gårdmand, Hans Isaksen, der fik dannet brugsforeningen i Magleby på Stevns og blev dens første formand.²⁹

Landforeningerne har – i hvert fald i de tilfælde, hvor materialet slår til – sigtet mod hjælp til husmænd og landarbejdere. Derfor er det bemærkelsesværdigt, at vi kun kender ét tilfælde, hvor initiativet kommet fra en repræsentant for denne klasse, nemlig Sørbymagle Sogns og Omegns Arbejderforening i Sorø amt, der stiftedes i 1870. Her var det »parcellist og musicus Ole Jørgensen«, der på en generalforsamling i sognets sygeforening bragte sagen på bane, idet han på grundlag af Sonnes pjece redegjorde for udenlandske arbejderkår og -kooperation. Da brugsforeningen dannedes, besatte man imidlertid formandsposten med en gårdejer. Andelskapitalen tilvejebragtes da også især af gårdmænd, idet to straks indbetalte den fulde sum på 25 rdl. og flere andre 5 og 10 rdl., ialt 180 rdl. Korrespondenten til »Arbejderen« siger beklagende, at foreningens 41 medlemmer »imidlertid langt fra alle tilhører den ubemidlede del af befolkningen, for hvilken foreningen dog nærmest er stiftet.«³⁰ Formålet har tydeligt nok været som de øvrige steder.

Vi kender altså fire tilfælde, hvor det med sikkerhed kan siges, at initiativet udgik fra gårdmandsside, og desuden tre, hvor kapitalen tilvejebragtes af gårdmænd. I det ene af disse sidste, Sørbymagle, bragtes sagen på bane af en husmand, i det andet, Nørre Jernløse, af en lærer, og i det tredje, Vemmeløv-Hemmeshøj, er vor viden utilstrækkelig. Sørbymagle er sammen med Idestrup de eneste foreninger, hvorom vi ved, at en husmand som den første fremsatte tanken.

I enkelte andre tilfælde har vi et – ufuldstændigt – kendskab til omstændighederne ved brugsforeningernes dannelse på landet. I Følleslev og Sørslev sogne ved Kalundborg indkaldtes et møde ved »opfordring af nogle mænd af forskellige samfundsklasser«. Der

indledes af provst Hans Jørgen Svane, der fremstillede brugsforeningernes store nytte for den arbejdende klasse, hvorefter godsinspektør Cramer redegjorde for erfaringerne fra foreningen på Adalersborg.³¹ I Ørsted nord for Randers rejstes spørgsmålet ved et foredrag i en læseforening,³² og Arbejderforeningen for Errindlev og Tågerup Pastorater på Lolland blev stiftet af syge- og alderdomsforsørgelseskassen sammesteds, ja brugsforeningens vedtægter fastsatte endog, at kun medlemmer af syge- og alderdomskassen kunne optages i brugsforeningen, og udmeldelse af syge- og alderdomskassen medførte automatisk udmeldelse af brugsforeningen.³³

Den sidste oplysning, vi har om en landforenings stiftelse, er upræcis, men fortjener at nævnes, fordi den peger fremad. Om Hads Herreds Arbejderforening i Gylling nordøst for Horsens hedder det, at efter at der på egnen i den sidste halve snes år havde udviklet sig et »temmelig betydelig røre såvel i kristelig som folkelig henseende«, og der som følge deraf var truffet »flere gavnlige foranstaltninger«, blev en del beboere, som havde læst Sonnes skrift, enige om at danne en brugsforening, hvilket skete i 1869. Dens første formand var den senere så kendte højregrundtvigianer, præsten Otto Møller i Gylling.³⁴

Dette er, hvad vi med nogenlunde sikkerhed ved om oprettelsen af brugsforeninger på landet 1866 til 1871. Rejses spørgsmålet nu om medlemsbestandens sammensætning, bliver svaret vanskeligere at give. I alle de tilfælde, hvor vi har kunnet danne os en mening, må stifterne hovedsagelig have sigtet på husmænd og landarbejdere, og hertil kan føjes, at 17 af de 58 fra tabellerne kendte landbrugsforeninger indeholdt ordet »arbejder« i navnet og derved gav udtryk for et program, mens de øvrige anvendte neutrale betegnelser som husholdnings- eller brugsforeninger. Til alt dette må imidlertid føjes, at delte man Sonnes tanker, måtte det anses for rigtigst, at bedrestillede indtrådte på lige fod med de fattige, og dette var jo nyttigt også af økonomiske og administrative grunde. Endvidere må det erindres, at stifternes hensigt ikke nødvendigvis er blevet andet end fromme ønsker. Vor faktiske viden er ringe og for de fleste tilfælde vedkommende fremlagt ovenfor. Synderligt oplysende var det ikke, når det fra Sørbymagle i Sorø amt meldes, at de 41 medlemmer »langtfra alle tilhører den ubemidlede del af befolkningen, for hvilken foreningen dog nærmest er stiftet.«³⁵ Bemærkningen fortæller en del om hensigten, men ikke om resultatet. Bedre, men

dog ubestemt, var meddelelsen fra Valløby om, at grundstammen i den første medlemskreds var husmænd under Vallø gods,³⁶ og det samme gælder en indberetning fra Herfølge Forbrugsforening i Præstø amt, der fortæller, at de fleste af de 70 medlemmer er husmænd og indsiddere, nogle håndværkere og enkelte gårdmænd.³⁷ Hellested brugsforening, hvor vi traf greveparret Moltke, Tryggevælde, som fødselshjælpere, havde som nævnt ved åbningen 42 medlemmer, hvoraf 26 var husmænd og 8 håndværkere.³⁸ Om de 158 medlemmer, som foreningen i Værsløv i Holbæk amt havde i februar 1872, skriver korrespondenten til »Arbejderen«, at alle »så nær som 11, må kaldes arbejdere i virkelig forstand, og mest husmænd uden jord.«³⁹

Vi har fra Nørre Jernløse i Holbæk amt hørt, at såvel fattige som bedrestillede var medlemmer, men kun fattige fik udbytte. Det var venteligt, at de fattige var i overtal, men det blev mærkeligt nok ikke tilfældet. Vi kender en optælling fra 1869, hvor foreningen havde 41 ydende, men kun 36 nydende medlemmer.⁴⁰ Lignende bestemmelser har vi set i Idestrup på Falster, hvor man skelnede mellem ordinære medlemmer – ikke over 1 td. hartkorn – der fik udbytte, og ekstraordinære, som ikke fik det,⁴¹ men desværre er de to gruppers talmæssige forhold ukendt.

De to sidste oplysninger fra landforeninger er jyske. I Thorstrup-Horne nord for Varde var af de 109 medlemmer de fleste husmænd og indsiddere,⁴² og i den lille forening for Lønborg-Tarm syd for Skjern var af de 15 medlemmer 3 gårdmænd og 12 husmænd.⁴³

I de tilfælde, hvor sammensætningen er kendt, er Nørre Jernløse altså den eneste med et flertal af bedrestillede, de øvrige steder har husmænd og lignende domineret talmæssigt. Det er ikke det samme, som at denne klasse har været ledende indenfor foreningerne. Hvem der har været det, kan vi søge at vise ad to veje, dels ved en optælling af kendte formænd, dels ved en gennemgang af de kendte bestyrelser. Hvad angår tallene på formænd, kan flere optællingsmåder bringes i forslag. Her er valgt at tælle, hvem der var formænd på et givet tidspunkt, der af praktiske grunde er sat til juni 1871, i nogle tilfælde dog med en udvidelse.⁴⁴ Af de 51 landforeninger, som på dette tidspunkt kendes, kan vi angive titel for formændene i 38. Heraf var 11 gårdejere, 7 godsejere og proprietærer, 7 lærere, 4 præster, 4 håndværkere, 2 husmænd og 2 funktionærer (den ene teglværksmester, den anden godssekretær på Bregentved). Endelig

bærer en enkelt den tvetydige titel ungarl. Omtrent halvdelen repræsenterede altså det store og mellemstore landbrug, mens underklassen, som foreningerne skulle hjælpe, er særdeles underrepræsenteret. De to husmænd skal måske suppleres med de tre af håndværkerne, henholdsvis en tømrer, en skomager og en smed, som skal have været husmænd såvel som håndværkere, mens den fjerde som møllejer har stået gårdmændene nærmere. Tages det i betragtning, at godssekretæren må betragtes som sin chefs repræsentant og burde tælles med under det store landbrug, bliver billedet endnu mere udpræget. Efter formandslisten at dømme, har gårdmænd og storbrugere været de ledende.

Dette billede kan nu sammenholdes med vore oplysninger om bestyrelsernes sammensætning, der ikke omfatter så mange foreninger, men til gengæld efter sagens natur giver fyldigere besked om de færre foreninger, der dækkes. Materialet er behæftet med den mangel kun at rumme sjællandske foreninger, der jo i det hele taget er i stort overtal. I Nørre Jernløse fastsatte vedtægterne simpelthen, at bestyrelsen skulle vælges blandt de bedrestillede medlemmer,⁴⁵ i Tømmerup i Holbæk amt bestod den første bestyrelse af 5 gårdmænd, en forpagter og en sognefoged,⁴⁶ og i det nærliggende Refsnæs af en proprietær, 3 gårdmænd, en friskolelærer og en boelsmand.⁴⁷ I Magleby, Præstø amt, var den første bestyrelse sammensat af 4 gårdejere, en tømrer, en smed og en husmand.⁴⁸ I disse fire foreninger var det altså det mellemstore og større landbrug, som sad inde med magten. I Hellested i Præstø amt bestod den første bestyrelse af en greve, en forpagter, en boelsforpagter, en væver, en provst og en skolelærer.⁴⁹ Her har jorden og den stedlige lærdom sikkert ført det store ord. Lidt mere folkelig var foreningen ved Holsteinborg, hvis bestyrelse bestod af en greve, en gårdmand, en præst og en skolelærer samt tre håndværkere.⁵⁰ I Roholte, Præstø amt, var underklassen derimod i flertal i bestyrelsen, der bestod af en gårdejer som formand, en lærer og tre håndværkere,⁵¹ og i Valløby var bestyrelsen ligefrem sammensat af 5 husmænd, hvoraf den ene var formand, en biløber og en fuldmægtig fra Vallø gods.⁵² Af de otte foreninger, hvor vi kender bestyrelsens sammensætning, var altså de seks ledet af landdistrikternes bedrestillede, men materialets ringe omfang må erindres, og endvidere må det tages i betragtning, at et underklasseflertal i en bestyrelse ikke nødvendigvis har givet husmænd og lignende en til flertallet svarende indflydelse.

F. eks. kan bestyrelsens sammensætning udtrykke en pædagogisk tanke hos foreningens igangsættere.

Som de mennesker, der startede eller muliggjorde starten af brugsforeninger på landet, har vi truffet store og mellemstore landbrugere og lærere. I alle de tilfælde, hvor vor viden slår til, har hensigten været at hjælpe landdistrikternes proletariat, husmænd og landarbejdere, og vi har kunnet skimte fattigproblemet bag interessen. Kun i to tilfælde, Idestrup og Sørbymagle, hører vi imidlertid, at et medlem af de dårligst stillede befolkningsgrupper, en husmandshøker og en »parcellist og musicus«, har bragt tanken på bane. Dens realisering muliggjordes også her ved godsejernes og gårdmændenes hjælp. Foreningernes ledelse har ligget i omtrent de samme hænder: det store og mellemstore landbrug samt lærerstanden. Husmænd og landhåndværkere har været fåtallige på formandsposterne, men noget mere talstærke i bestyrelserne, selvom de kun undtagelsesvis synes at have været i flertal. Hertil må dog føjes, at materialet med hensyn til bestyrelsessammensætninger er altfor småt til at muliggøre videregående slutninger. Præstestanden er talmæssigt dårligere repræsenteret, end man kunne have ventet.

Landforeningerne har været tænkt som hjælpeforanstaltninger for husmænd og landarbejdere, og af de kendte tilfælde er der kun ét, hvor bedrestillede har været i flertal i foreningerne. Derimod må vi antage, at der generelt har været bedrestillede som »ydende«, hvad enten det skete ved ordinært eller ekstraordinært medlemskab eller eventuelt ved køb uden at være medlemmer.

Interessant på baggrund af lignende foretelser ved starten i 1865–66 er det, at brugsforeningerne også i landboernes opfattelse må have været i familie med syge- og begravelseskassesystemet, så ofte som de to foreningstyper nævnes på lige fod eller optræder sammen. Rendyrket møder vi tanken i Errindlev-Taagerup, hvor medlemskab af brugsforeningen ligefrem gjordes betinget af medlemskab af sygekassen.

Byforeningernes sociale sammensætning.

Vi er forholdsvis bedre underrettet om bybrugsforeningerne end om organisationerne på landet. Således har vi oplysninger om forholdene ved oprettelsen af 17 af de 30 byforeninger fra 1866 til

1871. I de første fem tilfælde står fabrikanter og håndværksmestre bag dannelsen. Det gjaldt den første forening i 1866, som Julius Galster bragte til verden på sin fabrik i Nørresundby, og noget lignende må være sket på M. P. Allerups Jernstøberi og Maskinfabrik i Odense. Det fortælles herfra, at efter at der nogen tid forud blandt enkelte arbejdere på fabrikken var blevet talt om muligheden af ved fællesindkøb at skaffe billigere varer, blev der i Industri- og Håndværkerforeningen ført en diskussion om midlerne til at fremme arbejdernes materielle forhold, og i denne drøftelse blev brugsforeningen i Thisted omtalt og anbefalet som mønster. Det var denne diskussion, der gav stødet til en realovervejelse af brugsforenings-sagen og til dannelsen af brugsforeningen hos M. P. Allerup.¹ Det har naturligvis ikke været de omtalte enkelte arbejdere, men fabrikkens ledelse, som har bragt sagen så vidt. Brugsforeningen på Silkeborg Papirfabrik er startet af fabrikkens ejer og grundlægger, Michael Drewsen, og specielt for fabrikkens arbejdere.² I Nykøbing på Falster var det hovedsagelig byens håndværksmestre, der tog initiativet, og sandsynligvis har den egentlige ophavsmand været snedkermester H. Gjerding, der var almindelig kendt for sine sociale interesser.³ I Randers træffer vi en kreds af håndværkere sammen med en overlærer og en kancelliråd.⁴

I Varde udgik initiativet fra byens håndværkerforening, hvis formand var redaktør R. Helms. Den var oprettet i slutningen af 1866 og havde en bred virkekreds. Dens love udtalte således, at den – også – havde politisk arbejde for øje, men ellers havde den en spare- og lånekasse, en sygekasse, et »håndværksmagasin«, der beskrives som et slags prøvelager i forbindelse med bortlodning ved tombola (?),⁵ og endelig oprettede den en brugsforening. Forslaget blev fremsat under en generalforsamling i håndværkerforeningen i januar 1868, og allerede på generalforsamlingen tegnede sig 38 medlemmer. Håndværkerforeningens bestyrelse fik pålagt at arbejde videre med sagen. Bestyrelsen, der bestod af redaktør Helms som formand og fire håndværkere, allierede sig straks med en handelskyndig konsul og to proprietærer og to gårdejere fra omegnen. Denne kreds virkeliggjorde brugsforeningstanken.⁶ En god hjælp har et lån på 550 rdl. fra Håndværkernes Spare- og Lånekasse, håndværkerforeningens sparekasse, sikkert været.⁷

Når foreningen i Varde allerede før udsalgets åbning indgik venskabelig forbindelse med omegnens landbrugere, skyldtes det

naturligvis, at initiativtagerne regnede med, at en væsentlig kundekreds lå i oplandet. I mange tilfælde har det været en naturlig tanke for bønderne, at deres handelssted lå i byen. Vi har nævnt, hvordan en landsbylærer i Spejlsby på Møn startede en arbejderforening i nogle landsogne, som blev til en brugsforening, hvortil nogle håndværkere i Stege sluttede sig, så udsalget blev i Stege.⁸ Et lignende forhold ses i Vestjylland, på Holmsland, hvor der eksisterede en sogne-foredragsforening med senere folketingsmand (af Mellempartiet) Chr. Fjord (bror til N. J. Fjord) som formand. Chr. Fjord, der dengang var landsbylærer, holdt et foredrag om brugsforeninger; der viste sig interesse for sagen, i nabosognene holdtes også nogle foredrag, og endelig fandt man folk i Ringkøbing, der kunne tænke sig at være med. I julen 1867 holdtes så et sogneforeningsmøde, hvor man konstituerede sig som »Husholdningsforeningen for Ringkøbing og Omegn«, der købte en gård i Ringkøbing. Medlemmerne af denne »byforening« var gårdmænd, husmænd, indsiddere og fiskere.⁹

Tilsvarende ved vi om arbejderforeningen i Skelskør, at den blev dannet på initiativ af en landsbylærer, der allierede sig med tre mænd i købstaden. De indkaldte arbejderne i Skelskør og omegn til møde i december 1868 og efter nytår dannedes en forening »hovedsagelig af daglejere, dog er der også købmænd, embedsmænd, håndværkere og gårdmænd i den.«¹⁰

Det er måske et lignende forhold, der er tale om ved Hillerød brugsforening; Ideen blev fremsat ved et folkemøde af en præst i Blovstrød, men der vides for lidt om denne forenings opkomst, til at nogen slutning er mulig.¹¹ Vi har allerede nævnt starten af foreningen i Rudkøbing, hvor lensgreve Ahlefeldt gav økonomisk hjælp.¹² Også her kan oplandet altså have spillet en rolle ved dannelsen af bybrugsforeningen, uden at noget sikkert kan siges. I betragtning af den betydning, som oplandet havde – og har – for danske provinsbyer, er det klart, at sådanne forhold må have været langt hyppigere, end kilderne fortæller, og især kan »læbæltet« om købstæderne i denne periode have virket med hertil.

Præsten i Blovstrød er sammen med pastor Sonne i Thisted de eneste danske præster, som vi i denne periode med sikkerhed ser som ophavsmænd til brugsforeninger. Sonnes ven, Ulrik, har som nævnt startet foreningen i Lægeforeningens Boliger i København, hvis oprindelse vi kender ganske godt, og som frembyder flere

interessante træk. Ulrik var medlem af bestyrelsen for Lægeforeningens Boliger og havde nogle gange, når han i den egenskab kom i kontakt med beboerne, gjort opmærksom på brugsforeningstanken. I begyndelsen af 1868 sammenkaldte han beboerne til et møde herom.¹³ Det må antagelig være på dette møde, han uddelte vedtægterne fra Thisted til beboerne. Den 8. februar besluttede en forsamling at danne »Østerbros Husholdningsforening«, der skulle stå åben for alle, også udenfor boligerne, og den 15. vedtoges de af et udvalg udarbejdede vedtægter enstemmigt.¹⁴

Ulrik foreslog medlemmerne til bestyrelsen og valgtes selv.¹⁵ Bogføreren blev en murersvend, som bankbogholder Faber, »Arbejderen«s redaktør, påtog sig at undervise i bogholderi.¹⁶ Ulriks hensigt har antagelig – hans almindelige synspunkter taget i betragtning – været at stifte en forening af arbejdere, som disse selv kunne drive efter nogen indledende hjælp.

Det er rimeligvis noget tilsvarende, der berettes om i en korrespondance fra Kalundborg til »Arbejderen«, »efter at et par flinke, oplyste arbejdere dels igennem pastor Sonnes bog og »Arbejderen«, dels ved mundtlig samtale var blevne bragte til erkendelse af associationens betydning og navnlig, hvad der gennem en husholdningsforening kunne udrettes til den ubemidlede klasses fremgang i flere henseender, anmodedes der om at føre sagen videre ud blandt de øvrige arbejdere«, hvorefter et møde kom i stand og en brugsforening blev dannet.¹⁷ De to lidt kunstlede passivformer skal naturligvis tilsløre, at initiativet kom udefra. Det er klart, at Andreas Fynning har uret, når han lader stykket bevise, »at det ikke altid var ovenfra, igangsættelsen skete.«¹⁸

Den tendens, man kan konstatere i brevet fra Kalundborg, bevirker en smule forhåndsskepsis, når der fra Horsens meddeles, at Horsens Spare- og Forbrugsforening er stiftet af arbejdere og stadig ledes af sådanne,¹⁹ selvom der i selve ordlyden intet mistænkeligt er. Den samme holdning må man indtage til oplysningen om, at Nørrebros Husholdningsforening²⁰ og Vesterbros Husholdningsforening²¹ stiftedes af arbejdere. Den upræcise formulering og en almindelig – og naturlig – tendens til at overdrive arbejdernes interesse for foranstaltninger til gavn for dem selv, tvinger os til at drage påstanden i tvivl.

Om dannelsen af Århus Husholdningsforening ved vi, at det stiftende møde lededes af en lokal overlærer, og at det orienterende

foredrag holdtes af overlærer Albrechtsen fra Randers, der ledede den derværende forening. I diskussionen deltog den århusianske folketingsmand (af højre) konsul Mørk, der nok nærede tvivl om, at husholdningsforeninger kunne eksistere i en by med så stærk konkurrence som Aarhus, men alligevel anbefalede at prøve. De øvrige diskussionsdeltagere var en auditor, en adjunkt, en provst, den århusianske overlærer og en malermester I. Adolph Lund,²² der iøvrigt senere blev foreningens formand. Der er altså, skønt vi ikke kan udpege initiativtageren, ingen tvivl om, at han skal søges blandt bedrestillede.

Endelig kan det nævnes, at »Københavns Husholdningsforening«, der havde udsalg ved Gammelstrand, oprettedes af »Arbejderforeningen af 1860«.²³

Vender vi os fra spørgsmålet om foreningernes oprindelse til problemet om deres medlems sammensætning, er vi netop for »Københavns Husholdningsforening«s vedkommende i besiddelse af gode oplysninger, fordi der er bevaret en liste over medlemmerne, sædvanligvis med angivelse af deres stillinger.²⁴ Af de 214 medlemmer var 93 håndværkere, men desværre lader talforholdet mellem mestre og svende sig ikke opklare. 2 var butikssvende og 9 arbejdere udenfor egentlige håndværk. Af selvstændige detailhandlere af forskellig art var der 8, mens 18 var engros-handlende og fabrikanter, 6 ansatte i stat og kommune, hvortil kommer 8 befalingsmænd i hæren og 8 privatansatte funktionærer. Læger, sagførere, journalister, skoleledere m. v. er optalt til 16, og denne hovedstadsforening kan opføre 4 landmænd på sin medlemsliste. 6 medlemmer førte titler, der antyder højere stand, og endelig er 36 uden titler, fruer og frøkener, ubestemmelige og forskelligt. Håndværkerne udgjorde således næsten halvdelen af medlemstallet. Af resten må i hvert fald omkring halvdelen regnes for »bedre stillede«. Med hensyn til de 93 håndværkere er det iøvrigt påfaldende, at ikke mindre end 33 er skræddere, mens den næststørste gruppe, handskemagerne, er på 11, hvorefter kommer snedkere med 6 og tømrere med 4. Resten fordeles sig i grupper på 3 medlemmer og derunder. De mange skræddere er bemærkelsesværdige, fordi Svend Erik Stybe har kunnet påvise flere træk, der antyder en nærmere forbindelse mellem Frederik Dreier og skrædderkredse. F. eks. var af de 15 indbydere til »Foreningen for billige Livsfor nødenheder« ikke færre end de 8 skræddere.²⁵

Fra landets næststørste by, Århus, har vi en optælling, der er

foretaget ved nytår 1872, men i modsætning til den københavnske berettes af foreningens korrespondent til »Arbejderen« og derfor ikke lader sig kontrollere. Af de 361 medlemmer var 106 arbejdere i egentlig forstand, som det hedder, mens 158 var håndværkere, »mest svende og småmestre«, 22 var militærpersoner, 12 »adjunkter og lærere«, 15 kontorfolk, 12 enker, især efter arbejdere, og 36 af forskellige professioner.²⁶ Her var altså tre fjerdedele af medlemmerne arbejdere og håndværkere, mens den tilsvarende gruppe i København ikke har udgjort halvdelen. Såvel i København som i Århus findes ganske vist en ubestemt gruppe, begge steder på 36 personer, men for Københavns vedkommende kan det med sikkerhed siges, at det ikke kan ændre billedet afgørende,²⁷ og ved den århusianske optælling er det usandsynligt, at den skulle gøre det, fordi den kun omfatter en tiendedel af totaltallet. Skulle det mærkelige være tilfældet, at samtlige »forskellige« var arbejdere eller håndværkere, ville forskellen mellem de to foreninger blive endnu mere udpræget. Men også indenfor gruppen arbejdere og håndværkere er uligheden mellem de to foreninger betydelig på grund af de 106 århusianske arbejdere »i egentlig forstand«, hvormed må menes daglejere. Den københavnske gruppe »arbejdere udenfor egentlige håndværk« bestod af 1 fotograf, 4 mekanikere, 1 maskinarbejder, 1 arbejdsmand, 1 bud og 1 fyrbøder. Disse to foreninger har altså været noget uens sammensat; den københavnske forening har haft et forholdsvis større antal bedrestillede end den århusianske, og især har tallet på daglejere i København været yderst ringe, mens det i Århus har udgjort en betydelig del. Begge steder har der været en del bedrestillede medlemmer, men en helt sikker opfattelse af denne gruppes størrelse kan ikke fås, bl. a. fordi en del af håndværksmestrene kan have været af denne type.

Det er en sjældenhed at have så sikre oplysninger som i disse to tilfælde. Fra enkelte foreninger findes der dog gode informationer, som fra Nørresundby, hvor alle de ca. 14 medlemmer var arbejdere på Galsters fabrik,²⁸ eller fra en anden fabrik, M. P. Allerup i Odense, hvor vedtægterne bestemte, at kun ansatte på fabrikken kunne optages,²⁹ og praksis blev, at principalerne regnedes til denne kreds.³⁰ Det er også i almindelighed sandsynligt, at fabriksforeninger sædvanligvis kom til at bestå af de ansatte, selvom lovene ikke udtrykkelig fastsætter det. Brugsforeninger, der anlægges i typiske arbejderkvarterer som Lægeforeningens Boliger på Østerfælled eller

de Classenske boliger på Frederiksberg, må også formenes især at bestå af arbejdere.

Fra Randers har vi meddelelse om, at foreningen overvejende består af arbejdsmænd og mange håndværkere, både gifte svende og mestre, »der lever fra hånden i munden.«³¹ Om brugsforeningen i Hillerød vides, at dens medlemmer for størstedelen var mindre håndværkere og arbejdsmænd.³² I begge tilfælde tilføjes, at enkelte velstående havde sluttet sig til foreningen for at støtte den. For Thistedes vedkommende meddeler Sonne, at foreningen blandt sine 170 medlemmer i januar 1867 talte over 100 arbejdsmænd eller håndværkere, »der med hensyn til kår fuldkommen er dem sideordnede.«³³ Fra Thisted ved vi med sikkerhed, at velstående har meldt sig ind for at støtte den gode sag. En indsender i Thisted Amtsavis, der er embedsmand, fortæller, at han har meldt sig ind for med sit indskud at bidrage til den nødvendige kapitalopsamling, men at han ikke køber der, så længe byens professionelle handlende har ligeså gode og ligeså billige varer.³⁴ Det er om en sådan holdning, at Sonne ganske smidigt skriver: »Uagtet dette kun er et halvt medlem, vil jeg dog ikke bebrejde nogen denne halvhed.«³⁵ Et prominent medlem, der formentlig har været denne type nærstående, var daværende amtmand C. V. R. von Nutzhorn, der, da han i 1868 forlod byen for at indtræde i ministeriet Friis, skænkede foreningen sin kontrabog med et indestående på 38 rdl.³⁶ Thisted-foreningen havde iøvrigt også medlemmer i oplandet,³⁷ men hvor mange ved vi ikke.

Det kan ikke undre, at husholdningsforeningen i Stege, der så at sige var startet på landet, havde udenbys medlemmer. Derfra hører vi, at de ca. 150 medlemmer var håndværkere og andre arbejdere i Stege samt husmænd, daglejere og nogle få gårdmænd fra oplandet.³⁸ Foreningen for Skelskør og Omegn bestod hovedsagelig af daglejere, men dog også af købmænd, embedsmænd, håndværkere og gårdmænd.³⁹ Fra foreningen i Ringkøbing, der jo opstod udenfor byen, meddeles det i begyndelsen af 1868, at medlemmerne er gårdmænd, husmænd, fiskere og indsiddere,⁴⁰ og et år efter er de 159 medlemmer »mest landboer,«⁴¹ men dog åbenbart nu med nogen tilgang fra Ringkøbing by.

Stiller vi det samme spørgsmål ved byforeningerne som ved landforeningerne: hvem havde ledelsen, altså hvem var formand og hvordan var bestyrelsen sammensat, så er svaret af omtrent samme kvalitet som ved landorganisationerne. Hvad formændene angår,

findes der materiale, som dækker ret godt, mens vor viden om bestyrelserne er meget spredt.

Af de ialt 24 byforeninger, der eksisterede i juni 1871,⁴² kender vi formændene i 17. Sammenligner man disse 17 med de 38 landformænd, er det iøjnefaldende, at spredningen på erhvervsgrupper er langt større i byerne end på landet, i overensstemmelse med den større erhvervsmæssige differentiering i bybefolkninger. Den talrigeste gruppe er håndværkerne, som udgør 6; om fire af disse vides med sikkerhed, at de var mestre, mens to andre blot opgives som henholdsvis tømrer og karetmager. 3 formænd er lærere, deraf den ene på højskolen Rødkilde, de andre i byer. De øvrige kendte formænd, 8 ialt, fordeler sig på ligeså mange professioner: præst, redaktør, fabrikant, skibsreder, postmester, hospitalsforstander, købmand og arbejdsformand (i Nørresundby). Det sikre er, at der ikke blandt de kendte formænd har været ufaglærte arbejdere, at tallet på håndværkssvende har været ringe, måske nul, og at det er de bedrestillede, der dominerer.

Som nævnt er vor viden om bestyrelsernes sammensætning langt mindre. Vi kender fire eksempler på, at bestyrelserne har bestået af arbejdere. På brugsforeningernes første fællesmøde i 1871 påpegede »Arbejderen«s redaktør, bankbogholder Faber, det vanskelige i at få en bestyrelse valgt blandt arbejderne selv, men fremhævede foreningen på Vesterbro som bevis på, at det lod sig gøre.⁴³ Det har altså været en sjældenhed. Om Horsens Spare- og Forbrugsforening indberettes det, at den ledes af arbejderne.⁴⁴ Det er med hensyn til en bestyrelses sammensætning langt vanskeligere at omgås sandheden lemfældigt uden direkte at lyve, end tilfældet er, hvor det drejer sig om en forenings start, og derfor anser jeg kilden for pålidelig i denne sag. Østerbros første bestyrelse blev foreslået af Ulrik og valgt efter hans forslag. Da de stiftende medlemmer var arbejdere fra boligerne, og Ulrik iøvrigt var tilhænger af, at arbejderne skulle lære at hjælpe sig selv, er det sandsynligt, at denne bestyrelse bestod af arbejdere. Ulrik deltog dog selv, i hvert fald i begyndelsen.⁴⁵ Og endelig kender vi forholdene på M. P. Allerups fabrik i Odense, hvor bestyrelsen valgtes blandt arbejderne.⁴⁶

I de fem øvrige kendte tilfælde er sammensætningen anderledes. I pastor Sonnes forening i Thisted bestod ledelsen af en præst, en toldassistent, to håndværkere og tre arbejdsmænd.⁴⁷ I Slagelse bestod bestyrelsen af en hospitalsforstander, en prøveprokurator, en

fabrikant, en købmand, 4 håndværkere og en husmand,⁴⁸ i Hjørring af en prokurist, 2 købmænd og 2 håndværkere.⁴⁹ Den første bestyrelse i Randers var sammensat af en overlærer, en kancelliråd, en bogholder, en adjunkt, 4 håndværkere og en arbejdsmand,⁵⁰ og den første ledelse i Århus Husholdningsforening var en overlærer, en auditor, en provst, en adjunkt, en malermester, en værkfører og to arbejdere.⁵¹ For Århus' og Randers' vedkommende er det altså sikkert, at bedrestillede var i flertal. I de øvrige tre tilfælde mangler vi det fornødne kendskab til håndværkernes og købmændenes stilling. Dog ses det med sikkerhed, at man allevegne har sørget for at få underklassen repræsenteret.

I de tilfælde, hvor initiativtagerne til dannelsen af brugsforeninger i byerne er kendt, har det været bedrestillede personer eller kredse som fabrikanter, håndværksmestre, lærere, præster, en læge og en forening, som domineredes af politikeren Rimestad. Det må bemærkes, at der findes kilder, der udpeger arbejdere som foreningsgrundlæggere, men at jeg ikke mener at kunne bygge på disse oplysninger. Snarere er disse arbejdere, som tilfældet var i Kalundborg og i boligerne på Østerfælled, af socialt interesserede borgere fra samfundets højere lag blevet hjulpet igang med en forening, som man håbede, de kunne lære at drive selv. Vi hører kun lidt om tankerne bag oprettelsen af brugsforeninger i byerne, men kan støtte os til Sonnes og Ulriks tidligere nævnte redegørelser. Foreningernes formænd er blevet hentet fra sociale lag over arbejdsmænds og håndværkssvendenes niveau, men repræsenterer iøvrigt mange forskellige erhverv. Vort kendskab til bestyrelsernes sammensætning er ringe, men viser dog, at nogle bestyrelser har bestået af arbejdere, hvilket vel har udtrykt de bedrestillede initiativtageres pædagogiske ide: at arbejderne skulle opdrages til selvstændighed. Om medlemskredsen kan det siges, at i hvert fald fabriksforeningerne fortrinsvis må have bestået af arbejdere, og det samme gælder foreninger i typiske arbejderkvarterer som husene på Østerfælled og de Classenske boliger. I Thisted var over halvdelen småkårsfolk, men med et tilskud af velhavende, i Stege udgjordes flertallet af arbejdsmænd og håndværkere i byen og daglejere og husmænd fra landet samt enkelte gårdmænd. I Skælskør var der flest arbejdere. I Ringkøbing dominerede landboerne, men denne kreds' sammensætning er ukendt. I Århus var der flest arbejdsmænd, svende og småmestre,

men dog en del mere velsituerede, og i Københavns Husholdningsforening næsten ingen ufaglærte, mens op mod halvdelen var faglærte og en betydelig gruppe må anses for velstillede.

Der har altså i byerne været foreninger, der så godt som udelukkende bestod af arbejdere, men også nogle, hvor antallet af bedre-stillede medlemmer var ret stort, uden at det noget sted synes at dominere talmæssigt.

Også i byerne ser vi brugsforeningerne for datidens opfattelse stå på linie med hjælpeforeninger som syge- og begravelseskasser m. m. Et interessant træk ved byforeningerne er den nære sammenhæng med landdistrikterne, der kan ytre sig i foreningernes og bestyrelsernes sammensætning, men også i at foreningstanken ligefrem er udgået fra oplandet, selvom udsalget kommer til at ligge i byerne. Hertil kan læbælterne have været en medvirkende årsag.

Hvad handlede de med?

Til forståelse af brugsforeningernes sociale placering hører en opfattelse af sammensætningen af deres varesalg. Vi har oplysninger fra 27¹ af de 88 foreninger, men fordelingen er yderst ujævn, idet 20 af 30 byorganisationer har efterladt sig underretning om deres varebestand, mens vi kun er orienterede for 7 landforeningers vedkommende af et minimumtal på 58. Endvidere må det erindres, at oplysningerne kun gælder bestemte tidspunkter i en brugsforenings historie og ikke nødvendigvis har gyldighed for længere tid.

Af de 27 foreninger handler en enkelt, Århus Arbejderforening til Anskaffelse af billigt Vinterbrændsel, kun med den vare, som navnet angiver. For de øvrige 26 gælder det, at alle handler med levnedsmidler. Derudover er vor viden ikke stor. Om 7 fortæller, at de handlede med vaskemidler.² 6 med tobak,³ 5 med brændsel,⁴ 5 med lys og lampeolie,⁵ og 5 med tændstikker.⁶ Det kan betragtes som givet, at deres handel udover levnedsmidler bestod af elementære nødvendighedsartikler til den daglige husholdning – heraf formentlig det hyppige navn husholdningsforening – samt tobak. Kun fra 13 af de 26 hører vi om andre varer end levnedsmidler, men antagelig har tallet været større, fordi oplysningerne ofte er så ubestemte, at de kan dække over f. eks. brændsel, uden at det kan fastslås.

Dog vil jeg mene, at levnedsmidlerne har udgjort stammen i salget, selvom vi kun i to tilfælde har udtrykkelig underretning derom, nemlig fra Københavns Husholdningsforening og Thisted. Det første sted solgtes mest smør med flæsk som næststørste post.⁷ Det må erindres, at medlemsbestanden i denne forening gennemsnitlig synes at have været mere velsitueret end i de andre kendte organisationer. I Thisted udgjorde rugbrød halvdelen af omsætningen.⁸ Undersøger man de tilfælde, hvor foreninger har indledt deres virksomhed med kun en enkelt vare, kan man danne sig et billede af behovet hos kunderne, *som initiativtagerne forestillede sig det*, selvom vi må være forberedt på, at andre forhold, f. eks. lagermuligheder, kan have haft indflydelse. En sådan undersøgelse giver som resultat, at i alle de ti tilfælde, hvor en enkelt vare har lagt grunden,⁹ har det været brød og først og fremmest rugbrød, og til denne optælling kan tilføjes, at Galster jo, før han fandt på at oprette en brugsforening, også må have anset brød for særligt egnet til denne form for handel.¹⁰ Det har selvsagt spillet ind, at rugbrød var nogenlunde let at opbevare, men at der også foreligger en behovsvurdering kan næppe betvivles. Vurderingen svarer til det tidligere nævnte forhold, at rugbrød på den tid ofte har udgjort den største del af kostbudgettets udgiftsside i arbejdernes hjem, og til at brød i landdistrikterne, hvor de fleste foreninger jo lå, har været en »købevare« i højere grad end smør og kødvarer. Endelig passer forholdet sammen med en oplysning, vi har bevaret fra perioden før 1866, nemlig at »Foreningen for billige Livsfornødenheder« mest solgte brød, der udgjorde en fjerdedel af hele omsætningen.¹¹

Jeg mener altså, at brugsforeningerne især handlede med levnedsmidler, først og fremmest brød, og derudover med andre grundlæggende varer til den daglige husholdning.

BRUGSFORENINGERNE OG DET ØVRIGE SAMFUND

Spørgsmålet om, hvordan brugsforeningsbevægelsen blev modtaget i befolkningen er i det foregående søgt besvaret forsåvidt angår de grupper, der modtog den så positivt, at de gik ind i den. Der skal nu prøves en gennemgang af det øvrige samfunds reaktioner, dels af de tre statsmagters holdning, dels af udenfor admi-

nistration, rigsdag og retsvæsen stående, her kaldt den »almindelige befolkning«s opfattelse, forsåvidt den har fæstnet sig i de kendte skriftlige efterladenskaber.

A. Den »almindelige« befolkning og brugsforeningerne.

Den først kendte vurdering fra en udenforstående fremkommer i Thisted, hvor en lokal købmand A. Borgen i en avisartikel gik i rette med pastor Sonne. Foreningens opgivne formål, skriver Borgen nemlig »at skaffe arbejdsmanden et billigere indkøb af hans forbrugsartikler og derved forbedre hans stilling, lyder meget smukt, men bliver i virkeligheden . . . en talemåde.« Borgen mener, at nettoavancen ved et årligt køb på 80 rdl. bliver 4 rdl. årligt, mod at »arbejdsmanden« betaler alt kontant. »Som forholdene nu er, har han lidt kredit hos bageren, hos købmanden og hos høkeren, som han kan afvikle tid efter anden og udjævne med arbejde, der i den arbejdsløse tid om vinteren fuldt opvejer disse 4 rdl.« Arbejderen vinder intet, ja hans stilling bliver på grund af foreningen uheldigere. »Handel er en bys hovednæringskilde, en by uden handel er kun en landsby, men den virkelige handel må gå til grunde, når enhver må være købmand, og det ligge ikke så fjernt at forudsætte, at ialtfald en del af de virkelige forretningsmænd ville under sådanne forhold søge deres erhverv andetsteds«, hvilket vil være farligt for arbejderne, fordi »det er handelsstanden, og hvad dermed står i forbindelse, der så godt som udelukkende beskæftiger den arbejdende klasse . . .«¹ Få dage efter taler han videre om forholdet mellem handelsstand og arbejdere og opkaster »det spørgsmål, hvor mange arbejdere hr. pastoren formener, der vil blive i Arbejderforeningen, hvis vi siger til vores arbejdsfolk »Vi ønske, I tage de varer, I forbruge i Eders hjem hos os, naturligvis til dagens billigste priser, gå I ind herpå, ville vi selvfølgelig fremdeles benytte Eder, i modsat fald må I søge arbejde andetsteds«,² hvilket jo var en ret usminket trussel.

Det må være ved denne tid, at Sonne i et brev til Ulrik beretter, at de handlende bl. a. ved at »trække ham af i offer« søgte at skræmme ham til at lade sagen falde,³ og Ulrik kunne samme år fortælle, at købmændene havde nægtet at købe skovle hos en smed, der var medlem af foreningen og tidligere havde afsat sine skovle

til de lokale købmænd, der videresolgte dem til bønderne.⁴ Sonne fortæller, at nogle arbejdere, der ved gæld eller med hensyn til deres indkomst var afhængige af de handlende, måtte udmelde sig, ligesom nogle, der vel var uafhængige, men nødig ville udsætte sig for ubehageligheder,⁵ og i februar 1867 vedtog foreningens generalforsamling, at de medlemmer, der vitterlig var tvungne til at udtræde, kunne genindtræde uden at betale det normale indmeldelsesgebyr, og endda skulle have de tre mark tilbage, som ved udmeldelse af foreningen blev tilbageholdt af det udtrædende medlems indestående.⁶ En lidt komisk detalje er en smædevis, hvorom Sonne bemærker, at den »ikke aflagde noget heldigt vidnesbyrd om poesiens standpunkt i Thisted.«⁷

Allerede købmand Borgen havde spurgt, hvordan brugsforeningen kunne kalde sig en arbejderforening, eller om det kunne siges, at dens virksomhed særlig var til gavn for arbejderne, fremfor de embedsmænd, håndværkere og andre, der var indtrådte i den.⁸ Dette synspunkt går, uden at der iøvrigt er nogen forbindelse at iagttage, igen i en – tydeligt af en handelsdrivende – indsendt artikel i Randers Amts Avis, da der i 1867 stiftedes en forening der i byen. Indsenderen kunne måske anse en sådan forening for hensigtsmæssig, hvis den indskrænkedes til at skaffe fattigfolk de nødvendighedsartikler, som de ellers ved at købe i små portioner må betale uforholdsmæssigt dyrt, navnlig brænde og måske brød og smør, hvorimod den bliver uheldig, når den tillige befatter sig med »ikke ligefrem nødvendighedsartikler, som kolonialvarer etc., hvilke den fattige for størstedelen kan undvære, når han ikke har råd dertil . . . « Foreningen burde enten opløses eller indskrænkes til kun at omfatte arbejdere i stedet for at være »en forening af næringsdrivende borgere, der etablerer en fuldstændig købmandsforretning til indbyrdes forsyning.«⁹

Og endelig er brugsforeningsspørgsmålet kritisk behandlet i en pjeces »Brugsforeningerne og Samfundets almindelige Interesser«, som i 1869 udsendtes i Århus af den senere socialdemokratiske landstingsmand Anthon Mundberg, dengang en 30-årig næringsdrivende, der var handelsuddannet i Holstebro, havde besøgt det Grünerske Handelsakademi i København, og efter et par år i Hamborg havde slået sig ned som købmand i Holstebro. Efter en fallit havde han erhvervet sig en høkerforretning, og i 1869 finder vi ham som købmand i Århus. Anton Mundberg nærede ikke såvidt vides

socialistiske anskuelser på dette tidspunkt. De erhvervedes året efter, da han kom til København.¹⁰

I sin pjece siger den unge købmand, at brugsforeningerne »jo oprindelig kun er stiftede til fordel for arbejderen og ubestridelig er af den natur, at de må komme ind under begrebet understøttelse«, hvilken understøttelse består i, »at der tilbydes medlemmerne ting, . . . til en pris, som vedkommende, der lever af at levere disse varer til publikum i almindelighed, ikke kunne gå med til, når de ved deres forretning skulle fortjene deres understøttelse, altså til en pris, hvortil varerne ikke kunne erholdes uden ved hjælp af direkte eller indirekte gaver.« Brugsforeningerne »tilvejebringe den understøttelse, de yde interessenterne, på en måde og fra en kilde, som gør, at understøttelsens tilvejebringelse gør større skade end deres ydelse gør gavn.« Brugsforeningerne bringer flere end man tror fra selvstændighed til armod, skriver Mundberg, og derfor er de farlige for hele samfundet, »thi det er jo ligefremt, at enhver mand eller familie, som går fra selvstændighed over til fattigdom, går samtidig over fra at være en støtte for samfundet over til at være en byrde for det.«¹¹ På én betingelse kan Mundberg anerkende brugsforeningerne, nemlig hvis de ville begrænse medlemskredsen til personer, der får understøttelse af velgørenhedsselskaberne og fattigvæsenet. »Men at der oprettes en understøttelsesforening på den mindre bemidlede næringsdrivendes bekostning, og til fordel for statens og kirkens embedsmænd, landmænd o.s.v., er . . . mageløst galt og forkasteligt og for samfundet i det hele farligt . . .« »Arbejderens og den mindrebemidlede tarv tjenes og ophjælpes vistnok bedst ved at skabe flere og bedre næringskilder for disse folk, men vejen til dette mål går sandelig ikke over de mindre næringsdrivendes tilintetgørelse.«¹²

Den refererede kritik fra Thisted, Randers og Århus spejler den modstand, som de mindre handlende måtte rejse mod den nye ultraditionelle konkurrent. De gennemgående temaer er, at nedbrydning af handelsstanden vil skade samfundet, og at arbejderforeninger i hvert fald kun burde omfatte arbejdere. At modstanden ikke har været begrænset til de tre nævnte byer fremgår af Dags-Telegrafens, som i september 1869 om brugsforeningen på Allerups Maskinfabrik og Jernstøberi i Odense skriver: »Den slags foretagender har alle vegne mødt modstand hos de mindre handlende, og således gik det også her.«¹³ Et illustrerende eksempel herpå kendes fra Varde.

Brugsforeningen her stiftedes i januar 1868 og som nævnt på initiativ af håndværkerforeningen, hvis formand også blev brugsforeningens formand. Denne, redaktøren af Varde Avis, Rudolf Helms, mødte meget hurtigt en opposition fra handelens side, der var så kraftig, at den endog gav anledning til oprettelsen af et blad mere i byen, Varde-Posten.¹⁴ Varde Handelsforening foretog videre en officiel henvendelse til myndighederne i anledning af, at brugsforeningen ikke havde næringsbevis, og denne anmeldelse gik videre til principiel behandling i indenrigsministeriet.¹⁵

Den første positive reaktion på en brugsforeningsgrundlæggelse stammer fra det nationalliberale Aalborgposten, som efter starten af foreningen på Julius Galsters virksomhed i Nørresundby karakteriserede brugsforeningen som »et gavnligt og almenyttigt foretagende, som man må ønske den bedste fremgang. Vi håbe, at arbejdsherrerne og arbejderne her i byen ville lægge sig dette eksempel på sinde . . .«¹⁶ Ved oprettelsen af arbejderforeningen i Randers skriver Randers Amtsavis, der var af samme observans, redaktionelt »Vi ønske dette vakre foretagende det bedste held.«¹⁷ Da den grundtvigianske præst Christian Henrik de Thura – af det nationale Venstre og valgt til folketinget i Stege-kredsen, hvor en brugsforening var oprettet tidligere på året 1867 – ud på efteråret i en fællesanmeldelse behandlede de udgivne besvarelser af den af finansministeriet i september 1865 udskrevne prisopgave samt Sonnes skrift, roste han brugsforeningerne, fordi de »udvikler selvfølelse, sammenhold og ærlighed hos medlemmerne, og at de ved deres overskud kan virke til oplysning og yde medlemmerne al slags hjælp i sygdom og nød, idet de efterhånden lade sig udvide til syge- og begravelsesforeninger og endog til alderdomsforsørgelsesforeninger.«¹⁸ Da Mundberg den 19. juni 1869 i Århus Håndværkerforening talte om »Brugsforeningernes skadelige virkninger«, erklærede byens mest indflydelsesrige borger, grosserer Hans Broge, sig enig i en udtalelse fra en diskussionsdeltager om, at »mere bemidlede husholdninger« ikke burde træde ind i brugsforeninger, »for at købmændene dog kunne have nogen fortjeneste,« mens foreningerne altid ville være et stort gode for arbejderne. Hans Broge »dvælede tillige ved brugsforeningernes egenskab som en slags sparekasse.«¹⁹ Lidt senere samme år udtalte det nationalliberale Fædrelandet i en omtale af 2. udgave af Sonnes skrift »det håb, at det held, der har fulgt den første forbrugsforening, vil bidrage til,

at endnu flere byer, end allerede er sket, ville efterfølge det givne eksempel,«²⁰ og da månedsbladet »Arbejderen« næste år begyndte at udkomme, skrev Fædrelandet: »Den sag, som dette blad vil kæmpe for, er så vigtig, at vi kun kunne ønske bladet fremgang og opmærksomhed.«²¹

Alle disse vurderinger stammer fra byer. Fra landdistrikterne kender vi en af Svend Spandet (skovrider på godset Gunderslevholm nordvest for Næstved) i Dansk Landbotidende fremsat bemærkning i en artikel »Om forbedring i husmændenes kår«. »Der- som husmændene kunne bringes til at indgå sådanne samvirkende (cooperative) foreninger . . . ville meget være vundet, da det mægtigt ville bidrage til at give dem selvagtelse og æresfølelse og efterhånden hæve deres stilling i samfundet.«²²

Noget nært officielt stempel fik brugsforeningerne i 1871. I 1869 var der af regeringen nedsat en kommission til at tage »fattigvæsenets udvikling og de dermed i forbindelse stående spørgsmål« under overvejelse. I kommissionsbetænkningen fandtes nogle af et medlem, den i sociale forhold meget interesseret og kyndige højremand, stiftsfysikus i Odense, F. C. Krebs, udarbejdede bemærkninger »hvilke kommissionens flertal i alt væsentligt må tiltræde«, og som kom ind på »den nyere tids association«, der, benyttet på rigtig måde, er »et godt middel for arbejdsmanden til at sikre sig selvstændighed og betryggelse mod tilfældets spil.« Der bør helst begyndes med brugsforeninger, mener Krebs, fordi de lettest får tilgang og kan blive grundlag og udgangspunkt for f. eks. syge-, alderdoms- og begravelsesforeninger. De fattige, navnlig de i moralsk henseende svagere udrustede, som netop trænger mest dertil, mangler kraft og selvfornægtelse til at bringe ofre for deres fremtidige vel ved umiddelbart at indtræde i syge-, alderdoms- og begravelsesforeningerne, men brugsforeningerne byder straks medlemmerne en lille fordel i henseende til bedre og billigere varer og forrenter ovenikøbet indskydernes spareskillinger med 5 %. Disse spareskillinger kan så gøre det muligt for medlemmerne at arbejde videre i retning mod sikring gennem syge-, alderdoms- og begravelsesforeningerne, erklærer Krebs med kommissionens flertal bag sig.²³

Materialet til bedømmelse af opinionen udenfor brugsforeningernes kreds og udenfor administration, rigsdag og retsvæsen er spin-

kelt. Det viser dog en letforståelig modvilje fra småhandelens side, der følte sig truet på brødet, især hvis brugsforeningerne også tog sig af kunder, der var mere velstillede end den nødstedte underklasse, til hvis bedste de var oprettede. Det samme synspunkt træffes også hos den iøvrigt positivt reagerende storhandelsmand Hans Broge. Udenfor handelskredse har modtagelsen, forsåvidt den har manifesteret sig i det fundne stof, været positiv, med fremhævelse af brugsforeningernes opdragende betydning for underklassen og dens mulighed for at virke som forudsætning for syge-, alderdoms- og begravelseskasser. Disse positive synspunkter ligger meget nær op ad Sonnes og stammer sikkert fra dennes pjece.

B. Brugsforeningerne og statsmagterne.

Fattigkommissionens virksomhed ligger nær op ad de tre statsmagters, den lovgivende, udøvende og dømmende, idet den var nedsat af den udøvende for at støtte den lovgivende og den udøvende uden dog at være en del af dem. De tre statsmagters holdning til brugsforeningsbevægelsen skal nu gennemgås under ét, da deres reaktioner er så snævert sammenknyttede.

Den næringsret, som foreningerne nærmest kom ind under, var loven om håndværks- og fabriksdrift samt handel og beværtning m. m. af 29. december 1857, sædvanligvis kaldet næringsloven, som imidlertid af gode grunde ikke tog sigte på brugsforeningernes virksomhed. Foreningen i Thisted forespurgte indenrigsministeriet, som 2. august 1867 svarede, at foreningen måtte være forpligtet til at betale såvel nærings- som formue- og lejlighedsskat, da den også solgte til andre end foreningens medlemmer.¹ Nogen tid efter forespurgte en forening, om der krævedes sædvanlig næringsadkomst til de udsalgssteder, som foreningen agtede at åbne i sognets byer. 6. februar 1869 svarede indenrigsministeriet, at foreninger, der agtede at etablere »for alle tilgængelige udsalgssteder« var forpligtede til at erhverve sædvanlig næringsadkomst, og »da ministeriet savner myndighed til at bevilge nogen undtagelser i så henseende«, måtte ansøgeren rette sig herefter.²

Idet ministeriet altså ved bemærkningen om sin manglende myndighed antyder sympati for ansøgningen, indfører det et andet synspunkt end i svaret til Thisted, hvor det afgørende var, at for-

eningen faktisk handlede med ikke-medlemmer. Nu er det udsalg-givende blevet, om en forening har et for alle tilgængeligt udsalgssted, »åben bod« som det hed, ikke om udsalgsstedet faktisk benyttes af andre. 14. februar tog ministeriet stilling i en tredje sag, der vedrørte et farligt emne, læbæltet, der skulle beskytte byernes næringsdrift. En forening forespurgte, om det måtte tillades den at oprette udsalg af almindelige husholdnings- og kolonialvarer »og endvidere i nogle andre byer at oprette filialer, hvor de forskellige sognes arbejdere nærmere ved deres hjem kunne afhente fra hovedudsalgsstedet . . . afvejede varer«. Sagens kerne har været, at hovedudsalgsstedet lå udenfor læbæltet, men filialerne indenfor. Ministeriet svarede, at der ikke krævedes nogen tilladelse for foreningen til at erhverve næringsbevis for hovedudsalgsstedet efter næringsloven af 1857, da det lå udenfor den deri fastsatte grænse. Da der ikke indenfor læbæltet agtedes oprettet egentlige udsalgssteder, kunne der heller ikke der kræves særlig tilladelse, »når den indskrænker sig til derfra at udlevere varer til foreningens medlemmer, idet disse med deres indtrædelse i foreningen må siges forud een gang for alle at have bestilt de af foreningens varer, som de således erholde udleverede.«³ Det er ikke muligt at se, om foreningen handlede med ikke-medlemmer, og om det altså kunne være begrundelsen for at anvende næringslovens bestemmelser på hovedudsalget. Omtrent samtidig fik foreningen i Tømmerup, der ligger 1/2 mil fra Kalundborg, af ministeriet tilladelse til at handle indenfor læbæltet, og det samme svar blev givet til en ansøgning fra nabosognet Rørby, der var i samme situation.⁴ Heller ikke i disse to tilfælde, kan det ses, om der handlede med ikke-medlemmer. Under alle omstændigheder er ministeriets fortolkning af læbælteproblemerne præget af velvilje overfor brugsforeningerne.

I foråret 1869 anlagde en domstol et helt andet synspunkt på foreningernes næringsretslige stilling. I efteråret 1868 havde en lokal handlende anmeldt Valby og Omegns Arbejderforening for uberettiget handel med brændevin. Foreningens formand havde imidlertid søgt indenrigsministeriet om tilladelse til denne handel, og da ministeriet 16. oktober 1868 gav afslag, indstillede foreningen brændevinshandelen, og klagen blev trukket tilbage. Under denne affære var det imidlertid gået op for myndighederne, at foreningen ikke havde næringsbevis, og det offentlige anlagde derfor sag ved Søndre birks politiret, hvor formanden hævdede, at næringsbeviset

måtte være overflødig, da udsalget kun stod åbent for foreningens medlemmer og kun til visse tider på dagen – hvormed han har ment, at der ikke var tale om åben bod – og at handelen jo iøvrigt blev drevet af en forening. Retten fandt det imidlertid afgørende, at handelen ikke blot havde til hensigt at sætte foreningens medlemmer i stand til på fordelagtig måde at indkøbe varer, men også at skaffe dem et *udbytte*, når handelen gav overskud. Iøvrigt henviste retten til, at næringsloven af 1857 § 4 udtrykkeligt fastslår, at aktieselskaber skal løse næringsbevis.⁵

Kort efter blev en bestemmelse af en ganske anden type truffet af Vejle amt i anledning af, at Vejle Vesteregns Arbejderforening havde etableret detailhandel med brændevinsudsalg uden nogen næringsadkomst. Bestyrelsen meddelte herredsfogderiet, da sagen kom frem, at man vågede nøje over, at kun medlemmer fik udleveret varer, og at vareudlevering til medlemmer endda kun skete mod forevisning af kontrabog, hvori uddelingen indførtes, og amtet erklærede nu, »at når foreningen indskrænker sig til, under iagttagelse af den angivne fremgangsmåde . . . kun at udlevere varer til foreningens egne medlemmer, antager amtet ikke, at det vil kunne pålægges foreningen at erhverve næringsadkomst (jfr. indenrigsministeriets skrivelse af 6. januar og 14. februar d.å. . . .)«⁶ Amtet tolkede altså kravet om, at udsalgsstedet ikke måtte være tilgængeligt for alle derhen, at førtes der et sådant opsyn med udleveringen, at kun medlemmer fik varer, var kravet opfyldt.

Brugsforeningens retsforhold var nu så forvirrede, at det var med god grund »nogle og tredive« foreninger tiltrådte en adresse, som 28. august 1869 overrakte den fungerende indenrigsminister, justitsminister Nutzhorn. I adressen anmodede man ministeriet om at forelægge lovgivningsmagten udkast til love, der kunne tilfredsstille Kooperationen. Vanskeligheden var, forklarede adressen, at samfundet ikke juridisk var indstillet på Kooperation, der jo var et nyt fænomen. Resultatet var, at Kooperationen fik pålagt samme byrder og forpligtelser som næringsdrivende, skønt den i virkeligheden ikke drev handel. Adressen nævnedes konkret stempelafgifter, næringsbeviser, næringskat og andre afgifter, som pålignes, indskrænkninger i antallet af udleveringssteder, forbud mod brændevinshandel, læbælteproblemer m. m. Nutzhorn lovede at tage adressen under nøje overvejelse.⁷

Spørgsmålet om næringsadkomst udviklede sig, mens ministeriet

overvejede. Som nævnt havde Varde Handelsforening indgivet anmeldelse mod brugsforeningen, fordi den virkede uden næringsbevis. Sagen gik til indenrigsministeriet, som 22. april 1869 resolverede, at da foreningen havde oprettet udsalgssteder, der var tilgængelige for alle, »åben bod«, var den pligtig at løse næringsbevis, selvom den kun handlede med medlemmer.⁸ Helms nægtede at tage bestemmelsen til følge, altså i den hensigt at få spørgsmålet prøvet ved domstolene, og 19. juli 1869 blev han ved politiretten i Varde dømt for uberettiget næringsbrug. Imidlertid blev han frifundet, da sagen den 27. september samme år afgjordes af landsretten i Viborg, og 28. januar 1870 stadfæstede højesteret landsrettens afgørelse og præmisser. Højesteret og landsret så det afgørende i, at foreningens virksomhed var indskrænket til »fordeling mellem medlemmerne indbyrdes af de for deres sammenskudte penge indkøbte varer«, hvilket ikke »kunne betragtes som næringsdrift, der kunne medføre forpligtelse til at tage borgerskab, i hvilken henseende, det må blive uden indflydelse, at varernes udlevering til medlemmerne foregår i et ved skilt betegnet lokale, der så godt som til enhver tid holdes åbent, og vel er der under sagen oplyst, at nogle af foreningens medlemmer enkelte gange har ladet personer, der ikke var medlemmer af foreningen, afbenytte deres kontrabog til derpå mod kontant betaling at hente varer i foreningens udleveringslokale, men en sådan fra enkelte medlemmers side udvist mislighed skønnes dog ikke at kunne pådrage selve foreningen eller sammes bestyrelse, der må antages at have været uvidende om sådanne i foreningens formål og vedtægter uhjemlede misbrug . . . ansvar efter næringsloven.«⁹

Højesteret havde altså forkastet indenrigsministeriets strenge kontrolkrav, der ikke tillod åben bod, og som det essentielle set spørgsmålet om, hvorvidt foreningerne *efter deres vedtægter og målsætning* måtte forhenes kun at handle med medlemmer.

Samme dag som højesteretsdommen faldt, var forslaget om stempebegunstigelser for »sådanne foreninger, hvis hovedformål er at fremme den arbejdende eller ligestillede ubemidlede klassers velvære . . .«, hvormed regeringen viste sin sympati for brugsforeningsbevægelsen, til 3. behandling i folketinget. Brugsforeningsgrundlæggeren, lærer Christian Fjord, Gammelsogn på Holmsland, der som tidligere nævnt var Mellempartiets mand, takkede finansminister Fønnesbech for initiativet og føjede et ønske til om, at mini-

steren, når rigsdagen samledes næste gang, ville forelægge et forslag »til en forandring i næringsloven, hvorved slige foreninger kunne blive fri for at løse næringsbevis og svare næringssskat. Jeg tænker her navnlig på forbrugs- eller husholdningsforeninger.«¹⁰ Fjord har vel ikke kendt højesteretsdommen, siden han ikke fandt det klogest at lade den forblive den endelige afgørelse. Hans tanke har været at støtte adressen af 28. august 1869 på et tidspunkt, hvor regeringen havde vist sin velvilje overfor brugsforeningerne.

Regeringens næste skridt blev af en ganske anden karakter. I december 1869 havde indenrigsministeren, godsejer Wolfgang Haffner, der i september havde afløst Estrup, forelagt et forslag til lov om brændevinshandel på landet, idet denne handel efter næringsloven af 1857 stadig var genstand for bevilling, hvilket nu skulle ændres. Efter forslaget kunne enhver, der på landet havde erhvervet næringsbevis som købmand eller detaillist, løse et særligt næringsbevis på brændevinshandel, hvilket gav ret til forhandling af brændevin, men ikke til nogen form for udskænkning. Næringsbeviset skulle efter forslaget koste 150 rdl.¹¹ Det fortæller, hvor lidt brugsforeningsbevægelsen var kendt, at lovforslaget nåede gennem tre behandlinger i landstinget, uden at kooperationen blev nævnt. Under 1. behandling i folketinget sagde den grundtvigianske højskoleforstander, venstremanden E. M. Rotwitt, at der siden det behandlede spørgsmål for første gang var rejst, jo havde dannet sig »de såkaldte brugsforeninger. Disses virksomhed har min fulde påskønnelse, thi det er ganske vist, at de mange steder, hvor de er oprettede, bidrage til, at den mindre bemidlede mand lettere kan komme i besiddelse af forskellige livsfornødenheder.« Rotwitt havde hørt, at der »i disse dage« har verseret en sag for højesteret om næringsbevisspørgsmålet, »men, hvorledes den er afgjort, er mig endnu ikke bekendt.« I hvert fald fandt Rotwitt det urimeligt, hvis brugsforeningerne skulle fritages for at løse næringsbevis i henhold til det foreliggende lovforslag, »thi det ville efter min mening være et for stort indgreb i bevillingshavernes ret.«¹² Brugsforeninger og private handlende burde altså stilles lige juridisk.

Han fik følgeskab af højremanden, højesteretsassessor Arthur Hindenburg, der var en kendt ekspert i handelsret. Han gav oplysning om højesteretsdommen og erklærede som sin egen mening, at brugsforeninger *juridisk* set var noget ganske andet end privat handelsvirksomhed – ». . . ligesom to personer kunne købe i fælles-

skab uden derved at gøre sig skyldige i ulovlig handel, må det juridisk også siges, at en stor del personer kunne gøre det samme uden at gøre sig skyldige i ulovlig handel. Som en følge deraf anser jeg det for klart, at hvis denne lov udkommer i uforandret skikkelse, kan der ikke være tale om, at de forskellige brugsforeninger, der har dannet sig, skulle kunne føres ind under loven, eller at man kan pålægge dem enten at betale kendelse eller afgift. Heller ikke ville disse foreninger være indskrænket til nogen minimumsbestemmelse, der kan ikke være tvivl om eller det mindste i vejen for, at de kunne indrette sig som fuldstændigt krohold og udlevere brændevin til deres medlemmer,« hvilket ikke efter Hindenburgs mening var ønskeligt. Til denne konsekvens af sagens juridiske stilling kom, at i økonomisk forstand var almindelig detaillistvirksomhed »som går ud på umiddelbart at forsyne forbrugerne med deres fornødenheder . . .« ganske den samme, som den af brugsforeningerne udfoldede. Det var ganske vist en given ting, at den lovgivende magt burde betragte forbrugsforeningernes virksomhed med velvilje og ikke lægge dem nogen hindring i vejen; »men på den anden side forekommer det mig, at i den konkurrence, der hersker mellem brugsforeningerne på den ene side og de handlende på den anden, må den lovgivende magt iagttage upartiskhed. Den bør overlade dette forhold til sin naturlige gang og hverken begunstige den ene eller den anden part i konkurrencen, men når det nu er tilfældet, at de handlende efter nærværende lov underkastes en meget høj kendelse og derefter en høj årlig afgift, mens den i sit resultat selv samme virksomhed kan udøves af brugsforeningerne, uden at der er tale om, at disse derfor skulle betale . . . så forekommer det mig klart nok, at forbrugsforeningerne ville blive heldigere stillet end de autoriserede handlende m.h.t. at forsyne deres medlemmer med brændevin og andre fornødenheder.« Hindenburg foreslog derfor en bestemmelse om, at brugsforeninger, der ønskede at uddele brændevin, måtte svare kendelse og afgift.¹³

Indenrigsminister Haffner tog straks forslaget op. Han ønskede ikke, »at brugsforeningernes forhandling af nødvendighedsartikler til deres medlemmer også skal omfatte brændevin,« som ikke efter hans mening var en absolut nødvendighedsartikel. »Men man betragte nu brændevin som en større eller som en mindre nødvendighedsartikel, så er den dog ikke af den beskaffenhed, at der er nogen anledning til at lade forhandlingen af den tilflyde de samme let-

telser, som man har ladet tilflyde forhandlingen af de andre artikler, der er genstand for forhandling af brugsforeninger.« Disses opgave måtte være at skaffe deres medlemmer livsfornødenheder på billigere vilkår, end det kunne skaffes gennem detaillister og større handlende, men brændevin burde brugsforeningsmedlemmer købe »hos de lovligt bestående handlende.« Angående højesteretsdommen sagde han, at her jo ikke havde været tale om brændevin, og at dommen intet kunne ændre i så henseende, fordi brændevinshandelen på landet efter næringsloven af 1857 var genstand for bevilling. Skulle tinget alligevel mene, at lovens affattelse kunne misforstås, så indenrigsministeren det gerne ændret.¹⁴

Til folketingets 2. behandling forelå der da også ændringsforslag fra Rotwitt, Hindenburg og bonden Lars Dinesen, der i disse år var i drift fra det nationale venstre i retning mod højre. Det foreslog indsættelse af følgende paragraf: »Forbrugerforeninger i købstæderne og på landet, der forsyne deres medlemmer med brændevin, er pligtige til at løse næringsbevis og svare afgift efter de regler, der er gældende for brændevinshandel på det sted, hvor foreningen har sit hjemsted.«¹⁵ Om dette ændringsforslag udspandt der sig en kraftig debat, der endte med, at det forkastedes med 38 stemmer mod 31,¹⁶ mens lovforslaget iøvrigt vedtoges.¹⁷ Fra folketinget gik sagen tilbage til landstinget, hvor et udvalgsflertal af højremænd indbefattede det af folketinget forkastede ændringsforslag i deres erklæring. Under debatten i landstinget erklærede den ene venstre-repræsentant i udvalget, den jyske lærer Morten Andersen, at det var vigtigt, at den foreslåede lov udkom. »Men der er ingen som borger for, at den udkommer, hvis dette ændringsforslag vedtages . . .«¹⁸ Trods denne trussel om konflikt mellem de to ting vedtoges ændringsforslaget med 29 stemmer mod 13¹⁹ og lovforslaget enstemmigt med 38.²⁰

Da sagen kom tilbage til folketinget, var rollerne tydeligt nok byttet om. Lederen af det tscherningske venstre, dr. Geert Winther, gav udtryk for, at lovens øvrige paragraffer var af så stor betydning, at loven burde ud, og det kunne den kun komme i denne samling, hvis et stillet ændringsforslag forkastedes,²¹ hvilket bekræftedes af den nye indenrigsminister C. A. Fønnesbech,²² efter at ministeriet Frijs i slutningen af maj var afløst af ministeriet Holstein-Holsteinborg. Det af tre nationale venstremænd, Thomas Nielsen, gårdejer L. Larsen og gårdejer Søren Jørgensen, fremsatte

ændringsforslag,²³ efter hvilken paragraffen ville udgå, blev da forkastet af folketinget med 51 stemmer mod 13,²⁴ mens lovfor-
slaget vedtoges med 59 stemmer mod 9.²⁵

Den første, der havde stillet forslag om ændring, var højremanden Hindenburg, der henviste til det rimelige i at stille brugsforeninger og privat handel lige i konkurrencen.²⁶ Tre andre højremænd, konsul N. E. Brasch, der var købmand i Hobro, den senere kirke- og undervisningsminister indtil 1880 i Estrups regering, I.C.H. Fischer, og byfogden i Præstø Fritz Tobiesen, der i 1874 blev Fonnesbechs indenrigsminister, gav i deres erklæring til landstinget udtryk for, at de handlende havde et rimeligt krav på at blive beskyttet »mod en gunstigere stillet konkurrence.«²⁷ Den femte højrepolitiker, der udtrykte nogen mening i denne sag, indenrigsminister Haffner, så anderledes på det. Hans vending »de lettelser, som man har ladet tilflyde forhandlingen af de andre artikler, der er genstand for forhandling af brugsforeninger . . .«²⁸ betød tydeligt nok, at det afgørende for ham ikke var sagens juridiske baggrund, men at brugsforeningerne havde en social-moralsk opgave, som burde støttes, hvilket regeringen var indforstået med. Derfor burde der ikke gives støtte til billiggørelse af en vare som brændevin, der ikke tjente dette formål, men modvirkede det. Den private handels interesser nævnede han overhovedet ikke. Haffner repræsenterer her godsejersynspunktet.

Af Mellempartiets mænd tog to ordet. Boelsmand H. M. Petersen – oprindelig bondeven, senere en af de »bevægelige« og de »syv vise bønder« – gik imod ændringsforslaget, ikke af sympati for brugsforeningerne, men fordi han betragtede det som et forsøg på at beskatte »den foreningsfrihed, som grundloven hjemler os« og fordi han anså det for rigtigst, at folk selv bestemte, om de ville drikke brændevin eller ej.²⁸ Lars Dinesen begrundede ikke sin delagtighed i Hindenburgs og Rotwitts ændringsforslag. Den anden mellempartimand, der udtalte sig, lærer Christian Fjord, hævdede for det første i overensstemmelse med højesteret, at brugsforeningernes virksomhed ikke var handel, hvis de solgte til medlemmer af foreningen, mens det derimod var naturligt, at de løste næringsbevis og betalte skat, hvis de ville sælge til andre. For det andet gjorde han op med det fremførte synspunkt, at brændevin, der ikke var en nødvendighedsartikel, burde behandles anderledes end andre

varer. Kaffe, sukker og te er heller ikke nødvendighedsartikler, sagde han. Ved at hindre udleveringen af brændevin i brugsforeningerne, ville man let få konerne, der ordner familiernes indkøb, til at købe alle varerne hos den private købmand, fordi hun så slipper for at gå to steder, og dette ville være til stor skade for brugsforeningerne, der især er oprettede af »mænd, som hører til de uheldigst stillede i samfundet . . .«²⁹

Den venstremænd, der bragte problemet frem, højskoleforstander Rotwitt, begrundede dengang sit synspunkt med hensynet til bevilningshaverne.³⁰ Under folketingets anden behandling motiverede han sin andel i ændringsforslaget med, at han ikke fandt, at brugsforeningerne kunne have krav på at være stillede anderledes end de øvrige brændevinshandlere, og at en sådan eventuel særstilling ville »åbne en vej til yderligere brændevinsdrikning, som man netop har søgt at hæmme.« Det er periodens sidste del, faren for yderligere brændevinsdrikning, der iøvrigt præger talen,³¹ og da han taler under 3. behandling, er det udelukkende faren for at udbrede drukskenskab gennem brugsforeningerne, der behandles.³² Omend Rotwitts synspunkt fra begyndelsen har ligget nært op ad Hindenburgs, kommer tyngdepunktet altså snart til at ligge et andet sted.

Udover Rotwitt tog to andre venstremænd ordet, gårdejer L. Larsen, der lagde vægten på brugsforeningernes sociale side . . . »disse er kun komne frem med det formål, at småfolk kunne købe deres varer i fællesskab . . .« og derved få dem billigere end hos høkere og købmænd. Man bør »opmuntre og ophjælpe småfolk til at stifte de såkaldte forbrugsforeninger; thi . . .« er der nogen samfundsklasse her i landet, som er trykket af de stedlige forhold, så er det arbejderklassen, og den bliver i særdeleshed trykket derved, at den må købe sine fornødenheder meget dyrt. Om høkere og købmand sagde han: »Ganske vist grunder de sig en eksistens, men man vil dog ikke forlange, at den enkelte netop skal have en berettigelse til at leve på de andres bekostning . . .« Hvis brugsforeningerne handler med ikke-medlemmer, ville det være uretfærdigt at favorisere dem, men ellers ikke, mente denne fynske gårdejer.³³

Den, der kraftigst tog til orde mod ændringsforslaget, var den meget socialt interesserede lærer og bladudgiver Thomas Nielsen, der i folketinget på grundlag af pastor Sonnes pjeces udførligt redegjorde for foreningernes karakter og formål. Foreningerne er fremkaldt af pauperiseringen og bør støttes, men ændringsforslaget vil i

høj grad vanskeliggøre oprettelsen af brugsforeninger. »Det er vit-terligt, at man næsten skal tvinge arbejderklassen til at gå ind i sådanne foreninger, og at man se til på alle mulige måder at lokke dem dertil.« Skal der først skaffes 150 rdl., vil det være helt umuligt. At oprette brugsforeninger uden brændevinshandel lader sig næppe gøre, for skønt brændevin skader arbejderklassen, er den dog en nødvendighed for den, og i stedet for at købe brændevin kon-tant i brugsforening, køber arbejderen den da på kredit hos køb-manden, og må da også tage sine andre varer der.³⁴ Thomas Niel-sen summerede senere sin mening om ændringsforslaget op, da han begrundede et forslag om at slette det nu af landstinget vedtagne ændringsforslag: »Vi har stillet vort forslag af den grund, at vi synes, at loven går småfolks ret temmelig nær.«³⁵

Thomas Nielsen søgte påny at slippe udenom kravet om nærings-bevis med deraf følgende udgifter for brugsforeningerne, da der i folketinget 15. februar 1871 fremkom et forslag om ændring af loven om brændevinshandel på landet (kaldet loven af 2. juli 1870), hvor-efter amtsrådene skulle tillægges myndighed til at ansætte afgifterne for brændevinshandel forskelligt for forskellige distrikter af amtet. Ved første behandling af forslaget meddelte Thomas Nielsen, at han ville stille ændringsforslag om, at amtsrådene skulle kunne fritage visse brugsforeninger for næringsbevis og afgift.³⁶ Venstremanden Ole Christensen – kontorbestyrer i Den sjællandske Bondestands Sparekasse i Køge – mente, at sagen bedst klaredes ved en ordning, som lod brugsforeningerne betale halv kendelse og afgift.³⁷ Ved 2. behandling stillede Ole Christensen og Thomas Nielsen sammen et forslag om, at amtsrådene, efter sognerådernes indstilling, kunne fritage brugsforeningerne for afgift.³⁸ Den i politisk henseende vanskeligt placerbare overretsassessor i Viborg, L. N. Bregendahl, der befandt sig mellem venstre og højre, støttede forslaget, bortset fra sognerådernes indstillingsret. Indenrigsminister Fønnesbech fandt det som sin forgænger unødvendigt for brugsforeninger at handle med brændevin, og mente iøvrigt ikke, at amtsrådene på nogen måde ville forhindre misbrug. Fønnesbech frarådede direkte tinget at vedtage ændringsforslaget, hvis man ønskede, at loven skulle udkomme.³⁹ Han fik kun støtte af Hindenburg, der som tidligere fandt det urimeligt at begunstige brugsforeningerne fremfor den almindelige handel,⁴⁰ men forslagsstillerne trak så ændringsforsla-get tilbage.

Samme dag stillede det nationale venstres førstemand, godsejer H. Carlsen, Gl. Køgegaard, forespørgsel til indenrigsministeren om brugsforeningssagen. Carlsen spurgte, om der ikke i loven af 2. juli 1870 kunne indføjes en tillægsbestemmelse, hvorefter ministeren selv bemyndigedes til at meddele visse brugsforeninger fritagelse for at løse næringsbevis til brændevin. Carlsen, der var opfordret af sine tidligere vælgere i Vejlekredsen, fremholdt det efter hans mening urimelige i, at loven af 2. juli 1870 overhovedet fandtes i en lov, der tog sigte på at beskatte næringsdrift, da brugsforeninger ikke er næringsdrivende, og iøvrigt havde han fået udtalelser fra to læger, nemlig professor Hornemann og Ulrik om, at »det er sundt for den arbejdende klasse at få en snaps eller to om dagen.«⁴¹ Indenrigsministeren afviste stadig.⁴²

Brændevinloven skabte ikke klarhed. I 1871 måtte Fønnesbech under den netop skildrede meningsudveksling med Thomas Nielsen m. fl. svare Ole Christensen, at det i loven af 2. juli 1870 foreskrevne særlige næringsbevis for brugsforeninger ikke gav foreningerne ret til at handle med brændevin, men kun til at udlevere det til medlemmerne. Til brændevinshandel krævedes almindeligt næringsbevis.⁴³ Den fortolkningsmulighed, at erhvervelse af særligt brugsforeningsnæringsbevis til brændevin gav samme stilling som erhvervelse af almindeligt næringsbevis, traf man også hos politimesteren i Præstø, der nægtede en brugsforening det særlige næringsbevis, fordi den lå indenfor 1½ milegrænsen. Ydermere blev brugsforeningen idømt bod, fordi den uden sådant særligt næringsbevis fordelte brændevin til sine medlemmer. Brugsforeningen lod sagen behandle af den nydannede Fællesforening for Danmarks Husholdningsforeninger, som den 14. august 1871 forespurgte indenrigsministeriet og den 6. november blev svaret, at der ikke efter ministeriets mening var hjemmel for at nægte foreninger særligt næringsbevis på grund af deres beliggenhed, og at der altså heller ikke i det indbragte tilfælde havde været basis for politimesterens adfærd, men den endelige tolkning af loven kunne ikke foretages af ministeriet, men måtte være en domstolsafgørelse. Fællesforeningen forelagde ministeriets vurdering for politimesteren, som imidlertid 18. november svarede, at han fastholdt sit standpunkt. Fællesforeningen opfordrede derefter foreningen til at indbringe sagen for domstolene.⁴⁴

Indenrigsministerens stilling til brugsforeningsbevægelsen var po-

sitiv i den forstand, at regeringen opfattede brugsforeningerne som en hjælp til den trængende underklasse, hvorfor deres virksomhed burde lettes. Vanskeligheden var at kontrollere, at den indrømmede særstilling ikke anvendtes som skjul for almindelig handelsvirksomhed, der ikke alene ville falde udenfor næringsloven af 1857, men også skade de private handlende, uden at regeringens social-moralske hensigt blev fremmet. Derfor kunne foreninger, der handlede med ikke-medlemmer, ikke tildeles nogen særstilling overfor handelen, og af hensyn til kontrollen skærpedes dette standpunkt til, at foreninger, der udleverede fra åben bod, selvom det kun skete til medlemmer, heller ikke kunne hjælpes. Da regeringens opfattelse blev underkendt af højesteret, kom indenrigsministeriet i en vanskelig stilling, især fordi brugsforeningernes nye, gunstige juridiske stilling så klart kunne anvendes til udlevering af den netop aktuelle brændevin, som regeringen ikke ønskede videre udbredt i arbejderkredse end nødvendigt, og som efter regeringens opfattelse ikke bidrog til opfyldelse af brugsforeningernes mission. Regeringen lå her ganske på linie med Sonne, hvis forening i Thisted først begyndte udlevering af brændevin længe efter Sonnes bortrejse og død. Derfor gik regeringen ind for den hæmning af brugsforeningernes virksomhed, som ligger i loven af 2. juli 1870.

Fordelingen af synspunkter i rigsdagen i brugsforeningsspørgsmålet er i hovedsagen identisk med skellet mellem højre og venstre, selvom visse overgangspersoner og -standpunkter var til stede. Højres synspunkter, som de førtes frem især af Hindenburg og efter hans linie nedfældedes i landstingsudvalgets flertal i bemærkningen, var hensynet til den almindelige handel, der ikke måtte udsættes for favoriseret konkurrence. Dette forhold måtte naturligt ligge mange politikere af en retning, der havde en væsentlig del af sine tilhængere i byerne, på hjerte, men problemet blev brændende for dem, fordi højesteretsdommen af 28. januar 1870 i sin konsekvens tillod brugsforeningerne at slå sig ned i det læbælte, der skulle beskytte byerne, under forudsætning af, at brugsforeningerne kun handlede med medlemmer. Derfor fandt disse højremænd det endnu rimeligere, end de måske ellers ville have gjort, at lægge brugsforeningerne hindringer i vejen, så meget mere som brændevinsloven var taktisk velegnet hertil.

Læbælteproblemerne synes ikke at have ligget regeringen Frijs på sinde, for så vidt angår brugsforeningerne, hvilket fremgår af

indenrigsministeriets afgørelse af 14. februar 1869 og de tilladelser til etablering her, der blev givet foreningen i Tømmerup og den påtænkte forening i Rørby. Regeringens holdning i rigsdagen var udelukkende socialpolitisk bestemt, og der må have været adskillige rigsdagsmænd, især i landstinget – godsejernes opfattelse af brugsforeningerne synes jo at have ligget nær regeringens – der støttede det af Hindenburg fremsatte ændringsforslag uden at være enig i begrundelsen.

Venstres synspunkter, som de blev fremlagt i tinget, bærer i deres ånd og tone præg af, at partiets repræsentanter stod den befolkningsgruppe, som brugsforeningerne især dannedes for, husmandslandarbejderen, nærmere, ikke alene end de højremænd, der forsvarede byhandelens interesser, men også end de især højresindede storlandbrugere. Det har for dem ikke alene været et spørgsmål om socialpolitiske principper, men også om det praktiske livs detaljer, og også, som Thomas Nielsen udtrykte det, om den lille mands ret. Den lille mands ret – det var den ret, som grundloven af 1849 havde givet ham til at slutte sig sammen med ligesindede og lige-stillede i foreninger, hvadenten de havde politiske formål eller sigtede mod at skaffe ham mad og drikke til mindre priser: selvom denne prosaiske anvendelse af grundlovens frihedsrettigheder kunne få en og anden højrestandspolitiker til at trække på smilebåndet.⁴⁵

C. En »politisk« brugsforening.

Mens brugsforeningsbevægelsen således naturligt blev genstand for de politiske instansers – rigsdagens og regeringens – interesse, er der i denne periode kun ét eksempel på, at en brugsforening er blevet anvendt i den politiske strid. I bestyrelsen for Randers Arbejderforening sad den bjørnbakske snedkermester N. C. Schou, mens formanden var en højremand, overlærer Albrechtsen. Et tredje medlem af bestyrelsen var en assessor Bruhn, der har været højre eller nationalliberal. Efter forslag fra Bruhn nedsatte foreningen den 2. maj 1869 til at overveje det forestående folketingsvalg et udvalg, hvori bl. a. Bruhn og Albrechtsen fik sæde. Den 11. juli 1869 bebudede Albrechtsen på en generalforsamling et foredrag om politik, som han holdt på næste generalforsamling 8. august. Det drejede sig netop om folketingsvalget. Albrechtsen erindrede

tilhørerne om, at grundloven krævede af enhver, at han afgav sin stemme. Såvidt kunne Albrechtsen siges at have holdt sig på et, ikke upolitisk, men dog tværpolitisk grundlag. Til valget havde imidlertid opstillet sig foruden den sædvanlige folketingsmand, den nationalliberale grosserer Julius Rée, som var fhv. købmand i Randers, også brugsforeningens bestyrelsesmedlem N. C. Schou som kandidat på et bjørnbaksk program. Albrechtsen opfordrede alligevel arbejderforeningens medlemmer til ikke at stemme på deres bestyrelsesmedlem, men på den nationalliberale kandidat.¹ Rée blev valgt, og Schou blev så oprørt over Albrechtsens optræden, at han i sammenhæng med andre uoverensstemmelser meldte sig ud af arbejderforeningen.²

Første gang, den »politiske« brugsforening ses i Danmark, er det altså som led i højres og de nationalliberales kamp mod venstre.

Brugsforeningsbevægelsen 1866–71: konklusion.

Mens de først kendte brugsforeninger i Danmark – der optræder i 1850'ernes første halvdel og, såvidt det kan ses, kun i København – præges af fransk inspiration, kan der i hvert fald 1860 og 1863 påvises kendskab til den engelske bevægelse, der går under Rochdales navn, og da brugsforeningstanken 1865–66 for alvor dukker op i Danmark, er det først og fremmest i denne engelske form. Den første levedygtige brugsforening i Danmark dannes i 1866 på Julius Galsters fabrik i Nørresundby, den næste samme år af pastor H. Chr. Sonne i Thisted, og fra den sidstnævnte forening breder bevægelsen sig over hele Danmark. Til og med 1868 er der overvejende tale om bybrugsforeninger, men fra 1869 tager foreningerne på landet føringen, og her viser de størst livskraft. Hensigten med foreningerne har for visse nøglepersoners vedkommende – som Sonne og Ulrik – været ved materiel hjælp at bidrage til arbejderens moralske og statsborgerlige højnelse, men hvor udbredt denne opfattelse har været er uvist. Det er sandsynligt, at hensigten mange steder har været af mere jordbunden karakter. Imidlertid har det for alle de initiativtagere, vi kender, været et fælles sigte at hjælpe by- og landdistrikternes socialt nødstedte i materiel henseende, selvom det for mænd som Sonne blot har været det umiddelbare middel til opnåelse af et videre mål og for andre har været tilstrækkeligt i

sig selv. Metoden var dannelsen af en kooperativ selvhjælpsforening til indkøb af husholdningsartikler, især levnedsmidler, hvorved detailavancen blev sparet. Det derved fremkomne overskud fordeltes terminvis i forhold til størrelsen af hvert enkelt medlems køb.

Tallet på brugsforeningsdannelser har et karakteristisk forløb. De begynder 1866, tager et stort opsving i 1868 og kulminerer i 1869. At begyndelsen ligger i 1860'erne finder sin *delvise* forklaring i de gamle tvungne hjælpeforeningers bortfald, da loven om næringsfrihed træder i kraft, såvelsom i selve friheden, men fordelingen fra 1866 og fremefter søger sin begrundelse andetsteds. En betydningsfuld årsag må være forløbet af den prisstigning, der tidligere er beskrevet, og vigtigst priserne på levnedsmidler, der udgjorde størstedelen af et arbejderbudget, selvom stigningen på de øvrige ingredienser i en underklassefamilies forbrug har bidraget til en almindelig udhuling af arbejderens økonomiske modstandskraft. Nogle poster som klæder og husleje var steget, før Sonne optræder – huslejen sprang voldsomt i vejret 1865, og netop i det år har vi set læge Ulrik stifte den kooperative byggeforening – og i 1866 stiger levnedsmidlerne for at kulminere netop i 1868 og 1869. Når tallene på brugsforeningsstiftelser passer så godt sammen med prisstigningen på levnedsmidler, må man imidlertid have for øje, at f. eks. Sonnes forening er opstået i hans tanke på et så tidligt tidspunkt, at den næppe kan begrundes med denne stigning, og endvidere at stiftelsestallenes kronologiske fordeling for en dels vedkommende kan være vilkårlig, og endelig at en præcis kvantitativ overensstemmelse ikke kræves som bevis for påstandens rigtighed. Prisstigningen er den ene side. En anden er den almindelige pauperisering, der indtræffer i underklassen i denne periode, og som hænger sammen med reallønnens fald. Den sociale forringelse vises bl. a. ved antallet af fattigforsørgede og ved udgifterne hertil, som kulminerer i 1867–68, altså et år før brugsforeningsdannelserne når toppen. Det er i samme tidsrum, at fattiggårdene breder sig til landdistrikterne som et tegn på den almindelige baggrund også for brugsforeningerne.

Ikke alene tidsmæssigt, men også geografisk er fordelingen af brugsforeninger 1866–71 meget udpræget. Land dominerer over by, hvilket naturligtvis må ses i sammenhæng med landbefolkningens større tal, men også har andre årsager. Hovedgrunden til brugs-

foreningernes svage stilling i byerne må være, at de her mødte et fuldt udviklet konkurrerende detailhandelssystem, der havde eksisteret længe før næringsloven, i modsætning til forholdene på landet, hvor først næringsloven havde åbnet for detailhandel i væsentligt omfang. Dertil kom, at vilkårene i en række landdistrikter også på anden måde begunstigede brugsforeningerne. Dette ses bedst ved en fortsat gennemgang af den geografiske fordeling, som også landsdelmæssigt betragtet er karakteristisk. De sjællandske amter er fremherskende med 42 af ialt 58 for hele Danmark. Erindres det, at hensigten med brugsforeningerne var selvhjælp til de nødstedte befolkningsgrupper, på landet altså husmands-landarbejderne, får denne fordeling sin rimelige begrundelse i, at netop på Sjælland boede husmændene i større tal end andetsteds i landet. Husmandsproblemet var især et sjællandsk problem, og på samme måde fremtræder forholdet jo indenfor det politiske liv. At udbredelsen af brugsforeninger på landet skal forstås i sammenhæng med udbredelsen af husmands-landarbejdere, ses også ved en amtsavis sammenholdelse af sjællandske brugsforenings- og husmandstal. De sidste kendes fra indenrigsministeriets undersøgelse af 1872. Husmands-landarbejderne udgjorde i dette år i procent af den mandlige landbefolkning 19 i Præstø amt, 18 i Københavns amt, 16 i Holbæk og 15 i henholdsvis Sorø og Frederiksborg amter.¹ Den i tabel IV a (p. 68) meddelte fremstilling af brugsforeningsforhold på Sjælland har vist, at ialt 42 sjællandske landsforeninger lå 18 i Præstø amt og 13 i Holbæk amt, altså næsten tre fjerdedele i to udprægede husmandsamter. Hertil vil naturligvis blive indvendt, at den samme tabel kun viste to landbrugsforeninger i Københavns amt, der har flere husmænd end Holbæk amt, men Københavns amt er netop en slags negativt bevis på påstandens rigtighed, fordi erhvervsforholdene her på grund af hovedstadens nærhed var så relativt gode, at Falbe Hansen kunne udpege Københavns amt som det eneste danske amt, hvor en husmand ved eget arbejde kan ernære hustru og børn. Den samme undersøgelse udpegede København og Ribe amter som de eneste steder i Danmark, hvor en husmands årsløn lå over 200 rdl.² Københavns amt havde derfor ikke noget husmandsproblem af samme omfang som Præstø og Holbæk amter, og her ligger en grund til områdets ringe antal brugsforeninger.

Fælles for de mennesker, der har taget initiativet til stiftelsen af foreninger, eller har muliggjort den, er, at de tilhører bedre stil-

lede befolkningsgrupper end de arbejdere, der skulle hjælpes. Kun i to tilfælde hører vi, at underklasse-repræsentanter, en husmandshøker og en parcellist, har bragt sagen på bane, og her trådte gårdmænd og godsejere til og realiserede tanken. Det er en given ting, at den tids arbejdere må have haft vanskeligt ved selv at danne en forening, fordi de ikke selv har evnet at tilvejebringe den kapital, der udkrævedes, og også fordi deres skriftlige færdigheder må antages at have været dårlige. Med hensyn til kapitalen støder man i den tids brugsforeningslitteratur ofte på luftige teorier om, at kontantprincippet gør det muligt at arbejde med en overordentligt ringe kapital, men selvom der naturligvis er noget sandt heri, har metoden alligevel sin snævre begrænsning. Blandt andet kommer en forening langt nemmere i gang, hvis nogle velsituerede personer indmelder sig og straks betaler et fuldt medlemsbidrag på f. eks. 25 rdl., end hvis startkapitalen igennem længere tid skal indsamles gennem ugebidrag. Især må det have været vanskeligt at holde medlemmernes interesse fangen i den periode, der i det sidste tilfælde måtte hengå mellem foreningens stiftelse og udsalgets åbning. Derfor er det sandsynligt, at stifterne til de foreninger, der faktisk kom til verden, først og fremmest har været bedrestillede, som har overflyttet et beløb fra den ene sparekasse til den anden, nemlig til brugsforeningen, der jo forrentede indskuddene. På landet er disse formuende personer store og mellemstore landbrugere, der beskæftigede husmændene og betalte fattigskatten, eller det er lærere, som forenede en vis boglig uddannelse med nær tilknytning til befolkningen. I byerne var kredsen mere sammensat, men kilderne peger dog mod bedrestillede. Alle disse mennesker har haft et fælles ønske om at forbedre proletariatets materielle kår, og en del har sikkert ladet sig påvirke af en ide om, at brugsforeningerne efterhånden ville mindske de kommunale udgifter til fattigforsørgelse.

I ledelsen af foreningerne træffer vi de samme mennesker som blandt stifterne, men dog også repræsentanter for underklassen. På landet er de oftest i mindretal, selvom vi kender to bestyrelser med et flertal af håndværkere og husmænd. I byerne findes nogle foreninger, hvis bestyrelse overvejende har bestået af arbejdere, men om de har været ledende er i hvert fald for fabriksforeningernes vedkommende usandsynligt. Men vor viden om bestyrelsernes sammensætning er for ringe til at muliggøre sikre slutninger af større

rækkevidde. Blot kan vi gå ud fra, at det arbejde i en bestyrelse, som har givet indflydelse, må have krævet større skriftlige og regnemæssige forudsætninger, end arbejderens sædvanligvis kunne møde med, og at det sædvanligvis var ulønnet kan også have spillet en rolle. Disse praktiske vanskeligheder har man ønsket at overvinde, hvis man som Sonne og Ulrik ønskede at opdrage arbejderne i moralsk og statsborgerlig henseende, hvortil jo arbejdet i en brugsforeningsbestyrelse må have syntes udmærket, men om hindringerne faktisk har ladet sig forcere i større udstrækning, kan vi ikke bedømme.

Af de tilfælde, hvor vor viden slår til, findes kun et, hvor bedrestillede var i flertal i en brugsforening, nemlig i Nørre Jernløse. Også i Københavns Husholdningsforening må mange medlemmer have været bedrestillede, uden at det er muligt sikkert at fastslå antallet. Ellers har størsteparten af medlemmerne tilhørt arbejderklassen, hvad angår de kendte tilfælde, der jo imidlertid er for få til at give et pålideligt billede. At der har været velhavende medlemmer, er en given ting. Dels fremgår det af ovenstående, dels var en del af Sonnes og Ulriks ide netop, at mennesker fra højere befolkningsgrupper skulle møde frem i foreningerne som hjælpere og opdragere. For landdistrikternes vedkommende må det bemærkes, at gårdmændenes tilknytning til byernes købmænd, der aftog deres korn, har mindsket gårdbrugernes tilbøjelighed til at handle i brugsforeningerne.

En velbegrunderet opfattelse af medlemstallets fordeling på fattige og bedrestillede, lader sig ikke skaffe, fordi materialet er for lille, og de lokale forskelligheder for store.

Sammenholdes vor viden om hensigten med oprettelsen af brugsforeningerne – hjælp til den nødstedte underklasse, der på landet var husmands-landarbejdere – med vor viden om den sociale sammensætning af initiativtagerne, der sammenlignet med denne befolkningsgruppe må kaldes overklasse, er hovedårsagen til brugsforeningernes levedygtighed på landet ganske klar. Det er allerede nævnt, at konkurrencen udenfor byerne var ringe, men her i landdistrikterne er den voksende underklasses nød desuden tidsmæssigt faldet sammen med stigende velstand hos de befolkningsgrupper, der kom til hjælp, det mellemstore og store landbrug. I dette sammenfald af tre sæt historiske omstændigheder skal forståelsen af landbrugsforeningernes iøjnefaldende dominans søges.

Denne sociale og økonomiske baggrund mærkes også i de politiske instansers holdning til det nye problem, som brugsforeningerne udgør. Modstanden kommer væsentligst fra de højrepolitikere, der forsvarer byhandelens interesser, mens sympatien stammer fra landbopolitikere, selvom dens karakter er forskellig. Den af godsejersynspunkter dominerede regering betragter brugsforeningerne som en socialpolitisk foranstaltning, der vel må støttes, men også kontrolleres, og herved kommer regeringens politik i praksis i nærheden af byernes højregruppers. For venstrepartiernes medlemmer har brugsforeningerne ofte været mere »nære« indretninger, end de kunne blive for storlandbrugerne, fordi gårdmændene stod husmændene nærmere i det daglige, end de større brugere kunne gøre. Hertil kom synspunkter af forfatningsmæssig karakter. »Den lille mands ret« til foreningsfrihed skulle værnes, også selvom det var foreninger med en meget jordbunden virksomhed. En væsentlig baggrund for venstres holdning til denne side af problemet er imidlertid af social karakter: overfor storlandbrugere og overfor mange byboere har gårdmændene selv følt sig som »den lille mand«.

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSEN

1871-80

Politiske, økonomiske og sociale grundtræk i Danmark.

Ved folketingsvalget i efteråret 1872 gik venstre til valg på et program, hvis første påstand eller krav var »Junigrundloven i dens fulde omfang er folkets moralske ret.« På dette grundlag vandt partiet over halvdelen af sæderne i folketinget, hvortil endda må lægges 5 bjørnbakkere, der stod udenfor gruppen. I begyndelsen af 1873 formulerede partiet i rigsdagen i form af forslag til en adresse til kongen et forfatningsmæssigt grundsynspunkt, nemlig at regeringen måtte være i overensstemmelse med det af den almindelige valgret udgåede ting, hvilket jo ikke kunne siges om ministeriet Holstein-Holsteinborg, hvis svar da også var, at tingene var ligeberettigede, og at folketinget ikke havde ret til at bestemme ministeriet. Folketinget vedtog derefter adressen og landstinget en modadresse. Ved valget i 1874 tabte venstre vel lidt terræn, men ikke nok til at miste flertallet i folketinget, og det fortsatte da linien overfor det ministerium, som dannedes senere på året under ledelse af den tidligere indenrigsminister, godsejer Fønnesbech. Dets præg var som den foregående regering, hvis leder, Holstein-Holsteinborg, da også karakteriserede det ved den berømte replik »tyndere te på de samme blade«. Det faldt i 1875 i hovedsagen på grundlag af en forståelse mellem landstingets højre og en række venstremænd, der fik ministeriets afgang mod enighed om en ny finanslov.

Den nye regering blev imidlertid ikke, som man kunne have ventet, et ministerium, der agtede at tage et skridt mod venstre. Det fik som leder Estrup, der valgte sig et nyt ministerium, rede til at sætte hårdt mod hårdt i kampen for kongens ret til frit at vælge sine ministre og for landstingets fulde ligeberettigelse, synspunkter som ikke påvirkedes af venstres fremgang ved valget i 1876.

Dette valgs hovedproblem havde været forsvarsspørgsmålet. Det var kampen om Københavns befæstning, der her var begyndt. I samlingsen derefter blev det imidlertid i det væsentligste andre

spørgsmål, der gav anledning til kamp, en kamp, der endte som en strid om finansloven, hvori folke- og landsting ikke kunne nå til enighed. 4. april 1877 hjemsendte Estrup da rigsdagen, og 12. april 1877 lod han udstede den første finanslov på grundlag af den forfatningsbestemmelse, der tillod regeringen at udstede provisoriske finanslove i påtrængende situationer, hvor rigsdagen ikke var inde. Den første provisoriske finanslov indeholdt kun de bevillinger, de to ting var enedes om. Den forklaredes som et forsvar for konstitutionelle synspunkter, kongens ret til frit at vælge sine ministre og tingenes ligestilling.

Venstre stemplede provisoriet som et utvetydigt grundlovsbrud, men alligevel gik en gruppe venstremænd snart på forlig med ministeriet, hvilket gav anledning til, at fløjen omkring Chresten Berg og Viggo Hørup forlod partiet og dannede deres egen radikale gruppe. På denne splittelse lukkede højre ved folketingsvalget i 1879, hvor højre vandt 7000 stemmer og venstre tabte 12000. Venstre beholdt dog et sikkert flertal, og indenfor venstregrupperne fik de radikale flest stemmer. Såvel splittelsen indenfor venstre som de moderates forligspolitik fortsatte imidlertid, og i juli 1880 gik den moderate Frede Bojsen, der havde deltaget i finanslovsforliget 1877, igen på forlig, denne gang om forsvarsspørgsmålet.

Mens venstre således i 1870'erne gik fra samling til splittelse, skete der en koncentration på den modsatte fløj. Højre og national-liberale samarbejdede i regeringen og efter dannelsen af ministeriet Estrup samlede godsejere, national-liberale, de såkaldte mellem-partimænd og nogle løsgængere fra såvel folke- som landsting til et forenet højre. I 1876 begyndte agitationen for dannelse af højreforeninger til forsvar for den reviderede grundlov.

Endelig må nævnes en ny bevægelse, hvis betydning kun var lille i 1870'erne: socialismen, der optrådte fra 1871, men hvis indflydelse først slog igennem, da industrialiseringen og vandringerne fra land til by havde gjort sin virkning.

I befolkningens fordeling mellem land og by indledtes i halvfjerdsenerne en ny kraftig udvikling.¹ Befolkningstilvæksten i landdistrikterne kulminerede i perioden 1850 til 1870. I ti-året 1860–70 havde den gennemsnitlige årlige tilvækstprocent for landdistrikterne været 0,86. I perioden 1870–80 faldt den til 0,54. Dette fald i tilvæksten var geografisk set ulige fordelt, idet tilvæksten i Nord- og Vestjylland fortsatte nogenlunde uforandret, mens det store fald

kom i Østjylland og de fleste amter på øerne. En vigtig undtagelse er Københavns amt. Bortvandringen fra landdistrikterne gik dels til byerne – i det her behandlede tiår steg befolkningen i provinsbyer og hovedstad med 108.000, mens landdistrikterne kun voksede med 76.000 – dels til udvandring, først og fremmest til Amerika. I 1870'erne udvandrede gennemsnitlig 3900 mennesker om året, mens tallet tidligere lå omkring 1000. Den samlede bortflytning fra landdistrikterne var i 1870'erne 96.000 mod 31.000 i 1860'erne. Der er vel tale om en væsentlig forøgelse, men ikke stor nok til i sig selv at kunne løse husmands-landarbejderens problem, som perioden igennem var landdistrikternes vigtigste sociale spørgsmål.

Den store forekomst af brugsforeninger på landet i modsætning til byerne, og på landet igen i husmandsamterne, skyldtes, at brugsforeningsbevægelsen kom til Danmark i en periode, hvor det store og stigende sociale problem, som husmændene udgjorde, faldt sammen med stigende velstand hos landbrugets besiddende klasser. Dette forhold fortsatte i 1870'ernes første del, men med faldet i kornpriserne 1876–77 begyndte en landbrugskrise, som i løbet af nogen tid skulle ændre billedet, selvom man de første år kunne trøste sig med, at den var af foreløbig karakter. Krisens hovedårsag var den store vækst i kornproduktionen i Rusland og USA og den rivende udvikling af transportmidlerne. En række fremsynede landmænd havde vel i tide før krisen set faren og lagt produktionen om i retning af husdyravl, især med henblik på eksport til England, og der kom også gang i eksporten af smør. Selvom det drejede sig om foregangsmænd, og selvom flertallet af danske landbrugere fortsatte i de gamle spor til ind i 1880'erne var der alligevel i 1870'erne lagt grunden til en udvikling af meget stor rækkevidde. Et andet hovedtræk ved halvfjerdsernes udvikling mærkes ligeledes først for alvor i det næste årti: trafiksystemets udvikling. Danmarks første jernbane var åbnet 1847 og ved udgangen af 1870'erne var der opbygget et jernbanenet, der forbandt alle landets hoveddele.

Fællesforeningen 1871. Bevægelsens udbredelse og sammensætning.

I 1871 fik husholdningsforeningerne for første gang en fællesforening. Tanken herom blev første gang udkastet af Faber i form af en forsideartikel i »Arbejderen«, hvori han rejste spørgsmålet om

et fællesmøde for landets husholdningsforeninger. Det angivne formål var »ved gensidig meddelelse af de gjorte erfaringer at støtte hinanden og give den fælles sag større fasthed og udbredelse«, men ved sin redegørelse for samarbejdets betydning, som det havde vist sig i udlandet, antydede han, at et formål med dette møde kunne være etableringen af en fællesforening.¹ I bladets næste nummer blev forslaget hilst med sympati af Sonne, der dog ikke nævnede spørgsmålet om en fællesforening,² og da der i maj fremkom offentlig indbydelse til et sådant møde, var hensigten vedtagelse af en fælles udtalelse.³

Allerede samtidig med, at Faber ventilerede ideen om et fællesmøde, var der imidlertid rejst et andet spørgsmål, nemlig om en form for fællesindkøb. Gårdejer V. Holm, Ubberrupgård, der var formand for foreningen i Tømmerup, stillede forslag om, at »25 eller flere foreninger« skulle enes om en bestemt ugedag at afsende deres vareordrer til en i fællesskab antaget kommissionær i stedet for at købe ind hver for sig. Holm havde været i forbindelse med en københavnsk urtekræmmer, der havde meddelt, at han, hvis mindst 25 foreninger på een gang bestilte varer hos ham, kunne levere dem billigere end ved enkelte foreningers køb. Dette forslag gav Faber en sympatisk omtale.⁴ Tilsvarende tanker næredes i Varde, hvor foreningens formand, redaktør Helms, gik ind for dem.⁵

Da delegeretmødet, hvortil Holm, men ikke Helms, var medindbyder, åbnedes på Københavns Universitet 7. juli 1871, forelå der fra indbyderne et forslag til love for Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger, hvis § 33 som en opgave for den projekterede fællesforening nævnte at foranstalte indkøb af varer i store partier til fordeling mellem foreningerne.⁶ Camillus Nyrop, der var medindbyder og skulle tale over punktet »Hvorledes kan der bedst virkes for husholdningsforeningernes fremgang i Danmark«, nævnede som det bedste middel dannelsen af en fællesforening, hvortil der forelå udkast, samt skabelsen af et fast blad for foreningerne, hvilket kunne ske ved at erklære »Arbejderen« for foreningernes officielle organ.⁷

Under diskussionen om dette punkt var det først og fremmest fællesindkøbet, der blev drøftet. Det ene yderstandpunkt var det af Helms fremførte, idet han ønskede oprettelsen af et fælleslager i København med en fælles kommissionær, som foreningerne kunne

henvende sig til, idet det forudsatte, at foreningerne forud skulle afgive et overslag over det forventede behov.⁸ Helms nåede aldrig til i detaljer at redegøre for sit projekt. Hans modpart var Sonne, der ikke ønskede andet sammenholdspunkt end det fælles organ, man allerede havde i »Arbejderen«. Hvad fællesindkøb angik, mente han ikke, at det ville betyde nogen fordel prismæssigt og lettelsen i det ekspeditions-mæssige ville være på grossererens side, der nu kun behøvede at levere til kommissionæren i stedet for til foreningerne. Desuden ville hele arrangementet blive dyrt.⁹ Faber, der havde været velvilligt indstillet overfor V. Holms mindre omfattende tanke, var absolut modstander af Helms' forslag. Man burde efter hans mening ikke gå videre, end at foreningerne frivilligt trådte sammen i de enkelte tilfælde.¹⁰

Mellemstandpunkterne indtoges af en indbudt interesseret, grosserer I. H. Mannheimer, der frarådede oprettelsen af fælleslager, men anbefalede forsamlingen at pålægge den bestyrelse, der skulle vælges, at antage en kyndig mand til at foretage de vareindkøb, foreningerne måtte ønske, idet han, vendt mod Sonne, sagde, at en sådan person ville kunne indvinde 5–10 % i forhold til prisen, når foreningerne selv handlede.¹¹ Mannheimer fik støtte fra flere sider, især fra Edward Tesdorff,¹² før forhandlingerne måtte standses, så lovene kunne komme under afstemning. Disse vedtoges, inklusive bestemmelsen om fællesindkøbet med 35 stemmer mod 3, og den bestyrelse, der fik til opgave at bringe dette ud i livet, kom til at bestå af Faber, Sonne og overretssagfører Skibsted.¹³

Indkøberen blev en Henrik Levinsen, og de foreninger, som handlede gennem fællesindkøbet, måtte, hvis de var medlemmer af fællesforeningen, betale 1 % i provision og 2 %, hvis de ikke var medlemmer.¹⁴ Et år efter fællesmødet, i juli 1872, havde 32 brugsforeninger indmeldt sig,¹⁵ i oktober var tallet 36,¹⁶ hvor det holdt sig 1873 igennem.¹⁷ I slutningen af april 1874 nåede man op på 38,¹⁸ og dette forblev tallet til og med den sidste opgørelse 1. maj 1876.¹⁹ På omtrent samme tidspunkt ansloges antallet af brugsforeninger i Danmark til 130.²⁰ Fællesindkøbet kan altså ikke kaldes en succes, men faldt på den anden side heller ikke til jorden. Det fik ikke lov til over længere tid at bevise sin duelighed eller uduelighed, fordi fællesforeningen, der skulle være dets baggrund, efterhånden ophørte at fungere. Med udgangen af 1876 gik »Ar-

bejderen« ind, efter redaktørens påstand i bladets sidste nummer af økonomiske årsager, og dermed var det mest effektive samlende bånd forsvundet. Også på andre måder mærkes den nedsatte aktivitet fra fællesforeningens side. Fællesforeningen havde i september 1873 afholdt et stort møde i Silkeborg,²¹ og i juli 1874 afholdtes et fællesmøde på Københavns universitet.²² Fællesforeningens sidste livstegn, før den i 1884 går op i den nye fællesforening, som startes, er en erklæring til offentligheden i anledning af pastor Sonnes død i 1880. I perioden fra 1876 og til dette tidspunkt synes fællesforeningens eneste aktivitet i forhold til offentligheden at være udsendelsen af to årsberetninger, bl. a. med oplysninger om antallet af brugsforeninger fra år til år. Der kom en beretning i 1878,²³ og en i 1879.²⁴ Den sidste bragte oplysningerne ajour til år 1878.

Den sidste *udførlige* opgørelse, der kendes, er fra 1876.²⁵ Den viser, at der i årene 1872, 73, 74 og 75 oprettedes ialt 58 foreninger, heraf 52 i landdistrikterne. Af de 58 oprettedes 30 på Sjælland, hvoraf 27 var landforeninger, 17 i Jylland – 2 i by og 15 på land – og 11 i det øvrige Danmark, hvoraf en var en byforening. Ved udgangen af 1875 eksisterede der i de sjællandske amter ialt 76 foreninger, hvoraf 6 lå i hovedstaden eller i købstæder. De 70 landforeninger fordelte sig med 28 i Præstø amt, 22 i Holbæk amt, 12 i Sorø amt, 5 i Københavns amt og 3 i Frederiksborg amt. Foreningerne er altså i udpræget grad placeret i landdistrikterne, og overvejende på Sjælland, hvor husmandsproblemet var værst. Af de sjællandske amter er det også husmandsamterne, Præstø og Holbæk, der dominerer. Tallene fortsætter linien fra den tidligere periode, hvor det er vist, at brugsforeningsbevægelsen fra 1869 overvejende var en landbevægelse, og fordelingen på landsdele og amter fortæller om den samme til grund liggende realitet: husmands-landarbejderens problem.

Opgørelsen meddeler i de allerfleste tilfælde formandens navn og ofte hans livsstilling, og kan altså give et indblik i ledelsens sociale sammensætning ved udgangen af 1875. For de 16 byforeninger, som opgørelsen omfatter, kender vi de ti formænd. Fire brugte titler, der henførte dem til det velstillede borgerskab, en gruppe på tre udgøres af en kantor, en lærer og en maskinmester, som ikke har været velhavende, men heller ikke har kunnet regnes til underklassen. Tilbage bliver en detaillist og to håndvær-

kere, hvis økonomiske status er ganske svævende. Af de ti kendte er altså mindst 7 fra økonomiske grupper over den stand, der skulle hjælpes.

Af 102 landforeningsformænd kendes stillingerne for ialt 61. Heraf tilhørte 9 det store og største landbrug eller repræsenterede sådanne,²⁷ 22 var gårdmænd eller dermed ligestillede,²⁸ 15 var lærere, en var provst, og en var kirkesanger. Husmænd var kun 5, men hertil skal antagelig lægges en del af de 8 håndværkere og fiskere. Af de 61 formænd, hvis stillinger er kendte, tilhørte eller repræsenterede altså mindst 48, næsten halvdelen af totaltallet på 102, sognenes bedrestillede kredse. Oversigterne fortæller altså, at den danske brugsforeningsbevægelse ved slutningen af 1875 bestod af foreninger, stiftet for underklassen, men med bedrestillede som ledere, på samme måde som tilfældet var i 1871.

Totaltallet for brugsforeninger i Danmark i 1876 blev, uvist hvornår på året, anslået til 130, idet fællesforeningen kendte eksistensen af 116 og altså vurderede omfanget af sit ukendskab til 14. I 1878 kendte fællesforeningen 125 og anslog totaltallet til 140–150.²⁹ Disse foreningers fordeling er ukendt, men størrelsen giver ikke grund til at antage, at der skulle være sket nogen ændring i brugsforeningsstrukturen i de 2–3 år siden 1876-opgørelsen.³⁰ Den nye faktor i landbrugets økonomiske liv, hvis virkning man spejder efter, landbrugskrisen, som begyndte med kornprisernes fald 1876–77, har ikke i den her behandlede periode efterladt sig spor i kilderne til brugsforeningsbevægelsens historie.

Socialismen og brugsforeningsbevægelsen.

Socialismens egentlige fremtræden i Danmark dateres sædvanligvis til 1871, da Louis Pio under indtryk af kommunardkampene i Paris udsendte »Socialistiske Blade« og snart efter ugebladet »Socialisten«. Første nummer af »Socialistiske Blade« udkom i maj. Allerede før Pio tog dette skridt, havde det socialistiske røre dog kunnet spores i Danmark,¹ og i januar 1871 tog »Arbejderen« stilling til bevægelsens lære. Dens grundfejl var efter bladets mening ideen »om striden mellem arbejde og kapital«, hvilken artiklens forfatter anså for falsk, fordi »kapitalen er, om ikke arbejdernes eneste ven, så dog hans første og bedste, og den uundværlige betingelse for

hans velvære«. Man ville naturligvis nok erkende, at det var vanskeligt at slå sig igennem med en arbejders løn, men ikke desto mindre var arbejderens løn »det retfærdige udtryk for hans arbejdes værdi« og det forkerte »ligger ikke i kapitalens utilstrækkelige vederlag for arbejderens tjeneste, men er arbejderens egen mangel på evne og viljekraft til at anvende dette på den hensigtsmæssige måde.« For arbejderen gjaldt det om at gøre sit arbejde mere værdifuldt og samtidig anvende lønnen bedre. »På dette punkt vil vi atter minde om associationens betydning.«²

På baggrund af Pios skrifter og den socialistiske agitation efter maj 1871 måtte brugsforeningsbevægelsen tage stilling. I oktober publicerede Faber i »Arbejderen«, der nu var bevægelsens officielle organ, sit syn på Pios program, især hvad angik valgretten. Kravet om valgret til personer i privat tjenesteforhold, der ikke havde egen husstand, kunne Faber nok gå med til uden at anse problemet for tilstrækkeligt væsentligt til at motivere en grundlovsændring. Anderledes stillede han sig til forlangendet om valgret til personer, der var erklærede fallit, og skarpest vendte han sig mod Pios spørgsmål om valgret til dem, der nød eller havde nydt ikke-tilbagebetalt understøttelse af fattigvæsenet. Idet Faber gik ud fra ugebladet »Socialisten«s motto »Ingen rettigheder uden pligter, ingen pligter uden rettigheder« spurgte han: ». . . hvorledes opfylder de fattige, hvorved der her forstås dem, der er under fattigvæsenet, deres pligter mod samfundet. Er det ikke enhvers pligt at yde sit bidrag til det fælles bedste; nogle giver penge ved at udrede personlig skat, andre, der ikke har mere end det nødvendige, yder arbejde, men hvad yder de fattige?« Faber besvarede spørgsmålet således: »Intet, tværtimod, de lader sig forsørge af samfundet. Hertil kommer endnu den omstændighed, som ikke må overses, at omend fattigdom i enkelte tilfælde er uforskyldt, så skyldes den dog i altfor mange tilfælde dårligt levned, dovenskab, mangel på sparsommelighed og den forudseenhed, man kan kræve af ethvert menneske.«³

Gennem hele »Arbejderen«s levetid førte Faber en skarp anti-socialistisk politik og polemiserede om detailproblemer og principspørgsmål med de skiftende socialistiske blade.⁴ Hans hovedindvending blev efterhånden, efter at hans mening om socialismen som sådan var klarlagt i overensstemmelse med de almindelige liberale anskuelser, at det socialdemokratiske parti ikke havde arbejdersagen som egentligt formål, men kun ville anvende den i agitations-

øjemed for at indføre en ny samfundsorden.⁵ Arbejdersagen havde efter Fabers mening intet med politik at gøre. Det var hans overbevisning, at den bedst fremmedes ved så stærkt som muligt at sondres ud fra de politiske spørgsmål, fordi en politisering ikke ville kunne true samarbejdet mellem de forskellige retninger indenfor det, han forstod ved arbejderbevægelsen.⁶ I »Arbejderen«s sidste leveår gik han ind for, at der fra de ikke-socialistiske arbejderes side blev taget skridt til oprettelse af ikke-politiske fagforeninger – den store socialdemokratiske fagforeningsdannelse satte ind fra 1873 – fordi de »socialistiske fagforeninger drukner i de politiske spørgsmål.«⁷ Hans synspunkter efter lukningen af »Arbejderen« med udgangen af 1876 er desværre ikke kendte.

Pios synspunkter overfor brugsforeningsbevægelsen var lige så skarpe. Allerede i første nummer af »Socialistiske Blade« formulerede han sin opfattelse af brugsforeningerne som en del af Schultze-Delitzschs »forskellige anstalter til at ophjælpe »proletariatet.« Pio ville ikke opholde sig ved, at de besparelser, der fremkommer ved brugsforeningssystemet »hovedsagelig går ud over en klasse, som står proletariatet meget nær, nemlig de mindre handlende,« og ville heller ikke se det afgørende i, at de private småhandlende ofte for at undgå fallit, solgte til under engrospriserne, men derimod i en principiel betragtning. Da arbejderen nemlig ikke repræsenterer en værdi for fabriksherren – i modsætning til en slave for en slaveejer – er arbejderens levetid og sundhedstilstand uden betydning for driftsherren. Arbejderen kan altid udgiftsfrit skiftes ud. Derfor er lønnen identisk med det minimale eksistensbehov. »Men retter lønnen sig således efter, hvad der behøves for at eksistere, så følger deraf med jernhård nødvendighed, at hvis arbejderen pludselig kunne leve en mark billigere om dagen, så ville arbejdslønnen synke en mark om dagen.« De besparelser, brugsforeningerne kunne medføre, går altså i virkeligheden i fabriksherrens lomme. Derfor var brugsforeningerne uden interesse for arbejderne, hvormed Pio ikke mente, at de var unyttige; »de passer tværtimod godt for pensionister, for lavtlønnede embedsmænd, kort sagt for alle, hvis indtægter ikke blive mindre, fordi udgifterne bliver det ...«⁸

Ophavsmanden til dette synspunkt er, som oftere påvist, Lasalle. At synspunktet var i nær familie med liberal økonomisk opfattelse, fik en pudsig bekræftelse, da Camillus Nyrop på brugsforeninger-

nes første fællesmøde i juli samme år, efter at have indrømmet, at synspunktet virkede bestikkende, argumenterede mod det. Nyrop sagde, at »hvad der nemlig bestemmer arbejdslønnen er jo, hvad arbejderen behøver for at leve; men husholdningsforeningerne går netop ud på at give ham andre fornødenheder end de rent materielle. Bliver husholdningsforeningerne almindelige, ville arbejderne også få åndelige fornødenheder . . .«⁹ der ville vokse og ved at blive en livsnødvendighed påvirke lønnen. Til denne argumentation havde Pio kun en hånlig bemærkning tilovers og fastholdt iøvrigt sine synspunkter,¹⁰ ja skærpede dem ved at kalde brugsforeningerne et »af bourgeoisiet opfundet falskneri, der giver sig udseende af at fremme arbejderens interesser, men kun har sin oprindelse i bourgeoisiets interesse i at holde arbejderne nede . . .« Brugsforeningerne var efter Pios mening »et våben *imod* arbejderen, hvem man søger at narre til at tro, at han på denne måde kan skaffe sig nogen udsigt til et bedre liv, og hvem man ved samme gode lejlighed holder uvidende om og bortleder fra benyttelsen af de midler, der virkelig tjener ham.«¹¹

De to opfattelser synes første gang at have mødt hinanden ansigt til ansigt i Århus, hvor den ældste danske provinsfagforening, Snedkersvendenes Fagforening, stiftedes 16. september 1871. Det første egentlige socialismøde holdtes 10. oktober, hvor man enedes om at indkalde til et større møde 14. oktober. 14. oktober optrådte som ordfører og talsmand for sine socialistiske kammerater en smedesvend Karstensen, der udviklede det socialistiske program. Brugsforeningens formand, malermester I. Adolph Lund, anbefalede arbejderne, at de i stedet for at slutte sig til »Internationale«, indmeldte sig i brugsforeningen, der rådede og hjalp arbejderne til at spare. At arbejderne ikke skulle være i stand hertil, mente jo heller ikke »Internationale«, der stillede »ikke ganske små krav til arbejderens pung.« Lund tog også stilling til den rent politiske side af sagen, nemlig kravet om genindførelse af junigrundloven, hvilket forlangende han stillede sig køligt overfor. Karstensen på sin side tilkendegav, at han ikke var en ven af husholdningsforeningen eller dens bestyrelse.¹² Mødet fortsatte den 21. oktober, hvor der dannedes en lokalforening af »Internationale«. ¹³ Som modaktion havde brugsforeningen indkaldt til diskussion om arbejder-spørgsmålet dagen efter, hvor Lund overfor sine egne medlemmer samt medlemmer af Snedkersvendenes Forening af »Internationale«

lokalafdeling udviklede sine synspunkter. Lund indrømmede, at arbejdslønnen ikke stod i rimeligt forhold til prisen på livsforbrødenheder, men dette problem løstes ikke ved at forlange højere løn, idet en sådan forhøjelse jo ville blive overført på varepriserne, hvis arbejdsgiverne i det hele taget kunne formås til at acceptere krav om lønforhøjelse. Afviste de, og arbejderne greb til strejke, løb disse risikoen for at tabe strejken og sætte penge til. Iøvrigt måtte arbejderne huske, at arbejdsgiverne ikke kunne gøre for, at samfundet var galt. Noget middel til at afhjælpe ondet kunne han ikke anvide udover at nedsætte en arbejderkommission, holde diskussionsmøder og udgive et arbejderblad, der kunne fremsætte »arbejdernes berettigede fordringer, men som tillige med ro og klarhed kan søge at holde bevægelsen indenfor de rette grænser.«¹⁴

Som en fortsættelse af Lunds politik må man se et åbenbart lukket møde, som holdtes i slutningen af november 1871 og hvori deltog en kreds af arbejdsgivere og arbejdere samt bestyrelsen for de foreninger, der som det hed »særlig har arbejdernes vel for øje«, nemlig sygekasser, håndværkerforeningen, husholdningsforeningen m. fl. og som alle »leledes af den fælles anerkendelse af, at arbejderstandens stilling i flere henseender trænger til støtte og selvhjælp.« Mødet anerkendte den vurdering af forholdet mellem løn og priser, som Lund havde redegjort for den 22. oktober, og sluttede, at man som følge af dette forhold var ude af stand til direkte at indvirke på arbejdslønnen. Man opfordrede derfor til »under gensidig imødekommen« at finde vej til at udjævne det bestående misforhold mellem løn og priser. I overensstemmelse med Lunds tidligere forslag opfordrede forsamlingen regeringen til at nedsætte en arbejderkommission. Man fastslog det ønskelige i, at den århusianske arbejderklasse støttedes i »enhver bestræbelse, der har selvhjælp til grundvold«, men mødet gik også ind for understøttelse ad anden vej, f. eks. ved oprettelse af en læseforening, oprettelse af aftenskoler for håndværkere og arbejdere, men især ved opførelse af arbejderboliger.¹⁵ For dette sidste formål lagde man sig da også i selen og opførte to huse med ialt seks lejligheder, der blev taget i brug til april flyttedag 1872.¹⁶

Husholdningsforeningens virksomhed blev dog ingen succes, og i januar 1873 måtte man opløse foreningen. Af årsager nævnede man foruden den stærke konkurrence i Århus og medlemmernes mangel på interesse for foreningen, også socialisternes indflydelse.¹⁷

»Socialisten« svarede hertil, at når socialistiske arbejdere holdt sig borte fra brugsforeningerne eller frarådede deres kammerater at slutte sig til dem, handlede de i overensstemmelse med velovervejede anskuelser.¹⁸

Et sted mere kom den socialistiske agitation i personlig kontakt med brugsforeningsbevægelsen, nemlig i Randers, som Poul Geleff på sin store agitationsrejse besøgte første gang 28. oktober 1871. Formanden for den derværende brugsforening, overlærer N. Albrechtsen, der jo var ivrig højremand, havde som sit oplæg til Geleffs besøg i en annonce meddelt, at ingen, der støttede socialismen, kunne forblive medlem af brugsforeningen eller regne med hjælp fra den lokale understøttelsesforening.¹⁹ På mødet den 28. oktober langede Geleff ud mod selvhjælpstanken: »At forlange af arbejderen, at han skulle hæve sig ved selvhjælp, således som husholdningsforeningerne søgte at hjælpe ham til, var den samme ide, som Münchhausen fik, da han sad i suppen og fandt på at trække sig selv og sin hest op ved at rykke sig i håret. Det nyttede ikke, at disse foreninger skaffede billigere livsfornödenheder, der ved opnåedes kun, at fabrikkerne nedsatte lønnen med et tilsvarende beløb . . .«²⁰ Dette var Pios fra Lassalle hentede synspunkter i en lidt forgrovet udformning. Der kom iøvrigt intet resultat ud af Geleffs møde, men det forhenværende medlem af brugsforeningens bestyrelse, snedkermester N. C. Schou, indkaldte nu til møde, og skønt Geleff var til stede, må Schou tildeles æren for det påfølgende – korte – socialistiske opsving i Randers, der varede, til Schou blev uenig med Geleff over nogle voldsomme udtalelser fra denne i januar 1872. Randers-sektionen af Internationale gik hurtigt i opløsning, og Schou holdt sig derefter til Jysk Folkeforening.²¹

Geleff fortsatte til Ålborg, hvor han talte den 3. november 1871 og også kom ind på forbrugerkooperationen. Han roste arbejderne i Ålborg, fordi de ikke havde ladet sig putte blår i øjnene med de såkaldte husholdningsforeninger, som han sagde. Igenom brugsforeningerne solgte man arbejderne deres fornødenheder lidt billigere end ellers, »men den vej nytter ikke noget; såsnart priserne falder på livsfornödenhederne, falder prisen på arbejdet med det samme; det er en jernlov, at arbejderne får aldrig mere, end hvad de lige behøver for at friste livet . . .«²² Det var tonen fra 28. oktober, Pios linie. Men næste gang Geleff vides at have måttet tage stilling til brugsforeningsspørgsmålet, var synet anderledes. Han

talte 27. marts 1872 i Stege og blev på mødet af den kendte grundtvigianer Frederik Boisen, »Budstikken«s redaktør, der var sognepræst i Stege, spurgt, hvorfor socialisterne stillede sig fjendtligt overfor brugsforeningerne. Geleff svarede, at socialisterne ikke stod i fjendtligt forhold til disse foreninger, men at man advarede arbejderne mod at tro, at »alting var i orden, såsnart man fik en sådan forening oprettet, selvom storborgerne skød større summer til.« Han advarede indtrængende arbejderne mod, nu de var vækkede, »at falde i søvn igen over husholdningsforeninger eller deslige foreninger.«²³ Nu havde den af Pio inspirerede principielle afvisning af brugsforeningerne altså forandret sig til en indrømmelse af, at de kunne anvendes, når blot arbejderne ikke lod sig forlede til at anse dem – og hermed må Geleff have tænkt på hele den bag brugsforeningerne stående selvhjælpsteori – som den endelige løsning. Geleffs udtalelse har været en standpunkttagen i et så vigtigt spørgsmål, socialisternes holdning til selvhjælpsbevægelsen, at den ikke kan være hans egen alene. Den må have sin forklaring i en almindelig ændring i partiledelsens indstilling, og denne ændring må, også efter Geleffs lidt surmulende tone at dømme, være en imødekommelse af krav rejst fra visse medlemmers side. Disse har ræsonneret, at dividenden i brugsforeningen var en letforståelig realitet, den jernhårde lønningslov trods alt en teori.

Den jordnære holdning fik, som rimeligt var, tilhængere i Århus, hvor den lokale socialisme og den lokale venstre-bevægelse levede i så god forståelse med hinanden, at »Internationale«s kredsformand, den udoktrinære karetmager Carl Christian Kruse, til folketingsvalget 1872 havde to bjørnbakske gårdmænd som stillere.²⁴ Senere på året, den 26. december 1872, talte Kruse i sin afdeling om bl. a. produktionsforeninger og brugsforeninger, idet han dels forklarede disse forskellige former for Kooperation, dels »antydede, hvorledes og under hvilke betingelser hver især kunne virke til held for arbejderne . . .« Forbrugsforeningerne, mente han, ville »kunne stifte nogen nytte, når de blev godt bestyrede«. Som eksempel på en godt bestyret forening nævnedes han den randrusianske, hvis virksomhed var meget omfattende og fordelagtig.²⁵ Foreningen i Randers var den først af højremanden, overlærer Albrechtsen, senere af hans meningsfælle, assessor H. Bruhn, ledede. Kruses bemærkning faldt omtrent samtidig med, at den århusianske – af venstrefjenden og junigrundlovsmodstanderen, I. Adolph Lund,

anførte – brugsforening gik i stykker, og Kruse har altså fået lejlighed til som sit standpunkt at antyde, at arbejdernes holdning til Lunds forening ikke skyldes hans politiske holdning, men hans dårlige ledelse i almindelighed. Det var om Lunds brugsforening, at »Socialisten« et par uger efter Kruses foredrag skrev, at den ikke kunne bebrejde socialistiske meningsfæller, hvis de havde modarbejdet foreningen i Århus, idet sådanne foreninger ikke kan anses for universalmiddel til arbejderstandens frelse. Bladet lagde altså i – sikkert bevidst – modsætning til Kruse vægten på det politiske moment i arbejdernes holdning på en måde, der svarer til den – på det tidspunkt fængslede – Geleffs opfattelse 27. marts 1872 i Stege. Bladet fortsatte: »En bestemt fjendtlig stilling har socialisterne ikke indtaget til planen. Vi indrømmer, at disse foreninger i enkelte egne, f. eks. på landet, kan være arbejderne til *nogen* nytte, men vi kan aldrig tilråde arbejderne i større mængde at slutte sig sammen på den nævnte måde . . . Hvis nogle arbejdere hist og her vil slå sig sammen og i fællesskab indkøbe nogle husholdningsgenstande, som de så fordeler mellem hinanden, da bør ingen formene dem det, men når man vil gøre en så simpel ting som dette til et virksomt middel for de fortrykte arbejdere, så føre man disse bag lyset! Og det er det,, vi modsætter os.«²⁶ »Socialisten«s holdning er som Geleffs i Stege en surmulende indrømmelse af brugsforeningernes eksistensberettigelse som middel til besparelse ved daglige indkøb og en kraftig tilbagevisning af forsøg på at gøre dem til mere end underordnede foranstaltninger. Et element i »Socialisten«s synspunkt er imidlertid nyt i forhold til Geleffs og polemisk vendt mod Kruse, der nævnedes Randers-foreningen som eksempel, nemlig tanken bag vendingen »hvis nogle arbejdere . . . vil slå sig sammen . . .« Geleff havde i Stege talt om foreninger med støtte af storborgerne og foreningen i Randers var også af denne type. Det, »Socialisten« nu kan akceptere, er altså foreninger dannede af arbejderne selv.

At der har været delte meninger om denne, i forhold til det oprindelige standpunkt, imødekommende holdning, fremgår ikke alene af »Socialisten«s vrante tone. Internationales formand, cigarmager Carl Würtz gjorde voldsomt op med brugsforeningerne, da han i slutningen af februar 1873 talte i Præstø. Brugsforeningernes bestyrere var, sagde han, givetvis vendt mod Kruses kriterium: god bestyrelse, gerne en »falleret købmand eller en anden doven rad . . . og de ni af ti gange blev enden på historien den, at arbejderen blev snydt, og at be-

styreren købte en lille ejendom og levede flot af de erhvervede penge.« I stedet anbefalede Würtz arbejderne at få en aftale med deres købmand, så de fik godskrevet nogle procent i deres kontrabog ved kontant handel. På den måde ville arbejderne få samme gevinst som i brugsforeningerne og samtidig slippe for indskud og for at få deres forbrug kontrolleret af arbejdsgiverne og andre uvedkommende.²⁷

Würtz blev allerede i marts samme år afløst på formandsposten af cigarmager P. C. Johnsen. Hans muligheder for at gøre sin indflydelse gældende var derfor væsentlig mindre end før, og i 1874 forsvandt han helt ud af den danske socialisme, da han udvandrede til Amerika. Det blev da »Socialisten«s mellemstandpunkt, der med en let nuancering videreførtes af efterfølgeren, Social-Demokraten, under Anthon Mundbergs redaktion. I anledning af brugsforeningernes andet fællesmøde 8. og 9. juli 1874 hed det redaktionelt: »Vi ser i husholdningsforeningerne et underordnet hjælpemiddel til at skaffe nogle arbejdere, hvis boliger ligger i nærheden af udsalgsstedet, lettelser i anskaffelsen af nogle daglige forbrugsgenstande; vi anser det for rigtigt, at de arbejdere, der kan betale disse fornødenheder kontant, slutter sig til foreningen og således indvinder en lille besparelse, men vi kan aldrig være med til at anbefale disse forholdsvis ringe besparelser som et mål, der bør være genstand for særlig bestræbelse . . .« og i særdeleshed kunne Social-Demokraten ikke akceptere den argumentation, der fremstillede brugsforeningerne som et stort skridt frem i kampen for arbejdernes åndelige og materielle vel,²⁸ altså som fællesforeningens ledelse gjorde.

En medvirkende årsag til, at socialdemokratiet i denne tid, omend nølende og uvilligt gik med til oprettelsen af brugsforeninger eller tilslutning dertil må ses i det pres, som ledelsen var undergivet i en sag, der parallelt med brugsforeningerne blev opfattet som et levn fra den gamle tid: sygekasseproblemet. I 1874–75 oprettedes fagforeningssygekasser i et, efter forholdene, ret stort omfang. Disse organisationer måtte bringe partiledelsen til at frygte en borgerliggørelse af fagforeninger, en tilbagevenden til lavstraditionen. Bevægelsen kunne imidlertid ikke nedkæmpes. Lidt senere blev der dæmmet op for den, men da havde den nået betydelig udbredelse.²⁹ Fagforeningssygekasserne var selvhjælpsforeninger, oprettet af og altså også ledet af socialister. Overfor brugsforeningerne bliver

holdningen nu den samme. I januar 1875 siger Social-Demokraten med udgangspunkt i en polemik om produktionsforeninger, at selvhjælpsforeninger, som f. eks. brugsforeninger, ikke i sig selv er skadelige, men at de må modarbejdes og bekæmpes af socialisterne, »når de tilbydes af folk, der står udenfor vort parti,« fordi de i så tilfælde anvendes til at holde arbejderne nede i politisk umyndighedstilstand og til at bevare uligheden på det økonomiske område. Anvendt af socialister kunne sådanne selvhjælpsforeninger derimod blive »foreløbige hjælpemidler under den nuværende produktionsmåde.«³⁰

Dette kunne have været signalet til et socialistisk forsøg på at skabe en egen brugsforeningsbevægelse, men der kendes i 1870'erne kun et eksempel på, at parolen, der jo også var halvhjertet udstedt, blev fulgt. I arbejdsløshedsåret 1878 oprettede Arbejdsmændenes Fagforening i København en brugsforening for »ved selvhjælp at skabe et middel til en forbedring af vort samfunds stilling.« Den var kun åben for medlemmer af det socialdemokratiske parti. Foreningens love blev vedtaget på en generalforsamling 27. februar 1878, men foreningens virksomhed ophørte kort efter. I februar 1879 forsøgtes genoplivning, men uden held.³¹

Samme år hørtes imidlertid socialistisk nyt fra en af brugsforeningsbevægelsens ældste foreninger, Østerbro, hvis grundlæggelse skyldes Ulrik. I februar 1879 bragte Social-Demokraten en indgående redegørelse for foreningens økonomi og tilføjede: »Man kan af ovenstående skønne, at foreningen må være grundet på en fornuftig basis og har en ærlig og dygtig styrelse, og vi kan derfor anbefale foreningen til vore læsers og meningsfællers opmærksomhed.« Den havde på dette tidspunkt en socialist, en smed, Gunthel, som bestyrelsesmedlem,³² men næppe flere. Der er altså nu tale om en anden holdning end den som ligger i tesen af 1875, hvorefter foreninger, der tilbødes af personer udenfor socialdemokratiet, skulle bekæmpes. I stedet var man begyndt at erobre en gammel forening indefra.

Brugsforeningsbevægelsen fremtrådte som en bevægelse, der henvendte sig til arbejderne med en ide, selvhjælpen, der indeholdt og dermed forudsatte en anerkendelse af den økonomiske liberalismes grundbetragtninger. Da socialismen, der principielt afviser disse grundbetragtninger, holdt sit indtog i Danmark, opstod der da også straks et modsætningsforhold mellem de to former for arbejder-

bevægelse. Mens den person, der overfor offentligheden optrådte som brugsforeningsbevægelsens repræsentant, Faber, ikke vides at have givet udtryk for ændring i synspunkterne, måtte modpartens ledelse imidlertid nuancere og ændre sin opfattelse under pres fra menige og fra lavere instanser i det nye partiapparat, der fandt de øjeblikkelige fordele vigtigere end en kamp om principper. Den nye holdning kan mærkes allerede fra marts 1872 og fremtræder som en, lidt surmulende anerkendelse af brugsforeningernes mulighed for at spille en rolle som billigere leverandør til arbejderne, mens idegrundlaget, selvhjælpen, absolut forkastes. Der spores heller ikke tilløb til en ideologisk anerkendelse af brugsforeningerne som led i en almindelig kooperativ samfundsordning.

Med ophøret af »Arbejderen« ved udgangen af 1876 ophører også Fabers ekstremistiske behandlinger af selvhjælps teori, og en af årsagerne til det slette forhold mellem brugsforeningsbevægelse og socialismen var fjernet. Alligevel mærkes intet praktisk omslag af større rækkevidde i socialdemokratiets politik. »Den surmulende anerkendelse« mister det surmulende præg, men selvom et nærmere forhold kan spores, er der ikke tale om generel venlighed overfor brugsforeningsbevægelsen. En vigtig grund hertil har været den almindelige årsag til brugsforeningsbevægelsens ringe udbredelse i byerne i denne tid, nemlig at der i forvejen fandtes et udbygget detailhandlernet, således at ikke engang brugsforeninger, der økonomisk støttedes af bedrestillede, i almindelighed kunne klare sig. Så meget ringere måtte socialisternes muligheder være for at oprette deres egne brugsforeninger, efter at partiledelsen fra 1875 havde anerkendt denne fremgangsmåde. En logisk følge af de manglende muligheder i så henseende er infiltrationen i den gamle, velkonsoliderede brugsforening på Østerbro, som ses i 1879. De ringe chancer i denne tid for at oprette brugsforeninger i byerne har gjort menige medlemmers pres mod partiledelsen mindre end det ellers ville have været. Vigtige årsager til partiledelsens afvisende eller ikke-imødekommende holdning har været ideologiske, men at en årsag også må ses i det af Pio i 1871 strejfede forhold, at de besparelser, der fremkommer ved brugsforeningssystemet »hovedsagelig går ud over en klasse, som står proletariatet meget nær, nemlig de mindre handlende« . . .³³ er indlysende.

At den kranke skæbne, som i disse år overgik byernes brugsforeningsbevægelse skulle skyldes socialismens fremkomst, kan ikke

tænkes. Tendensen fandtes allerede før socialismen for alvor kom til Danmark, og dens årsager er i det væsentlige uden sammenhæng med socialismen. Socialismens negative betydning for brugsforeningsbevægelsen ligger ikke så meget i, at partiet modarbejdede bevægelsen – det skete kun kort tid – men i at partiet ikke, før det 20. århundrede var inde, aktivt gik ind i oprettelsen af brugsforeninger.

Den »politiske« brugsforening.

At brugsforeninger kan bruges i et politisk formåls tjeneste, fremgik allerede af eksemplet fra Randers i 1869, hvor foreningen før folketingsvalget anvendtes til propaganda mod venstre. Den samme forening gik, som det er vist, i årene efter ind i kampen mod socialismen.

Men brugsforeningerne kunne naturligvis også benyttes i venstres tjeneste. I begyndelsen af 1872 dannedes i Vejle en brugsforening, »Arbejderforeningen for Vejle og Omegn«, der ifølge sine love som et af formålene havde ved foredrag og diskussioner at oplyse medlemmerne om deres politiske og borgerlige rettigheder,¹ og ligeud erklærede sin sympati for Det forenede Venstre, som det parti, der ville arbejdernes vel. Vejle havde, som det formuleredes af Thomas Niensens Vejle Amts Folkeblad, »hidtil udmærket sig ved sin enighed i at stemme på modstandere af venstre,«² og den nye forening blev næsten øjeblikkelig mødt af et forslag om oprettelse af en ny brugsforening, hvis initiativtagere, en gartner Seligmann og en kæmner Boesen, som hovedpunkt havde opstillet et forbud mod at gøre politik til genstand for drøftelse i foreningen.³ Der førtes forhandlinger om sammenslutning, idet Seligmann og Boesen betingede sig, at den »politiske« formålsparagraf i den første forening blev slettet, hvilket venstreforeningen afviste på et medlemsmøde, hvor det blev gjort gældende, at »arbejderne og småborgerne så længe i politisk henseende har gået i aristokratiets ledebånd til deres egen ubodelige skade.« Arbejderforeningen var altså venstres middel herimod. På medlemsmødet blev det fremført som kritik mod Seligmann og Boesen, at deres ønske om at undgå politiske drøftelser i en arbejderforening netop viste, at man nok »ville hjælpe arbejderne med lidt understøttelse«, men iøvrigt

manglede tillid til dem. Dette var en hovedfejl, for »det er netop denne tillid til de små fra de bedre stillede side, der . . . er hovedsagen, hvis det skal blive godt mellem almuen og dem, der står over den, og denne tillid skal da først og fremmest vise sig deri, at man ikke er bange for, at de små skal kende deres rettigheder og benytte disse.« Med de små i samfundet mentes »næringsdrivende, borgere og arbejdere, gårdmænd og husmænd«, hvilke »har et så godt syn for sandhed, ret og billighed, at ingen af dem vil benytte deres rettigheder til noget, der kan være til skade for samfundet som et hele,«⁴ hvormed må hentydes til deltagelse i socialistisk politik. Organisationen fik kraftig støtte af Thomas Nielsen, der advarede mod indtræden i den nye forening, fordi den glemte det vigtigste og væsentligste: at vække og styrke småfolks uafhængighedsfølelse. Bevægelsen for denne vækkelse var allerede i gang andre steder. »Lad Vejle nu vise, at den også vil med, at der også i den findes borgere, som tør bryde en lanse med aristokratiet.«⁵

»Arbejderforeningen for Vejle og Omegn« fortsatte da sin linie. I oktober 1874 forelagde regeringen Fonnesbech som led i finanslovsforslaget en post på 10.000 kr. til nedsættelse af en arbejderkommission, om hvilken Thomas Nielsen mente, at den blot ville bevirke udsættelse af reformer.⁶ Foreningen i Vejle vedtog da en adresse til folketinget, hvori den stillede vidtgående reformforslag, bl. a. om forbedring af skoleforholdene, statshjælp til arbejderne sygekasser og alderdomsforsørgelseskasser, udstykning af præstegårdsjorderne og udvidelse af den kommunale valgret. Sådanne reformer ville gøre en arbejderkommission unødvendig, sagde foreningen.⁷ Ikke alene i synet på arbejderkommissionen som sådan, men også i vigtige reformforslag som udstykning af præstegårdsjorderne til fordel for husmænd og statsstøtte til selvhjælpsforeningerne mærkes Thomas Niensens synspunkter.⁸

Vi ved ikke, hvem der grundlagde den politiske brugsforening i Vejle. Det kan derimod siges med sikkerhed om årtiets anden kendte politiske venstre-brugsforening, hvortil initiativet også blev taget i 1872: en kendt stridbar og omstridt politiker, J. H. G. Tauber,⁹ Tauber, der var statsvidenskabelig kandidat fra 1853, havde tilhørt kredsen omkring Carl Ploug. Han var tilknyttet Fædrelandet fra 1849, Dagbladet fra 1853 til 1855 og kom via Fyens Avis tilbage til Fædrelandet i 1859. 1863–64 var han medredaktør af Dannevirke i Haderslev, blev så vikarierende redaktør af Fyens Stifts-

tidende og endelig redaktionssekretær på Berlingske Tidende 1866–1869. Han gled efterhånden fra de nationalliberales venstrefløj over til Det nationale Venstre og blev i 1869 indvalgt i folketinget i Horsens-kredsen. 1870 deltog han i dannelsen af Det forenede Venstre.

I vinteren 1871 døde løjtnant C. V. Friis, der i 3 år havde ejet og redigeret højrebladet Sorø Amtstidende i Slagelse. Højremanden cand. jur. C. Branner søgte nu at købe bladet af Friis' enke, der ønskede at afhænde det, og nogle større landejendomsbesiddere i omegnen af Slagelse stillede ham et lån på 4000 rdl. i udsigt, som han manglede for at kunne opfylde de stillede betingelser. Imidlertid trak disse mennesker sig tilbage i det afgørende øjeblik, og Branner måtte opgive købet.¹⁰ Dette gav Tauber en chance. Han var skolekammerat med den afdøde redaktørs bror, kaptajn Friis til Flinterupgård, iøvrigt en kendt højremand og formand for den lokale brugsforening, og ved hans medvirken lykkedes det Tauber – for sine egne penge – at købe bladet.¹¹

Der fandtes nu i Slagelse to venstreblade, idet der kort før, under I. A. Hansens medvirken var stiftet avisen »Slagelse-Posten«.¹² I denne venstre-fjendtlige by, der plejede at vælge Fonnesbech til folketinget, startede Tauber nu en voldsom politisk aktivitet, der spændte fra starten af Vestsjællands Folkebank i begyndelsen af 1872 til en særdeles aktiv kampagne omkring byrådsvalgene i maj 1872, hvor det lykkedes at få en venstremand indvalgt.¹³ Da der skulle være folketingsvalg i september 1872, og Tauber ville stille sig i Slagelse-kredsen, besluttede visse af byens højremænd at tage kampen op, først og fremmest ved at skaffe Slagelse et højreblad. I sommeren 1872 købte de Slagelse-Posten og gjorde C. Branner til redaktør fra 1. juli. Samtidig søgte man at formå byens handlende til at ophøre med at avertere i Sorø Amtstidende og i stedet annoncere i Slagelse-Posten for derved at styrke det nye blads økonomi og svække Taubers. Man skulle forpligte sig til i et år ikke at avertere i Sorø Amtstidende og betale en mulkt på 100 rdl., hver gang aftalen blev brudt. Det lykkedes kun at få manufakturhandlerne til at indgå på en sådan overenskomst, der trådte i kraft samtidig med Branners overtagelse af Slagelse-Posten.

Få dage efter boykottens ikrafttræden lod Tauber – uden i sit blad at nævne sagen – manufakturhandlerne vide, at han, dersom overenskomsten ikke blev opgivet, ville søge at oprette en brugs-

forening for manufakturvarer. Dette forsøg gav ikke resultat, men senere på måneden viste det sig, at flere manufakturhandlere var villige til at lade aftalen falde, forudsat alle kollegerne ville gøre det, idet overenskomsten krævede enstemmighed, hvis boykotten skulle hæves. Da der ikke kunne opnås en sådan enstemmighed, og blokaden altså måtte formenes at fortsætte, tog Tauber skridt til en offentlig kampagne.¹⁴ 31. juli offentliggjorde han første del af en oplægsartikel om kampen med »købmandsmatadorerne«, idet han uden direkte at nævne artiklens hensigt lovede fortsættelse næste dag.¹⁵ Samme eftermiddag genoptoges forhandlingerne på initiativ fra manufakturhandlerside, men Tauber meddelte alligevel 1. august, hvordan udviklingen omkring manufakturhandlerboykotten havde været, og hvad hans trussel gik ud på, idet han udtrykte håb om at sagen ville blive udjævnet.¹⁶

Der forhandlede nu i tre uger. Byens højreledere har ikke været de forhandlende manufakturhandlere venligt stemt. Slagelse-Posten talte om manufakturhandlernes »mærkværdige frygtsomhed« og benægtede, at en sådan manufakturbrugsforening kunne skade de handlende, hvis det i det hele taget lod sig oprette.¹⁷ Forhandlingerne brød da også sammen,¹⁸ og den 23. august 1872 redegjorde Tauber i detaljer for sine brugsforeningsplaner. Foreningen skulle grundlægges på kontante aktier $\frac{1}{4}$ 25 rdl., der forrentedes med 5 %, hvortil kom senere andel i udbyttet i forhold til købets størrelse. Der skulle holdes åben bod og også handles med ikke-medlemmer, hvorfor der måtte løses borgerskab. Tauber ønskede, at foreningen skulle træde i virksomhed allerede i efteråret 1872.¹⁹

Hans energi måtte imidlertid i den nærmeste tid rettes mod folketingsvalget den 20. september. Han slog her indenrigsminister Fønnesbech og tog – styrket ved sejren – initiativet til ny forhandling mellem byens stridende parter, idet han gennem en mellemmand tilbød en af højrelederne, en toldforvalter, »fuldstændig fred og forlig på det personlige område, således at ethvert skridt af personlig karakter, der var iværksat eller påtænkt fra nogen af siderne mod hvemsomhelst« altså den etablerede annonceboykot og den projekterede manufakturbrugsforening skulle opgives. Modparten var dog ikke til sinds at opgive kampen. Tilbudet blev afvist og det samme gjaldt et nyt forligsforslag, som Tauber fremsatte.²⁰ 27. september indeholdt Sorø Amtstidende påny en opfordring til at tegne aktier i manufakturbrugsforeningen,²¹ og 5. oktober vedtog

en forsamling at betragte foreningen som stiftet, når der var tegnet 400 aktier af 25 rdl. Der var på dette tidspunkt tegnet 235.²² Da der den 2. november holdtes generalforsamling, var der tegnet 358 aktier à 25 rdl., og man startede så foreningen på det grundlag.²³ 28. februar 1872 åbnedes udsalget.

Manufakturbrugsforeningen i Slagelse bestod som brugsforening, indtil den i 1883 solgtes til lederen.²⁵ På det tidspunkt havde den forlængst udspillet den rolle, som Tauber havde tiltænkt den, idet manufakturhandlerboykotten snart var blevet indstillet.²⁶ Slagelseforeningen var på grund af sin politiske opkomst kendt landet over, og i hvert fald i ét tilfælde har man andetsteds haft i tankerne at følge eksemplet. Efter valget 14. november 1873 førtes der drøftelser mellem højrefolk i Silkeborg og Jyllandsposten om at lade en slags aflægger af Jyllandsposten udkomme en gang ugentlig i Silkeborg, vendt mod venstrebladet Silkeborg Avis. Dette lod da meddele, at Venstre påtænkte at oprette en større korn-, kolonial- og manufakturhandel i brugsforeningsform.²⁷ Om der har ligget realiteter bag denne trusel, kan ikke ses. Tanken blev i hvert fald ikke virkeliggjort.

Allerede foreningen i Vejle var eksempel på, at venstresindede evnede at skabe, eller i hvert fald trænge ind i en bybrugsforening og anvende den som forum for og middel i sin politiske propaganda, sigtende til så at sige at vinde byen indefra. Men der er intet, der tyder på, at den politiske brugsforening i Vejle var stiftet for at sætte anderledes sindede konkurrenter indenfor detailhandelen stolen for døren, eller som svar på et økonomisk-politisk angreb fra sådanne.

Der er et langt spring fra Vejle til Slagelse, hvor manufakturbrugsforeningen var udtænkt som venstres økonomiske våben i en politisk strid. Som den politiske fordeling mellem land og by var, måtte den virke som bøndernes krig mod byboerne. Det er derfor værd at lægge mærke til, at udsalget blev lagt i Slagelse, ikke udenfor. Der har været praktiske grunde herfor såvel som taktiske – i byen kunne man også konkurrere om bykunderne og derved ramme modstanderne hårdere – men endelig har politisk-strategiske årsager spillet ind. Købet af Sorø Amtstidende var – på linie med brugsforeningens virke i Vejle – et forsøg på at vinde indpas i byen for Venstre. At føre økonomisk krig mod et udsnit af byens borgere var derfor i en vis forstand i modstrid med Taubers politik, og det er da også iøjnefaldende, hvor ivrigt han søgte at undgå det. Da han

endelig blev tvunget dertil, pointerede han, at manufakturbrugsforeningen ikke som de kendte små brugsforeninger ville virke til at drage handelen fra byerne, men tværtimod drage og holde den til staden.²⁸ Han fortæller, at omegnens landboere har haft i tankerne at besvare købmændenes fornærmelse overfor deres blad med at handle andre steder end i Slagelse: »Sligt kunne vi aldrig tilråde, både fordi det ville være uret at lade hele byen undgælde for manufakturhandlernes og deres mestres slette streger, og fordi bønderne selv ikke står sig ved at forlade deres købstad. At have en større købstad er et held for landboerne, ligesåvel som det er for en købstad at have et stort opland, og ingen af parterne bør forspilde dette gode.«²⁹

Man må endelig spørge, hvor den økonomiske krigs begreb i denne periode stammer fra, og hvordan dens ophavsmand betragtede problemet om det økonomiske forhold mellem land og by.

Hvem der har opfundet denne kampform, er det naturligvis umuligt at fastslå. Metoden er så nærliggende, at den allerede i meget ældre tid må være anvendt, når lejlighed bød sig. Derimod kan det siges, hvor og af hvem, den i tiden efter 1866 blev ført frem, nemlig i Århus som led i striden mellem på den ene side Aarhus Amtstidende og det bjørnbakske venstre og på den anden side byens nationalliberale og højresindede borgere.

Århus Amtstidende blev grundlagt i efteråret 1866 af højskoleforstander i Viby, Lars Bjørnbak, sammen med en række andre venstremænd. Den ved siden af Bjørnbak mest aktive ved grundlæggelsen var J. C. N. Wistoft, der var købmand i Boulstrup og distriktskommisær i Gert Winthers to brandkasser.³⁰ Aarhus Amtstidende blev organ for den bjørnbakske bevægelse, som var den vigtigste del af Tschernings parti, det ikke-nationale venstre, hvis leder Gert Winther var. Amtstidende var stiftet som modvægt mod det nationalliberale Aarhus Stiftstidende og førte under Bjørnbaks redaktion en meget skarp kurs overfor modstanderbladet, byens nationalliberale og højresindede borgere og den folketingsmand, de valgte, købmand og konsul J. M. Mørk,³¹ en kurs, der som Bjørnbak selv var præget af antimilitarismen og iøvrigt havde en særdeles jordnær karakter. Den bjørnbakske bevægelse var datidens ekstreme venstreparti, indtil socialismen dukkede op og placerede sig endnu længere til venstre. Karakteristisk nok evnede Bjørnbak en overgang at alliere sig med denne nye retning.³² Bladets radikale kurs blev endnu mere markant

under valgkampen op til folketingsvalget 22. september 1869, da bladet optog en række indlæg om forholdet mellem by og land. En hyppigt optrædende medarbejder, sognefoged Rasmus Mortensen, Ravnholt lagde for med en opfordring til at opsigte Aarhus Stiftstidende, der havde anbefalet den reviderede grundlov af 1866, og som ved det kommende valg nok skulle vise sig at være til tjeneste, når det »gælder om at nedsætte og ringeagte bondestandens trofaste talsmænd og forsvarere.« Ved at holde og betale modstanderbladet, bar bønderne sig ad, som om »vi betalte dagløn til en daglejer, der vil arbejde på at ruinere os, og dette kan da vist aldrig falde nogen fornuftig mand ind«³³ Dette synspunkt fulgte Rasmus Mortensen op med en artikel, hvori han fastslog, at landboerne var grundlaget for købstædernes eksistens.³⁴ Knap en måned senere gjorde en indsender gældende, at det heller ikke for annoncernes skyld var nødvendigt at læse Aarhus Stiftstidende, og han tilføjede, at landboere og andre, der ville have læsere i tale, jo selv bestemte, hvor de annoncerede i » . . . Aarhus Amtstidende . . . egner sig særdeles som bekendtgørelsesblad.«³⁵

Denne bemærkning lå jo nær en opfordring ikke alene til abonnements- men også til annonceboykot af det nationalliberale blad, og endnu videre gik en indsender, gårdejer N. Petersen i Aarslev, bladets senere redaktionssekretær,³⁶ nogle få dage før valget i en artikel »Nogle praktiske råd til den folkelige sags venner«, hvori han rådede læserne til at »unde folkeligsindede mænd den fortjeneste, der er ved at stå i forbindelse med os i handel og vandel«, idet det var fornuftsstridigt, ja enfoldigt, at lade denne fortjeneste gå til modstandere, der »hjælper med til at berøve os vore politiske rettigheder, håner os og de mænd, der forsvarer vor sag . . .« Hvis bønderne konsekvent kun handlede og lod arbejde udføre hos deres politiske venner i byen, ville der nok blandt byfolkene blive mere interesse for at støtte den folkelige sag. »Hvem der er vore venner og hvem der er vore modstandere, kan let fås at vide ved at tale med dem, ved at lægge mærke til, hvilke blade de holde, hvilke blade de fortrinsvis averterer i, og fremfor alt ved at give agt på, hvordan de stemmer ved valgene til rigsdagen.«³⁷

Bønderne skulle altså kun handle hos byboer, der holdt og annoncerede i Aarhus Amtstidende og ved valget stemte efter den bjørnbakske linie. Dette var et forslag om økonomisk krig med politisk sigte. At der kunne være politiske muligheder i Århus-kredsen

viste sig ved valget, hvor konsul Mørk uden modkandidat fik 638 ja-stemmer mod 450 nej. I selve Århus fik han 613 ja og 8 nej. Optællingen viste også, at bønderne i visse dele af omegnen kun var mødt frem i ringe tal.³⁸ Kunne man skaffe lidt større fremmøde og vinde lidt flere stemmer i byen, var det ikke usandsynligt, at Mørk kunne væltes.

Den økonomiske krigs tese blev altså udformet i en egn, hvor den politiske kamp var skarp, præget af en ekstrem venstrebevægelse, der øjnede muligheden for at vinde en kreds, og den var bragt til verden under forberedelserne til valget. I den kommende tid blev der da også tyst om spørgsmålet økonomisk krig, indtil den fransk-tyske krig i juli 1870 påny bragte sindene i oprør.

Ønsket om at følge Frankrig og genvinde Slesvig var vidt udbredt, og en krigerisk stemning gik gennem landet.³⁹ Den havde imidlertid ikke følgeskab af Aarhus Amtstidende. Allerede da bladet første gang nævnede den forestående krig, gjorde det sit standpunkt klart: »For Danmarks vedkommende kan der . . . fornuftigvis kun næres et ønske, at vort land må undgå at tage lod i det blodige lykkespil . . . Ophidselser ville vi af al magt modsætte os.«⁴⁰ Skylden for krigsudbrudet lå hos Frankrig, og Aarhus Amtstidende opfordrede til dannelsen af en koalition mod fredsforstyrrelsen blandt de magter, der oprigtigt ønskede freden,⁴¹ hvormed mentes England-Rusland,⁴² eller nedsættelse af en permanent europæisk kongres til afgørelse af alle europæiske stridsspørgsmål . . .⁴³

Bjørnbaks standpunkt har vakt voldsom ophidselse i toneangivende kredse i Århus. Konsul Mørk skrev om bladets »bismarckske forsvar for Prøjsen« og fik i forbifarten anbragt vendingen »købt af Prøjsen« på en måde, der ikke kunne rammes af injurielovgivningen.⁴⁴ Ingeniør Søren Frich opsagde sit abonnement på Aarhus Amtstidende på grund af bladets »prøjservenlige udtalelser«,⁴⁵ midt i august besluttede byens håndværkerforening at opsiges bladet,⁴⁶ og »Læse- og Industriforeningen« vedtog på en ekstraordinær generalforsamling at afsige abonnementet og at udtale håbet om, at »den materielle understøttelse, som bladet endnu enkeltvis nyder af hæderlige medborgere ved at benyttes som avertissementsblad, må ophøre«, fordi bladet næsten udelukkende viste et franskfjendtligt sindelag og desuden ved sin usandfærdige talen om krigsgalskab i Danmark satte landets højeste interesser på spil.⁴⁷ På det tidspunkt må det have være tydeligt, hvem krigslykken fulgte.

Aarhus Amtstidendes venner svarede i samme ånd, og i overensstemmelse med »Nogle praktiske råd til den folkelige sags venner«. En række navngivne mænd opfordrede med udtrykkelig henvisning til angrebene på bladet til ikke at handle hos »pæne folk som hr. Frich«, men gå til handlende og håndværkere, der averterede i Amtstidende,⁴⁸ og en uge efter fremkom en artikel fra flere andre, ligeledes navngivne mænd, der sagde, at annonceboykot mod Amtstidende ikke resulterede i andet end modboykot.⁴⁹

Det vides ikke, hvilken indflydelse boykotforsøgene har haft på Amtstidendes økonomi. Derimod kan det med sikkerhed siges, at Bjørnbaks synspunkter i tiden derefter ikke blev mere moderate. Han var sammen med sin medarbejder, cand. theol. Sophus von Haven medforslagsstiller til den adresse til rigsdagen, der vedtoges af den jyske folkeforening i november 1870, og som er kendt under navnet Odder-adressen. Den opfordrer til betydelig nedsættelse i udgifterne og de personlige ydelser til hær og flåde, og er af Bjørnbaks biograf karakteriseret som »det første skriftligt formulerede udtryk for en følgestreng, folkelig antimilitarisme i Danmark«. ⁵⁰ Selv gik han i 1871 så vidt som til at foreslå total afvæbning.⁵¹ Det skete samme år, som han indgik sin opsigtsvækkende alliance med socialismen og indtrådte i den århusianske afdeling af Internationale, et medlemskab, der varede til maj 1872, da han efter slaget på fælleden udmeldte sig af foreningen, uden dog ganske at bryde båndene til arbejderbevægelsen. Forbindelsen havde naturligvis øget den anti-bjørnbakske stemning i århusianske højrekredse,⁵² så man i modstanden mod Bjørnbaks socialistvenlige og antimilitaristiske politik skal se baggrunden for de nye opfordringer til økonomisk krig, der fremkommer fra bjørnbaksk side i foråret 1872.

I begyndelsen af april dette år kunne man læse et indlæg, underskrevet af en række navngivne personer, og opfordrende landboerne til at vise »en stor del af købstadborgerne (købmænd og andre handlende)« at bønderne ikke ville finde sig i deres modstand mod »bøndernes bestræbelser for frihed, lighed og brodersind«, hvortil underskriverne udtrykkeligt henregnede fredspolitikken. Man kunne ikke forbyde disse købstadsborgere at støtte en »for dem selv, for os og landet fordærvelig politik«. Men underskriverne ville ikke støtte dem ved at yde dem næring og henstillede til meningsfæller om at følge den samme kurs. Den folkelige sags venner kendte man som før ved, om de holdt og averterede

i Aarhus Amtstidende og ved, om de på valgdagene stemte som bønderne.

Denne artikel blev optaget to gange i april og en gang i juni 1872, hver gang med nye navne under.⁵³ Nu skulle opfordringen gøre indtryk. For første gang gik Aarhus Amtstidende selv redaktionelt ind for sagen i en ledende artikel, hvori det hed: »... alle de, der vil håne og bekæmpe os, friheden og enigheden, dem lade vi sejle deres egen sø. Lad dem holde deres egne blade og bekendtgøre i dem alt det, de lyster; lad dem handle med deres egne købmænd, søge deres egne håndværkere ligeså meget de ville, lad dem forgylde deres kreaturer og redskaber i ufrihedens, krigsgalskabens, uretfærdighedens tjeneste, ligeså meget de vil fra top til tå! Men lad os holde os fra dem ganske og aldeles! ...«⁵⁴ Og i maj fulgte gårdejer N. Pedersen, Årslev, sagen op med en opfordring til arbejderne i Århus om at handle hos meningsfæller som et »hæderligt og kraftigt middel til at fremme deres politiske øjemed ...«⁵⁵ Forudsætningen for denne specielle henvendelse har naturligvis været den borgerlige ophidselse over fælledoptøjerne.

For datiden var der ikke tvivl om, at grundprincippet i Taubers krig mod manufakturhandlerne i Slagelse var lånt fra Bjørnbak, selvom en del af forudsætningerne naturligvis har ligget i selve anledningen til brugsforeningens start, altså annonceboycotten. Et enkelt blad gik så vidt som til at påstå, at anvendelsen af brugsforeningerne i den politiske kamp også var en bjørnbaksk ide,⁵⁶ hvilket er en misforståelse.

En sammenligning mellem Bjørnbaks og Taubers økonomiske krig, der vel i nogen grad har forskellige udgangspunkter, omend lighed deri at spørgsmålet om annonceboycot begge steder blev en vigtig anledning, viser da, at Venstre i de to tilfælde af økonomisk krig, der er kendt i denne periode, og hvor brugsforeningstanken blev anvendt i det ene, førte den *indenfor* købstadens rammer, ikke som et forsøg på at trække handelen *bort fra* byerne.

Købstadskommissionen, rigsdagen og brugsforeningernes retslige stilling.

I perioden 1871–80 kom brugsforeningsbevægelsen til diskussion på rigsdagen i forbindelse med det forslag til ændring i næringsloven af 1857, der blev stillet i slutningen af 1872. Handels- og

Håndværkerforeningen i Køge havde i en henvendelse til de andre danske købstæder opfordret til et fælles købstadsmøde for på baggrund af klagerne over »købstædernes mindre heldige vilkår« at drøfte, hvad der kunne gøres til afhjælpning heraf. Indbydelsen blev efterkommet af 102 delegerede fra 53 byer, som den 17. og 18. november 1869 mødte op i Odense.¹ Mødet lededes af grosserer W. Petersen, Odense, der som højremand havde sæde i landstinget, mens deltagerfortegnelsen iøvrigt ikke indeholder kendte politiske navne, medmindre man vil karakterisere den bjørnbakske snedkermester N. C. Schou fra Randers som sådan.²

Mødet nævnede overhovedet ikke brugsforeningsbevægelsen – hvilket heller ikke synes at have været tilfældet med indbydelsen – men androg regeringen om nedsættelse af en kommission, bestående af medlemmer af rigsdagens afdelinger samt af næringsdrivende i købstæderne til undersøgelse og overvejelse af alle de købstadskommunerne vedrørende forhold.³ En sådan kommission blev nedsat i juli 1870 med fhv. justitsminister C. V. R. von Nutzhorn – der jo iøvrigt havde været medlem af brugsforeningen i Thisted indtil sin bortrejse⁴ – som formand. Den bestod, foruden af I. A. Hansen, af tre borgmestre, der var eller blev kendte som højremænd, af én grosserer, nemlig W. Petersen, samt 4 købmænd, hvoraf den ene var landstingsmand af højre, N. E. Brasch fra Hobro, og en anden folketingsmand, konsul Mørk fra Århus, 4 håndværksmestre, 1 redaktør og 1 prokurator.⁵ Kommissionens sammensætning bærer altså præg af højre og af byinteresser. Det eneste medlem, der er kendt som venstremand, er I. A. Hansen.

Brugsforeningerne stod ikke på købstadskommissionens dagsorden, men i kommissionens tredie møde, den 13. oktober 1871 blev sagen rejst udenfor dagsordenen af borgmester Fritz Tobiesen, Præstø, der stod indenrigsminister Fonnesbech nær. Han nævnede indenrigsministeriets tidligere praksis – fritagelse for næringsbevis til foreninger, der ikke handlede fra åben bod – og hvordan denne var kuldkastet ved højesteretsdommen af 28. januar 1870. Tobiesen rejste spørgsmålet, om der ikke var anledning til ad lovgivningens vej at søge forbrugsforeningerne stillede under samme vilkår som efter administrationens underkendte praksis.⁶

Tobiesens forslag kom til behandling på kommissionens syvende møde 19. oktober 1871. Tre købmænd, deriblandt Mørk, udtalte sig på en måde, der måtte opfattes som en støtte for Tobiesens tanke.

Borgmester Koch, Odense, mente, at foreningernes virke var gavnligt, men at de burde have samme vilkår som andre næringsdrivende, hvilket efter hans opfattelse også var meningen med brændevinsloven, hvortil Nutzhorn replicerede, at brændevinslovens hensigt ikke havde været at karakterisere brugsforeningerne som juridiske personer.⁷ Kommissionen enedes da også, uden at I. A. Hansen tog forbehold, om at foreslå næringsloven ændret derhen, at foreninger, der fra åben bod forhandlede varer, der efter næringslovens § 53 henhørte under bunden næring, skulle løse næringsbevis.⁸ Kommissionen ville altså genoptage indenrigsministeriets gamle praksis, men mildnede den lidt ved at holde frivarer udenfor. Hvem der står bag mildnelsen kan ikke ses.

Dette forslag fra købstadskommissionen tog regeringen Holstein-Holsteinborg til sig, og indenrigsminister Fønnesbech fremlagde udkastet som lovforslag. Det kom til første behandling i landstinget den 7. december 1872, hvor Fønnesbech begrundede sit forslag med, at brugsforeninger sine steder mere optrådte som handelsfirmaer end som egentlige brugsforeninger. Med egentlige brugsforeninger mente han foreninger, der udleverede »mere almindelige livsfornødenheder«. For sådanne virksomheder havde han sympati, men foreninger, der gik »ud på at forsyne sig med næsten alle mulige slags varer« måtte betragtes som almindelige handelsforetagender, som efter hans mening ikke var langt fra at stride mod de grundsætninger, som næringsloven af 1857 havde søgt at hævde.⁹ Under landstingets 2. behandling gik han videre ved at hævde, at selv hvad angik brugsforeninger, der kun fordelte blandt egne medlemmer og hvis virksomhed juridisk set ikke var handel, måtte der dog siges at være tale om en omsætning, hvis hensigt var »at erhverve«. Derfor var det ganske berettiget, at sådan virksomhed blev ligestillet med den, der udøvedes af »lovlige handelsberettigede«, altså de handlende, der arbejdede på grundlag af næringsbrev med deraf følgende skattemæssige byrder, som brugsforeningerne ikke havde. Hertil kom, erklærede indenrigsministeren, at brugsforeningernes navn og form i de senere år ofte var benyttet til at dække over formål, som var vidt forskellige fra dem, der afgav et naturligt og berettiget motiv til dannelse af brugsforeninger. Berettigede motiver var at »forbedre den materielle og, om man vil, også den åndelige fremvækst af den del af befolkningen, som jeg . . . vil kalde arbejderne . . .«¹⁰

Mens indenrigsminister Haffners holdning havde haft sit udgangspunkt i kontrolspørgsmålet, var Fonnesbechs altså præget af, at initiativet til lovforslaget stammede fra købstædernes repræsentanter. Han valgte at betragte brugsforeningsproblemet på nogenlunde samme måde som Hindenburg i 1870: som et spørgsmål om at beskytte de handlende, og dermed mente han byerne. Han sagde således under folketingets 3. behandling: »... jeg ... ønsker, at man skal vise købstæderne, at man er villig til at beskytte dem i de rettigheder, som de har efter næringsloven ...«¹¹

Ved landstingets første behandling mødte lovforslaget uforbeholden modstand fra to venstremænd, proprietær Th. Hasle og gård ejer Jens Andersen. Hasle mente at kunne fastslå, at brugsforeningerne i det store og hele havde vist sig gavnlige og derfor burde støttes og ikke pålægges nye byrder. Sålænge de holdt sig til handel med medlemmer, var det urimeligt at kræve næringsbevis af dem, mens det med hensyn til foreninger, der handlede med alle og enhver, lå anderledes.¹² Jens Andersen ønskede, at paragrafferne vedrørende brugsforeningerne skulle udgå af loven, og at man i stedet foreskrev visse betingelser for, at en forening kunne blive anerkendt som brugsforening i lovens forstand. Derefter skulle foreningerne henvende sig til en autoritet, der skulle afgøre, om foreningens love var i overensstemmelse med forskrifterne.¹³ Støtte fik forslaget – foruden fra indenrigsministeren – fra højremanden, grosserer W. Petersen fra Odense, der betonedede ønsket om, at brugsforeningerne skulle ligestilles med de handlende,¹⁴ og fra en anden højremand, borgmester i Stubbekøbing, V. M. C. Oxenbøll. Oxenbøll mente, at der burde ydes beskyttelse og begunstigelser til brugsforeninger, der virkede efter deres oprindelige hensigt, der efter hans opfattelse var, at fattigfolk ved at slutte sig sammen kunne få deres livsfornødenheder billigere end gennem købmanden. Efterhånden havde velhavende folk – sammenhængen viser, at Oxenbøll havde gårdmændene i tankerne – imidlertid forstået, at de ved at danne en brugsforening kunne tage den fortjeneste, som købmændene ellers skulle have haft. Sådanne foreninger var simpelthen handelsetablissementer og fortjente ingen beskyttelse. De var også overordentlig skadelige for købstæderne. Det var ønskeligt, om myndighederne kunne få en mulighed for at øve kontrol med foreningernes karakter, men det var for tiden umuligt, og det åbne udsalg var netop hovedproblemet, fordi det – her tabte Oxen-

bøll tråden – forhindrede en kontrol med, om foreningerne handlede med andre end medlemmer. En kontrol med lovene var iøvrigt nødvendig, fordi de kunne være sådan opbyggede, at brugsforeningen var en kamoufleret høkerforretning.¹⁵

Landstinget nedsatte nu et udvalg bestående af venstremanden Hasle samt Hobro-købmanden N. E. Brasch, borgmesteren i Helsingør J. B. Olrik og den fynske væver Lars Eriksen, alle højre. Hasle gik imod forslaget, mens de øvrige var tilhængere af det. Udvalgsflertallet tog også stilling til et andragende fra bestyrelsen for Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger og 38 brugsforeninger om ophævelse af brugsforeningsparagraffen i brændevinsloven af 1870 og fandt herved anledning til at hævde det rimelige i, at konkurrence mellem brugsforeninger og handlende fandt sted på lige vilkår.¹⁶

Desuden forelå et ændringsforslag fra Oxenbøll, der ville fastslå, at brugsforeningsvirksomhed fra åbent udsalg med varer under bunden næring simpelthen underkastedes lovgivningens almindelige bestemmelser om handel,¹⁷ altså en forenkling med en lidt skærpet tone. Den bornholmske granitbrud- og stenhuggerier O. E. Sonne stillede sammen med to andre højremænd, den københavnske borgerrepræsentations formand, tømremester Harald Kayser og den jyske proprietær N. B. Breinholdt samt en anden jysk proprietær, N. J. Ravn, der stod venstre nær, og endelig smed Søren Pedersen fra Jetsmark, et ændringsforslag, der godtog indenrigsministerens forslag, men først satte det i kraft, når vedkommende brugsforening havde virket et år.¹⁸ Sonne karakteriserede sit ændringsforslag som »en lille forekommenhed mod forbrugsforeningerne«, der herved fik lejlighed til at prøve deres levedygtighed, før de satte sig i den af ministeriet krævede udgift.

Der var i landstinget en drøftelse af, hvilket af de to ændringsforslag, man skulle vælge. De tre, der modsatte sig dem begge, var venstremanden gårdejer Niels Rasmussen, der talte for den sygemeldte Hasle,¹⁹ og Jens Andersen, der gentog sit krav om en særlig brugsforeningslov – en tanke også Niels Rasmussen havde strejft – og bad forslagsstillerne sige lige ud, hvad det var de ville: »Der må ingen forbrugsforening oprettes nærmere end 1½ mil fra købstaden«²⁰ samt den Ploug nærtstående jyske gårdejer Laurids Schøler.²¹ Oxenbølls forslag forkastedes med 26 stemmer mod 19, mens Sonnes vedtoges med 24 mod 19.²²

Ved landstingets 3. behandling forelå imidlertid et helt tredje ændringsforslag. »Enhver forbrugsforening, der herefter danner sig, er underkastet lovgivningens almindelige bestemmelser for handel, når foreningens virksomhed er af en sådan beskaffenhed, at den må betragtes som næringsdrift.« Ændringsforslaget definerede ikke begrebet næringsdrift, hvilket i praksis betød, at afgørelsen måtte træffes i henhold til højesteretsdommen af 28. januar 1870, der havde gjort handel med ikke-medlemmer til skelnemærket. Videre sagde paragraffen i den foreslåede ændrede skikkelse: »Forbrugsforeninger, der efter foranstående ikke anser sig pligtige til at erhverve næringsvirksomhed, skulle, forinden de begynder deres virksomhed, meddele øvrigheden oplysning om deres love og vedtægter, samt om, af hvilke personer medlemmerne består. Sådanne oplysninger er øvrigheden derhos til enhver tid berettiget til at fordrø sig meddelt for at kunne påse lovligheden af forbrugerforeningens virksomhed.«²³ Forslaget forkastede altså købstadskommissionens krav om ligestilling for de handlende med brugsforeningerne, som Fønnesbech var gået ind for, men søgte at imødekomme kravet om kontrol, især ved at skaffe myndighederne muligheder for at have indseende med, om ikke-medlemmer handlede i brugsforeningen.

Dette ændringsforslag blev stillet af Oxenbøll og W. Petersen, der tidligere havde talt om købstædernes tarv og rettigheder, Ribes borgmester C. A. Kjær (højre), af Estrup, professor Johannes Nellenmann, der i 1875 blev Estrups justitsminister og endnu to højremænd, godsejer Ferdinand Mourier-Petersen og proprietær I. C. Brinck-Seidelin samt Jens Andersen. Landstinget oplevede nu at se Oxenbøll, der havde argumenteret for købstadskommissionens kriterium, åben eller ikke-åben bod, fordi åben bod hindrede al kontrol med kundekredsens sammensætning, optræde som ordfører for stillererne af et forslag, der gjorde handel med medlemmer til det afgørende. Han anbefalede det nye ændringsforslag, fordi det nu lagde afgørelsen i hvert enkelt tilfælde hos domstolene, der måtte tage stilling til, om den af højesteret opstillede betingelse var til stede.²⁴ Ændringsforslaget fik støtte fra Hasle,²⁵ som naturligt var. Derimod er det bemærkelsesværdigt, at indenrigsminister Fønnesbech²⁶ og udvalget, der havde argumenteret for Fønnesbechs forslag, gik ind for det.²⁷ Lovforslaget i den nye brugsforenings-venlige form vedtoges med 40 stemmer mod 1.²⁸

Spørger man nu, hvem der evnede at få en minister til at gå ind for det modsatte af, hvad han havde forelagt og argumenteret for, og kunne overtale købstadsrepræsentanter til at foreslå en ændring, der tillod brugsforeninger at virke i læbæltet, er det naturligt at prøve at finde manden blandt forslagsstillerne. Det er ikke blandt købstadsrepræsentanterne, han skal søges. Hvem af de fem andre, der som den første fik ideen, kan ikke siges. Men til at iværksætte en så fuldstændig kovending, som her var tale om, havde kun én af dem indflydelse: fhv. indenrigsminister Estrup. Da forslaget efter endt behandling i landstinget nåede til folketinget, var der kun én, som ønskede at skærpe det, nemlig højremanden Ludvig Lund, der indtil det foregående år havde været redaktør af Thisted Amtsavis og nu var bogtrykker i København. Han ville gå tilbage til regeringens oprindelige forslag, der kun så på »omsættningens beskaffenhed og ikke på personerne.«²⁹ I. A. Hansen gik ind for forslaget, som det kom fra landstinget.³⁰ Gert Winther vendte sig imod forslagets kontrolbestemmelse, som han opfattede som et forsøg på at genere foreningsfriheden. Hvis en forening kun handlede med medlemmer, var der ingen grund til indblanding fra øvrighedens side. Winther ønskede i stedet, at man fik en klar definition af begrebet brugsforening,³¹ hvorefter foreninger der faldt ind under definitionen, altså kunne undgå de ubehageligheder, som han så i kontrolforanstaltningerne. Tauber gjorde opmærksom på, at bestemmelsens første del, der fastslog, at foreninger, hvis virksomhed er af en sådan beskaffenhed, at den må betragtes som næringsdrift, falder ind under lovgivningens almindelige bestemmelser om handel, var en selvfølge. Han ønskede det imidlertid på en bestemtere måde fastslået, at forbrugsforeninger, der kun fordeler til medlemmer, er fritaget for afgifter og øvrige indskrænkninger. Derudover mente han, at hvis spørgsmålet om handel eller ikke-handel i højesteretsdommens forstand blev lagt ind i lovforslaget, burde man tage konsekvensen deraf, og forandre brændevinsloven, så brugsforeninger blev fritaget for brændevinsafgift, idet de jo ikke handlede med brændevin, men fordelte den.³²

Ved folketingets 2. behandling forelå der et ændringsforslag fra det nedsatte folketingsudvalgs mindretal. Fire venstremænd, Thomas Nielsen, C. Berg, gårdejer Niels Albertsen og husmand Hans Nielsen foreslog, at brugsforeninger i det hele taget fritoges for at erhverve borgerskab eller løse næringsbevis mod, at deres love

skulle indsendes til stadfæstelse hos indenrigsministeren. I. A. Hansen, der var ordfører for udvalget, hvis flertal foruden af ham selv bestod af venstremanden, gæstgiver Christen Hansen, højrefolkene Ludvig Lund, nationaløkonomen Marius Gad og købmand J. M. Mørk fra Århus, advarede mod at foretage ændringer i lovforslaget, fordi det så ikke kunne udkomme i den indeværende samling.³³ (2. behandling fandt sted 16. maj 1873).

Mindretallets ordfører var Thomas Nielsen, der var enig i, at kun virkelige brugsforeninger, der »er til for at hjælpe arbejderne og de mindrebedmlede«, burde hjælpes, mens kamouflerede handelsetablissementer skulle beskattes. Disse handelsetablissementer kunne udskilles, når lovene blev indsendt til indenrigsministeriet, og derved undgik man det, som kontrolbestemmelsen indeholdt af – »jeg vil ikke kalde det af spionsystem – men vel meget af eftersyn, idet øvrigheden til enhver tid skal kunne affordre forbrugsforeningerne oplysning om, hvem der er dens medlemmer, og det er efter vor mening et underligt indgreb i en privat forening . . .«³⁴ Indenrigsminister Fønnesbech svarede, at den af Thomas Nielsen m. fl. foreslåede kontrolmulighed kun var et skin, fordi foreningerne selvfølgelig ville have tilstrækkelig forstand til at skrive love, der kunne approberes.³⁵ De to højremænd, Lund og Mørk, gik imod mindretallets forslag ligesom mellempartiets leder, professor N. C. Frederiksen og – Tauber, hvis indvending var den specielle, at forslaget indskrænkede ordet forbrugsforening til en betydning, der var snævrere end den ellers anvendte, hvor glosen betegnede en forening, der kun handlede med medlemmer, såvelsom en der handlede med alle og enhver, hvilket ville forvirre folks forestilling om, hvad en brugsforening var.³⁶ For at forstå denne indvending skal man erindre, at Taubers manufakturbrugsforening handlede med alle og enhver. Ændringsforslaget forkastedes med 48 stemmer mod 30.³⁷

Ved 3. behandling 20. maj forelå et ændringsforslag, stillet af 15 medlemmer, hvor den ene var smed Søren Pedersen, Jetsmark, mens de andre var venstremænd, spændende fra Sofus Høgsbro til lærer Niels Jensen og gårdejer M. C. Christensen, der stod Bjørnbak nær. Det præciserede, som Tauber – der ikke var blandt forslagsstillerne – havde ønsket, at der ved næringsdrift ikke skulle forstås fordeling af varer blandt medlemmer.³⁸ Thomas Nielsen – der heller ikke var medforslagsstiller – gik varmt ind for det,³⁹ mens

Winther uden nærmere motivering gik imod,⁴⁰ ligesom I. A. Hansen, der gjorde opmærksom på, at der stod det samme i paragraffen med eller uden tilføjelse.⁴¹ Ved afstemningen forkastedes det med 46 stemmer mod 29.⁴² Den endelig vedtagne bestemmelse blev derefter den af landstinget formulerede.⁴³

Den logiske uoverensstemmelse, der fandtes mellem brændevinsloven af 1870 og højesteretsdommen, og som så at sige fik lovkraft ved den ændrede næringslov af 1873, måtte til vurdering ved domstolene. Da brugsforeningen i Mern, i henhold til loven af 2. juli 1870, forlangte næringsbevis til spiritus, gav borgmesteren i Præstø, Seier Malling Holm, afslag med den motivering, at foreningen lå i læbæltet. Brugsforeningen indbragte sagen for domstolene, og i februar 1875 tog landsoverretten stilling til den. Borgmesteren grundede sin vægring på en fortolkning af den paragraf i loven af 2. juli 1870, der sagde, at forbrugsforeninger, der ville forsyne deres medlemmer med brændevin, var forpligtede til at løse næringsbevis og svare afgift efter de regler, der var gældende for brændevinshandel det pågældende sted. Borgmesteren læste vendingen »at løse næringsbevis og svare afgift under ét, således at der kun kunne løses næringsbevis efter de regler for brændevinshandel, der fandtes på stedet. Disse regler så borgmesteren i samme lovs paragraf, hvorefter der for at løse særegent næringsbrev til brændevinshandel krævedes næringsbevis som købmand eller detaillist, og da foreningen hverken havde erhvervet eller kunne erhverve sådant næringsbevis, fordi den lå i læbæltet, kunne den efter borgmesterens mening heller ikke få næringsbevis til brændevinshandel. Dette afvist af landsoverretten, og i august 1876 blev landsoverrettens dom med præmisser stadfæstet af højesteret. De to instansers opfattelse var, at da brugsforeningernes uddeling hverken »efter sagens natur eller lovgivningen« var egentlig næringsdrift, måtte der kræves udtrykkelige bestemmelser i brændevinsloven, for at borgmesterens påstand kunne begrundes. Den af borgmesteren påberåbte vending »efter de regler, der er gældende for« o.s.v. kunne meget vel henføres alene til foregående »og svare afgift«, men ikke nødvendigvis til »at løse næringsbevis«.⁴⁴

Med denne dom forsvandt den sidste juridiske hindring for, at brugsforeningerne kunne etablere sig i det »tomme« område i købstædernes opland. Vi har ikke i perioden før 1881 tal, der kan fortælle i hvor høj grad denne mulighed blev udnyttet, men den stil-

ling, lovgivningen gav brugsforeningerne i læbælterne, var så favorabel, at vi må gå ud fra, at brugsforeningerne drog fordel af den. Allerede i begyndelsen af næste årti, hvor der foreligger visse oplysninger om forholdet, bekræftes synspunktet, og såsnart der findes udførlige statistikker, er brugsforeningstallet i læbælterne overvældende.⁴⁵ Deres forekomst her var en kilde til stadig irritation i købstædernes erhvervskredse, der så den sikkerhed, som næringsloven af 1857 gav dem, forvandlet til en økonomisk trussel. Misbrug kan også være forekommet. I to tilfælde høres om høkerforretninger,⁴⁶ der er kamouflerede som brugsforeninger. Derved kunne opnås forskellige fordele, bl. a. ret til brændevinshandel, som høkere ellers ikke måtte sælge. I begge de kendte tilfælde ligger de kamouflerede høkerforretninger udenfor læbæltet, men at en høker har følt sig endnu mere fristet til at nedsætte sig som »brugsforeningsmand« i læbæltet, hvor han var konkurrencefri, er en selvfølge.

Købstæderne havde da heller ikke opgivet kampen mod brugsforeningerne, fordi købstadskommissionens arbejde ikke havde haft resultat i så henseende. I denne periode begynder handelsstandens organisation at føre til centralorganisationer, Den københavnske storhandel var fra gammel tid organiseret i Grosserer-Societetet, der var oprettet i 1742 og omorganiseret i 1817. Til erstatning for lavene dannedes fra 1860'ernes begyndelse handelsforeninger i de forskellige købstæder – det var som nævnt handelsforeningen i Varde, der indgav den anmeldelse mod den lokale brugsforening, som førte til højesteretsdommen af 28. januar 1870 – og i december 1877 sluttede handelsforeningerne i Lolland-Falsters stift sig som de første sammen i »Lolland-Falsters Købstæders Handelsforeninger«.⁴⁷ Denne centralorganisation tog initiativet til ny kamp mod brugsforeningerne, og i 1880 tilstillede den gennem en lokal folketingsmand rigsdagen en klage over brugsforeningerne, underskrevet af repræsentanter for handlende og handelsforeninger i 49 købstæder. Man bad om en ændring i lovgivningen vedrørende brugsforeninger, så misbrug af særstillingen indenfor læbælterne forhindredes. Bl. a. foreslog købstæderne, at der skulle være en kontant driftskapital tilstede, svarende til 50 kr. pr. medlem, og at ingen forening måtte træde i kraft, før der var tegnet mere end 50 medlemmer.⁴⁸ Derimod forlangte man ikke foranstaltninger, der i almindelighed ville holde brugsforeningerne ude fra læbæltet eller i andre henseender

TABEL V1

Stiftelsesår for brugsforeninger, kendt fra perioden 1929-37

År	SJÆLLAND			BORNHOLM			MARIBO AMT		
	Stiftet		Ialt best. pr. 31.12	Stiftet		Ialt best. pr. 31.12	Stiftet		Ialt best. pr. 31.12
	Land	By		Land	By		Land	By	
1866	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1867	—	—	—	—	—	—	1	—	1
1868	3	—	3	—	—	—	1	—	2
1869	6	1	10	—	—	—	—	1	3
1870	5	—	15	—	—	—	—	—	3
1871	8	—	23	—	—	—	2	—	5
1872	4	—	27	—	—	—	1	—	6
1873	5	—	32	—	—	—	—	—	6
1874	5	—	37	—	—	—	1	—	7
1875	5	—	42	—	1	1	2	—	9
1876	2	—	44	—	—	1	2	—	11
1877	9	—	53	—	—	1	1	—	12
1878	5	—	58	—	—	1	1	—	13
1879	5	—	63	—	—	1	—	—	13
1880	4	—	67	1	—	2	1	—	14
1881	5	—	72	—	—	2	—	—	14
1882	4	—	76	—	—	2	1	—	15
1883	7	—	83	1	—	3	2	—	17
1884	13	—	96	—	—	3	3	—	20
1885	22	—	118	—	—	3	—	—	20
1886	12	—	130	—	—	3	2	—	22
1887	7	—	137	—	—	3	4	—	26
1888	5	—	142	1	—	4	3	—	29
1889	6	—	148	—	—	4	4	—	33
1890	12	—	160	1	—	5	2	—	35
1891	14	—	174	—	—	5	1	—	36
1892	7	—	181	1	—	6	5	—	41
1893	8	2	191	—	—	6	3	—	44
1894	2	—	193	—	—	6	2	—	46
1895	1	—	194	1	—	7	—	—	46
1896	2	1	197	—	—	7	3	—	49

TABEL V₁

Stiftelsesår for brugsforeninger, kendt fra perioden 1929-37

År	FYN			JYLLAND			HELE LANDET		
	Stiftet		Ialt best. pr. 31.12	Stiftet		Ialt best. pr. 31.12	Stiftet		Ialt best. pr. 31.12
	Land	By		Land	By		Land	By	
1866	—	—	—	—	1	1	—	1	1
1867	—	—	—	1	1	3	2	1	4
1868	—	—	—	1	—	4	5	—	9
1869	—	—	—	—	—	4	6	2	17
1870	—	—	—	—	—	4	5	—	22
1871	—	—	—	—	—	4	10	—	32
1872	—	—	—	1	3	8	6	3	41
1873	—	—	—	2	—	10	7	—	48
1874	1	—	1	5	—	15	12	—	60
1875	—	—	1	—	—	15	7	1	68
1876	2	—	3	—	—	15	6	—	74
1877	—	—	3	1	—	16	11	—	85
1878	1	—	4	3	—	19	10	—	95
1879	1	—	5	2	—	21	8	—	103
1880	—	—	5	2	—	23	8	—	111
1881	1	—	6	—	—	23	6	—	117
1882	2	—	8	—	—	23	7	—	124
1883	1	1	10	4	—	27	15	1	140
1884	—	—	10	7	—	34	23	—	163
1885	1	—	11	9	—	43	32	—	195
1886	5	—	16	17	—	60	36	—	231
1887	1	—	17	23	—	83	35	—	266
1888	2	—	19	42	—	125	53	—	319
1889	1	—	20	25	—	150	36	—	355
1890	4	—	24	15	—	165	34	—	389
1891	3	—	27	20	—	185	38	—	427
1892	10	—	37	14	—	199	37	—	464
1893	5	—	42	19	—	218	35	2	501
1894	5	—	47	18	—	236	27	—	528
1895	6	—	53	22	—	258	30	—	558
1896	20	—	73	33	—	291	58	1	617

behandle dem som næringsdrivende. Der er ikke tegn på, at nogen politisk instans har taget anledning af henvendelsen til at søge brugsforeningernes stilling svækket eller ændret.

Ved 1880'ernes begyndelse var brugsforeningernes retslige status i hovedsagen den af højesteret 28. januar 1870 fastslåede: at brugsforeninger, der kun handlede med medlemmer, ikke udøvede næringsdrift og derfor ikke var forpligtet til at løse borgerskab eller næringsbrev med de pligter og begrænsninger, som dermed fulgte, hvoraf den vigtigste var forbudet mod at nedsætte sig i læbælterne. Kampen mod brugsforeningernes gunstige stilling i så henseende blev i denne periode startet i købstadskommissionen, der i det væsentlige afspejlede byernes økonomiske interesser og politiske synspunkter. En ny organisationsform, der kunne fortsætte denne kamp, ses i 1877, da den første centralforening for provinshandlende bliver dannet på Lolland-Falster og også hurtigt efter sin start tager striden mod brugsforeningerne op.

Bemærkelsesværdigt var det, at regeringen Holstein-Holsteinborg, hvis chef var godsejer (og brugsforeningsformand), og hvis indenrigsminister ligeledes var godsejer, fulgte byerhvervenes krav om indskriden mod brugsforeningerne under arbejdet med revision af næringsloven. Forsøget væltedes med hjælp af en tredje godsejer, Estrup, hvis motiver må have været af social art: brugsforeningerne var et af mellem- og overklassens midler til at hjælpe den nødstedte underklasse, især husmands-landarbejderne, og dette anså Estrup i 1873 for vigtigere end at imødekomme købstadshandelens krav på beskyttelse. Venstre var praktisk taget enstemmigt på brugsforeningernes side, sikkert ud fra samme grundsynspunkter som Estrup. Visse venstremænd ville endda gå så vidt som til at holde brugsforeningsvirksomhed af enhver art, også med ikke-medlemmer, udenfor næringsloven.

Brugsforeningsbevægelsen 1871–80: resumé

I perioden 1871 til 1880, den tid, hvor den første fællesorganisation havde effektiv eksistens, fortsattes brugsforeningsdannelsen i det væsentlige på det samme sociale grundlag og med det samme sociale sigte som i årene før. Udbredelsen i 1876 var karakteriseret ved landdistrikternes dominans over byerne, og ved at de husmands-

rige områder var de dominerende landdistrikter. De eksisterende stiftelsestal fra 1877 og fremefter viser, skønt de i fuldstændighed står tilbage for de tidligere tal, en fortsættelse af denne linie. Den ændring i landdistrikternes befolkningsproblemer, som begyndte med den store afvandring, satte sig ikke spor i denne periodes brugsforeningsudvikling, hvilket heller ikke kunne ventes. Også ledelsens sammensætning ved udgangen af 1875 svarede til den i 1871 kendte: overvægt af mellem- og overklasse, hvilket, da brugsforeningsbevægelsen var en landbevægelse, medførte, at gårdmænd og store landbrugere kom til at spille en hovedrolle. Den begyndende kornsalgskrise har ikke efterladt sig tegn i brugsforeningsdannelsen eller i diskussionen.

Betragtes brugsforeningsbevægelsen under en politisk synsvinkel, er dens hovedtræk politisk brogethed: på landet godsejere og proprietærer af højre med en fhv. konseilpræsident i spidsen og en række gårdmænd, hvis sympatier har ligget hos venstre, mens byernes ledelse er af det sammensmeltede nationalliberale og højreorienterede borgerskab: mænd som pastor Sonne, Faber, den bornholmske landstingsmand O. E. Sonne, overlærer Albrechtsen fra Randers og hans efterfølger som formand, assessor H. Bruhn, I. A. Lund fra Århus, lederen af landets største brugsforening, hospitalsforstander og kancelliråd Kühl, Slagelse,¹ og dertil kimen til en ny retning, socialdemokraternes brugsforeningsbevægelse. I forholdet mellem brugsforeningsbevægelsen og højregrupperne lå et problem, som illustreredes ved den modstand mod bevægelsen, der kom til udtryk gennem næringskommissionens forslag og senere gennem det af de lolland-falsterske handelsforeninger inspirerede købstadsandragende til rigsdagen. Brugsforeningernes modstandere var først og fremmest en økonomisk bestemt gruppe, byernes handelsstand, men denne stod politisk til højre og dens politiske betydning voksede i takt med skærpelsen af modsætningen mellem folketing og landsting, og den dermed følgende sammenglidning af de forskellige højresindede grupper. Ud fra en godsejers sociale opfattelse måtte brugsforeningerne være et gode, fordi de kom nødstedte husmænd til hjælp, men politiske betragtninger over forholdet mellem højremænd i by og på land kunne føre bort fra denne socialt begrundede sympati for brugsforeningerne, selvom de sociale synspunkter vandt sejr i denne periode, takket være Estrups indgriben, som fortsat sikrede brugsforeningerne den gunstige juridiske stilling, der

var resultatet af højesteretsdommen af 28. januar 1870, og hvis hovedindhold var, at brugsforeningsvirksomhed, der kun omfattede medlemmer, ikke kunne anses for næringsdrift og derfor ikke rammes af næringsloven. Heraf fulgte også brugsforeningernes ret til at etablere sig i læbælterne og drage handel fra byerne.

Den store indflydelse, som venstremænd havde i landbrugsforeningerne, førte til, at den praksis, som højresindede i Randers indledte i 1869 – at anvende brugsforeningerne i politisk øjemed – nu også tages i anvendelse af venstremænd, i Vejle omtrent svarende til Randers-eksemplet, nemlig som forum for politisk propaganda, og i Slagelse på en ny og betydningsfuld måde: som et våben i en af politiske årsager opstået krig mellem Venstre og højregrupperne. Der er i begge tilfælde tale om foreninger, der optræder som led i Venstres kamp for at vinde indpas i byerne. De ligger derfor i købstæderne, og der findes ikke antydning af, at brugsforeningernes særlige muligheder i læbælterne tages i anvendelse af politiske årsager.

BRUGSFØRENINGSBEVÆGELSEN

1880 - 1. april 1885

*Politiske, sociale og økonomiske hovedproblemer i
visnepolitikken tid.*

Fra det nye årti's begyndelse skærpedes den politiske kamp.¹ Højrekredse gjorde fra 1880 en fælles propagandainsats i forsvarsbevægelsens tjeneste. En forsvarsadresse samlede 106.000 underskrifter, og denne sag blev gjort til et hovedproblem og et hovedinstrument i forfatningspolitikken. Ved valgene tabte Højre imidlertid terræn. Ved det første opløsningsvalg i 1881 – den 24. maj – gik højre tilbage fra 35 til 32 og den 26. juli samme år fra 32 til 26 mod Venstres 69 og 75. Overfor den truende nedgang satte Højre ind med et omfattende organisationsarbejde, der havde sit udgangspunkt i »Højre's Arbejder- og Vælgerforening«, som i 1881 var startet i Københavns 5. kreds. Den udvidedes i 1882 til at omfatte hele København, og i provinsen begyndte højrevælgerforeninger og konservative klubber at dukke op. Fra 1883 begyndte de store delegeretmøder, hvor repræsentanter for de lokale organisationer og for højrepressen mødtes med rigsdagsgruppen til forhandling. Ved delegeretmødet i december 1883 mødte delegerede for ialt 68 foreninger.²

Organisationsarbejdet kunne ikke vende udviklingen. Ved folketingsvalget 25. juni 1884 gik Højre tilbage til 19, mens Venstre fik 73. For første gang kom der socialdemokrater ind i folketinget – Peter Holm og C. Hørdum, der valgtes i København – og endelig valgtes 8 liberale. Selvom der blandt disse »liberale« var en radikal som Herman Trier, udtrykte tallet i hovedsagen en opposition mod Højre fra hvad der havde været dets egne rækker. Retningen havde sit udspring i den bevægelse, der i 80'ernes begyndelse opstod blandt storhandelens og industriens ledere, der ikke fandt deres økonomiske interesser tilstrækkelig varetaget under den politiske kamp. Denne »børsopposition« rejste en række erhvervsmæssige krav, der

afvistes af Estrup, hvorefter mænd fra »børsoppositionen« trådte ind i politik i opposition til det »ministerielle« Højre. I foråret 1883, hvor der på Frederiksberg skulle finde suppleringsvalg sted, opstilledes en kandidat af en højrefløj mod den ministerielle kandidat, og udbryderen valgtes med venstrevælgernes stemmer. Senere på året kom der to liberale vælgerforeninger til verden, en på Frederiksberg og en i København, i den erklærede hensigt at befordre ministeriets afgang og i sig at rumme den samlede opposition. Ret hurtigt blev foreningerne dog dominerede af venstremænd, men det er indlysende, at venstrepolitikere måtte se en chance i at spille på en liberal højreopposition mod højreministeriets politik.

Venstre var selv endnu mere splittet end højre. Der fandtes indenfor dets rækker meget forskellige opfattelser. Forskellen mellem forhandlende og ikke-forhandlende havde givet sig udtryk i en deling mellem moderate omkring Frede Bojsen og radikale omkring C. Berg og Hørup, hvortil kom venstremænd udenfor disse to grupper. I såvel forsvarsspørgsmål som livssyn var ideerne imidlertid anderledes fordelt. Den principielt forsvarsvenlige Berg stod i så henseende Bojsen langt nærmere, end han stod Hørup, der havde valgt sig antimilitarismen som middel til at omforme venstrebevægelsen i Danmark i sit realistiske billede. Til Hørups linie knyttedes den nye åndsretning, der var opstået omkring brødrene Brandes og som bl. a. gav sig udtryk i sprængningen af Studenterforeningen i 1882 og dannelsen af Studentersamfundet med Victorinus Pingel som første formand. Med alliancen mellem den hørupske retning og brandesianismen var en Berg væsenfremmed gruppe ført ind i den radikale gruppering. I december 1883 kom det første alvorlige tegn på opbrud i den radikale gruppe, da Hørup og Edvard Brandes efter krav fra Berg måtte forlade Morgenbladets redaktion. Fra Hørups side begyndte nu arbejdet for selv at kunne udgive et dagblad og 24. september 1884 begyndte Politiken at udkomme. Snart var Venstre splittet i Det danske Venstre, i hovedsagen bestående af Bergianere og moderate og Det europæiske Venstre, som blev det navn, hvorunder Hørups gruppe kendtes. Den talte 25 mod 48 »danskere«.

Den politik, der gav perioden 1881–85 navnet: »Visnepolitikens tid« proklameredes af Berg i 1881: »Landet vil kræve af dette folketing, at det lader alting visne i hænderne på et ministerium, der trodser den almindelige valgret.« Fra 1883 steg den politiske temperatur adskillige grader. Befolkningen mærkede det især i form af

en forøget mødeaktivitet og på mødernes krigeriske tone. Venstre og Højre søgte ved to lejligheder at erobre hinandens møder, så politiet måtte skride ind. I Jyderup kom det til en træfning, som medførte mange skrammer og mange straffe ved domstolene. I tiden derefter fortsatte temperaturstigningen, og i rigsdagens samling 1884–85 samlede striden sig om finansloven.

Samtidig med de dramatiske politiske begivenheder skete en grundlæggende forskydning i landets sociale og økonomiske struktur. Afvandringen fra landdistrikterne kulminerede i 1880'erne, hvor 155.000 mennesker forlod landdistrikterne for at skabe sig en fremtid i byerne eller i udlandet. Differencen mellem de 155.000 og fødselsoverskudet på 187.000 er gået til stationsbyer og anden beskæftigelse udenfor selve landbruget, så landbrugsbefolkningen fra 1880 til 1890 gik tilbage i tal. Afvandringen foregik især fra de sjællandske amter, mens de nord- og vestjyske amter, bortset fra Vendsyssel, holdt langt bedre på befolkningen.

Mens befolkningspresset på landet således langsomt lettede, øgedes landbrugernes økonomiske vanskeligheder, som kornsalgskrisen skred frem. Den offentlige landbrugsdiskussion drejede sig i høj grad om de problemer, som den voldsomme konkurrence på kornmarkedet betød. Om hvor det bar hen, gav 1882, hvor import og eksport af korn og kornvarer for første gang opvejede hinanden, et utvetydigt varsel, hvis virkning forstærkedes i 1883, da høsten både kvantitativt og kvalitativt blev så ringe, at spørgsmålet om produktionsomlægning ikke lod sig afvise af den mest konservativt sindede. Vægten måtte lægges på husdyrbruget, og i 1883 produceredes flere stykker kvæg, får og svin og mere smør end nogensinde tidligere. Svineproduktionen skyldtes i nogen grad den øgede smørproduktion, hvis spildprodukt, skummetmælken, gik i svinene, og altså den udvidede mejeridrift.

Det var indenfor mejeridriften, at et af hovedkaraktertrækkene ved produktionsomlægningen, andelsbevægelsen, først viste sig. I 1882 oprettedes det første andelsmejeri i Hjedning lidt syd for Ølgod i Vestjylland, og ved udgangen af 1884 var der oprettet 42 andelsmejerier, hvoraf 30 lå i Jylland, 6 på Fyn, 3 på Lolland-Falster og 3 i de sjællandske amter.³ Til disse andelsmejerier kunne bønderne nu bringe deres mælk i stedet for f. eks. at sælge den til købstæderne, til herregårdsmejerierne eller selv behandle den på utilstrækkelig vis.

Brugsforeningsbevægelsens nye opsving.

I denne visnepolitikens, kornsalgskrisens, strukturomlægningens og andelsbevægelsens tid begyndte en ny epoke for de danske brugsforeninger. Der findes ikke samtidige pålidelige optællinger af de eksisterende foreninger eller af tallet på foreninger, der stiftedes hvert år, men der er ad anden vej skaffet et statistisk materiale, gengivet i foranstående tabel V, hvis hovedtræk må anses for korrekte, selvom den forholdsmæssige fordeling på de enkelte år ikke kan antages for sikker. Hvad tabel V med sikkerhed viser, er, at der i denne periode indledtes et stort opsving for brugsforeningsbevægelsen, et forhold, der i tabel V fremstår som en vækst i det årlige antal stiftelser, der fra 1878 til 1882 havde ligget mellem 6 og 8, men nu efter tabellen stiger fra 7 i 1882 til 15 i 1883, hvorefter den fortsætter, til den stabiliseres på et højt niveau. Tabellen fortæller ligeledes med sikkerhed, at opsvinget omkring 1883 først og fremmest er et sjællandsk fænomen, mens den tilsvarende jyske udvikling er noget forsinket. Tabellens jyske pendant til det sjællandske 1883 er 1886, et tal, der også kan udledes af andet materiale.²

Sammenlignes brugsforeningernes vækst og udbredelse i denne periode med femårets sociale, økonomiske og politiske grundtræk, falder det i øjnene, at stigningen i brugsforeningstallet kommer i en tid, hvor en del af det landproletariat, for hvilket foreningerne tidligere blev skabt, vandrer bort fra de sjællandske landdistrikter, og hvor de mellemstore og store brug står midt i svære problemer, hvis løsning kræver betydelig kapitalindsats. Brugsforeningsudviklingen i tidligere tid var bestemt af et sammenfald mellem væksten i landproletariatets sociale problemer og i det mellemstore og store brugs velstand. Disse forudsætninger må nu siges at være ændrede i så høj grad, at brugsforeningsbevægelsens nye opsving må have andre årsager.

Hvis stigningen sammenholdes med landbrugets almindelige økonomiske situation, bestemt som den er ved kornsalgskrise og strukturændring, svarer de to udviklingslinier kronologisk til hinanden. Det store krisear 1883 er ligefrem det år, hvor væksten i stiftelsesantallet begynder, efter tabel V, der dog som bemærket ikke kan gøre krav på en så ekstrem grad af nøjagtighed. Et tilsvarende resultat fremkommer ved sammenligning af brugsforeningsudviklingen med den politiske udvikling, hvor 1883 så en intensivering af mod-

sætningerne, og endda på en så kontant måde som de store kampmøders.

En gennemgang af den offentlige diskussion om brugsforeningsproblemer fra 1881 til 1. april 1885 skal da forsøges med henblik på motiver og årsager til væksten i brugsforeningstallet.

*Den økonomiske og sociale debat vedrørende
brugsforeningerne.*

En brugsforeningsdiskussion mærker vi tidligst i december 1881, da en indsender under mærket »en kjøbstadsborger« i venstreavisen Østsjællands Folkeblad, altså partiavisen i Hørups valgkreds, kraftigt angreb administrationen af næringsloven af 1857, som udnyttede lovens undtagelsesbestemmelser til skade for købstæderne. Især gik købstadsborgeren i rette med de udnævnte borgmestre. Brugsforeningerne nævnedes også med den begrundelse, at de gjorde læbæltet illusorisk.¹ Købstæderne er politisk set svage, fordi de repræsenteres af godsejere eller nationalliberale. De har ikke som landdistrikterne forstået at bryde med de tilvante forhold og mangler derfor den indflydelse på ordningen af deres egne vilkår, som egentlig tilkommer dem.²

Det er denne venstresindede købstadsborger, som efter nytår for alvor åbner ild mod brugsforeningerne. Med en henvisning til loven af 1873, hævder han, at da alle brugsforeninger holder »åben butik, hvorfra de sælger både til medlemmer og ikke-medlemmer« må de komme ind under bestemmelserne om næringsdrift. Ikke desto mindre tillades det dem at etablere sig i læbæltet. Ovenikøbet drives de af ukyndige personer uden handelsuddannelse, hvorfor varerne bliver dyrere end de fra købmanden hjemtagne, hvilket imidlertid ikke er afgørende, fordi »det er nemheden ved at få varerne lige udenfor sin dør, der skaffer dem kunder.« Købstadsborgeren gør derefter opmærksom på, at købmændene ikke er ene om at lide tab, når landboerne forlader dem, for kommer der ikke kunder til købmanden, kommer der heller ikke til håndværkeren. »Hvem er det nu, der støtter disse foreninger? Her på egnen er det Vallø stift – Kjøge Avis velynder – der låner dem penge.«³

Med udgangspunkt i denne venstrebybos angreb på brugsfor-

eningerne, der altså af ham opfattes som højrestøttede, udspandt der sig nu en diskussion, som varede en måned. En indsender under mærket »en statsborger« bekræftede i højrebladet *Køge Avis* bemærkningen om Vallø Stift, hvilket jo var »i god samklang med alt det meget, Vallø Stift i de senere år har gjort for at støtte den arbejdende klasse på godset, på samme tid som stiftet vistnok har rakt hånden til gavnlige formåls fremme i *Køge*.«⁴

I samme blad erklærede en person, der, som han udtrykte sig, ifølge sin stilling i samfundet ikke var ven af brugsforeninger, altså en byhandlende, at brugsforeningerne var berettigede ved »samfundsordenen og det fremrykkende humanitetsstandpunkt . . . Ønskeligt ville det være, om købstæderne kunne konkurrere med hovedstaden, således at brugsforeningerne på landet kunne forsyne sig i nærmeste købstad . . . Af og til indfinder der sig af sig selv en handelsagent fra købstaden, men een svale gør jo ingen sommer.«⁵

Næste diskussionsdeltager var en landbruger fra Store Hedinges omegn, der under mærket S. gjorde opmærksom på, at han i mange år havde været og stadig var bestyrelsesmedlem i en større forbrugsforening. Han afviste bestemt købstadsborgerens påstand om, at brugsforeningerne handlede med alle og enhver, og at varerne var for dyre. S. fortsatte, vendt mod »en købstadsborger« bemærkning om, at brugsforeningerne fik deres kunder på grund af nemheden ved at få varerne i nærheden af deres hjem: »Også det anser jeg for at være en væsentlig fordel, især for den fattige og ubemidlede arbejder, at kunne få sine livsfornødenheder nær ved, fremfor at skulle have bud, undertiden 2 a 3 mil til nærmeste købstad, da han kun kan købe i små portioner og altså meget oftere skal have bud efter varer.«⁶

Som afslutning på denne artikel anbragte bladet en opfordring til venner og modstandere af brugsforeningerne til at udtale sig om sagen i bladet. Opfordringen fulgtes først af en landmand, der under mærket O. redegjorde for de omkostninger, der fulgte med ved at købe varerne i købstaden. »Når en gårdmand f. eks. skal køre 1 a 2 mil til købstaden for at købe forskellige varer for 25 kr., så kan han vel ikke godt beregne sig mindre end 5 kr. for tidsspilde, for brugen af heste og vogn og for at gennemgå det hele drikkepenge-system og værthusvæsen, som findes så godt som i enhver købmandsgård . . . Ja, men gårdmanden har i de fleste tilfælde korn med til købmanden, så han skal køre dertil alligevel, vil man måske

sige. Her har vi et af »de gode gamle forhold«, hvor gårdmanden kommer kørende ind til købmanden en gang hver uge med nogle få tønder sæd på vognen . . . Der er da også en del, der er begyndt at få øjnene op for, at det er mere i deres favør at sælge et større parti på en gang og så, hvis man bor langt fra købstaden, lade det transportere dertil med jernbanen . . . For husmanden, der kun kan købe lidt ad gangen, stiller forholdet sig endnu mere uheldigt . . .«⁷

Ordet gik nu til en bybo, J. G., åbenbart en købmand, der kunne anerkende brugsforeningerne »forudsat, at de holdes indenfor de rette grænser og ledes i den hensigt, hvori de oprindeligt er oprettede, nemlig at være en støtte og hjælp for den arbejdende klasse og fattigfolk. Er dette ikke tilfældet, arbejdes der derimod hen til at støtte alle og enhver, der hvor brugsforeningen oprettes, med varer, så bliver formålet et helt andet . . .« og brugsforeningerne ville være et samfundsonde, der ødelagde handelsstanden og købstæderne. Imidlertid betyder brugsforeningerne, selvom de kun ledes i filantropisk retning, altid en skadelig konkurrence for handelsstanden. J.G. stiller derfor et forslag, der meget minder om den tidligere af en indsender i Køge Avis nævnte tanke, at brugsforeningerne benytter de nærmest boende købmænd – der jo handler såvel engros som en detail – som grossister, naturligvis på betingelse af, at varerne leveres ligeså billigt som andre steder fra.⁸

»En købstadsborger«, der oprindeligt havde startet diskussionen, kom nu igen, bl. a. med den kontante oplysning, at de fleste brugsforeninger fandtes indenfor læbæltet, og som eksempel nævntes Store Hedinges nærmeste omegn, hvor der fandtes en forening i så godt som hver eneste by, mens fordelingen herudenfor var væsentlig tyndere.⁹ Videre kunne han fortælle, at foreningerne besøgte flittigt af »den talrige masse rejsende for mindre københavnske firmaer, der flakker om på landet, og som benytter sig af bestyrelsens ukendskab . . . til at proppe dem med varer til meget højere priser og af slet kvalitet.«¹⁰

Næste bidragyder var mærket O., der vendte sig mod tanken om, at kun mindrebemidlede hørte hjemme i brugsforeningerne, fordi det jo var en lykke for en nation at have »en oplyst og velhavende middelstand« på landet, altså gårdmandsklasse, og iøvrigt gik ind for tanken om, at købstæderne skulle se en fremtidsopgave i at være leverandører til brugsforeningerne.¹¹ O. fulgtes af landbrugeren fra Store Hedinge-egnen, S., der jo tidligere havde lagt vægten

på de mindre bemidlede, men nu gik ind for, at alle skulle kunne være medlemmer uden hensyn til livsindstilling, dels af praktiske grunde, dels af billighedsgrunde, idet det nemlig ville være urimeligt at forlange af de bedrestillede på landet, at de skulle købe deres varer i købstaden, når de med fordel kan købe dem i nærheden af deres hjem. Derimod var han tilhænger af, at brugsforeningen forsynede sig i købstæderne.¹²

To år efter, i marts 1884, bragtes sagen påny frem i Køge, da Køge Avis rettede et voldsomt politisk angreb på foreningerne. Avisens angreb endte med en redegørelse for grunden til, at landboerne ikke længere kom til byen, hvad forfatteren synes at anse for en kendsgerning, hvori byerne selv for en stor del er skyld i. Den vigtigste del af landbruget var før kornavl, og bønderne fandt afsætning for deres kornproduktion i den nærmeste købstad. Nu har de lave kornpriser medført, at bønderne opfodrer kornet og producerer fedevarer i stedet, og denne strukturændring har de mindre købstæder ikke forstået at følge med i. »Mens der i almindelighed ikke i småbyerne findes opkøbere af fedevarer, oversvømmer mellemhandlerne landboerne og køber deres artikler på pladsen. Disse mellemhandlere er i almindelighed kørende kræmmere, der enten selv køber eller også pr. kommission sælger fedevarerne til København eller i den nærmeste store by, som er knudepunktet for eksport af levende eller slagtede kreaturer, smør og æg. Når kræmmeren kører tilbage, er hans vogn fyldt med urtekræmmervarer og andre artikler til de respektive afsendere af fedevarer. Disse artikler er naturligvis købte, hvor fedevarerne er solgte. Hvad skulle så landboerne i de små byer, når de have al ting så nemt ved hånden?«¹³ Det samme synspunkt gør en indsender sig dagen efter til talsmand for. Han gør opmærksom på, at den samlede udførsel af korn pr. tog og skib i 1883 kun var en trediedel af korneksporten for 30 år siden og konkluderer: »det kan ikke nytte, at købmændene vil købe korn, når landmændene vil sælge flæsk og intet korn.« Hvad der kan gøres ved brugsforeningsproblemet er, at byernes engroshandlende må rejse ud på landet og søge kontakt med foreningerne,¹⁴ siger artiklen, hvis forfatter altså må mene, at brugsforeningerne forsynes af de omtalte mellemhandlere. Hen på efteråret erklærer en indsender under mærket »en landboer« sig for modstander af »politiske forbrugsforeninger« men tilhænger af »almindelige forbrugsforeninger«, som ikke efter hans mening kan skade byernes

handel, »når der i disse findes en dygtig og redelig handelsstand; thi så ville de større forbrugere på landet altid finde deres fordel ved at handle i købstæderne, mens det hovedsageligt bliver arbejderne, der handler i forbrugsforeningerne ...« Evnede handelsstanden i Køge at opkøbe omegnens vigtigste handelsprodukter, hvilket var fedevare og ikke korn, og kunne den levere bondestanden varer til dagens pris, ville der ikke være problemer af den omtalte karakter.¹⁵

Den første del af den her refererede diskussion - fra december 1881 til ind i februar 1882 - indeholder en iøjnefaldende brydning mellem en gammel og en ny synsmåde: den gamle betragter brugsforeningerne som sociale indretninger, beregnet for landproletariatet og oprettet af landdistrikternes bedrestillede i al almindelighed, for Køge-egnens vedkommende selve Vallø stift. Udfra denne fra tidligere tid velkendte opfattelse måtte de bedrestillede funktion, herunder gårdmændenes, være at bistå landproletariatet med oprettelsen af brugsforeninger, eventuelt støtte dem ved at handle deri. Den nye betragtning, som nu anføres fra gårdmandsside, er, at brugsforeningerne ligeså vel er til fordel for gårdmændenes egen økonomi og altså er medvirkende til dannelsen af en oplyst og velhavende gårdmandsklasse. Problemet sættes også i forhold til landbrugets strukturproblemer, men på en måde, der her peger tilbage mod det kornsælgende landbrugs tid. Det er stadig korn, der skal sælges, men salget skal rationaliseres, så gårdmanden kan spare de hyppige, dyre ture til købstaden og de nye jernbaner er i så henseende af værdi.

I marts og i efteråret 1884, efter kornproducenternes ulykkesår 1883, er forbindelsen mellem brugsforeningsoprettelse og strukturproblemer en ganske anden: landmanden sælger ikke længere korn, men fedevare, og da købstædernes erhvervsliv ikke har indrettet sig på at købe fedevare, kommer landmanden ikke længere i købstæderne. Derfor er det heller ikke længere købstædernes købmænd, der leverer landmændene de varer, de bruger i deres daglige husholdning. Et gennemgående og karakteristisk træk både i den første og den anden del af diskussionen er tanken om, at købstadskøbmændene må effektivisere sig og blive grossister for brugsforeningerne. Muligheden af en selvstændig grossistvirksomhed, organiseret af brugsforeningerne selv, nævnes overhovedet ikke. Brugsforenings-

tilhængerne synes snarest lidt brødetyngede over at have ladt deres gamle forretningsforbindelser i købstæderne i stikken.

Et interessant bidrag i diskussionen om årsagen til den nye interesse for brugsforeningerne er endnu ikke nævnt. I slutningen af 1882 tog en indsender – efter tonen at dømme en købmand – i Roskilde Dagblad brugsforeningsspørgsmålet op til behandling, da det »i de sidste par måneder har spillet en vis rolle«. Han afviste, at brugsforeningernes priser skulle være mindre end købmændenes og gjorde opmærksom på, at »almuen«, altså landboerne altid blev »høflig og honnet behandlet hos købmandsstanden.« Den eneste grund til at oprette brugsforeninger må, konkluderede han »derfor søges i politisk fanatisme, enkelte landmatadorer vil hævne sig på byernes befolkning, fordi disse ikke vil gå efter deres føreres fløjte.« Det er imidlertid tydeligt, at indsenderen ikke kan nævne konkrete eksempler som bevis på sin påstand. Han fortsætter med en klage over, at brugsforeningerne, der ikke vil gavne »almuen«, vil føre til »fallit og ruin« for en stor del af bybefolkningen: »Under de nuværende forhold er byen nemlig i stærk tilbagegang, idet landboerne har kastet sig over fedning, så de sjældent kommer til byen med sæd . . . Brugsforeningerne vil nu i forening gøre resten, til byernes ruin og en forøget kløft mellem by og land . . .«¹⁶ Selvom han altså er ganske klar over en hovedgrund til, at landboerne holder sig borte fra købstæderne, opfatter han alligevel ikke brugsforeningsinteressen som en funktion af dette forhold, men som en selvstændig faktor, der har politisk forklaring. Han fik svar fra den hørupske folketingsmand, gårdmand Hans Jensen Dønnergaard fra Ousager, ved Lejre. Dønnergaard var formand for Ousager brugsforening, der åbnede sit udsalg 20. november 1882,¹⁷ knap 3 uger før købmandens indlæg. Dønnergaard afviste påstanden om den økonomiske fordel ved at handle hos købstædernes købmænd og fremhævede, at brugsforeningerne gav store fordele i økonomisk henseende. Men bortset fra denne fordel, fortsatte Dønnergaard, »kan det godt være, at De har ret i, at der er en politisk . . . men De tager lidt fejl, når De mener, at det er, fordi købstæderne har en anden politisk overbevisning. Nej, baggrunden er . . . den bitre hån, som fra købstædernes side vises mod landboerne . . .« hvilken han efter Dønnergaards mening f. eks. kan ses af købmandens brug af ordet »almue«, og den hån, han selv sammen med mange andre venstremænd havde været udsat for på politiske møder i Roskilde.¹⁸ Det politiske element er

for Dønnergaard altså snarest, hvad vi ville kalde et socialt-kulturelt modsætningsforhold mellem bondestand og købstadsfolk, den klassefølelse, som D. G. Monrad beskrev i skriftet »Den stille magt«: »Tag en fattig købstad-håndværker, er han end nok så uvidende, kan han end ikke skrive to ord af modersmålet uden i det mindste at begå to fejl, så har han dog en levende følelse af, at han er et ganske andet ophøjet væsen end en oplyst, velhavende selvejerbonde.«¹⁹ Svaret herpå var, som Monrad klart så, bøndernes mistillid, og det er den, som i tilspidset form møder os i Dønnergaards svar. Den kendes også andetsteds fra.²⁰ Men det er klart, at Dønnergaards udtalelse i en tid, hvor forholdet by – land også af andre grunde var spændt, ville kunne tolkes rent partipolitisk.

Ved bedømmelsen af Dønnergaards artikel må det imidlertid erindres, at det var den handlende, der rejste spørgsmålet om det politiske, hvorfor Dønnergaards svar kommer til at centrere herom. Der er ingen grund til at antage, at foranledningen eller den væsentligste årsag til oprettelsen af brugsforeningen skulle søges i standsfølelsen. Her er Dønnergaards slutbemærkninger sikkert mere ramvende. Han har som nævnt først opregnet den økonomiske fordel ved brugsforeningssystemet og anser denne fordel for den vigtigste grund til, at landboerne har sluttet sig sammen i en brugsforening. En anden side af sagen er så den »politiske«, altså det socialt-kulturelle modsætningsforhold, der også viste hen til brugsforeningerne, og han slutter: »Det eneste, der skulle bevæge landboerne til at søge forbindelse med de toneangivende købstadskredse, skulle da være den, at de kunne gøre en fordelagtig handel med dem; thi at vi skulle have mere interesse af at frikøbe købstadsboerne for fallit og ruin, som de trues med, end at gøre noget for den fattige landbefolkning, hvis interesse vi deler, og med hvem vi leve vort liv, deler glæder og sorger, det synes mig en noget ublu fordring.« Denne fordel fås altså ikke og derfor brugsforeningerne. Med »vi« mener Dønnergaard tydeligt nok gårdmændene, og hans opfattelse er altså, at brugsforeningernes eksistens eller ikke-eksistens er et spørgsmål om, hvorvidt gårdmændene vil starte dem og handle i dem. Da gårdmændene, hvad der er vigtigst, opnår økonomiske fordele, og da de føler sig »hånligt« behandlede i købstæderne, opretter de brugsforeninger og handler i dem, hvorved de også hjælper landdistrikternes fattige. Hvad der for 60'ernes og 70'ernes brugsforeningsbevægelse var det afgørende, hjælpen til husmands-landarbejderen,

betragtes i slutningen af 1882 som en bivirkning af den mand, der godt og vel et år senere blev brugsforeningsbevægelsens leder. Også på denne post, som formand for den i 1884 dannede fællesforening, udtrykte Dønnergaard sådanne gårdmandssynspunkter.²¹

Brugsforeningerne og den politiske kamp.

Det er en almindelig opfattelse, at brugsforeningsbevægelsens op-sving i 1880'erne ikke alene skal forklares ud fra økonomiske synspunkter, men også ud fra politiske. Den formulering, som ligger til grund for de fleste populære forestillinger om emnet, er H. Hertels fra 1917. Hertel mener, at oprettelsen af brugsforeninger først tog fart efter 1880'ernes midte og angiver som årsag både det voksende økonomiske tryk, og de politisk forhold efter provisoriet 1. april 1885.¹

Det talmæssige udgangspunkt for Hertels betragtning – at oprettelsen af brugsforeninger først tog fart efter provisoriet – er, som det er fremgået af det foregående, urigtigt. Hertel er kommet til sin fejltagelse ved at anvende en af Statistisk Departement i 1915 udsendt oversigt, der opdeler brugsforeningsstiftelserne på fem år, hvilket har hindret den korrekte datering af opsvinget. Placeringen af dette til ca. 1883 tvinger en undersøgelse af eventuelle politiske forudsætninger til at begynde før provisoriet af 1885, så meget mere som påstande om politiske bagtanker med brugsforeningerne er ældre end dette provisorium. Den person fra samtiden, som især har bevaret traditionen herom, er Frederik Opffer i sit lille skrift »Brugsforeningerne og købstæderne« fra 1887, der året efter suppleredes med et ark »Brugsforeningsforhold«. Idet jeg i dette afsnit begrænser mig til de af Opffers påstande, som henfører til tiden før provisoriet 1. april 1885, skal Opffers data og hans synspunkter kort anføres.

Frederik Opffer var født i 1858 som søn af Søren Christian Opffer, en tidligere typograf, der efter et omtumlet ungdomsliv, bl. a. som lejesoldat i den pavelige hær, havde købt Køge Avis med tilhørende bogtrykkeri. Han ledede sin avis efter Højres politiske linie, ligesom sønnen, da denne kom til. Frederik Opffer stod i lære i faderens bogtrykkeri og overtog, efter et par års arbejde i

København, ledelsen såvel af dagblad som af bogtrykkeri, fordi faderen var svagelig. Den første avis under hans redaktion udkom 11. april 1877. Han nævner i sin selvbiografi, at købstads- og brugsforeningsforhold hørte til hans journalistiske specialer – hvoraf han havde så mange, at man næppe idag ville anerkende ordet speciale – og at han i løbet af 80'erne og 90'erne bidrog til alle københavnske højreblade med artikler om faglige, økonomiske og politiske spørgsmål.² Hvad han har skrevet om købstads- og brugsforeningsforhold er sammenskrevet og videreudviklet i de to anførte pjecer.

Hans hovedsynspunkt, hvad den politiske side af sagen angår, er af brugsforeningsbevægelsen er taget i Venstres tjeneste som kammiddel i den økonomiske krig mod de højresindede byers befolkning. »Tanken er oprindeligt udgået fra Slagelse, men er først blevet sat rigtig i system i Holbæk amt, hvor der anlagdes ringe af politiske brugsforeninger om købstæderne for at kue disses overbevisning . . . Store Hedinge er heller ikke ukendt med denne fremgangsmåde . . . Ved handelsmødet i 1884 oplyste den delegerede fra Fåborg, at der indenfor denne bys sikkerhedsbælte var oprettet 12 brugsforeninger, men *ingen udenfor sikkerhedsbæltet* . . .«

De to sidste påstande er lette at spore. På det første danske handelsmøde i september 1884 gav en delegeret fra Fåborg, A. S. Madsen, den af Opffer citerede oplysning, der for A. S. Madsen var et bevis på, at brugsforeningerne var oprettet for at omgå næringsloven. Ingen af de delegerede anlagde noget, der kunne minde om et politisk synspunkt på brugsforeningerne eller på deres geografiske fordeling.⁴ I Opffers gengivelse bliver, hvad der fra den delegeredes side var et eksempel på, at næringsloven gav brugsforeningerne mulighed for ubillig konkurrence overfor byernes handlende, til et eksempel på brugsforeningernes anvendelse i Venstres kamppolitik overfor Højres byer.

Oplysningen om brugsforeningerne omkring Store Hedinge har som forudsætning en bemærkning i Køge Avis i januar 1885: »Vort noble venstreblad for Store Hedinge og Omegn noterer pligtskyldigt, hver gang en forbrugsforening opstår i omegnen. Denne indirekte opfordring mangler kun en bestemt adresse.«⁵ Oprindelsen til Opffers påstand i pjecen er altså, at et venstreblad, der må tage sigte på landbefolkningen, som led i sin almindelige nyhedsservice har orienteret om lokale brugsforeningsdannelser. Tilbage bliver da,

foruden den korrekte oplysning om, at brugsforeningssystemet blev taget i politisk-økonomisk anvendelse i Slagelse, meddelelsen om, at der i Holbæk amt er anlagt »ringe af politiske brugsforeninger om købstæderne for at kue disses overbevisning.« Denne påstand træffes mange gange i Opffers produktion, første gang i en artikel, dateret 29. december 1883 og trykt i Dagens Nyheder få dage efter.⁶ Det hedder heri om Venstres politik, at »det sidste nye våben er dog anlæggelsen af en ring af brugsforeninger omkring Holbæk og Kalundborg for at kue disse byers loyale indbyggere . . .« Senere på året daterer han i en artikel om Venstre og købstæderne denne begivenhed til »i fjor«.⁷

Der er derfor foretaget en gennemgang af de lokale aviser for 1883,⁸ såvel som af de nærliggende større byers blade,⁹ men hverken disse eller landsbladene¹⁰ har hørt om ringe af politiske brugsforeninger omkring Holbæk og Kalundborg eller andetsteds, men derimod om andre ting, der kan forklare den opfferske påstand.

I amtets presse begynder talen om modsætning mellem land og by den 10. september 1883, altså dagen efter det berømte møde i Jyderup, hvor en Venstre- og en Højre-forsamling kom i konflikt, politiet indblandedes, en række arrestationer foretoges og bølgerne steg så højt, at de i lang tid efter gik gennem såvel den lokale presse som landsaviserne, ja blev inddraget i finanslovsdebatten. Den 10. september skriver Venstres avis i Kalundborg: » . . . men så meget er vist (om man så beklager det nok så meget), hvad Højres politik i går forbrød sig, har næppe fået sin afslutning med det samme. Vi ønsker et godt personligt forhold mellem land og by, vi oprøres ved skandalen i Jyderup, beklager dybt, hvad der skete, og håber, at det ikke skal bringe videre følger, men har Højres politik opført sig i Jyderup, som det fortælles, så falder dets færd tilbage på dem, der havde hentet politiet . . .«¹¹ Knap en måned efter udtaler samme blad: » . . . Det er en selvfølge, at hele denne jagt på venstremænd sætter ondt blod. – Vore hjemlige højremænd er derfor allerede blevet meget betænkelige ved det hele. Selvom de ikke græder, hvad politibetjentene nok gjorde om aftenen i Jyderup, så er de næringsdrivende iblandt dem ikke blinde for, at forholdet mellem by og land er ødelagt for lang tid, og at denne kendsgerning let kan få hårde følger for en by, der jo ved jernbanen er bragt i betænkelig nærhed af København, hvor landboerne efterhånden mere og mere forsyne sig med, hvad de behøver. Det er

her som vistnok mange steder et livsspørgsmål for byen at få det gode gamle forhold bragt til veje igen.«¹² Denne trussel har altså som baggrund det samme forhold, som nævntes i diskussionen i Køge, nemlig en tendens hos landboerne til af trafikale og økonomiske grunde at bryde med århundreders tradition og gå nærmeste købstad forbi, men om selvstændig handelsvirksomhed fra bøndernes side er der netop ikke tale.

En anden trussel om økonomiske modforanstaltninger, stadig uden nogen hentydning til tanken om selvstændig handelsvirksomhed fra landboernes side findes 12. oktober i det ene af Holbæks to venstreblade, det bergske Holbæk Amts Dagblad, i form af et ironisk format indlæg fra C. Mortensen, Brårup pr. Tølløse. Mortensen udtrykker ængstelse for, at det gode forhold mellem land og by vil blive belastet. »Ser De! Det er det fatale Jyderupmøde, der har forstyrret mine begreber, så at jeg siden den tid ser tykke uvejrs-skyer, hvor der før var idel solskin . . . Jeg er nemlig skrækkelig bange for, at dette Jyderupmøde, som der er gået så meget ry af, skal forstyrre det gode forhold mellem by og land. Folk bliver så let hidsige, og hvor rolige vi ellers er, er der for øjeblikket en stærk gæring og uro herude og jeg har hørt, at det andre steder er meget værre. Og det er byerne, forbitrelsen rettes imod . . .« fordi godsejernes politik er forståelig for bønderne – den er blot et forsvar for godsejernes privilegier – men det er uforståeligt, at byerne stiller sig på godsejernes side . . . »et er jeg klar over, og det er, at stemningen mod byerne er så stærk herude, at der er fare for en adskillelse mellem by og land, som de fælles interesser næppe formår at overvinde.« En ting er indsenderen dog glad for »nemlig, at i al fald i økonomisk henseende vil bruddet ikke have betænkelige følger for os landboere.«¹³

I slutningen af oktober fremkommer imidlertid en helt ny oplysning i højrebladet i Holbæk: »En mængde venstrebrugsforeninger påtænkes efter forlydende oprettet i en nær fremtid i Holbæks omegn. Initiativet hertil skal være udgået fra hr. Bergs herværende repræsentant, redaktør Jacobsen, der tillige nævnes som eventuel administrativ direktør for en centralforbrugsforening, som skal have sæde i Holbæk . . .«¹⁴ Den omtalte bergske repræsentant er redaktør Chr. Jacobsen, Holbæk Amts Dagblad. Denne avis omtaler slet ikke forlydendet, hverken før eller efter, ligeså lidt som det andet venstreblad, Holbæk-Posten. Derimod vandrer rygten

videre til venstreavisen i Kalundborg i konkretiseret form: »Forbrugsforeninger omkring Holbæk. Holbæk Amts Avis meddeler, at der omkring Holbæk vil blive oprettet en del forbrugsforeninger. Bladet kalder dem »venstrebrugsforeninger«, nemlig for at antyde, at købstæderne er meget ked af historien, men at den dog alligevel vil holde ud, som den har begyndt, selvom den herved skal jage alle sine kunder på porten.«¹⁵ Højrebladet Roskilde Avis bringer opsatsen fra Holbæk uden andre ændringer, end at Holbæk Amts Avis citeres for den.¹⁶

Et par uger efter offentliggør Holbæk Amts Avis »som et yderligere bidrag til belysning af den måde, hvorpå venstremændene søger at hævne sig« i anledning af Jyderupaffæren, et brev, der angives at være sendt til en højre-næringsdrivende, som af afsenderen, en person fra egnen mellem Holbæk og Kalundborg, skal være antaget for venstremand. Da redaktionen har slettet alle navne fra brevet, er kontrolmulighederne betydeligt nedsat. Brevet er dateret 29. oktober 1883, to dage efter at Holbæk Amts Avis bragte forlydendet om brugsforeningerne, og samme dag, som Kalundborg Dagblad viderebragte det. Brevskriveren tilbyder adressaten en »udmærket garanteret forretning i en provinsby (på Sjælland)«, idet man for at demonstrere mod »egnens tvende forretningsmænd«, der var kradse højremænd, mens oplandet næsten udelukkende var Venstre, ville søge at skaffe en dyrlæge, en købmand, en skomager, en skrædder, maler o.s.v. af venstreobservans. Disse forretningsdrivende ville man garantere søgning.¹⁷ Brevet omtaler ikke brugsforeninger. Dets iøjnefaldende svaghed er påstanden om, at brevskriveren ikke skulle have ladet sig bedre informere, end at han tog en højremand for venstremand i en situation, hvor den politiske holdning var sagens kerne. Det er egnet som propagandamiddel blandt byens højremænd, og må antages at være et falsum, som på en eller anden måde er spillet højreavisen i hænde. Det er således ikke kilde til, hvilke træk der fra venstreside blev foretaget, men til hvordan offentligheden, specielt den højresindede, blev informeret.

Det er nu, hvad den lokale presse kan have bragt Opffer som grundlag for påstanden om ringene af politiske brugsforeninger omkring Holbæk og Kalundborg.¹⁸ I en politisk ophedet atmosfære har et højreblad bragt en meddelelse, som det udtrykkeligt kalder et forlydende, om den påtænkte oprettelse af brugsforeninger i

Holbæks omegn. Senere ses sagen kun nævnt på grundlag af Opffers påstand, der som ingredienser har forlydendet fra Holbæk, men udvidet til Kalundborg, ja til hele amtet, hvilket også måtte omfatte Nykøbing S., og ikke som meddelelse om påtænkte, men om etablerede foreninger. Opffer tilfører yderligere vendingen om anlæggelse af ringe, der lyder meget af belejring, hvilket vel også er hensigten. Baggrunden for vendingen er imidlertid også en anden end den stilistiske gevinst. Oplysningen om ringene er, som det tidligere er vist, i en bestemt forstand korrekt, fordi læbælterne var lukkede for næringsdrivende, men åbne for brugsforeningerne uden næringsbrev. Da den store vækst i brugsforeningstallet begynder i 1883, må den, da den jo kommer på landet, næsten nødvendigvis vise sig, hvor konkurrencen er mindst og forbrugerne dårligst forsynede, hvilket er læbælterne, ringene omkring byerne. Da de oprettes af gårdmænd, altså venstremænd, i en politisk atmosfære, der mærkes som et modsætningsforhold mellem by og land, og samtidig med trusler om landets økonomiske krig mod byerne, bliver væksten af en højrejournalist som Frederik Opffer tolket som anvendelsen af et økonomisk våben til en politisk motiveret belejring af byerne.

Opffer fremsatte sin påstand mange gange.¹⁹ I sommeren 1884 fik den en tilføjelse. Det hed nu ikke blot, at »Venstre som en politisk hævn har anlagt en ring af brugsforeninger om Holbæk og Kalundborg«, men også at Venstre »har truet med det samme overfor Roskilde.«²⁰

Dette hentyder til en situation op til folketingsvalget 25. juni 1884, hvor de politiske lidenskaber nåede nye højder. Et par uger før valget skrev venstrebladet Næstved Tidende i en oversigt over mulighederne i Roskilde-kredsen, at valgudfaldet delvis var afhængig af, hvilken stilling byens borgere tog til opstillingen af Venstres fælleskandidat, proprietær Valdemar Lauritzen (Høgsminde pr. Hellerup). »Enkelte købmænd og håndværkere i byen nærer allerede liberale sympatier, og desuden frygter byboerne, at bønderne engang kunne få i sinde at lave nogle brugsforeninger ude om i landet, hvis borgerne og købmændene ikke får i sinde at stille sig mere venskabeligt overfor landet.«²¹

Det kan synes ejendommeligt, at denne oplysning om frygt blandt Roskildes højresindede borgere fremkommer i et venstreblad i Næstved og ikke i en højreavis i Roskilde. Grunden er indlysende.

Venstrekredse i Roskilde har ladet artiklen dukke op udenfor Roskilde for at undgå selv at fremkomme med truslen. Havde Roskilde Dagblad lanceret historien, havde virkningen været af provokerende art eller i hvert fald mere provokerende end tilfældet var nu, hvor Roskilde Dagblad fik lejlighed til både at tage afstand fra sådanne midler og forholdsvis diskret at true med dem.

»Der har,« skriver Roskilde Dagblad, »såvidt os bekendt, ikke hidtil været talt om et sådant skridt; i det mindste har sagen ikke været genstand for forhandling i nogen større kreds; at enkelte mennesker måske har talt om det ønskelige for bondestanden i en sådan foranstaltning er mulig, men bevæggrunden har så altid været økonomisk og ikke politisk. At gribe til politiske brugsforeninger gør man nødt, fordi der er noget unaturligt i at lade sin handel afhænge af sine politiske interesser, og det er iøvrigt tvivlsomt, om brugsforeningerne kan tilfredsstille de samme krav, som byens bedre assorterede købmandsforretninger, hvortil kommer bondestandens medfødte konservatisme. Bønderne ønsker ikke uden tvivlende grund at forlade det sted, de altid har handlet. Der skal derfor tvivlende grunde til, før bønderne kan tænkes at gribe til sådanne midler,« siger bladet, som derefter langsomt bevæger sig over i den politiske situation. Højre benytter sig af den magt, som den økonomiske overlegenhed giver partiet, hvilket er ligeså naturligt, som at venstremænd »en skønne dag« kunne mene, at der ikke længere er nogen grund til at styrke modstandernes magt ved at fylde deres lommer. Byerne lever af landet, siger Roskilde Dagblad, og det er dumt af byboerne at stille sig, som de gør overfor bønderne, der har en væsentlig indflydelse på deres økonomiske stilling. »De ved jo dog, at det ligger i bøndernes magt at oprette brugsforeninger, lægge en ring omkring byen, omend ikke udsulte, så dog svække byen. Bønderne har endnu ikke grebet hertil; kun et enkelt sted her på Sjælland har forbitrelsen vokset sig så stærk, at man har anset det for nødvendigt at gribe til denne foranstaltning, men dette er en undtagelse. Forhåbentlig vil købstadboerne i tide få øjnene op for, at frihedens bevarelse ligeså meget er i deres som i bøndernes interesse og ved en fornuftig brug af valgretten forhindre slige magtmidlers nødvendighed.«²²

Kilden til venstrebladets viden om politiske brugsforeninger er åbenbar. Den er, direkte eller indirekte, Frederik Opffer. Om Roskilde Dagblad selv har troet på eksistensen af politiske brugsfor-

eninger i ring omkring byerne lader sig ikke afgøre. Den geografiske betegnelse »et enkelt sted her på Sjælland« er så vag, at den tyder på usikkerhed fra forfatterens side. Det sikre er, at et venstreblad som valgtrussel overfor borgerne i Roskilde skræmte med en gentagelse af Opffers opfindelse fra Holbæk amt og derved i en vis forstand gjorde hans avisand til en politisk realitet. Dens indflydelse på valgresultatet kan ikke fastslås. Højremanden, grev F. C. R. Scheel, valgtes med 1134 stemmer – 102 stemmer mere end ved valget i juni 1881 – mens proprietær Lauritzen gik ned fra 962 til 752. Til gengæld fik en anden venstremand, gårdejer H. Sørensen, Kløvtofte, 485 stemmer.²³

Der er da ikke i perioden 1881 til provisoriet 1. april 1885 vidnesbyrd om brugsforeningsoprettelser af politiske grunde. De fremsatte påstande herom viser sig alle at være enten ubelagte eller forkert belagte. Forklaringen er, at den nye interesse for brugsforeningerne fremkommer i en tid, hvor modsætningen mellem land og by af politiske årsager i almindelighed var spændt. Den koncentration af brugsforeningsdannelsen i læbælterne, der er en følge af de muligheder, der lå i højesteretsdommen af 28. januar 1870 såvelsom i næringsloven, har kunnet opfattes som en trussel mod de højresindede købstæder. At truslen tages så alvorligt, som tilfældet var, tyder på, at 1883 faktisk var et stort vækstår for brugsforeningerne. Den tidligere nævnte bemærkning, som en Roskilde-købmand fremsatte i december 1882, da han tog brugsforeningsspørgsmålet op til behandling, at det »i de sidste par måneder har spillet en vis rolle,«²⁴ peger mod, at interessen er begyndt at stige mærkbart i anden halvdel af 1882. Det må da være tilladeligt at slutte, at det første store vækstår for brugsforeningerne blev 1883, altså netop det år, hvor den politiske modsætning skærpedes særdeles. Det overfor offentligheden mest markante udtryk for skærpselsen, Jyderupslaget, blev efterfulgt af venstretrusler om afbrydelser af forbindelsen med købstæderne. På denne tid kom myten om de politiste boykot-brugsforeninger til verden i den form, der blev den i Højres propaganda anvendte. Fra Højres propaganda hentede venstrekredse derefter ideen til brugen af trusler om oprettelse af brugsforeninger som politisk pressionsmiddel, uden at der i denne periode faktisk blev dannet sådanne brugsforeninger.

I én meget speciel betydning af ordet fandtes der imidlertid

»politiske« brugsforeninger. Den følelse af at være unddraget social og kulturel anerkendelse som ligeberettiget, der ligger i Dønnergaards ord fra december 1882, må antages at have været en blandt bondestanden vidt udbredt fornemmelse. Den er af gammel dato, men velstandsforøgelsen indtil kornsalgskrisen har sammen med grundtvigianismens og højskolernes opståen og udbredelse bibragt gårdmandsklassen en ny bevidsthed om egen værdi, som de krævede akcepteret og respekteret af bybefolkningen. I de politiske kampår, der var en kamp mellem på den ene side små og mellemstore landboere og på den anden side byboere og storbrugere, måtte denne følelse blive en del af den politiske kampsituation. I denne forstand har oprettelsen af brugsforeninger været politisk bestemt. Men der har ikke været tale om en præciseret, politisk ide, men om en vagt defineret baggrund, der vel virkede med, men ikke i sig selv var så væsentlig, at den kunne forklare eller blot blive en hovedforklaring på den nye store interesse for brugsforeninger, der så tydeligt kan eftervises.

Denne interesse har økonomisk baggrund. Kornsalgskrisen har tvunget bønderne først til at tage deres økonomiske situation, herunder forholdet til brugsforeningerne op til ny overvejelse, og dernæst, da strukturændringen satte ind, til at tage stilling til brugsforeningsproblemet ud fra et nyt udgangspunkt, nemlig at bondens forbindelse med købstaden var løsnet, og at han derfor med fordel kunne benytte sig af muligheden for at få sine daglige behov dækket i sin landsby eller i sit sogn uden besværet og omkostninger ved at tage til købstaden, hvor han nu sjældnere og sjældnere havde ærinde i anden anledning.

Den nye tilslutning til brugsforeningsbevægelsen har givet sig udtryk i et øget antal foreningsdannelser, der kan eftervises, men må også have betydet forøget tilslutning til de gamle, for husmandslandarbejderen stiftede. Den nye gruppe, der træder ind, er gårdmændene, selvom tilslutningen fra husmændene må forudsættes at have fortsat. Enderesultatet må socialt set være blevet større tilslutning af gårdmænd til de nye foreninger, som de selv stiftede efter deres eget behov, end til de i forvejen bestående, hvis grundtanke var en anden og som næppe kunne ændres radikalt fra det ene år til det andet. Den økonomiske følge måtte blive, at de nye foreninger i kraft af deres medlemmers større velstand havde bedre finansierings- og afsætningsmuligheder end de gamle.

Det kan umiddelbart undre, at andelstanken i denne tid geografisk set slår så ujævnt igennem. Som brugsforeningsdannelse slår den igennem på Sjælland, som andelsmejeridrift i Jylland, mens brugsforeningerne stadig er få i hovedlandet og andelsmejerier sjældne på Sjælland. Baggrunden for andelsmejeriernes ulige fordeling skal ikke berøres her. For brugsforeningernes vedkommende er årsagen, at brugsforeningstanken i forvejen er velkendt på Sjælland, men ikke udbredt i Jylland, fordi husmandsproblemet, den gamle årsag til brugsforeningsdannelse, især var et spørgsmål, der hørte hjemme øst for Storebælt. Derfor var det nærliggende for de østdanske bønder at tænke på brugsforeningerne, da situationen blev kritisk. De greb blot til et gammelt middel i en ny hensigt.

Modstanden mod brugsforeningsbevægelsen.

Det er allerede omtalt, at den tidligste henvendelse til de politiske instanser fra den organiserede handel om brugsforeningerne inspireredes fra det første sted i Danmark, hvor man havde etableret en centralorganisation af handelsforeninger, nemlig fra »Lolland-Falsters købstæders handelsforeninger«, der i 1880 organiserede et andragende, underskrevet af købstadsrepræsentanter fra hele landet.

Den lolland-falsterske centralforening har holdt et vågent øje med den lokale brugsforeningsbevægelse og dens misvækster. En sådan fandtes i Eskildstrup på Falster, hvor der levede en høker, I. Hansen, som den 8. oktober 1881 af politiretten for tredje gang dømtes for overtrædelse af næringsloven ved at have forhandlet varer, navnlig stenkul og jern, som han ikke var berettiget til at handle med. Det var ikke muligt for Hansen at erhverve det dertil krævede næringsbrev, fordi han boede mindre end $1\frac{1}{2}$ mil fra købstaden. Omkring nytår 1881–82 anmeldte Hansen imidlertid, at der i Eskildstrup havde dannet sig en brugsforening med ham som forretningsfører, og som loven krævede, sendte han myndighederne et eksemplar af foreningens love og en fortegnelse over dens medlemmer. Medlem kunne enhver blive, der betalte et indskud på mindst 1 kr., hvad de fleste nøjedes med, samt 16 øre som betaling for kontrabogen. Under senere forhør oplyste mange medlemmer, at de havde henvendt sig til Hansen for at købe de varer, han som

høker ikke måtte føre og var blevet svaret, at de kunne få varerne mod at indtræde i foreningen, hvad de så straks gjorde.

Bestyrelsen bestod, foruden af Hansen, af de tre smede, han især handlede med. Hansen var ikke alene forretningsfører, men også kasserer og uddeler. Mens lovene fastsatte, at de tre bestyrelsesmedlemmer var valgte for 2 år, indeholdt de intet om, at forretningsføreren kunne afsættes. Priserne fastsattes af Hansen mod senere redegørelse på det kvartalsvise bestyrelsesmøde. Lovene fastsatte også prisberegningen: til fakturaprisen lagdes fragt og andre omkostninger, herunder forrentning af indskud og lån samt uddelerens provision og hans vederlag for svind. Alt hvad der indkom for varer, tilfaldt Hansen, der til gengæld forrentede interessenternes indskud – der som nævnt hyppigt var 1 kr. – med 5 %. Finansieringen skete ved et sparekasselån, som Hansen optog på foreningens vegne, men sådan at Hansen var umiddelbart og personligt ansvarlig for gælden.

Denne fidusforening drev Hansen samtidig med sin høker virksomhed og i de samme lokaler. »Lolland-Falsters Købstæders Handelsforeninger« henvendte sig gennem sin juridiske konsulent, sagsfører P. G. C. Jensen, til herredsfogden og foranledigede en undersøgelse. Herredsfogden forespurgte indenrigsministeriet om han var forpligtet til at anerkende Hansens forretning som brugsforening, hvilket han efter ministeriets mening ikke var. Hansen svarede imidlertid, at foreningen havde vedtaget ikke at erkende sin virksomhed som næringsdrift, og altså heller ikke som ulovlig. Der blev herefter anlagt sag mod Hansen, som den 12. december 1882 idømmes en bøde.¹

»Lolland-Falsters Købstæders Handelsforeninger« benyttede sig imidlertid af ministeriets svar til herredsfogden til gennem deres juridiske konsulent at afsende skrivelser til samtlige stiftets herredsfogder med oplysning om ministeriets afgørelse, idet man samtidig anmodede den tilskrevne herredsfoged om at tage skridt til ophævelse af eventuelle tilsvarende virksomheder i dennes herred. Man anmodede også herredsfogden om at meddele foreningen udfaldet af de eventuelle sager.²

Dommen over høker Hansen lød på en bøde på ialt 200 kr. for den foreliggende og en anden næringslovsovertrædelse. I december 1882, hvor dommen faldt, var den øgede interesse for brugsforeningsproblemerne allerede mærkbar. På samme tid havde en brugsforening på Møn anmodet indenrigsministeriet om anerkendelse af

vedtægter, der havde det tilfælles med høker Hansens, at der ikke var tale om solidarisk ansvar for foreningens forpligtelser. Indenrigsministeriet greb nu ind i udviklingen ved at erklære, at der til begrebet brugsforening hørte, at principaliter eller i hvert fald subsidiært solidarisk ansvar. Afgørelsen, der altså som aktuel anledning havde den mønske sag, men i praksis nok så meget den falsterske og skal ses på baggrund af den stigende interesse om brugsforeningerne, blev offentliggjort i Ministerialtidende 28. december 1882³ og derved spredt over landets presse. Det er et vidnesbyrd om den vægt, ministeriet tillagde problemet, at en tilsvarende skrivelse blev optrykt i Ministerialtidende 29. marts 1883.⁴ 1. juli 1883 kan Morgenbladet i en korrespondance fra Randers generelt tale om »de bestræbelser, der fra indenrigsministerens side gøres for at tvinge arbejderforeningerne til enten at løse næringsbevis eller indsætte i lovene en bestemmelse om solidarisk ansvarlighed.« Bladet antager, at disse bestræbelser er en følge af næringsdrivendes indvirkning på ministeren.⁵

Rigtigt er det i hvert fald, at de næringsdrivende har fulgt brugsforeningssagens udvikling med opmærksomhed. Det mærkedes på købstadsforeningens møde 10.–11. august 1883 i Næstved, hvor den tidligere nævnte juridiske rådgiver for de lolland-falsterske købstæders handelsforeninger, P. G. C. Jensen, var til stede og henstillede til købstadsforeningen at være agtpågivende i denne sag. Sagens behandling endte med vedtagelse af en resolution om, at foreningen skulle have opmærksomheden henvendt på brugsforeningsspørgsmålet.⁶

Den organisationstype, der i fremtiden skulle berede brugsforeningerne de største vanskeligheder, var imidlertid de forskellige sammenslutninger af handelsstandsforeninger, der kommer til verden netop på denne tid, efter samme mønster som den lolland-falsterske fra 1877. I 1881 indgav Grosserer-Societetets Comité et andragende til indenrigsministeriet, idet komiteen ønskede afholdt årlige møder, hvor delegerede fra de største handelsbyer i Danmark skulle træde sammen med komiteen for at drøfte de handel, skibsfart og industri vedrørende sager, som måtte blive forelagt til behandling. Der kom intet ud af henvendelsen. I forskellige handelsbyer i provinsen, hvor forslaget kom til overvejelse, var der også nogen tvivl om, hvorvidt hovedstadens og provinsens interesser lod sig forene. For Jyllands vedkommende tog handelsforeningen i

Århus derefter initiativet til en henvendelse til handelsforeningerne i de øvrige jyske byer, og 23. juli 1883 stiftedes Foreningen af jyske Handelsforeninger.⁷

Da de jyske købmænd mødtes den 23. juli 1883, indeholdt dagsordenen ikke alene spørgsmålet om dannelsen af en jysk centralforening, men også fremlæggelse af en skrivelse fra Odense Handelsforening, hvori foresloges valg af delegerede til at træde sammen med repræsentanter fra hovedstaden og fra øerne for at søge tilvejebragt et organ for en fællesrepræsentation af hele landets handelsstand.⁸ Baggrunden for den fynske henvendelse var det samarbejde, som tidligere på året havde fundet sted for at få den danske London-købmænd Adolf Delcomyn udpeget til generalkonsul i London. Herunder havde navnlig Tietgen slået til lyd for et nøjere samvirke mellem handelsforeningerne i provinsen og hovedstaden. Dette førte til den odenseanske aktion. Både blandt jyder og sjællændere var der skepsis overfor muligheden af et samarbejde på længere sigt med københavnerne,⁹ men 12. oktober 1883 oprettedes alligevel »Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand«, der senere fik navnet »Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation«. I februar stiftedes Centralforeningen for Sjællands Stifts Handelsforeninger.

Fællesrepræsentationen mødtes første gang den 9.-11. september 1884 i København, og der forelå da udkast til en resolution i brugsforeningsspørgsmålet, vedtaget af bestyrelsen for Lolland-Falsters købstæders handelsforening. Resolutionsforslaget medgav, at foreningerne var fuldt lovlige, ja påskønnelsesværdige, undtagen når de var skjul for almindelige handelsvirksomheder. »Såsnart en høker eller detaillist på landet er blevet mulktet for ulovlig næringsbrug, er det mere og mere bleven skik, at han, for at undgå gentagelser, opretter en fiktiv forbrugerforening,« siger resolutionsforslaget. Forslaget vendte sig kun mod virksomheden i læbælterne, da der jo udenfor var almindelig adgang til at starte handelsforetagender, og den lolland-falsterske bestyrelse var ligeglad med, om det skete »under form af forbrugsforening eller i vedkommendes eget navn.« Efter de lolland-falsterske handelsforeningers mening var der i høj grad brug for lovbestemmelser, navnlig til regulering af betingelserne for dannelsen af brugsforeninger og grænserne for deres virksomhed. Forslaget henstillede til mødet at tilslutte sig ønsket om, at der fra handelsstandens side foretoges hensigtsmæs-

sige skridt til at fremkalde en forandring i de nu bestående uheldige forhold.¹⁰

Brugsforeningsspørgsmålet blev forelagt forsamlingen af konsul H. V. Tolderlund fra Præstø, senere landstingsmand af Højre, og i 1884 kendt som den mand, der mere end nogen anden havde æren for sammenslutningen af de sjællandske købmænd.¹¹ Tolderlund gik så vidt som til at kræve, at de stedlige myndigheder skulle have pålæg om at holde opsyn med brugsforeningernes virksomhed, så den blev holdt indenfor foreningernes vedtægter såvel som indenfor gældende lov, og at overtrædelse af næringsloven skulle kunne straffes, ikke alene med bøder, men også med forpligtelse for foreningen til at opløse sig. Derimod lagde Tolderlund vægten på, at de bestående lovbestemmelser skulle overholdes,¹² mens den lolland-falsterske resolution jo ønskede loven forandret, så kontrolmulighederne blev bedre. Tolderlund kom her i konflikt med formanden, den københavnske grosserer Moritz G. Melchior, som snarere var indstillet på at lette vilkårene for brugsforeningerne, som han var tilbøjelig til at betragte som nyttige institutioner, ligesom han tvivlede om, at de generelt var til skade for købmandsstanden. Det kunne jo være, at de handlede hos de større købmænd, sagde han. At indskærpe lovene fandt han ingen grund til. Mente man, at lovene var uheldige, måtte man tage skridt til en ændring af næringslovgivningen.¹³ Brugsforeningerne fik også støtte fra en anden københavnsk grosserer, J. H. Mannheimer, der havde været tilstede på det første brugsforeningsfællesmøde i 1871.¹⁴ Tolderlund havde i sin indledning udtrykt håbet om, at de københavnske delegerede ville se på denne provinsielle sag med provinsielle øjne, og den københavnske grosserer O. B. Muus, gav ham da også, efter at formanden havde erklæret brugsforeningerne sin sympati, sin tilslutning, og opfordrede københavnerne til at støtte en henvendelse til ministeriet.¹⁵ Til slut foreslog Tolderlund, at mødet besluttede en henvendelse til ministeriet efter de i resolutionsforslaget nedlagte retningslinier, men at det overdroges forretningsudvalget at foretage den endelige redaktion. Dette vedtoges enstemmigt.¹⁶

Handelsmødets aktion bevirkede ikke nogen ændring i ministeriets politik overfor brugsforeningerne, men en mindre skærpelse kan dog iagttages. Myndighedernes grundholdning var den i resolutionen af 28. december 1882 nedlagte: kravet om solidarisk ansvar.

I løbet af efteråret 1884 lukkedes en del brugsforeninger af øvrigheden med det manglende solidariske ansvar som foranledning.¹⁷ 18. december 1884 pålagde ministeriet en brugsforening at forme lovene sådan, at udtrådte medlemmer også hæftede for forpligtelser, der var indgået før udtrædelsen,¹⁸ og 6. november 1884 havde ministeriet resolveret, at det var ulovligt, hvis medlemmer af brugsforeningsmedlemmers husstand, d.v.s. tyende, kunne få varer i foreningen, altså en stramning af det medlemskrav, som går tilbage til højesteretsdommen af 1870.¹⁹

Handelsstandens voksende modstand mod brugsforeningerne skyldtes dels de forbedrede muligheder, som handelens nye organisation gav, dels væksten i brugsforeningstallet og endelig den nye sociale sammensætning af brugsforeningernes medlemskreds. Hvor brugsforeningernes konkurrence tidligere som hovedregel kun betød, at købstæderne og de private landhandlere mistede salget til en befolkningsgruppe med så ringe købekraft som husmændene, var nu en befolkningsgruppe med et langt større behov, nemlig gårdmændene, kommet ind i bevægelsen. Derfor måtte købmændene reagere så kraftigt, som de gjorde.

Handelsstandens modstand havde alene til formål at beskytte de private næringsdrivendes interesser. Imidlertid kom der også fra politisk side opfordring til regeringen om at tage skridt mod brugsforeningerne, og denne opfordring var væsentlig skarpere. Den kom fra Køge Avis, der i marts 1884 beskrev brugsforeningerne som . . . »rene snydebutikker – private entrepriser, der gør sig skyldig i ulovlig næringsbrug . . .« og som »smugkroer, hvor tjenestefolk og arbejdere svirer deres fortjenester bort.« Det var tvivlsomt, om medlemmerne var sig deres solidariske ansvar bevidst, og om myndighederne havde hævdet dette ansvar i fuld udstrækning, skrev højrebladet. Politimestrene burde »i købstædernes og landbefolkningens egen interesse« kunne skride ind ved mange lejligheder, men da der jo fandtes mange pligtforsømmende politimestre, var det ønskeligt, om »indenrigsministeren ad administrativ vej ville ansætte et vist antal inspektører, som kunne føre overopsyn med brugsforeningerne. Når der endvidere blev udfærdiget instrukser, hvorefter politimestrene og landpolitiet havde at rette sig for i forening med nævnte inspektører at føre tilsyn med brugsforeninger, tror vi, at både landet og købstæderne ville have opnået et gode.«²⁰ Dette krav om an-

sættelse af inspektører til at overvåge brugsforeningerne blev bragt til hovedstaden af Frederik Opffer i en artikel i Nationaltidende i juni samme år.²¹

*Fællesforeningen af 1884 –
Hans Dønnergaard og Hansen-Ølstykke.*

Myndighedernes øgede aktivitet overfor brugsforeningerne fra slutningen af 1882 sammen med købstædernes årvågne interesse, som den kom til udtryk på købstadsmødet i august 1883 i Næstved, fremkaldte et modtræk fra en række foreninger i Syd- og Sydøstsjælland, hvor foreningerne jo stadig lå tættest. Efter købstadsmødet, hvor de lolland-falsterske købstæders juridiske repræsentant havde rejst brugsforeningsspørgsmålet, indbød brugsforeningerne i Fensmark, Holme-Olstrup, Skuderløse, Toksværd og Gjældsted til et møde den 12. oktober 1883 i Tureby Gæstgiveri for at forhandle om, hvad der kunne gøres for at forhindre eventuelle indskrænkninger i de næringsretlige friheder, som foreningerne havde. Indlederen, lærer M. Kann fra Fensmark, frygtede ikke lovændringer – i hvert fald ikke for tiden – men det lå i indenrigsministerens hånd at foretage indgreb ved *resolutioner*, som det var gjort ved bestemmelsen om solidarisk ansvar. Derfor foreslog Kann nedsættelse af et udvalg til at varetage foreningernes tarv i juridisk henseende, til at stå i forbindelse med rigsdagen og til at bistå ved oprettelsen af nye foreninger. Efter en drøftelse nedsattes dette udvalg, der fik 9 medlemmer. Formand var lærer M. Kann. Af brugsforeningsbevægelsens ældste lag indvalgte lærer V. M. Bau fra Holtug og tømrer Niels Jensen, Herfølge, der havde været medindbydere til det første fællesmøde i 1871.¹ Af andre medlemmer kan nævnes den senere venstrefolketingsmand, lærer Anton Jensen, Lund. Dette udvalg havde som opgave at forberede et møde i Roskilde, hvortil samtlige sjællandske brugsforeninger skulle indkaldes.²

Udvalget har herefter sendt indbydelse til de foreninger, man kendte og formentlig har man søgt kontakt med de to endnu levende medlemmer af den gamle fællesforenings bestyrelse, Faber og overretssagfører Skibsted. Da de sjællandske foreningers delegerede mødtes i Roskilde 23. februar 1884, var Faber og Skibsted i hvert fald til stede. Mødet åbnedes af lærer Kann. Anton Jensen, Lund, valgte til dirigent, og indleder var lærer Bau. Faber og Skibsted

havde ordet, den første for at anbefale tilslutning til den gamle fællesforening, der jo var landsomfattende, den anden for at foreslå de tilstedeværende medlemmer af den gamle fællesforening at ændre et par paragraffer i foreningens love, hvilke ændringer vedtoges. Derved var der skabt mulighed for, at den sammenslutning, der skulle afstedkommes, kunne ske indenfor rammerne af en formelt bestående forening for hele Danmark. Det vedtoges at vælge en foreløbig bestyrelse på 7 medlemmer, der på grundlag af de forslag, der var fremkommet på mødet, skulle udarbejde udkast til love for den nye fællesforening og forelægge dem til vedtagelse på et senere møde.

Den foreløbige bestyrelses syv medlemmer var lærerne Kann, H. P. Ernstsén, Rørby ved Kalundborg, og Anton Jensen, Lund, gård-ejerne Hans Nielsen, Ørsted, og N. Erlandsen, Gjerløv-Dråby ved Frederikssund, samt gårdejer, folketingsmand Hans Jensen Dønnergaard, Ousager ved Lejre, og lærer, folketingsmand Jørgen Hansen, Ølstykke, begge af Venstre. Som formand valgte udvalget ikke en repræsentant for de oprindelige initiativtagere, men derimod folketingsmand Hans Jensen Dønnergaard.³ At det blev en folketingsmand, skyldes sikkert den målsætning, som allerede var fremme på Turebymødet, at sikre foreningerne overfor myndighedernes øgede aktivitet og holde kontakt med rigsdagen, hvilket jo havde været et af hovedformålene, som fremlagt af Kann på mødet i Tureby.

På mødet i Roskilde var der imidlertid kommet et helt nyt forslag frem. En af de deltagende foreninger foreslog, at man skulle slutte sig sammen og oprette et virkeligt fællesindkøb. Hvilken forening, der udkastede denne plan, vides ikke. Blot ses det, at hverken Dønnergaard eller Hansen-Ølstykke kan have været forslagsstilleren. Projektet blev så godt som enstemmigt afvist med den motivering, at forholdene i Danmark var for små til, at en sådan ordning var mulig. Modstanden må i hovedsagen være kommet fra de gamle foreninger, der havde skaffet sig tilfredsstillende forbindelser og var vant til selv at klare deres forretninger, mens interessen fandtes hos de nye foreninger.⁴ Denne forskel i erfaring har samtidig stemt nogenlunde overens med en forskel i social sammensætning og dermed økonomisk evne. De gamle foreninger med det store antal husmandsmedlemmer har savnet den økonomiske baggrund, som kunne tillade dem at løbe den risiko, som et dristigt eksperiment under alle omstændigheder ville blive, uanset finan-

sieringen af det, mens de nye foreninger med deres forholdsvist mange gårdmandsmedlemmer ikke har følt denne risiko som så afskrækkende sammenlignet med deres behov for støtte ved etableringen af de nødvendige grossist-forbindelser.

Foreløbig var planen altså strandet. Imidlertid arbejdede det nedsatte udvalg med udkast til vedtægter, som udsendtes til foreningerne⁵ og kom til behandling på en generalforsamling i Roskilde den 3. juni 1884. De blev ikke forelagt af Dønnergaard, som man havde valgt til ordstyrer, men af Hansen-Ølstykke, og vedtoges med mindre ændringer. Fællesforeningens formål var herefter bl. a. at »danne et midtpunkt, hvor de enkelte foreninger kunne søge råd og vejledning, særlig ved vareindkøb og ved alt, hvad der angår foreningens retslige stilling; ved alle lovlige midler at virke for sagens fremvækst her i landet.« Foreningen skulle som bindeled udgive et blad.⁶ Bestyrelsen eller dens flertal havde altså optaget den på februar mødet forkastede tanke om et fællesindkøb og fået den gennemført i den meget svækkede form, at den nye fællesledelse skulle virke som konsultativt organ.

Brugsforeningsbevægelsens nye lag havde åbenbart indgået en aftale med Faber, idet denne på mødet stillede forslag om, at det nedsatte udvalg ophøjedes til bestyrelse. Dette skete, og den fik ret til at supplere sig med to medlemmer, der blev Faber og Viggo Hørup.⁷ Derved havde man styrket forbindelsen til de »gamle« brugsforeningskredse, man havde i bestyrelsen fået en person, der antagelig var højremand og i hvert fald har nydt almindelig respekt i højresindede kredse, og samtidig fået rimelig anledning til at indvælge endnu en venstrefolketingsmand og det endda på højeste niveau. På Hansen-Ølstykses forslag valgtes Dønnergaard til formand og på Dønnergaards forslag blev Hansen-Ølstykke næstformand.⁸

Ledelsen lagde hurtigt vægt på det nye punkt, man havde fået indført i vedtægterne, det rådgivende indkøbsorgan. Man startede med at etablere forbindelse med forskellige handelshuse, der kunne tilbyde foreningerne visse fordele. De enkelte foreninger kunne så dels rekvirere firmaernes adresser gennem fællesforeningen, dels opgive deres omtrentlige forbrug af visse større artikler, som sild, salt, petroleum, foderstoffer og flormel til fællesforeningen, som derefter påtog sig at skaffe leverancen på gunstige vilkår.⁹ Ved årets slutning fik de deltagende foreninger en ekstrarabat på de i

årets løb indkøbte varer. Da denne for 1884 kun androg omkring 500 kr.,¹⁰ kan totalbeløbet ikke have været stort. For visse varers vedkommende, især frø, tilbød fællesforeningen at skaffe varerne til en på forhånd fastsat pris.¹¹ Central for disse indkøb var foreningens kontor, som lå i Ousager, altså hos Dønnergaard.¹²

I forhold til det mandat, som Roskildemødet i juni 1884 gennem vedtægterne havde givet bestyrelsen til rådgivende og vejledende virksomhed, var denne ordning en af bestyrelsen eller dens flertal foretaget udvidelse i retning mod det af februar-mødet forkastede fællesindkøb. Selv med udvidelsen kunne systemet dog ikke blive så effektivt, som det var ønskeligt, set fra den nye foreningstypes synspunkt. Allerede i august 1884 meddelte Dønnergaard da også, at spørgsmålet om en sammenslutning om fælles forbindelser – til imødegåelse af det tryk, som købmændene øvede på grossisterne for at hindre dem i at levere til brugsforeningerne – ville komme for på næste generalforsamling.¹³

I december 1884 udkastede Hansen-Ølstykke en plan om oprettelse af et fælleskontor i København, der skulle modtage og besørge alle ordrer på vareindkøb fra foreningerne. Kontoret skulle stå under fællesbestyrelsens tilsyn. Regningerne skulle sendes fra grossisterne til den enkelte forening, men betalingen skulle ske til fælleskontoret ved udgangen af hver måned. Kontoret sørgede så for betalingen og sendte foreningerne kvitteringen. Dette kontor skulle kunne spare megen porto, brevskrivning og rejser for de enkelte foreninger. Det var også Hansen-Ølstykkets opfattelse, at et sådant kontor bedre end de enkelte foreninger kunne følge varemarkedet og dets muligheder og endelig burde kontoret ved at anslå foreningernes omtrentlige forbrug kunne foretage større indkøb med den deraf flydende fordel. Deraf måtte følge, hvad Hansen-Ølstykke ikke nævned, etablering af selvstændigt lager. Det var Hansen-Ølstykkets mening, at udgifterne ved kontorets drift skulle betales af de foreninger, der benyttede kontoret.¹⁴

Bestyrelsen anså forslaget for så vigtigt, at generalforsamlingen, der ordinært skulle finde sted i maj, blev fremskyndet til 23. marts 1885.¹⁵ Allerede før generalforsamlingen havde bestyrelsen dog mærket så megen modvind i fællesindkøbssagen, at den i medlemsbladets februarnummer måtte slå af på kravene. »Det er en selvfølge,« skrev medlemsbladet, »at foreningen, før den går til oprettelsen af et kontor i København, vil prøve sig frem.« Det gjorde

derfor foreningerne opmærksom på, at de ved henvendelse til Dønergaard kunne blive delagtige i de indkøb, der allerede nu fandt sted og derved prøve systemets værdi.¹⁶ Modstanden kom fra de rutinerede foreninger af den gamle type.¹⁷ Fra mange sider snakkedes der om, at kontoret blot skulle oprettes for at skaffe dets bestyrere en levevej.¹⁸

Hansen-Ølstykkets tanke led da også i første omgang delvist skibbrud. Generalforsamlingen udtalte ganske vist, at den fandt det ønskeligt at nå til et fællesindkøb for samtlige foreninger ved oprettelse af et fælleskontor, men at den dog ikke fandt det rigtigt at skride til fuldstændig gennemførelse af et sådant kontor, før foreningerne havde haft lejlighed til at prøve de fordele, der måtte være ved fællesindkøbet. Generalforsamlingen bemyndigede derfor bestyrelsen til »at foranstalte fællesindkøb i lighed med, hvad der allerede havde fundet sted ved indkøb af frø. Fællesindkøbet vil dels bestå i, at fællesforeningen skaffer foreningerne en ekstrarabat ved for adskillige varers vedkommende at benytte fælles forbindelser . . . dels for andre varers vedkommende . . . direkte at købe af importører og fabrikanter.«¹⁹ Om nogen betaling fra foreningernes side for den ydede service var der ikke tale.

Bestyrelsen tolkede mandatet sådan, at den havde ret til at leje det af Hansen-Ølstykke foreslåede kontor i København, hvilket skete fra 1. april 1885 under navnet »Fællesforeningens kontor for Fællesindkøb«. Her kunne formanden eller næstformanden træffes to timer på visse ugedage og bestillinger kunne sendes hertil²⁰ Kontorets udgifter, der blot var kontorleje, rejseudgifter og porto, idet hverken formand eller næstformand fik løn, dækkedes ved en lille provision, som leverandørerne ydede kontoret.²¹

Formanden og næstformanden var de to personer, der af offentligheden først og fremmest opfattedes som bevægelsens repræsentanter og identificeredes med den. Jørgen Hansen, Ølstykke, var født den 6. april 1837 som søn af en sjællandsk gårdmand. I 1857 dimitteredes han fra Jonstrup seminarium og havde forskellige lærerstillinger, indtil han i 1860 blev lærer i Ølstykke mellem Ballerup og Frederikssund. Han nærede en stærk politisk interesse, der oprindeligt var opstået i fødehjemmet, men naturligt øgedes under de dramatiske begivenheder i 1864 og deres indenrigspolitiske efterdønninger. Han ydede da også en aktiv indsats i Frederikssundkredsen til fordel for en modstander af den reviderede grundlov.

I 1873 stillede han sig til folketingsvalget i Frederikssund og i 1875 i Hillerød, men blev dog først valgt i 1881 i Kværndrup på Fyn. Han var fra 1884 til 1890 medlem af finansudvalget. Hansen-Ølstykke tilhørte det bergske venstre, indtil han under provisoriekampen gik over på den forhandlende linie. Dette kostede ham ved valget i 1890 hans sæde i folketinget, som gik til en bergianer. I 1892 forsøgte han at tilbageerobre kredsen, men da det viste sig forgæves, lod han sig ikke senere opstille.

Hansen-Ølstykkens interesser har ikke alene været politiske, men også religiøse. Allerede i Jonstrup-tiden gjorde han sig bemærket i så henseende. Han var tilhænger af indremission og holdt i juleferien 1856 sammen med en indremissionær 12 møder i skoler og gårde i sin hjemegn. Senere blev han grundtvigianer. Denne overbevisning havde han allerede fået, da han trådte ind i brugsforeningsbevægelsen. Dette skete, da han via en ven af Sonne, daværende pastor Arboe i Jørlunde ved Slangerup, fik overladt et eksemplar af Sonnes skrift. Hansen-Ølstykke tog derefter initiativet til oprettelsen af brugsforeningen i Ølstykke, som stiftedes i 1869, men undlod at lade sig vælge til formand. Det var efter hans mening bedst, at »den jævne mand selv styrede sine sager«, hvilket må forstås derhen, at han i hvert fald på det tidspunkt anså brugsforeningsbevægelsen for et egnet middel til skoling af den fattige mand i selvstyrets vanskelige kunst. Hansen-Ølstykke nøjedes selv med en plads som menigt bestyrelsesmedlem. At han i kraft af sin stilling som sognets lærer, som initiativtageren til foreningen og senere ved den prestigefulde, han opnåede gennem andre offentlige hverv, har haft et stort ord, formentlig det største at sige i Ølstykke Brugsforenings bestyrelse, er en selvfølge. Det var jo også det menige bestyrelsesmedlem Hansen-Ølstykke, der i 1884, det år han fyldte 47, indtrådte i fællesforeningens stiftende udvalg og senere bestyrelse.²²

Fællesforeningens formand, Hans Jensen Dønnergaard, var på denne tid kun 30 år. Han var født 22. april 1854 som søn af en boelsmand i Ebberup ved Ringsted og hed fra fødselen Hans Jensen. I 1879 forpagtede han Dønnergaard i Ousager ved Lejre, som han senere købte og tog navn efter. Han trådte meget tidligt ind i det offentlige liv. I 1876 og 1877 begyndte han at skrive i aviser og tidsskrifter. Han viser sig her som grundtvigianer,²³ en grundopfattelse han bibeholder.²⁴ Danmarks genrejsning efter nederlaget 1864 kunne kun ske ved, at »fædrenes kæmpeånd (folkeånden) i venlig pakt med christen-

ånden breder sig over vort folk«,²⁵ skriver han. Denne kraftige opvågningen af folkeånden og folkelivet er betingelsen for demokrati, idet den »ene er i stand til at bære et folk frem til lysende stordåd«. Da en sådan vækkelse er foregået i den danske bondestand, har den ret til at deltage i landets styrelse.²⁶ I samme grundtvigske tone er hans indlæg for skyttesagen.²⁷

En ganske anden stemmeføring træffes i hans reaktion på det 1. provisorium af 12. april 1877. I juni skrev den 23-årige sjællandske bonde til Bjørnstjerne Bjørnson i anledning af, at denne i skuespillet »Kongen« havde angrebet monarkiet. I Danmark findes der jo endnu ikke noget organiseret republikansk parti, fortæller han Bjørnson, men Dønnergaard kan ikke tro andet, end at der snart indenfor Venstre må fremtræde talsmænd for en ændret holdning til monarkiet, da kongen jo ikke tillades at blive i den stilling, grundloven tildeler ham, men af Højre drages ind i debatten. At tage en sådan kamp op, evner Dønnergaard dog ikke selv. »Jeg har tænkt mig, at det ville have en overordentlig stor betydning, hvis De i et lille skrift behandlede spørgsmålet, når et sådant spredtes ud imellem Nordens folk, ville det i høj grad bidrage til, at spørgsmålet kom alvorligt op til overvejelse.«²⁸ Derved placerer Dønnergaard sig altså som grundtvigiansk vestremand af en retning, der dengang har været usædvanlig radikal.

Henvendelsen til Bjørnson er udtryk for et frejdigt, utraditionelt gåpåmod, men den må forstås på en bredere baggrund, hvortil nøglen ligger i Dønnergaards fremhævelse af den danske bondestands evne til at deltage i landets styrelse efter den folkelige vækkelse i Grundtvigs navn. Det er den tidligere nævnte øgede velstand hos gårdmandsklassen og højskolebevægelsens indflydelse, som her mærkes. Det samme syn kommer frem i en artikel to år senere om »By og Land«, hvori han fuldt ud indrømmer byboernes ret til at have en politisk opfattelse, der er forskellig fra bøndernes. Ganske vist er det efter Dønnergaards mening ikke i bybefolkningens egen interesse »at holde aristokratiet oppe ved at sætte højres kandidater igennem.« Byboernes holdning skyldes dels autoriteternes tryk, dels deres dårlige information gennem højrepressen, der giver et fortegnet billede af bønderne, som byboerne slet ikke kan kende igen i deres landbokunder. Byboernes fejl er deres tilbøjelighed til fornemt at trække sig tilbage fra venstrepressen og Venstres møder. »Gør de det, vil det i det lange løb hævne sig. Skal kampen blive

bitter i den grad, som der mange steder trues med, vil det føre til en kamp om småkøbmændenes og håndværkernes eksistens i de små købstæder, forudsat at bondestanden som hidtil går frem i oplysning og velstand . . . købstadbefolkningen må bort fra sit ensidige, halvt nedarvede politiske stude hen til en mere alsidig og friere undersøgelse og bedømmelse af forholdene, og det første skridt hertil er at høre os i vor presse og på vore møder . . .»²⁹ Dønnergaard udtrykker på bondestandens vegne et krav om at blive taget alvorligt som ligeberettigede statsborgere og ikke som en uvidende almue, hvis mening kan være andre mennesker, her bybefolkningen ligegyldig.

Den politiker indenfor Venstre, som Dønnergaard i denne tid især så op til, var Chresten Berg, og Dønnergaard blev en tid medarbejder, ja regnedes for medredaktør af det bergske blad i Roskilde, »Roskilde Dagblad«.³⁰ Det var herigennem han nåede til folketinget. 24. juni 1880 var Svinninge-kredsens folketingsmand død, og et suppleringsvalg skulle finde sted. Højres kandidat var kaptajn B. M. C. Aarøe, adjutant hos Frederik Læssøe i Istedslaget 1850, hvor Læssøe fandt døden. Derimod kneb det med at tilvejebringe en kandidat, Venstre kunne enes om. Ved et møde den 7. september 1880, hvori deltog både Berg og Hørup og for Højre Lars Dinesen, meddelte dirigenten, en gårdejer Niels Petersen fra Kundby, imidlertid til overraskelse for forsamlingen – man gætter på, at Berg ikke var blandt de overraskede – at der tilstede var en person, som Niels Petersen havde bedt om at komme til stede som mulig kandidat, nemlig Roskilde Dagblads redaktør, Hans Jensen Dønnergaard.

Dønnergaard fik 80 pct. af vælgermødets stemmer og valgtes den 22. september 1880 med 947 stemmer mod 544.³¹ Han var da 26 år. Dønnergaard blev hurtigt kendt. Allerede i 1882 kan en modstander sige om ham, der iøvrigt beskrives som »en rigtig forsoren mand, der turde forsværge sig til de mest radikale teorier, en folkelig udgave af Hørup«, at »Ved hans navn vil der altid klæbe en plet; thi han har ikke undset sig ved at drage forsvarssagen – vort lands livssag – ned i grinets søle.«³² Det er sikkert på det forsvarspolitiske område, han har forladt Berg til fordel for Hørup.

Af de gange, Dønnergaard i denne periode må have taget offentlig stilling til brugsforeningsspørgsmålet, kender vi kun de tre. Første gang var i december 1882, da han indlod sig i den tidligere nævnte polemik med en Roskildehandlende, der mente, at den øgede interesse for brugsforeninger måtte være politisk bestemt, da

brugsforeningerne holdt samme priser som købmændene, og da disse altid optrådte høfligt og honnet overfor, hvad han kaldte almuen, altså landbefolkningen.³³ Dønnergaard afviste jo påstanden om, at landboerne søgte brugsforeningerne, fordi de havde en anden politisk overbevisning; hvis der var en politisk baggrund for brugsforeningerne, var det byboernes »hånlige« holdning overfor bønderne, som gav sig udtryk i anvendelsen af ord som »almue« og i den hån, som Dønnergaard og andre venstremænd havde været udsat for på politiske møder i Roskilde. Skærpelsen i Dønnergaards syn på købstæderne i forhold til 1879 afspejler den skærpede politiske kamp mellem højre og venstre, mellem på den ene side storlandbrugere og købstæderne og på den anden side gårdmændene. Man kunne tænke, at den omsorg for de fattige, der trods alt lå i Dønnergaards ord, er opfundet til lejligheden for at give gårdmændenes sammenslutning et idealistisk præg udover de jordnære sparesynspunkter. Det er ikke tilfældet. Dønnergaard havde tidligt interesseret sig for fattigproblemerne, som han syntes burde løses ad privat vej, omend med offentlig hjælp til værdige hjælpeforetagender. Det offentlige fattigvæsen var efter hans mening en uting, som man burde arbejde hen mod at overflødiggøre.³⁴ Hans jomfrutale i folketinget i januar 1881 drejede sig også om fattigproblemer.³⁵ Oprettelsen af brugsforeningen i Ousager har således sikkert også været tænkt som et skridt imod en overflødiggørelse af fattigvæsenet, samtidig med at gårdmændene tjente deres egne direkte interesser og undgik den for deres selvfølelse krænkende kontakt med byens handlende.

Anden gang var i tre artikler i det af ham selv redigerede Maa-nedsblad for Danmarks Brugsforeninger om »Handelsstanden«. Han deler samfundet op i tre grupper, nemlig landets embedsmænd og adel, som lever af deres kapital uden egentlig beskæftigelse. Den anden er handelsstanden og den tredje er den »agerdyrkende og arbejdende befolkning«. Byerne, d.v.s. handelsstanden var tidligere bærere af det bedste i det danske folk som reformationen og det knæk af adelens magt, der for et øjeblik indtraf i 1660. Idag har Danmark en dygtig storhandel, hvis energi og dygtighed må roses. Men mellemandelen er kommet ind i et usundt og for småfolk udsugende spor,³⁶ især fordi småhandelens driftskapital er så ringe, at grossererne af hensyn til risikoen og kredittens længde må betinge sig en høj pris, der skal betales af forbrugerne, og fordi omsætningen

er så lille, at de enkelte varepriser må skrues urimeligt op for at give en alt i alt rimelig fortjeneste.³⁷ Brugsforeningernes opgave er en reform af mellemandsvæsenet, bygget på et nyt for samfundet gavnligt og sundt princip, nemlig at folket skal skaffes »de bedste varer på den billigste måde og således at fortjenesten ved handelen ikke fordeles på enkelte hænder, mellemandernes, men kommer alle, også de små, som trænger mest, til gode. Denne sag skal ikke bæres frem af den enkelte, men af hele folket. Dette har også sin store og opdragende betydning for folket; hver ny sag, man således bliver støtte for, giver fornyet selvfølelse og vækker nye evner frem til arbejde først for denne og senere for andre sager, og igennem økonomisk uafhængighed går også vejen til at blive en for samfundet fri og nyttig borger.«³⁸ Der bør lægges mærke til den sidste bemærkning, som ikke henfører til det foregående men til en indvending, Dønnergaard havde rejst mod handelsstanden, nemlig at kreditgivningen går helt ned til høkeren »og den fattige arbejdsmand køber igen på kredit hos høkeren« med deraf flydende afhængighed.³⁹ Den fattige landarbejder bliver altså dels hjulpet umiddelbart, dels gennem den af brugsforeningerne følgende økonomiske uafhængighed gjort til en fri og for samfundet nyttig borger. Dette er en bivirkning af brugsforeningsbevægelsen. De foreninger, han taler om, er tydeligt gårdmandsforeninger. »Den første betingelse for en brugsforening er jo at skaffe sig en kapital at handle med; denne kan jo skaffes dels ved tegning af aktier og dels ved optagelse af lån, for hvilke f. eks. foreningens bestyrelse garanterer.«⁴⁰ Bestyrelsen forudsættes altså at være velstillet, og det må på en tid, hvor der ikke høres om store jordbesiddere i brugsforeningsbevægelsen,⁴¹ betyde gårdmændene. At få heldigt og fyldigt begyndt er af stor betydning for foreningens fremtid, selvom det jo også giver den største risiko, hvilken risiko Dønnergaard synes at forudsætte, at en forening er villig til at løbe. Man skal også have rummelige og tidssvarende lokaler, da det jo er af største vigtighed at have såvidt muligt alle nødvendighedsartikler.⁴² Der er ikke her tale om foreninger, der begyndte i det små, og hvor sognets velstillede gav hjælp til småfolks selvhjælp ved at yde støtte til en beskeden start. Der tales om foreninger lavet af gårdmænd for gårdmænds behov. Men de kan samtidig hjælpe den lille mand, som fortidens brugsforeninger var lavet for. Og ovenikøbet har brugsforeningerne dannende og opdragende betydning, et synspunkt, der

er velkendt fra brugsforeningsbevægelsens fortid, hvor det imidlertid tog et andet sigte, nemlig at opdrage den fattige arbejder. Men i Dønnergaards pen er det »folket«, der dannes og opdrages, d.v.s. *alle* de mennesker, der deltager i bevægelsen. Det er landboerne som helhed, hvis selvfølelse skal styrkes, og som skal vækkes først til arbejde for denne, senere for andre sager.

Dønnergaards sidste redegørelse var et foredrag, holdt i slutningen af december 1884 for en kreds af landboere. Det kendes kun i et kortfattet referat.⁴³ Han erklærede her, at enhver gårdmand kunne spare 100–150 kr. om året samt undgå spild af tid og slid på vogn og heste ved kørsel til byen ved at være medlem af en brugsforening. Brugsforeningerne kunne også købe foderstoffer med betydelig fordel for medlemmerne og endelig lette salget af landmandens produkter. Fællesforeningens kontor virkede da også som mellemed ved salg af smør fra medlemmerne til det engelske »Cooperative Wholesale Society Limited«, der havde en repræsentant i København.⁴⁴ Også her var det altså gårdmændene, Dønnergaard sigtede på.

Man kan spørge om folketingsmand Dønnergaard så nogen forbindelse mellem sit politiske virke og sit arbejde i brugsforeningsbevægelsens tjeneste. I december 1882 havde han afvist, at Ousager brugsforening var dannet af andre politiske grunde end den, der lå i bøndernes selvfølelse, og vi kender fra provisoriet 1. april 1885 ingen udtalelser i forbindelse med brugsforeningsbevægelsen, der gør denne til et politisk redskab for Venstre. Ser vi på andre sider af Dønnergaards virksomhed, er der imidlertid interessante træk at bemærke. Han var, som det er blevet nævnt, fra gammel tid interesseret i skyttesagen. I sommeren 1883 opstod en strid omkring den skyttekreds, han var formand for, idet kongens navnetræk blev fjernet fra foreningens fane, naturligvis som en politisk protest mod kongens rolle i den parlamentariske kamp. Dønnergaard gav et skarpt svar til en kredsforstander, der påtalte denne politisering: »Kredsforstanderen græder over, at vi nu sår politik i skytteforeningerne, det vil sige vestrepolitik, for højrepolitik har vi jo haft altid... og jeg har kun taget ordet for offentligt at sige De får mere heraf! For at De ikke skal tale om overrumpling: Jeg kan sige Dem med det samme, at De vil få det i enhver forening her i landet, i skytteforeninger, i landboforeninger, kort sagt overalt. Den lille provisoriske klat i vort folk skal ikke få fred, før det

har anerkendt vor grundlovmæssige ret . . .«, hvorfor han opfordrede til at vælge venstremænd til bestyrelserne.⁴⁵ Denne linie fulgte han også i februar 1884, omtrent samtidig med de sjællandske brugsforeningers første møde i Roskilde, da han med henblik på valgene i skytteforeningerne sagde: »I en politisk kamp, der kun gælder meningsforskelle om en enkelt sags realitet, er der selvfølgelig ingen grund til at skilles om en sag, hvor man ellers er enige. Men helt anderledes stiller det sig under de nuværende forhold, hvor der kæmpes om livsnerven i hele vort offentlige liv, nemlig frihedens bevarelse. Da bliver det en pligt at lade disse folk føle flertallets magt overalt, indtil de lærer at respektere det i statsstyrelsen.«⁴⁶ Og i juni 1884, op til folketingsvalget, sagde han i en valgtale: »Lad da os landboere, som hører til Venstre, gøre vor pligt, lad os føre kampen for frihed ind på alle områder. Lad os besætte alle pladser med en meningsfælle, hvor en sådan bør sidde.«⁴⁷

I hvert fald fra sommeren 1883 har Dønnergaard altså været tilhænger af at lade politiske hensyn gå forud for saglige ved bestyrelsesvalgene til de forskellige organisationer, som venstremænd tilhørte, hvilket jo oftest ville sige landbrugernes organisationer. Men det bør bemærkes, at han kun har talt om at vælge meningsfæller ind i bestående foreninger, altså ikke om at oprette nye foreninger af politiske grunde.

Den anden fællesforening, som stiftes i 1884, er altså resultatet af et samlingsarbejde, der skulle skabe et værn mod myndighedernes eventuelle forsøg på at begrænse brugsforeningernes friheder udover det solidariske ansvar, som indenrigsministeriet i 1882 stiller krav om. I den udvidelse af fællesforeningens virke i retning mod et fællesindkøb, som indledes i perioden, kommer de historisk betingede sociale og økonomiske forskelle mellem nye og gamle foreninger – mellem de husmandsprægede foreninger, der viser tilbage til brugsforeningernes oprindelige sociale formål og de gårdmandsprægede foreninger, der skyldes landbrugets krise og strukturændringen – til udtryk som en kamp henholdsvis mod og for fællesindkøbet.

Fællesforeningen har i sin ledelse i hvert fald én udpræget repræsentant for den nye retning, formanden selv. At næstformanden følger formandens linie peger på, at der også blandt visse ældre brugsforeningsfolk har været sympati for tanken. Ledelsen har et politisk

præg, som ikke tidligere er set. Ikke mindre end tre medlemmer, deriblandt formand og næstformand, er venstrefolketingsmænd og et fjerde medlem, Anton Jensen, bliver det senere. Det eneste bestyrelsesmedlem, der må formodes at være af anden politisk opfattelse, Faber, er kun medlem højst et år. Forskellen mellem den gamle fællesforenings nationalliberale eller højreorienterede sammensætning og den nye ledelses synspunkter skyldes, at den gamle fællesforening i praksis var ophørt at eksistere, og dens to overlevende ledere ikke havde kunnet øve indflydelse på initiativet til den nye fællesforening, som derfor præges af brugsforeningsbevægelsens landlige karakter og kommer til at rumme landbodemokratiets føre-re, forsåvidt de havde tilknytning til bevægelsen.

Brugsforeningsbevægelsen 1880 – 1. april 1885: resumé

I perioden 1880 – 1. april 1885 begynder brugsforeningsbevægelsens nye opsving. Den store stigning i antallet af stiftelser indledes i 1883, eventuelt allerede i anden halvdel af 1882. Baggrunden er landbrugets krise og strukturomlægningen, der giver landbrugets mellemklasse, gårdmændene, en interesse i at danne brugsforeninger for deres umiddelbare fordels skyld, mens de tidligere foreninger, som dannedes af gårdmænd, var oprettet som hjælp for landproletariatet, og det store flertal af gårdmænd havde fortsat deres handel hos de private købmænd, især i købstæderne, hvortil gårdmændene var knyttet ved de afsætningsforhold, som herskede i kornproduktionens tidsalder. Det vides med sikkerhed, at én brugsforeningsstiftelse med »gårdmandsmotivering« har fundet sted allerede i 1882 – nemlig i Ousager, hvor Dønnergaard var formand – og sandsynligheden taler for, at andre for os ukendte brugsforeningsgrundlæggelser med samme motivering er sket før 1882. Der er ikke tegn på, at der er sket brugsforeningsgrundlæggelser med politisk sigte i denne periode, bortset fra, at de socialt-kulturelle modsætningsforhold mellem land og by er blevet til landbefolkningens krav om ligestilling med byboerne, som afvises fra købstadhold og hvorved en almindelig baggrund af harme mod købstæderne og købstædernes købmænd er blevet skabt. Derimod har propaganda fra højreside i denne tid skildret brugsforeningsstiftelserne som økonomiske

midler til at øve politisk pres på købstæderne i kampen mellem Højre og Venstre, og under valgkampen i 1884 anvendes denne af Højres propaganda opfundne trussel da også et enkelt sted, uden at den effektueres.

Den organiserede modstand mod brugsforeningsbevægelsen øges af tre sammenstødende årsager: handelsstandens fremskridende organisering, væksten i brugsforeningstallet og ændringen i brugsforeningsmedlemmernes sociale sammensætning. Svaret på modstanden er oprettelsen af fællesforeningen i 1884, der fører til arbejdet for etableringen af et fællesindkøb, som imidlertid standser ved en ordning, der er et kompromis mellem de gamle brugsforeningsfolks synspunkter og den nye gruppes videregående ønsker.

Brugsforeningsbevægelsens ledelse får politisk set et stærkt venstrepræg, der skyldes, at landbefolkningen ved oprettelsen af den nye fællesforening har kunnet følge deres egen linie og derved er kommet uden om den gamle ledelses nationalliberale eller højreorienterede synspunkter. Fællesforeningens ledelse repræsenterer det nye landbodemokrati. Materialet tillader ikke for denne periodes vedkommende en statistisk set dækkende undersøgelse af ledelsesforholdene indenfor de enkelte brugsforeninger, men det kan oplyses, at sidste gang en repræsentant for landbrugets overklasse, defineret som godsejere, proprietærer eller deres funktionærer, er truffet i brugsforeningsbevægelsens historie, var i 1876,¹ og at der ikke findes nogen før 1892, da formanden for Sydjydsk Mejeriforening, proprietær N. I. Bundsgaard, Kjærholm ved Gesten (nordøst for Vejen) blev revisorsuppleant i den jyske fællesforening.² Bundsgaard, som i 1893 indtræder i den jyske fællesforenings bestyrelse,³ er den eneste storlandbruger, der mellem 1876 og 1896, hvor denne undersøgelse slutter, ses at virke indenfor brugsforeningsbevægelsen i Danmark.

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSEN

1885-89

Politiske og økonomiske grundforhold.

I 1885 tilspidsedes den politiske strid i kampen om finansloven. Forsvarsbevillingen blev i folketinget udsat for nedskæringer, som landstinget ikke ville anerkende, og finansåret udløb, uden at nogen finanslov var vedtaget. Estrup hjemsendte da rigsdagen og udstedte 1. april 1885 en provisorisk finanslov. Den provisoriske finanslov 1877 havde indskrænket sig til de udgifter, der var vedtaget af begge ting, men provisoriet af 1885 regnede, som det hed i ministeriets indstilling til kongen, kun »med hensynet til hvad landets tarv med nødvendighed fordrer«.

Provisoriet vakte, som ventet af regeringen, et kolossalt røre og megen antiministeriel agitation af voldsomt ordvalg. Regeringen optrådte håndfast med en provisorisk lov, der forbød indførelse, anskaffelse og uddeling af våben – en bestemmelse, der var vendt mod riffelforeningerne – og ved »mundkurvscirkulæret«, der pålagde lærere at afholde sig fra deltagelse i politisk agitation. Der kom provisoriske love om et militært gendarmeri m. m., og efter at rigsdagen påny var hjemsendt 8. februar 1886 udstedtes en provisorisk finanslov, der dækkede resten af finansåret: Provisoriske finanslove blev perioden ud det retslige grundlag for fremskaffelse af midlerne til regeringens førelse.

Allerede ud på efteråret 1885 havde Hørup, der handlede i forståelse med Holstein-Ledreborg, skaffet flertal i sin gruppe for forhandling om finansloven, men »danskerne« omkring Berg gik den modsatte vej og flertallet af de samlede venstregrupper fulgte denne. 1885–86 blev kamppolitikens år, men uden resultat, og efter den kulmination af de oprørske stemninger, som skete i sommeren 1886, lød forhandlingstonerne snart påny, stadig med Berg som forhandlingspolitikens modstander, højst forbeholdne ven eller som den, der undgik at forpligte sig overfor den. I januar 1887 kom et folketingsvalg, der gav Højre stor fremgang. Partiet satte sit mandattal i

folketinget op fra 19 til 27. Dette udfald måtte fremme forhandlingstendenserne i Venstre. Private forhandlinger kom i gang uden om Berg med Holstein, Hørup og Bojsen som de forhandlingsvenlige ledere, og endte drøftelserne end resultatsløst, fik de dog til virkning, at Berg i protest forlod formandsposten både i folketing og i sit parti, hvorefter han startede en kampagne mod forhandlingspolitikkerne. Disse fortsatte imidlertid deres bestræbelser, indtil forsøgene brast ved påsketid 1888. Herefter forlod Hørup forhandlingspolitikken, hvis ledende skikkelse nu blev Bojsen.

1885 var ikke alene et kriseår i politisk henseende, det blev også det sværeste år, man endnu havde oplevet under landbrugskrisen. Der blev nu stillet store krav både til sparsommelighed og til fremsyn. I 1885 oprettedes 38 andelsmejerier, hvoraf 24 i Jylland, i 1886 kom 62, i 1887 133, og i 1888 kulminerede grundlæggelsen af andelsmejerier med 217. I 1889 startedes der 80. Helt til 1888 var Jylland langt foran i stiftelsestallet, men de andre områder begyndte dog at komme med og i 1888 stiftedes f. eks. 67 mejerier på Sjælland.¹

Også husdyrproduktionen steg, omend den i langt højere grad led under den omskiftelige markedssituation i udlandet. Også på husdyrområdet slog andelstanken igennem. I 1887 oprettedes i Gedved ved Horsens landets første andelssvineslagteri, og inden udgangen af 1889 var der stiftet 12 andelssvineslagterier.²

Landbrugets forskellige vanskeligheder fødte en agrarisk bevægelse. Dens umiddelbare årsag var Hørups kamp mod margarinen og for smørret, som bevægelsen gav fuld støtte. Særlig stærk var retningen på den bjørnbakske Århusegn, hvor den tidligere studentersamfundspolitiker Vilhelm Lassen, der nu redigerede Aarhus Amtstidende, var en af lederne. En anden fremtrædende agrarpolitiker var folketingsmand Jens Busk, den bekendte jyske hørupper.

BRUGSFØRENINGERNE I PROVISORIEPOLITIKKEN

A. Brugsforeningsbevægelsens vækst og udbredelse.

Den vækst i antallet af brugsforeningsstiftelser, som tabel V (p. 152) har ladet begynde i 1883, men som muligvis kan være begyndt allerede i sidste del af det foregående år, fortsattes og stabiliseredes i tiden 1885–89. Fordelingen ændrede sig imidlertid ved, at Jylland nu

kom op på siden af Sjælland. For Jyllands vedkommende begyndte væksten med 1886, da der efter tabel V stiftedes 17 brugsforeninger i Jylland mod 12 på Sjælland, og denne jyske overvægt holdt sig og øgedes. Endnu i 1888 lader tabel V Sjælland ligge foran Jylland med ialt 142 brugsforeninger mod 125, men i 1889 er Jylland kommet op på 150 foreninger mod 148 sjællandske. At disse tal kun har retningsgivende værdi er allerede påpeget i kritikken af tabel V.¹

B. Venstres agitation.

Det er denne vækst, som H. Hertel, som tidligere nævnt, på grundlag af en misledende statistisk oversigt har anset for påbegyndt i 1885, hvorefter han har sat den ind i tidens sammenhæng: »Det voksende økonomiske tryk, som landbostanden led under, bidrog hertil, men også de politiske forhold gjorde deres indflydelse gældende. Efter udtalelser af flere af de mænd, som står bevægelsen nær, gav den politiske stilling efter provisoriet af 1. april 1885 stødet til oprettelsen af mange nye foreninger. Hidtil havde den sindige landboer vel beklaget, men respekteret, at købmændene oftest på valgdagen var at finde på hans modstanderes side, thi han anerkendte ethvert politisk partis ret til at være. Efter provisoriets udstedelse kom imidlertid de politiske lidenskaber på kogepunktet, og kampen blev delvis ført over på det politiske område. Når købmændene sluttede sig til en politik, som efter mange landboeres anskuelse nu gik udenfor grundlovens rammer, ræsonnerede disse, at fremtidig ville de ikke lægge deres penge i købmandsboden og derved økonomisk støtte folk, som de betragtede som de skarpeste politiske modstandere; de vendte sig derfor fra de handlendes butikker til brugsforeningerne, de alt bestående foreninger forøgede deres medlemstal, og nye foreninger blev oprettede i mængde.«¹

En opfattelse meget lig Hertels har P. Munch, der i afsnittet »Finansprovisorium og kamppolitik 1885–86« i Schultz Danmarks-historie² beskriver folkestemningen efter provisoriet 1. april og omtaler dannelsen af riffelforeninger og skattenægtelserne: »Brugsforeninger stiftedes i stort tal; med højrekøbmændene ville man ikke handle. Pingel gav parolen: »Ve dig Slagelse, som vover ved pøbelagtigheder at jage landboerne ud, når de komme for at holde møde! Vogt dig Sorø ved den lille sø, bær ikke hovedet altfor højt. I næst-

vedere, det kunne være, at Eders tårer kunne komme til at flyde i Susåen.«

Andreas Fynning redegjorde i 1946 i »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896–1946«³ for årsagerne til opsvinget i 1880'erne, som Fynning er ganske klar over starter i 1883. Fynning anfører de tænkelige økonomiske årsager, men nævner så endnu en drivkraft: »Provisorierne, de ubevilgede finansloves år, hvor striden om militærudgifterne stod så skarpt mellem Højre og Venstre, en strid der igen nogenlunde fulgte den gamle skillelinie mellem land og by, landbrug kontra handel.« Når de økonomiske årsager, skriver Fynning »virkede i retning af at anbefale brugsforeningstanken, ja så kunne den politiske lidenskab mangan gang blive den dråbe, der fik bægeret til at flyde kraftigt over, så man fik taget en hurtig og fast beslutning om en brugsforenings oprettelse. Om denne politiske lidenskabs eksistens taler mange beretninger fra datiden deres meget tydelige sprog.« Den sidste vending har Hertel som forudsætning. Det problem, som opstår ved, at Hertels datering af opsvinget må flyttes fra 1885 til 1883, altså før provisoriet, synes for Fynning kun at være et skinproblem: »Man kan måske strides om, hvorvidt det var økonomi eller politik, der havde hovedæren for andelsbevægelsen – og her brugsforeningsbevægelsens kolossale sejr i det danske landbrug. Spørgsmålet er i og for sig meget interessant, men næppe af dem, der kan besvares afgørende.

Thi de enkelte årsager virkede nu en gang ikke hver for sig, men samtidig. Det er netop samtidigheden og samfaldet af disse to eller tre årsager, der i firserne og halvfemserne har drevet en hel landbefolkning til en betydelig hurtigere reaktion, end man under mindre ualmindelige omstændigheder ville have troet muligt.« Såvidt Fynning.

I det efterfølgende skal de eventuelle politiske virkninger af provisoriepolitikken på brugsforeningsspørgsmålet søges belyst.

Med provisoriet 1. april 1885 fulgte en opblussen af den økonomiske krigspropaganda. Selve krigen blev erklæret på Ringstedegnen den 16. april 1885, da venstrebladet »Folketidende« i Ringsted meddelte, at der fra flere egne af landet – der nævntes ikke hvilke – forberedtes fællesoptræden af venstre-landbostanden overfor byhøjre for at tvinge Højre til at opgive den fanatiske forfølgelse af mindretallet i byerne, der var sat i gang over hele landet ifølge ordre fra Højres hovedkvarter.⁴ Henvisningen til forfølgelsen fra

højreside er naturligvis kun at forstå som en anvendelig begrundelse for en offensiv fra venstreside. Knap en uge efter fortsatte bladet med en trussel om, at bønderne ville erklære højresindede købstæder i blokade. »Bevægelsen er endnu kun en spire, men således går det jo med alle bevægelser. Den vil om kortere eller længere tid få fart.« Bønderne vil snart finde meningsfæller, der kan gøre samme nytte som købstadskøbmænd og købstadshåndværkere, fortsætter Folketidende, der altså truer med, at disse erstatninger kan findes på landet. I betragtning af disse udsigter vil det være klogt, hvis det anti-estrupske Højre i købstæderne dannede en liberal vælgerforening, så de ikke blev forstødt af landet.⁵ To dage efter dukker da også en påstået indsendt artikel under mærket »En gammel højremand« op i spalterne. Den »gamle højremand« ønsker at løsrive Sorø og Ringsted – de to byer i bladområdet – fra det estrupske Højre ved at oprette liberale vælgerforeninger, hvorved yderligere stagnation for de to byer kunne hindres og fremgang eventuelt vindes. Det var nemlig uundgåeligt, at bønderne over hele landet inden kortere eller længere tid ville udelukke al samkvem med estrupperne og i stedet alene handle hos liberale og venstremænd. Etablerede anti-provisoriske højremænd sig åbent som liberale højremænd, ville de kunne få større indflydelse end deres tal egentlig berettigede dem til, fordi de var mere energiske end bønderne, der i så lang tid havde vist stor karaktersvaghed.⁶ Tre dage efter svarer et indsendt læserbrev ham, at »de, der ikke har mod til at vedkende sig, at de ikke er estrupper, må tage skade for hjemgæld, det er deres egen fejl,« fordi estruppernes forfølgelse af liberale højremænd og venstremænd tvinger ærekære bønder til at forsvare deres meningsfæller.⁷

Samme dag meddelte bladet redaktionelt, at bevægelsen havde bl. a. Jens Busks interesse, og at der overvejedes to muligheder, enten at bønderne skulle skaffe sig de forsyninger, de normalt hentede i købstæderne »gennem forbrugsforeninger og deslige« eller – hvad der de fleste steder mest taltes om – at indkalde en skare oppositionelle håndværkere, handlende o.s.v. og alene yde dem søgning.⁸

Et par uger efter, den 10. maj, samlede et antal mennesker, som Folketidende anslår til ca. 500, til møde i Ringsted. Her forelagde Folketidendes redaktør, R. P. Jensen, et manifest, forfattet af »Venstres politiske udvalg i kredsen« om den fremgangsmåde, der skulle anvendes overfor provisoristerne i Ringsted. Alle venstremænd,

der underskrev dette dokument, forpligtede sig til for fremtiden »ikke at have noget med Estrups tilhængere at gøre i handel og vandek«. Forsamlingen vedtog dette manifest, og en eller to mand i hvert sogn udpegedes til at skaffe underskrifter. Manifestet skulle senere offentliggøres i Folketidende.

Referatet har en slutning, der er af særlig interesse for nærværende undersøgelse: »For at skaffe egnen de nødvendige varer, vil der i den nærmeste tid blive oprettet en mængde forbrugsforeninger, og man agter at indbyde folketingsmand Hansen (Ølstykke) til at holde et foredrag, hvori han giver en sagkyndig vejledning i oprettelse af sådanne.«⁹

Det er indlysende, at de her refererede indlæg først og fremmest er kilde til, hvilken politik der ønskedes ført af kredse med indflydelse på Folketidendes redaktion. Om de citerede indlæg fra »liberale« er ægte eller falske, lader sig ikke afgøre. Men at den, der var ansvarlig for offentliggørelsen af dem, derved tilkendegav et politisk mål, er en selvfølge. Og målet for aktionen er tydeligt nok at true Højres indre opposition til at træde offentligt frem og derved eventuelt opløse Estrups styrke indefra. Midlet var altså boykotning af næringsdrivende, der ikke kendtes som anti-estruppianiske, d.v.s. liberale højremænd eller venstremænd, og skulle truslen effektueres, var der to muligheder, enten at formå næringsdrivende af den ønskede retning til at nedsætte sig i byen eller at oprette brugsforeninger til erstatning af de ministerielle højremænds privathandel. Det er bemærkelsesværdigt, at tanken om anvendelsen af brugsforeningerne først dukker op den 27. april, og da som den sekundære mulighed. Ved mødet den 10. maj er det derimod blevet det anerkendte middel.

Til forståelse af denne taktiske ændring tjener et indlæg i Roskilde Dagblad den 29. 4. 1885. Indsenderen skildrer, hvordan regeringens magt hviler på købstædernes stemmer, og hvordan regeringen ville falde, hvis købstæderne slog om. Om de ville dette, afhænger af, om landbefolkningen vil bruge sin magt og lægge pres på købstæderne. Ligesom folket er blevet drevet til at sætte Højre ud af alle ledende stillinger i foreninger o.s.v., vil folket nu føre også denne kamp til ende. Midlerne er: »1. hver en øre bort vi ejer, som står i Højres pengeinstitut. 2 Kun handel med vore meningsfæller, og hvor disse ikke findes, oprettelse af brugsforeninger«.¹⁰ For denne indsender var der altså ikke tale om et valg mellem at ind-

kalde meningsfæller eller at etablere brugsforeninger. Fandtes der ikke venstremænd blandt de handlende – og venstresynspunkter var jo sjældne blandt handelsstanden – skulle der oprettes brugsforeninger.¹¹

Denne artikel var skrevet og signeret af formanden for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, Hans Dønnergaard, der herved så at sige gav anvendelsen af brugsforeningerne i kampen bevægelsens blå stempel, uden at bevægelsen iøvrigt ses at være spurgt. Dønnergaard var også den ene af de tre venstrerigsdagsmænd, som den 9. maj mødtes i Roskilde for at drøfte de forholdsregler, der kunne træffes i kampen mod provisoriet, hvor man bl. a. har drøftet muligheden af at oprette en brugsforening i selve Roskilde, uden at diskussionen dog førte til noget forsøg herpå. De to andre var Holstein-Ledreborg og den bergianske landstingsmand, gårdejer Niels Hansen, Gundsøllille.¹²

Når brugsforeningerne bliver det på Ringstedmødet anerkendte middel, må man derfor se Dønnergaards indflydelse som årsag. Man kan undre sig over, at en så væsentlig ændring i taktikken kan ske uden at sætte sig større spor i diskussionen. Forklaringen herpå kan ses i den kendsgerning, at det manifest, som ifølge Ringstedmødets bestemmelse skulle offentliggøres i Folketidende, aldrig blev trykt der og heller ikke andre eftersøgte steder. I slutningen af maj pointerer mærket »En liberal borger«, – givetvis med bladets tilslutning – at en boykot næppe vil føre til det mål, som han har forstået, er Venstres, nemlig oprettelsen af et liberalt parti i købstæderne. Tværtimod vil en sådan aktion for lange tider umuliggøre liberale bevægelser. Denne henvendelse har været tænkt som et forsøg på pacificering af de landboer, der fra Venstres side var ført sammen på Ringstedmødet for at markere truslen mod højreborgerne. Pacificeringen synes at være lykkedes. Der høres ikke om boykot eller lignende i Ringsted og Sorø, ej heller om brugsforeninger, der kan have haft nogen politisk baggrund. Men aktionens mål, oprettelsen af en liberal forening, gennemførtes. 14 mand udsendte via Folketidende en indbydelse hertil, og i begyndelsen af juni blev den dannet.¹³

Det kan ikke heraf sluttes, at alene truslen var nok. *Kun* truslen var anvendelig, forsåvidt formålet var at splitte Højre i en estruppianisk og en anti-estruppianisk fløj. En boykot havde tværtimod tvunget de to fløje sammen og altså kun været brugbar, hvis den som hensigt havde en udsultning af Højre. Sådanne tanker nærmedes på

denne tid af i hvert fald Victorinus Pingel, som den 10. maj i Fuglebjerg i en temperamentsfuld tale erklærede, at landet kunne undvære købstæderne og klare sig med de venstresindede købmænd, der findes på landet. »Der er nu kamp og den må føres ind på alle områder . . . Umuligt var det jo ikke, at det stakkels lille Sorø kunne kommet til at klæde sig i sæk og aske eller at Næstved løfter hovedet så højt, at tårerne kommer til at flyde i Susåen . . .«¹⁴ Denne bemærkning, der som nævnt anvendes i P. Munchs argumentation, omtaler altså slet ikke brugsforeningerne.

Partilederne tog afstand. Allerede den 5. maj udtalte Bergs organ, Morgenbladet, sig om boykotspørgsmålet. Overfor den »erklærede, jubilerende provisorisme« er der ikke blødsødne følelser, erklærer Morgenbladet. Venstremænd skylder deres politiske og borgerlige værdighed at blive fra sådanne mænds døre. Derimod er der hos Venstre på landet en »udbredt betænkelighed ved over en lav sko at erklære købstæderne i belejringstilstand.« Årsagen hertil er, at købstæderne er i en overgangstilstand. Visse steder findes venstreflertal af ældre dato, i så godt som alle andre er venstres stemmetal i sikker og ofte hurtig fremvækst, og i alle købstæder har der hos tidligere højremænd rejst sig liberale anskuelser. Derfor advarer Morgenbladet mod en gennemført økonomisk krig. Den vil »i almindelighed virke hæmmende på gennembruddet af frisindede anskuelser i købstæderne . . .«¹⁵ altså samme synspunkt som lå bag den gennem Folketidende i Ringsted med held førte aktion. Bergs blad i Roskilde »Roskilde Dagblad« skifter da også til Morgenbladets parole¹⁶ efter tidligere at have bragt Dønnergaards indlæg¹⁷ – og så sent som i september 1886 giver Berg udtryk for, at man skal støtte »vennerne i byen«, men at en almindelig økonomisk krig er af det onde.¹⁸

Det taktiske synspunkt, som her gaves udtryk for, indeholdt en god portion sund fornuft. Hørup sluttede sig også til det. Midt i juni erklærede Politiken sig for modstander af økonomisk krig, ligegyldig fra hvilken side, den blev ført. Under iøvrigt lige vilkår var det naturligt, at man søgte til en mand »med hvem man i det hele har sympati, og hvor man ikke tror om hinanden alt det onde, som nutildags tros om politiske modstandere . . .« Men det er noget andet end den gennemførte nægten af forretningsamkvem med anderledes tænkende. Dette kampmiddel forkaster Politiken, dels af moralske årsager, dels af taktiske. Den taktiske er: »Det gør

ingen nytte, fordi hvad der vindes på en led, tabes på en anden;«¹⁹ Hørups organ er altså endnu mere moderat end Bergs.

Denne moderation fandtes ikke hos i hvert fald én i denne sammenhæng betydningsfuld politiker, der ellers stod Hørup og Politiken nær, folketingsmand Hans Dønnergaard. Allerede da han i slutningen af april opfordrede til økonomisk krig og anvendelse af brugsforeninger dertil, hvis der ikke fandtes venstremænd blandt byernes handlende, havde hans synspunkt været et andet end det Hørup senere gav udtryk for. Da Dønnergaard samme år holdt grundlovstale i Herthadalen ved Roskilde, sagde han om købstæderne: »Hvorledes har vi handlet mod dem? Vi har handlet med dem, vi har sat vore penge i deres institutter og banker, for at de senere kunne anvende dem imod os. Dette må have en ende.«²⁰ Her skelnes ikke imellem købstædernes indbyggere. I oktober 1885 siger han i Ellede ved Kalundborg: »Drag Deres kapitaler ind under Venstres rådighed, der bliver brug for dem, når herregårdene op-siger deres penge. Støt de frisindede borgere i byerne, men sæt de folk fallit, der støtter vore fjender. Vi har igennem brugsforeningerne midlet til at ødelægge den handelsstand, der ikke er i forståelse med tiden. Ingen fred før kampen er vundet.«²¹ Da han ikke kunne tænkes at kalde højreborgere frisindede, selvom de måtte være liberale, skærer han altså Højre over én kam og anbefaler den brugsforeningsbevægelse, hvis formand han er, til dette formål. Hans fjendtlige forhold til den liberale bevægelse, som Bergs og Hørups taktik tildelte en rolle, kom tydeligst frem ved et møde om brugsforeningssagen, som den 22. februar 1886 arrangeredes i Flakkebjerg ved Slagelse. Fra denne by var en åbenbart liberal købmand Schack Schou til stede. Dønnergaard sagde, at de to grupper, hvis vilkår brugsforeningerne ville forbedre, den fattige jordbruger og den arbejdende klasse, ikke havde råd til at holde en overflødig mellemhandlerstand i live, hvortil kom, at denne stand var det sidste lag af det menige folk, som halsstarrigt havde kastet sig i vejen for en politisk udvikling, der muliggør en forbedring af landboernes kår. At redde den fattige husmand og indsidder, der gennem et helt liv har fulgt Venstres politik, fra fattigvæsenet, var en større opgave end at handle hos en købmand, der havde været liberal fra sildig mid-aften til høns fløj op.²²

Dønnergaards agitation fulgte dette spor helt ind i september 1886, da han opfordrede til ubønhørlig krig mod byerne.²³ Men kun

ét sted og én gang træffes i tidens skriftlige efterladenskaber denne agitation gentaget af andre, i juli 1885, da en forsamling i Vindblæs sydøst for Løgstør valgte bestyrelse til den demokratiske fond og ved denne lejlighed vedtog en resolution mod handelsforbindelse med provisoristerne. Bøndernes søgning skulle gå til meningsfæller – der skelnes ikke mellem estrupske og anti-estrupske højremænd – og fandtes der ikke sådanne meningsfæller, måtte man sørge for at få sådanne til at nedsætte sig for at oprette brugsforeninger.²⁴ Om dette skete, vides ikke.

I det foregående har vi vist den holdning, som to af de tre folketingsmænd i fællesforeningens bestyrelse tog til spørgsmålet om bøndernes handel med byerne under den økonomiske krig. Også den tredie, Hansen-Ølstykke, har ytret sig i en artikel i sommeren 1885,²⁵ hvor han som årsag til brugsforeningsbevægelsens øgede vækst først omtaler »den almindelige vakte forståelse af den gensidige fordel og støtte, som en tæt sammenslutning yder på det økonomiske som på alle andre områder.« Hansen-Ølstykke fortsætter: »Men hele vor politiske stilling siden provisoriet af 1. april har ikke mindre fremskyndet nye foreningers oprettelse. Den sindige landboer fandt sig i, at købmanden så ned på ham og næsten altid på valgdagen stod på hans modstanderes side; thi man anerkendte ethvert politisk partis ret til at være, når det kun holdt sig indenfor lovens grænser. Men når købmanden jubler ved en politik, der ikke tager i betænkning at gå udenfor loven, når den ikke kan komme frem med loven; der ringeagter folkets dyrebareste og umistelige rettigheder: valgretten og skattebevillingsretten, og øjensynlig tilsigter folkets umyndiggørelse, da er det forståeligt, at landboen siger: stop, nu vil vi ikke længere give de mænd vore penge, der politisk er vore værste fjender. Vi kan beklage, at det mange steder er kommet så vidt, men vi kan ikke undre os. Det er vor overbevisning, at købmanden har sig selv at takke, hvis landmanden ikke søger hans butik. Havde han stillet sig side om side med landboen i kamp for og værn om vor grundlovsmæssige ret, da havde hans stilling været en anden. Men hvilke end årsagerne er til de mange nye brugsforeningers oprettelse, så hilser vi deres fremkomst med glæde . . .«

Udtalelsen er, tiden taget i betragtning og især sammenlignet med Dønnergaards holdning, moderat, anbefaler ikke åbent brugsforeningsoprettelser af politiske grunde, men nøjes med ikke at undre sig. De købmænd, han omtaler, er dem, der »politisk er vore værste fjender

der« og som ikke har taget samme parti som Venstre i spørgsmålet om og som ikke har taget samme parti som venstre i spørgsmålet om vor »grundlovmæssige ret«, d.v.s. de estrupske købmænd i modsætning til de liberale. Den generelle økonomiske krig mod købstæderne og højremænd i almindelighed og brugsforeningernes eventuelle anvendelse deri er altså Hansen-Ølstykke imod, og selv med hensyn til krigen mod estrupperne, kan man ikke nå højere end til forståelse.

Hansen-Ølstykkes artikel er efter sit indhold et indlæg i propagandakampen for at fremtvinge liberale udbryderbevægelser fra Højre. Den fremkom i Tilskuerens juli-nummer og omtales så tidligt som 2. august.²⁶ Den må da være skrevet senest i juni, hvilket – sammen med dens propagandahensigt – må tages i betragtning ved vurderingen af dens påstand om at »vor politiske stilling siden provisoriet af 1. april har ikke mindre fremskyndet nye foreningers oprettelse.« Der kan ikke på tre måneder være oprettet mange foreninger, hvortil initiativet er taget efter 1. april, fordi ordningen af finansiering, lokaleforhold og forholdet til myndighederne var en ret tidskrævende affære. Og endelig er vi så heldige at kunne placere Hansen-Ølstykke i en samtidig sammenhæng, idet det var ham og ikke fællesforeningens formand, Dønnergaard, som blev inviteret til at tale i forbindelse med Ringsted-kampagnen, der startede den økonomiske krig, og hvis formål var ved truslen om, men netop ikke ved oprettelsen af brugsforeninger, at få en liberal forening startet. Man inviterede ikke Dønnergaard, som gik ind for faktiske oprettelser, også i sådanne tilfælde, men Hansen-Ølstykke, fordi man anså hans synspunkter for at falde sammen med aktionens ide. Det må derfor sluttes, at Hansen-Ølstykkes artikel ikke er kilde til oprettelsen af brugsforeninger, men til den agitation, som udnyttede brugsforeningernes eksistens uden at planlægge deres anvendelse.

Ved en sammenligning mellem Hansen-Ølstykkes artikel og brugsforeningshistorikers opfattelse af bevægelsens stilling i provisorietiden, er dette forhold så meget vigtigere, som artiklen er forlæg for H. Hertels skildring fra 1917, hvorpå fremstillinger af emnet sædvanligvis bygger. Der er ikke alene lighed mellem Hansen-Ølstykkes og Hertels udlægning, men simpel verbal overensstemmelse. Hertels opfattelse beror da på to ting: Han har fejlopfattet de statistiske oplysninger, der forelå for ham, og han har undladt at anvende fornøden kritik på Hansen-Ølstykkes artikel, men kombineret dens for-

modede oplysning med den misforståede statistik. Hertel har ikke haft andre kilder til sin vurdering af brugsforeningsvækstens forbindelse med provisoriepolitikken, og den er derfor ugyldig, hvilket også gælder, hvad der bygges på ham.

Propagandakrigen om landbohandelen med byerne holder inde umiddelbart efter landstingsvalget i september 1886,²⁷ da den virklingsløse kamppolitik efterfølges af forhandlingspolitikken. Den første, som erklærede brugsforeningerne neutrale, var Hansen-Ølstykke. I december udtalte han, at foreningerne ikke var oprettet for at skade nogen og fortsatte: »Det er en stor fejltagelse, når der tales om politiske brugsforeninger. Foreningerne er et neutralt gebet, hvor både Højre og Venstre virker sammen . . .«²⁸

C. Den »politiske« brugsforening.

Undersøger vi de forskellige påstande om politiske brugsforeninger, hvormed i denne forbindelse menes foreninger, der er oprettede som led i Venstres kamp imod Højre, er det iøjnefaldende, at der fra Venstres side sjældent tales om sådanne. I den her behandlede periode kendes kun tre eksempler.

Midt i juni 1885 bragte Roskilde Dagblad under overskriften »Er Roskilde borgere provisorister eller grundlovsvener?« en artikel, hvori det bl. a. hed: »Roskilde borgere ved nemlig af erfaring lige så sikkert, at landet kan undvære byen, som at byen ikke kan undvære landet. Det står fast, at landboerne i de senere år mere og mere har trukket sig tilbage fra byen. Denne bevægelse, der er skreden langsomt men sikkert frem, har som følge af de sidste tiders politiske begivenheder taget en så rivende fart, at den ligefrem er blevet truende for byens eksistens. Hvor man vender øjet hen i byens nærmere eller fjernere omegn, ser man forbrugsforeninger skyde frodigt i vejret. For hver dag, der går, rykker det tidspunkt nærmere, hvor byernes handlende og håndværkere er ruinerede i bund og grund . . .« Resten af artiklen drejer sig om, hvor let det vil være for »I gode grundlovstro højremænd«, at »istemme med os andre: Ned med Estrup!«¹ Der er altså ikke tale om en beskrivelse af den faktiske situation. Artiklen er ligesom agitationen i Ringsted en trussel om, hvad der vil ske, hvis de liberale højremænd ikke skiller sig ud fra

de estrupianske, ligesom den anden oplysning fra venstreside om faktisk foretagne brugsforeningsgrundlæggelser, Hansen-Ølstykkets ovenfor behandlede artikel.

Endelig har vi et eksempel fra september 1886, da denne form for økonomisk krig sang på sidste vers. Efter valgmandsvalgene meddelte Østsjællands Folkeblad nogle af de overvejelser over nederlagets årsager og den fremtidige modvirkning af disse, som Venstre på Fakse-egnen på et møde havde gjort sig. En af de ting, der kunne gøres, var en indsats for arbejderne: »Under de vanskelige forhold for arbejderne mente man, det kunne blive nødvendigt i videre udstrækning at støtte dem, for at de ikke af nød og trang skulle drives over i modstandernes lejr. Det vedtoges derfor til den kommende vinter ved indsamling af penge og levnedsmidler at gøre det mest mulige for at hjælpe arbejderne, når de kom i trang. Som et middel til at hjælpe småfolk til en lidt mere selvstændig stilling og forbedre deres stilling anbefalede man at oprette en forbrugsforening. Tanken var ikke ny, den havde længe været til forhandling bl. a. også i arbejderforeningen, men nu da så mange var samlede, fandtes lejligheden god til at tage en endelig bestemmelse. Det vedtoges da at danne forbrugsforeningen snarest. Til at forberede sagen nedsattes et udvalg. Der tegnedes samme aften aktier for et større beløb. Udvalget har forøvrigt senere holdt et møde og forbrugsforeningen vil efter udfaldet af udvalgets forhandlinger snarest blive oprettet, da de fornødne penge med lethed kan skaffes, og man har sikret sig hensigtsmæssig plads til bygning o.s.v.«² Foreningen blev faktisk oprettet.³

Efter den kampagne mod brugsforeninger, der var ført, især i Køge Avis, har venstremændene måttet være klar over, at oprettelsen af en brugsforening på dette tidspunkt og med dette udgangspunkt af Højre ville blive opfattet som en hævn. Ved alligevel at tage skridtet har venstremændene anerkendt, at de virkelig ønskede at øve gengæld på denne måde. Samtidig har man utvivlsomt tænkt sig, at brugsforeningen kunne blive et af de midler, der skulle svække Højres mulighed for at øve valgtryk på befolkningens svagere grupper, og især har det agitationsmæssigt set været en fordel at kunne føre krig mod købmændene under sådanne slagord.

Dette er det eneste eksempel, der i Venstres agitation kan findes på, at man faktisk vedtager oprettelsen af en brugsforening af politiske grunde.

Vender vi os i stedet til højrepresen, træffes mange bemærkninger, der er holdt i så stor almindelighed, at det ikke lader sig kontrollere. Et enkelt tilfælde, fra Jyllandsposten, er dog så konkret udformet, at det lader sig undersøge. Det har sin oprindelse på Langeland, hvor venstrebladet Langelands Tidende den 31. juli 1886 bragte en annonce underskrevet af 15 navngivne mænd fra oplandet, der nu »da lejligheden byder sig« var trådt sammen for at danne en forbrugsforening med lokaler i Rudkøbing i »Hans Bjergs tidligere ejendom.« Der indbødes til møde om sagen.⁴ Højreavisen Ølandenes Dagblad nåede samme dag at kommentere annoncen: »Som eneste motiv til at stifte en sådan forening, anføres, at »lejligheden nu byder sig.« Det ville måske være mere korrekt, om i det mindste de fire af indbyderne, som er kautionisterne for den sidste prioritet i Hans Bjergs ejendom, havde skrevet, at de nu havde en lejlighed at byde til en sådan forening, thi da deres prioritet overstiger bygningernes assurancesum, er det vel sandsynligt, at de ville komme i besiddelse af ejendommen, medmindre det er meningen, at forbrugsforeningen skal købe den, hvad de fire herrer vel næppe kunne have noget imod. Om en sådan forbrugsforening ville blive til fordel for andre, er imidlertid sikkert et spørgsmål.«⁵ Et par dage senere meddeler samme blad – Langelands Tidende omtaler slet ikke sagen, bortset fra den nævnte annonce – at projektet ikke havde gode udsigter: »Forbrugsforeningen i Rudkøbing synes næppe at ville komme i stand. På det møde, der afholdtes i lørdags for at fremme sagen, var stemningen ingenlunde udelt gunstig for den, og da til slut de, som ønskede at tegne sig for aktier, skulle blive tilbage i lokalet, var der kun fire mænd – de fire prioritetshavere i Hans Bjergs gård ? – som forblev; resten forsvandt. Af diskussionen på mødet finder vi kun anledning til at fremhæve, at amtsrådsmedlem Jens Larsen på en djærv og smuk måde hævdede den sandhed, at det var uberettiget at rejse en sådan bevægelse mod Rudkøbings købmænd, da erfaringen noksom har vist, at landmændene ingen grund har til at beklage sig over den behandling, de hidtil har fået.«⁶

Linien i det brugsforeningsfjendtlige højreblad var altså, at foreningen blot tjente til at skaffe fire bønder af med en byejeendom, der kunne komme til at koste dem penge. Politik har ikke været bragt på bane, heller ikke af den i referatet nævnte Jens Larsen, der holdt diskussionen på det økonomiske plan. Havde han gjort andet, skulle højrebladet nok have nævnt det.

Da meddelelsen bringes i Jyllandsposten, gives den imidlertid en helt anden tendens. Under rubrikken »Opgiven forbrugsforening« skriver bladet: »De langelandske venstremænd holdt ifølge »Ølandenes Dagblad« i lørdags et møde i Rudkøbing for at tale sammen om at åbne en økonomisk krig mod Rudkøbings købmænd ved hjælp af en forbrugsforening. Det viste sig imidlertid, at stemningen ingenlunde var gunstig for planen, og da sluttelig de skulle blive tilbage, der ville tegne de til forslaget realisation fornødne aktier, gik hele forsamlingen sin vej på fire mand nær. Under forhandlingen hævdede særlig amtsrådsmedlem Jens Larsen stærkt, at det var uberettiget at rejse en sådan bevægelse imod købmændene i Rudkøbing, da landmændene ingen grund havde til at beklage sig over den behandling, de havde fået hos dem.«⁷ Jyllandsposten udraderer altså de indslag, der støtter den oprindelige tendens, og indfører selv vendingen om den økonomiske krig, hvorved Jens Larsens bemærkninger kommer til at gå herpå, og endelig gøres han ved indføjelser af ordet »særlig« til en af flere, der har talt mod økonomisk krig.

Eksemplet fra Jyllandsposten indskærper nødvendigheden af at kende omstændighederne ved en forenings oprettelse, før dens politiske karakter fastslås. De øvrige meddelelser i højrepressen kan alle føres tilbage til Frederik Opffer og er resumerede i »Brugsforeningerne og købstæderne«, hvis oplysninger om forhold før provisoriet af 1. april 1885 allerede er nævnt. Her skal behandles oplysningerne efter denne dato. I forbindelse med påstanden om »ringe af politiske brugsforeninger om købstæderne« skriver han: ». . . i Vordingborgs nærmeste omegn findes 13 brugsforeninger, som alle på en undtagelse nær er dannede af politiske hensyn . . . Umiddelbart efter valgmandsvalget til landstinget i efteråret 1886 oprettedes en politisk brugsforening ved Faxe, fordi denne bys befolkning havde stemt med Højre. Det lokale venstreblad »Østsjælland Folkeblad« indeholdt varme opfordringer til at danne denne brugsforening . . . Forskellige anslag i politisk henseende er vel mislykkede hist og her, men købstadskrigen holdes jævnt hen gående over hele linien og ikke mindst i Jylland. De venstresindede brugsforeninger handler sædvanligvis ikke med højresindede forretningsmænd og har undertiden indsat denne bestemmelse i deres love. Et bestemt eksempel i denne henseende kan anføres fra Gl. Skanderborg Amt, nemlig Såby Brugsforening.

Til indsamlinger i agitatoriske øjemed er brugsforeningerne ikke

uefne. De bestod her deres prøve under den socialistiske smedeskruer i 1885. Som et godt eksempel i denne retning kan nævnes Sædder Brugsforening i Præstø amt.

At De samvirkende Brugsforeningers hovedkontor fører godt an i den politiske kamp kan bl. a. ses deraf, at der på valgdagen den 28. januar 1887 i hovedkontorets vinduer var opslået plakater, hvorpå der stod med store bogstaver: Stem på Hostrup.

I betragtning heraf er det den naturligste ting af verden, at Studentersamfundets pjese om brugsforeninger omtaler disse meget fordelagtigt og uden kritik, giver regler for deres oprettelse og opfordrer varmt til at stifte det størst mulige antal.

Hvad der dog slår hovedet på sømmet i den politiske brugsforeningsbevægelse er de udtalelser, som folketingsmand Dønnergaard i sin egenskab af formand for De samvirkende Brugsforeninger er fremkommet med ved forskellige lejligheder . . .«

Og Opffer citerer her forskellige udtalelser af Dønnergaard, som alle tidligere er behandlede.

Af Opffers påstande er oplysningen om brugsforeningen i Fakse bekræftet, omend den af Østsjællands Folkeblad udviste bistand er hans egen opfindelse. Det nævnte venstreblad indeholdt kun det tidligere citerede referat af begivenhedsforløbet.⁸ Meddelelsen om de 13 brugsforeninger omkring Vordingborg, hvoraf 12 er oprettede af politiske grunde, lader sig ikke verificere. Både det lokale venstreblad, der er en aflægger af Næstved Tidende, og højrebladet Vordingborg Avis, som er gennemgåede for årene 1885, 1886 og 1887, hvor Opffers skrift udkommer, er absolut blottet for oplysninger, der kan have sammenhæng med påstanden – herunder meddelelser om nye, lokale brugsforeninger i det hele taget – hvilket også gælder alle andre gennemgåede dagblade, Køge Avis medregnet. Meddelelsen findes kun i Opffers skrift og kan ikke have forbindelse med virkeligheden. I så fald havde dagspressen beskæftiget sig med den.

Oplysningen om brugsforeningernes anvendelse til »indsamlinger i agitatorisk øjemed« har som sand kerne kun det nævnte eksempel, Sædder Brugsforening.⁹ Generaliseringen er foretaget af Matzens Avisen¹⁰ og derfra overtaget af Opffer. Hans generelle påstande om at »venstresindede brugsforeninger handler sædvanligvis ikke med højresindede forretningsmænd og have undertiden indsat denne bestemmelse i deres love« har næppe andet for Opffer kendt grundlag end det ene eksempel, han anfører, Såby brugsforening i Gl. Skan-

derborg amt. Påstanden om, at »købstadskrigen holdes jævnt hengående over hele linien og ikke mindst i Jylland« er så almindelig affattet, at den ikke kan besvares med andet, end at der ikke findes kildemateriale, der dækker påstanden, heller ikke i de aviser Opffer stod nær. Oplysningen om Studentersamfundets pjece¹¹ er forkert, forsåvidt henvises til dens indhold, der er i 60'ernes og 70'ernes ånd. Derimod er det klart, at den forbindelse der opstår ved, at Studentersamfundet udgiver en sådan pjece, og at brugsforeningerne sælger den,¹² er vidnesbyrd om gensidig forståelse. At fællesforeningens hovedkontor i vinduerne har bragt plakater, der agiterer for Hostrups valg, er sikkert rigtigt og vidner om hovedkontorets holdning i den politiske strid, men viser naturligvis ikke, hvad Opffer påstår »At De samvirkende Brugsforeningers hovedkontor fører godt an i den politiske kamp«, hvilken skal ses i forbindelse med hans hovedtese, nemlig at brugsforeningerne af Venstre anvendes som politisk kampmiddel, i den økonomiske krigs tjeneste imod de højresindede byers befolkning, forsåvidt som der ikke er sagt meget om de brugsforeninger, som hovedkontoret skulle føre an. For af eksempler på sådanne foreninger, hvis formål er krig mod byernes købmandsstand, har Opffer kun nævnt ét eksempel, der kan anses for dokumenteret, tilfældet fra Fakse-egnen.

D. Agitationen mod brugsforeningerne.

Højrepressen besvarede truslen om anvendelse af brugsforeningerne i politisk øjemed med en kampagne mod brugsforeningsbevægelsen. Det begyndte i Køge som et ekko af den første aktion efter provisoriet, der bragte brugsforeningerne ind i striden gennem Folketidende i Ringsted, hvor brugsforeningerne den 27. april nævntes som en subsidær mulighed i kampen for at tvinge de liberale højremænd til at skille sig ud fra estrupperne. Frederik Opffer gjorde da opmærksom på, at købmændene havde mange udestående fordringer hos venstremændene, som de ville være fornøjede med at få indløst. Om brugen af brugsforeningerne noterede han sig, at deres anvendelse kom i anden række som en simpel følge af, at de i almindelighed kun var indrettede på »at fodre udsælger og regnskabsfører samt at være smugkro for egnens tjenestefolk og arbejdere, mens medlemmerne må betale deres varer indtil 50 pct. dyrere end i køb-

staden . . . Underslæb og falske lodder er heller ikke ualmindelige i disse socialøkonomiske institutioner.«

Det politiske svar på truslen fra Ringsted havde imidlertid videre perspektiver end denne temperamentsfulde udøsen af skældsord. Opffer siger om truslerne: »Sådanne knips i lommen har selvfølgelig ikke meget at betyde, men dersom de har til følge, at den højtærede indenrigsminister administrativt foreskrev brugsforeningerne nogle skrappe fællesbestemmelser, så ville ganske sikkert både Venstre og Højre og ikke mindst købstæderne være godt tjent hermed . . .«¹ Et par uger efter skildrede han, hvordan Venstre foreslog at begynde en økonomisk krig ved hjælp af brugsforeninger, og beskrev hvordan en økonomisk krig kunne besvares af godsejere med opsigelse af kapitaler hos alle, der »stemte på venstrekandidaten, med at sætte dem ud af deres huse, der stemte på venstrekandidaten, med at overgive til prokuratoren enhver fordring, de har på venstremænd, der stemte på venstrekandidaten?«²

Den næste trusel fra højreside kom senere i maj, da Matzens »Avisen« omtalte mødet i Roskilde, hvor en eventuel oprettelse af en brugsforening var drøftet. Avisen skrev: »Vi tillader os i den anledning at udtale det sikre håb, at alle godsejere og stiftelser i ti miles omkreds vil besvare dette skridt med øjeblikkelig opsigelse af hver eneste krone, der er udestående hos venstremænd. For hver højrekøbmand, som ruineres, skulle adskillige venstregårdmænd ryge af pinden, ellers vil Højre gå sin undergang i møde.«³ Det var Opffers repressalie-antydning, der her fik ønskets form. Sit forslag om sanktioner direkte overfor brugsforeningerne bragte ham frem i hovedstadspressen i en artikelserie i Nationaltidende fra slutningen af juli til slutningen af august.⁴ Temaet var det samme i alle artiklerne. Mange steder er købmændenes læbælte »pakfuldt« af brugsforeninger, mens der ikke findes nogen udenfor. Denne fremgangsmåde er organiseret af Venstre for at »indvirke på købstædernes hæderlige og grundlovstro indbygges politiske holdning.«⁵ »Men tiden er vel snart kommet, da et trylleord er i stand til at besværgede dønnergaardske slaveringe om købstæderne. Jeg har den grundfæstede overbevisning, at ministeriet af hensyn til småfolks sande tarv vil underkaste brugsforeningerne en skarp kontrol . . .«⁶ »Fler-tallet er smugkroer, politiske tvangsanstalter, skalkeskjul for en omgåen af loven eller slet administrerede købmandsforretninger, som er baserede på folks utålelige godtroenhed.« Smugkrotemaet fik

en politisk drejning. »D'hr. ledende brugsforenings-venstrematadorer ved nok i kraft af den gamle sætning »når brændevin går ind, så går fornuften ud«, at intet bedre end stærke drikkevarer formår at hidse og ægge en fanatiseret hob godtroende mennesker.«⁷ Men hvordan temaet end nuanceres, er konklusionen den samme. Ligesom regeringen kan anvende f. eks. sparekasseinspektører »kan den ansætte brugsforeningsinspektører, der i forening med politimester og landpoliti kunne føre kontrol med brugsforeningerne. Det er en selvfølge, at foreningernes handel med spiritus må bandlyses.«⁸ Han fortsatte kampagnen i sin egen avis, hvor han beskrev fællesforeningen således: »Venstre har nu samlet de politiske brugsforeninger over hele landet i en stor fællesforening med det formål at ødelægge købstæderne.« Han genfremsatte sit krav om statslig kontrol med brugsforeninger og forbud mod salg af spiritus i dem og sluttede med at udtrykke håbet om, at det forestående handelsmøde i København ville tage sagen op til diskussion.⁹ Sagen blev påny genstand for interesse i Matzens »Avisen«, hvor en indsender i oktober i en omtale af brugsforeningernes rolle i den økonomiske krig foreslog, at der pålagdes brugsforeningerne en »overordentlig skat eller meget stor afgift.«¹⁰ En måned senere gik en anden indsender så vidt som til at foreslå, at gendarmer og inspektører uventet skulle gå foreningerne efter i sømmene. »Forbyd de politiske og ulovlige brugsforeninger, de er nemlig så godt som alle kun et skalkeskjul for at ødelægge købstæderne . . .«¹¹ var indsenderens konklusion.

I det store og hele hvilede emnet politiske brugsforeninger i højrepressen, indtil Frederik Opffer igen tog det op i august 1886 i tre artikler om »Princippet Dønnergaard«¹², der mundede ud i en opfordring til »alt hvad der af Højre« var under fællesforeningen om at rive sig løs snarest. »Hr. D.s stadige, kære tanke er at ruinere købstæderne i almindelighed og handelsstanden i særdeleshed. Midlet hertil er brugsforeningernes politiske organisation, og under det flag kan Højre under ingen som helst form sejle.« Hertil kom: »Endvidere bør handelsforeningerne have deres opmærksomhed henvendt på de uegentlige brugsforeninger, som i modstrid med indenrigsministeriets sidste cirkulære ligger indenfor købstædernes sikkerhedsbælte. De må væk i sagens interesse, og hvor de lokale retsbetjente forsømmer deres pligt, må handelsforeningerne bringe sagen i erindring.«¹³ En måned senere gentog han i Nationaltidende kravet om en statslig kontrol. »Regeringen bør erindre, at den i kraft

af den sunde fornuft har en god støtte i købstæderne, og den bør tillige erindre, at den over for landet har en pligt til at hæmme de utilbørligheder og den tiltagende drikfældighed, der er en følge af det uheldige spor, hvori brugsforeningssagen nu er inde.«¹⁴

Højdepunktet i agitationen mod brugsforeningerne nåedes i Matzens »Avisen« i slutningen af november 1886. I en lederartikel spurgte Avisen: Hvad er en brugsforening? og svarede, at »for så vidt spørgsmålet gælder de brugsforeninger, som Venstre lægger i ringe om købstæderne . . . er det en politisk forening, der er oprettet af en høker, som er straffet så tit for ulovligt næringsbrug, at han ikke kunne fortsætte sin tidligere forretning, hvorfor han var nødt til at slå sig på politiken og lave et skærmbælt for sin utilbørlighed.« De er »asyl (d.v.s. en smugkro) for egnens tjenestefolk og landarbejdere . . .« og ved de sjællandske handelsforeningers delegeretmøde, såvel som på sidste værtshusholderdelegeretmøde blev det sagt, at de ikke kunne eksistere uden spiritus. »Endog under smedeskruen gjorde denne organisation sin virkning. Der flød mange penge i strejkekassen gennem brugsforeningerne ved indsamling. Overfor købstædernes politiske holdning kunne de muligvis skaffe Venstre en del indflydelse, men det kan regeringen og Højre ikke være tjent med. Der må derfor træffes ekstraordinære forholdsregler. Indenrigsministerens sidste cirkulære¹⁵ er ikke tilstrækkeligt. Hvad kan det hjælpe, at der trækkes en bestemt grænse mellem de egentlige og de uegentlige brugsforeninger indenfor købstædernes sikkerhedsbælte, når politimesteren alligevel af magelighedshensyn ser gennem fingrene med ulovlighederne? Hvad der vil gøre bedre virkning, er 1) et systematisk skarpt tilsyn med gendarmen under ledelse af særlige inspektører, 2) forbud imod al handel og uddeling af spirituosa i brugeforeninger, 3) forbud imod, at statens embedsmænd er udsælgere, regnskabsførere eller bestyrelsesmedlemmer i de uegentlige brugsforeninger. Og først og fremmest et bestemt forbud mod og streng straf for økonomisk krig i almindelighed og politiske brugsforeninger i særdeleshed.«¹⁶

Dette voldsomme angreb fra en regeringen nærtstående avis har i alt væsentligt Frederik Opffers produktion som forlæg.¹⁷

Fra højreaviser fortsattes den politisk betoned kamp mod brugsforeningerne længere, end Venstre fastholdt sin propaganda. Opffer fortsatte i sin avis til februar 1888¹⁸ og nåede i 1887 at udsende pjecen »Brugsforeningerne og købstæderne« med supplement i

1888. I Jyllandsposten og Nationaltidende findes spredte agitatoriske træk indtil december 1887,¹⁹ men intensiteten er sammenlignet med de to foregående år ringe.

Der foreligger vidnesbyrd om, at agitationen har gjort et vist indtryk i brugsforeningskredse. Overfor Opffers kampagne i august 1885 måtte Dønnergaard i Politiken berolige de skræmte med, at regeringen ikke ville kunne komme forbi højesteret, på hvis domme brugsforeningernes retsstilling i det væsentlige hvilede, og som ikke ville forlade disse domme, fordi man søgte at puste en politisk storm op imod foreningerne.²⁰

Avisens voldsomme angreb i november 1886 gjorde et stærkt indtryk. Det bevirkede, at syd- og østjællandske foreninger indkaldte til møde i Holme kro ved Olstrup station nordøst for Næstved. Omkring 60 delegerede mødte. Hørup og Dønnergaard var indbudte, men havde sendt afbud. Af politikere var venstremanden, folketingsmand, overretssagfører Theodor Leth og Hansen-Ølstykke til stede. Hansen-Ølstykke nægtede bestemt, at brugsforeningerne blev anvendt til økonomisk krig eller at de skulle være oprettede for at skade nogen. Han betonedede deres neutrale karakter, men røbede, at han følte sig ængstelig for, hvad der kunne ske, da han bemærkede, at man i den sidste tid havde mærket modstand fra en side, hvor man ikke før havde kendt det, nemlig regeringen, idet det nu var blevet vanskeligt at få de stempelbegunstigelser, man før så let fik tildelt. Mødet enedes om at nedsætte et udvalg, der skulle indsamle statistiske oplysninger, hvis der blev brug for dem overfor modstanderne.²¹

Undersøgelsen har vist, at udgangspunktet for den almindelige påstand om, at det store antal brugsforeninger, som opstår i provisorietiden foruden ud fra økonomiske motiver også er oprettede af politiske årsager, nemlig H. Hertels fremstilling, grunder sig på en tidsskriftsartikel fra juni 1885, skrevet af fællesforeningens næstformand, venstrefolketingsmanden Jørgen Hansen-Ølstykke. Det er vist, at denne artikel ikke er kilde til grundlæggelseshistorien, men derimod led i en agitation, som fra venstreside førtes for at presse antiministerielle højremænd til at skille sig ud fra den estrupske retning ved at oprette liberale foreninger. Et led i dette pres var truslen om at anlægge brugsforeninger, der kunne opsuge landboernes handel med byerne, men for så vidt truslen sigtede mod at fremvinge liberale foreninger, var den kun anvendelig som trussel, idet

faktiske oprettelser af foreninger i boykot-hensigt ville hindre opnåelsen af det politiske formål. Det ses da også, at de to mest betydningsfulde ledere, C. Berg og Viggo Hørup, hvoraf den sidste var bestyrelsesmedlem af fællesforeningen, vendte sig mod boykot-tanken, fordi den i stedet for at splitte ville samle Højre. Kun én politiker ses at være gået ind for tanken om økonomisk krig ved hjælp af brugsforeninger. Denne person var til gengæld fællesforeningens formand, folketingsmand Hans Dønnergaard, som ikke fandt grund til at tage hensyn til den liberale højreretning.

Anvendelsen af truslen om brugsforeningsdannelser i den politiske kamp gav højrejournalister, først og fremmest Frederik Opffer, anledning til overfor regeringen at påpege den politiske betydning, som købstæderne i den politiske kamp havde for ministeriet, hvorfor administrativt foreskrevne bestemmelser om skarp inspektion af brugsforeningerne ville være opportune. Anvendelsen af brugsforeningerne i propaganda mod provisoriet har altså skærpet modsætningen mellem brugsforeningerne og Højre. Mens brugsforeningerne hele tiden har haft købstædernes handelsstand og dermed en betydningsfuld del af byernes højrekredse imod sig, er der nu lagt op til et fjendtligt forhold mellem brugsforeningerne og regeringen, hvis chef tidligere ud fra godsejersynspunkter, der opfattede brugsforeningerne som nyttige sociale foranstaltninger, havde afværget købstædernes angreb på brugsforeningernes næringsretlige særstilling.

Om truslen om brugsforeningsdannelser faktisk har ført til oprettelse af brugsforeninger er et andet problem. Der er i denne periode kun fundet én brugsforening, som er oprettet i politisk øjemed, og der kendes kun én ledende brugsforeningsmand, Dønnergaard, som har ment truslen bogstaveligt. At agitationen skulle have fået dele af bevægelsen til så at sige løbe løbsk er imidlertid en tanke, som ikke på forhånd kan afvises. Sammenlignes agitationen med den tidsmæssige og geografiske fordeling af de kendte stiftelsestal er det imidlertid påfaldende, at den store stigning kommer i Jylland, mens agitationen først og fremmest var sjællandsk, og at den fortsætter i forstærket form, efter at agitationen er ophørt i efteråret 1886. Den politiske propagandas anvendelse af brugsforeningstruslen kan derfor ikke tilskrives nogen væsentlig betydning for den faktiske oprettelse af brugsforeninger i provisorietiden. Hovedfaktoren må være den samme, som tidligere begyndte at øve sin virkning på Sjælland, landbrugskrisen og strukturomlægningen.

Det har været af meget stor betydning for samtidens opfattelse af brugsforeningsbevægelsen, at fællesforeningens formand Hans Dønnergaard, offentligt gik ind for oprettelse af brugsforeninger af politiske grunde, selvom det, som vist, ikke kan antages, at dette har sat sig væsentlige spor i dannelsen af foreninger. Det ville imidlertid være en misforståelse at antage, at Dønnergaard efter provisoriet betragtede brugsforeningerne som en politisk bevægelse. Han erklærede tværtimod som sin mening, at forbrugersammenslutningen ikke var af politisk karakter eller havde et sådant sigte, men var »et økonomisk, socialt og moralsk spørgsmål af den største betydning for hele samfundet.« Den moralske betydning lå i afskaffelsen af kreditsystemet, hvilket naturligvis også ville være en økonomisk reform af vidtgående omfang, hvis den vandt indpas i handelen som helhed. Socialt set var oprettelsen af brugsforeningerne et »stykke selvhjælpsarbejde, der gør det muligt for den fattige arbejder at nå et mål, han aldrig har drømt om. Han er blevet en mand med en lille sparekassebog, der står som en skærm mod øjeblikkelige uheld, han er medejer af varelageret, af bygningen, medbestemmende om hele driften . . .« Den økonomiske side af sagen havde en bestemt praktisk forudsætning: » . . . har anlægget af vort banenet måske ikke anden betydning end den, at vore landmænd og landarbejdere mere behageligt end før kan købe sig en 3. klasses billet til at køre på til nærmeste provinsby? Nej, banenettet har den betydning, at det skal hæve befolkningen i banens opland i økonomisk henseende. Men denne opgave vil fuldstændig forfejles, dersom vi ikke – ikke blot tillod, men – opmuntrede agerdyrkerne og arbejderne til på egen hånd såvidt muligt uden mellemhandlerne at sælge og købe deres varer direkte . . .«¹ Agerdyrkere kan være mange grupper. Hvem Dønnergaard tænker på fremgår foruden af hans tidligere meddelte synspunkter også af den førnævnte polemik, han i marts 1886 havde i Flakkebjerg ved Slagelse, hvor han sagde »at vi har større forpligtelser overfor den fattige husmand og indsidder, som igennem et langt liv har fulgt vor politik . . .« »Vi« er så tydeligt hans egen klasse, gårdmændene, hvilken gruppe skal oprette foreningerne til deres og husmands-landarbejderens gavn. I samme polemik sagde han: »Oprettelsen af brugsforeninger er en af vejene til at forbedre den arbejdende klasses, såvelsom den fattige jord-

brugers stilling. Disse to klasser har hverken råd eller tid til at holde en overflødig mellemhandlerstand til at leve i overflod, mens de selv lide nød. Hertil kommer, denne stand er det sidste lag af det menige folk, som halsstarrig har kastet sig i vejen for en politisk udvikling, der muliggør en forbedring af vore kår ad denne vej.«²

Dønnergaards anvendelse af »vore kår« fortæller, at han regner sig selv og altså gårdmændene med til de fattige jordbrugere, der sammen med arbejderne hører hjemme i brugsforeninger. Disses opgave er den moralsk, socialt og økonomisk vigtige at reformere mellemlandhandelen ved selv at overtage den. I tidens sammenhæng får dette nødvendigvis politiske konsekvenser, som Dønnergaard anser for en heldig bivirkning. Dønnergaard tillægger reformarbejdet så stor betydning, at brugsforeningerne bør stiftes under alle forhold. Det er derfor fra hans synspunkt ligeså glædeligt, hvis foranledningen er umiddelbart politisk, som hvis den er en påtrængende mangel på detailhandlere. Disse er i det hele taget af det onde. Det Dønnergaard nærtstående »Den danske Folkeven«, udgivet af Johan Ottosen og den J. N. C. Wistoft, der i 1866 sammen med Bjørnbak havde startet Aarhus Amtstidende, skrev i efteråret 1887 i en artikel om brugsforeninger, hvor det kom ind på det problem, der opstod ved, at visse mellemlandhandlere var af den rette anskuelse: »Er de end nok så meget venstremænd – mellemlandhandlere er de dog . . .« og derfor skulle de væk.³

Landboernes økonomiske liv skulle ordnes af landboerne selv.

I en omtale af landbrugskrisen skriver Dønnergaard: »... da satte danske landbrugere alt på ét kort: De forandrede deres driftsmåde, de sluttede sig sammen i foreninger, brugsforeninger, andelsmejerier, svineslagterier, kvægavlerforeninger o.s.v. Et glimrende vidnesbyrd om sammenhold og dygtighed, hvortil man næppe finder noget sidestykke hos nogen anden klasse hos noget andet folk.«⁴ Brugsforeningstanken blev for ham meget hurtigt et led i den andelstanke, der slog igennem i disse år i sammenhæng med strukturændringen.

Dønnergaard blev da også snart en kendt mand i andre landbo-sammenslutninger end brugsforeningsbevægelsen. I 1885 valgtes han til kontorbestyrer for Roskilde-kredsen i Den sjællandske Bondestands Sparekasse.⁵ Da dennes mangeårige formand, C. C. Alberti, i efteråret 1887 blev syg, vedtog et bestyrelsesmøde 8. og 9. november at foreslå en ekstraordinær generalforsamling at ændre lovene,

så der kunne vælges en suppleant til formanden, hvilken suppleant skulle være formandens søn, den 36-årige højesteretssagfører P. A. Alberti.⁶ Dette var efter formandens ønske, men blandt de sjællandske bønder har der været en del uro ved tanken om at skulle vælge en person, der almindelig ansås for højremand, til faktisk leder af en sparekasse, der netop nu var så uhyre vigtig for landbodemokratiet. Der rejstes da også en kraftig agitation mod Alberti og for en anden fremadstræbende mand, Hans Dønnergaard. Der var stort fremmøde på generalforsamlingen, hvor Dønnergaard-fløjen havde valgt at tage kampen op på spørgsmålet om, hvorvidt Alberti skulle optages som tillidsmand, hvilket var betingelsen for hans valg til suppleant, og hvortil der kræves 2/3 majoritet. De forlangte skriftlig afstemning, men kunne ikke gennemføre dette krav. Afstemningen gav derefter 197 stemmer for Albertis anerkendelse og 50 imod. Dermed var slaget tabt. Ved valget til suppleant stemte alle undtagen 8 for Alberti.⁷

Dette var første gang, Dønnergaard stodt sammen med P. A. Alberti. Anden gang var få uger senere.

I august 1887 havde Dønnergaard i en artikel i Politiken skarpt angrebet Den almindelige Brandkasse for Landbygninger, der var den eneste brandforsikring til dette formål på Sjælland. Ifølge Dønnergaard forlangte næsten alle långivere på Sjælland indført i skøder og obligationer, at bygningerne skulle holdes forsvarligt forsikrede i denne kasse. Eneste undtagelse var Den sjællandske Bondestands Sparekasse, som blot krævede en forsvarlig forsikring. Imidlertid havde repræsentantskabet i brandkassen nu berøvet fæsterne stemmeret og ovenikøbet sat præmien for mindre forsikringer op, så, som Dønnergaard formulerede det, »de små må betale for de store«, der til gengæld altid var herre over ledelsen. Denne udfordring kunne ikke tåles, skrev Dønnergaard, der udnyttede lejligheden til at foreslå, at de, der kunne, udmeldte sig og i stedet rettede opmærksomheden på »De mindre Landejendomsbesidderes Brandforsikring for Bygninger og andre faste Ejendele i Nørrejylland«, Geert Winthers gamle kasse, der nu lededes af Wistoft og hvori Jens Busk havde stor indflydelse.⁸ Justitsministeriet havde, oplyste Dønnergaard, allerede i 1877 tilkendegivet, at ejendomme i andre landsdele kunne assureres i kassen.⁹ Han havde tydeligt nok drøftet sagen med den jyske kasses ledere.

I efteråret 1887 holdt Dønnergaard og Jens Busk en række møder

på Sjælland, hvor de agiterede for indtræden i den jyske brandkasse.¹⁰ Den sjællandske Bondestands Sparekasse modtog i forbindelse hermed et andragende fra en debitor, der ønskede at flytte sin forsikring fra den almindelige til den jyske brandkasse, og dette bevilgedes af bestyrelsen den 5. december 1887 i et ekstraordinært bestyrelsesmøde, hvor man udtalte tilbøjelighed til med velvilje at se på lignende andragender. På det ordinære bestyrelsesmøde den 17. januar 1888 forelå der da også flere sådanne anmodninger.¹¹

I mellemtiden var en bombe blevet kastet.

11. december 1887 var Johan Ottosens og Wistofts »Den danske Folkeven« udkommet med en artikel om Den sjællandske Bondestands Sparekasse, skrevet af pseudonymet »En sjællænder«. Sjællænderen kritiserede skarpt valget af højesteretssagfører Alberti til suppleant, d.v.s. fungerende formand. Valget havde været den syge C. C. Albertis ønske, skrev sjællænderen, men det havde ikke været hans ønske, før sygdommen svækkede ham. Han ville ikke have drømt om at gøre en provisorist til leder af sparekassen, der var afgørende for Venstres økonomiske modstandskraft, »og hr. højesteretssagfører Alberti er udpræget provisorist . . .« Til dette politiske udfald føjedes et bemærkelsesværdigt angreb på P. A. Albertis personlige hæderlighed. »En sjællænder« gjorde opmærksom på, at en formand i sparekassen var praktisk talt ukontrolleret, hvilket intet havde gjort, da det drejede sig om C. C. Alberti. Men til den unge kunne man ikke have mere tillid end til andre mennesker, hvorfor den skarpe kontrol måtte indføres. Artiklens forfatter mindede om, dengang de sjællandske bønder tog aktier i en svovlsyrefabrik, fordi indbyderen »var en søn af den gamle hædersmand. Vi ved, hvordan det gik: slynglen, der var falden usædvanligt langt fra stammen, bedrog faderen og stak af med bøndernes penge til Amerika. Det var dyre lærepenge, bønderne her betalte, og dog synes de ikke at være blevne kloge af skaden . . .« Hvorefter »En sjællænder« skildrede valget af P. A. Alberti.

Sjællænderens angreb, der er den første kendte for offentligheden fremsatte antastelse af Albertis hæderlighed,¹² har vakt furor i sparekassens bestyrelse, der havde påtaget sig ansvaret for at foreslå og støtte hans valg. Hvem den sjællandske forfatter kunne være, har været årsag til megen spekulation. Bestyrelsen kom til det resultat, at enten var artiklen skrevet af Dønnergaard eller også havde han inspireret den. I bestyrelsesmødet 17. januar 1888 vedtog bestyrelsen

at afslå anmodninger om overflytning af forsikringer til den jyske brandkasse, fordi dennes leder, Wistoft, også var udgiver af »Den danske Folkeven«, der havde bragt angrebet, og vel især fordi sporene mentes at pege mod Dønnergaard, der også stod i spidsen for aktionen til fordel for den jyske brandkasse. P. A. Alberti udsendte et åbent brev til Dønnergaard, hvori han ikke refererede artiklens indhold, men nøjedes med at påstå, at den krænkede sparekassens mangeårige formand og opfordrede indskyderne til at trække penge ud af kassen. Han anmodede Dønnergaard om at fralægge sig det direkte såvel som det indirekte ansvar for artiklen og anvendte i denne forbindelse et ordvalg, der ikke skjulte, at Dønnergaard efter hans mening var bagmanden. Dønnergaard afviste brysk denne påstand,¹³ hvad han havde været nødt til, hvadenten den var sand eller ej.

Sparekassens bestyrelse blev ved sit, men man kunne ikke nøjes med at nægte overgang fra en af Højre domineret brandkasse til en venstrekasse. Der måtte sættes noget positivt i stedet. 11. februar forhandlede bestyrelsen og P. A. Alberti om oprettelsen af en brandkasse for østifterne.¹⁴ Alberti anmodede i en skrivelse til sparekassens tillidsmænd og andre mindre landejendomsbesiddere om tilslutning til den planlagte kasse og i tiden efter holdt han en række agitationsmøder for tanken. Han anvendte som sagligt argument, at da brandskaderne i Jylland var større end på øerne, kunne det bedst betale sig for øerne at have deres egen kasse.¹⁵ Dønnergaards og Jens Busks plan var uden chancer, når sparekassen gik imod, og i april 1888 måtte Dønnergaard endda på et offentligt møde kraftigt anbefale at træde ind i den nye kasse.¹⁶ 31. juli 1888 vedtog sparekassens generalforsamling det forslag til vedtægter, som fremsattes af P. A. Alberti, der også valgtes til formand.¹⁷

Dette var Dønnergaards andet sammenstød med Alberti. Tredie gang kom samme år. Dønnergaard var kommet ind i andelsmejeribevægelsen ved, at han i egenskab af sparekassens kontorbestyrer i Roskilde var blevet opsøgt af den bestyrelse, der var valgt til at oprette andelsmejeriet »Landmandslyst« i Dønnergaards hjemegn, Ousager ved Lejre. Bestyrelsen ville tale om optagelse af lån, og Dønnergaard, som på dette tidspunkt ikke var tilknyttet mejeribevægelsen, ydede de tjenester, han kunne. Da bestyrelsen inden begyndelsen af driften skulle på valg, blev Dønnergaard medlem af bestyrelsen og formand, vel fordi man ville udnytte hans indflydelse i det poli-

tiske og økonomiske liv til fordel for mejeriet. Han fik også overdraget afsætningen af smørret, hvilket han gjorde til almindelig tilfredshed.¹⁸

Herfra kom han ind i en virksomhed af videre omfang. 11. januar 1888 udsendte han sammen med amtsrådsmedlem, sognefoged Fr. Jensen, Tjustrup, en opfordring til andelsmejerierne om at slutte sig sammen om at eksportere smørret i stedet for at lade denne forretning og fortjenesten derved gå til de private smørgrosserere.¹⁹ 28. januar mødtes i Roskilde omkring 200 mennesker, der dannede en fællesforening, hvori 35 andelsmejerier straks indmeldte sig. Dønnergaard valgtes til formand for den foreløbige bestyrelse.²⁰ Ved generalforsamlingen i Den sjællandske Bondestands Sparekasse den 26. maj 1888 stillede P. A. Alberti imidlertid sparekassens tillidsmænd overfor et nyt forslag om at danne en smørekseportforening, tillidsmændene gav Alberti deres tilslutning, og 16. august 1888 kunne han udsende en rundskrivelse om sagen til mejerierne. En forening under navnet »Danmarks Landmænds Smør-Exportforening« dannedes og begyndte sin virksomhed i december 1888 med Alberti som formand. På generalforsamlingen 6. november 1888 var Dønnergaard på tale som næstformand, men Alberti fik en fuldmægtig fra sparekassen valgt i stedet. Dønnergaard blev så, foruden bestyrelsesmedlem, også smørsmager til et årligt honorar af 2.000 kr. At han opfattedes som Albertis modpol, fremgaar af, at det på første bestyrelsesmøde 16. november vedtoges, at formandens dispositioner skulle godkendes af Dønnergaard på foreningens vegne.²¹

Linien i det fjendskab, som utvivlsomt må være opstået mellem Dønnergaard og Alberti, er klar. Udfra den tanke, at venstrebønderne skulle styre landbodemokratiets økonomi – og vel ud fra personlig ærgerrighed – aspirerede Dønnergaard til stillingen som sparekassens leder, der takket være C. C. Albertis indflydelse går til P. A. Alberti. Forsøget på at beklikke P. A. Alberti – hvis hensigt har været at støtte Dønnergaard i en kommende kamp – fører til, at P. A. Alberti uskadelliggør ham i brandkassesagen og derefter søger det samme i smørekseportprojektet. I begge tilfælde er det Albertis stilling i sparekassen, der giver ham den indflydelse, som gør Dønnergaard til den lille. Dønnergaards politik såvel i sparekasse som brandkasse og smørekseportforening er den samme som i brugsfore-

ningerne: demokratiet – og i dette tilfælde landbodemokratiet – skal selv styre sine sager og overflødiggøre mellemed og fremmedelementer.

Dønnergaard var utvivlsomt på vej til en central plads i dansk politik og samfundsliv. Men han havde mægtige fjender, ikke alene en højesteretssagfører, om hvem man sagde, at han var provisorist, men en så betydelig venstreskikkelse som C. Berg – den mand som først havde bragt Dønnergaard frem i det politiske liv. Modsætningen mellem dem mærkes tidligst som en modsætning mellem Dønnergaard og Morgenbladet. Den første provokation kom fra Dønnergaard – i hvert fald hvad angår forholdet til brugsforeningsproblemerne – da han efter fællesforeningens generalforsamling i december 1885 ikke sendte Morgenbladet et normalt eksemplar af fællesreferatet, men hvad Morgenbladet omtalte som »et udklip af et andet blad.«²² Da en grosserer, Johan A. Neiendam, der i brugsforeningsoppositionskredse havde været på tale som grosserer for fællesforeningen²³ i marts 1886 startede et angreb på fælleskontoret, blev hans artikler optaget i Morgenbladet,²⁴ mens Dønnergaard blev nægtet adgang til at svare,²⁵ og derefter tog til genmæle i Politiken. I en af Dønnergaards svarartikler gik han så vidt, som til i antydningens form at påstå, at Morgenbladet og Neiendam havde fællesinteresser og omtalte avisen og grosserereren som »Fællesforeningen«, hvilket, som diskussionen formede sig, var en påstand om, at Morgenbladet eller den politiske gruppe, Morgenbladet repræsenterede, stod bag forsøgene på at etablere Neiendam som brugsforeningsgrosserer.²⁶ Da Morgenbladet skulle forsvare sig,²⁷ kunne det om påstanden om identiteten mellem det selv og Neiendam kun svare, at dette punkt var uden betydning, altså at Morgenbladet ikke havde lyst til at drøfte denne side af sagen. I stedet gik det angrebsvis til værks overfor Dønnergaard, der ikke burde »forveksle sig selv med de forbrugsforeninger, han leder, ligeså lidt som f. eks. hr. Estrup bør forveksle sig med det land, som han misregerer.« Brugsforeningerne, der under de senere års trykkende forhold havde vundet »udbredt og berettiget agtpågivenhed som et middel bl. a. til at spare unødige handelsomkostninger« burde ikke gøres til »boldgade enten for rivninger af personlig ærgærrighed og vinding eller for kommerciel misledelse. Der ville da igen lettelig ske en forveksling af personer med sagen, og under sådanne uheld plejer personerne at bjerpe sig

med det, de har fået, mens den almene skade rammer sagen.« På »udviklingens unge trin« er det af særdeles stor betydning, at »ledelsen findes på solide hænder, som er hævede over al slags mistanke. « Dette sigtede til et rygte om, at Dønnergaard af de grossister, som han skaffede leverancer til brugsforeningerne »erholder 2 % provision for sin egen mund.«²⁸ Dønnergaard selv,²⁹ og fællesforeningens revisor, lærer Bau,³⁰ dementerede kraftigt. Oprindelsen til rygtet var, at fællesforeningens allerførste virksomhed som fællesindkøber, da brugsforeningerne ikke var villige til at deltage i en almindelig finansiering, blev drevet for en lille provision, som grossisterne ydede kontoret.³¹ Dette forhindrede ikke højrepressen i at gøre fyldig brug af påstanden, Severin Jørgensen spillede også på den, da han i maj 1887 på fællesforeningens generalforsamling kæmpede for oprettelsen af en selvstændig jysk indkøbsforening,³² og i det foreliggende tilfælde var det altså Bergs Morgenbladet, der kunne udnytte rygtet.

Forholdet mellem Berg og Dønnergaard må have været præget af, at den gamle venstrepolitiker betragtede den unge som sin frafaldne apostel. Dønnergaards kampglade, provokatoriske temperament har gjort resten. Dønnergaard synes også at have været den første, Berg rettede skytset imod, da han i oktober 1887 skilte sig ud fra det øvrige venstre på grund af forhandlingspolitikken. I slutningen af måneden talte Berg i Vemmelev og Udby, hvor han voldsomt angreb Dønnergaard, som han opfordrede vælgerne til at forkaste ved næste valg.³³ På samme tid holdt Berg et lukket møde i Mørkøv for at udvirke opstilling af en anden venstrekandidat end Dønnergaard,³⁴ og rygtet bredte sig bagefter, at Berg på mødet også havde gjort Dønnergaards indtægter fra fællesforeningen og fælleskontoret til et angrebspunkt. Blandt deltagerne i mødet var 22 af Dønnergaards fhv. stillere, der lovede at virke for en ny folketingsmand i kredsen.³⁵ Efter mødet blev der udfærdiget en adresse, der opfordrede Dønnergaard til at træde tilbage, og et arbejde for at skaffe underskrifter indledtes, bl. a. i form af et møde i Udby, hvor lokale bergianere angreb forhandlingspolitikken og Dønnergaard,³⁶ uden noget umiddelbart politisk resultat.

For Dønnergaard var brugsforeningsbevægelsen ikke primært en politisk bevægelse, men en organisationsretning med økonomisk-sociale motiver, der fik heldige politiske bivirkninger. Hovedhensigten var at reformere mellemandelen, hvilket bliver et led i hans

almindelige arbejde for at bringe demokratiet, der i hans situation er landbodemokratiet, til selv at overtage ledelsen og administrationen af sine økonomiske anliggender, gennem andelsbevægelsen som det ses i brugsforenings- og mejerispørgsmålet og gennem andre landbosammenslutninger som spare- og brandkassen. Denne principielle opfattelse parret med personlig ærgerrighed bringer ham i dyb konflikt med den højresindede P. A. Alberti, hvorunder det første kendte, fuldt offentlige angreb på P. A. Albertis hæderlighed fremsættes. Et bittert modsætningsforhold består også mellem Dønnergaard og hans gamle fører, C. Berg, hvis hovedstadsorgan støtter en opposition mod Dønnergaard i brugsforeningsbevægelsen, ligesom Berg senere efter bruddet med det øvrige Venstre i efteråret 1887 starter en voldsom kampagne mod Dønnergaard i dennes valgkreds. Derimod ses en tilknytning til jysk agrarpolitik, såvel til Jens Busk som til bjørnbakske kredse på Århus-egnen.

KAMPEN OM FÆLLESINDKØBET

A. Den sjællandske opposition.

Fællesforeningen var dannet for at tilvejebringe sammenslutning af de danske brugsforeninger, at »danne et midtpunkt, hvor de enkelte foreninger kunne søge råd og vejledning, særlig ved vareindkøb og ved alt, hvad der angår foreningens retslige stilling,« for at udgive et blad, der kunne udgøre et bindeled mellem foreningerne, for at afholde årlige møder til drøftelser af fælles problemer, og for »ved alle lovlige midler at virke for sagens fremvækst her i landet.«¹ Den udgav da også Månedsbladet for Danmarks Brugsforeninger, der refererede begivenheder af interesse for foreningerne, indeholdt artikler om principielle spørgsmål såsom forholdet til handelsstanden, i brevkasseform besvarede spørgsmål, f. eks. af juridisk karakter, redegjorde for praktiske problemer af forskellig slags og bragte annoncer for forskellige grossererere. Redaktør var Hans Dønnergaard. Han virkede også ved foredrag om sagen og lod således i september 1885 meddele, at han »efter opfordring fra flere sider« i oktober ville holde en række foredrag rundt om i landet om »denne sags økonomiske betydning« og tilbød alle interesserede at komme og tale for dem.²

Dette tilbud har som sigte haft at medvirke til oprettelse af nye foreninger. I løbet af de næste 4–6 uger må Dønnergaard have besluttet at lægge taktikken om. Han tog anledning af en artikel om fælleskontoret, som lærer Rasmus Lind, Udby, skrev til månedsbladet og som er dateret 10. oktober 1885, til at ventilere sin nye tanke i form af en redegørelse for, hvad fælleskontorets opgave skulle være, hvilket foruden gammelkendte ting som at skaffe foreningerne de bedste forbindelser var at »gøre månedlige selvstændige indkøb på Børsen.« Fælleskontoret burde være »foreningernes kontrolkomité på landets første og bedste handelsplads. København, der arbejdede sig frem mod det mål, der gør det muligt for foreningerne ved egne kræfter i fremtiden at danne sine egne engros-forretninger . . .«³ De månedlige indkøb, der skulle foretages af kontoret på egen hånd uden forudgående bestilling fra foreningerne, var altså det første skridt på denne vej. Der indkaldtes da også til ekstraordinær generalforsamling den 28. december, og forud for denne orienterede Dønnergaard foreningerne om sine hensigter. Han mente, at den interesse, der over hele landet fandtes for brugsforeningssagen, var så stor, at der ikke var grund til at bruge kræfterne på agitation for oprettelse af foreninger. Det ville komme af sig selv. Samlingen af foreningerne var også bragt så vidt, at der nu kun manglede »et møde, hvor alle mødes for at tage det samme store fælles arbejde op, som i England . . .« På generalforsamlingen ville bestyrelsen tilbyde foreningerne »sådanne nye vilkår og betingelser, at en fuldstændig sammenslutning er en given sag.« En konsekvens heraf var, hævdede Dønnergaard, at bladet burde ophøre, fordi det havde gjort den nytte, det kunne i henseende til virke for sammenslutning af nye foreninger. Muligvis kunne det fortsættes som fortroligt meddelelsesmiddel.⁴

Hvad Dønnergaard ønskede var altså, at fælleskontoret omdannedes til en grossistvirksomhed, der ejedes af brugsforeningerne. I betragtning af, at der havde været modstand mod de beskedne forslag fra marts 1885, måtte der ventes betydelig opposition mod de videregående skridt, som nu stilledes i udsigt. Det af fællesforeningen udsendte referat fra december-generalforsamlingen, der tydeligt er meget afdæmpet, meddeler da også, at forhandlingerne om fællesforeningens fremtidige virksomhed »fremkaldte et livligt ordskifte.«⁵ Dønnergaards forslag var udformet, så der ikke pålagdes foreningerne nogen tvang. De kunne tegne aktier à 100 kr., der skulle give en garantifond og driftskapital på ialt 20.000 kr. Aktierne for-

rentedes med 5 %, og foreninger, der havde en eller flere aktier, fik andel i årsoverskuddet i forhold til den omsætning, vedkommende forening havde haft igennem kontoret. Der skulle ansættes mere personale – heriblandt en forretningsfører og en kasserer. Formålet med omorganiseringen var »gennem det store forbrug og den kontante betaling at søge at sikre foreningen de bedste varer og billigste pladsnoteringer« og der tilføjedes, hvad der peger på Dønnergaards videregående ambitioner, at var priserne i København for høje, skulle der købes direkte fra udlandet.

Kernen i disse forslag var, at fælleskontoret skulle oprette eget engros-lager. Fællesreferatet meddeler, at forslagene vedtoges enstemmigt, men der oplyses intet om, hvormange der afholdt sig fra at stemme, eller hvilke indvendinger der blev fremført. Andetsteds fra kan det ses, at en væsentlig indvending gik ud på, at man ville påtage sig en stor risiko, og at det fra nogle kritikeres side blev hævdet, at et fællesindkøb måtte etableres på grundlag af solidarisk ansvarlighed af hensyn til de eksisterende bestemmelser, altså at fælleskontoret blev en brugsforening med foreningerne som interessenter, hvorfor der måtte kræves et langt solidere grundlag end det, som bestyrelsen foreslog. Der måtte oprettes en kontrolkomite til at føre regelmæssigt og hyppigt tilsyn, kontorets status måtte gennemgås mindst én gang om måneden af bestyrelsen, og den sikkerhed, som forretningsføreren skulle stille, måtte være større end de foreslåede 5.000 kr. Imidlertid krævede denne sikre ordening en kapitalmængde så stor, at foreningerne ikke evnede at skaffe den, påpegedes det.

Generalforsamlingens resultat må have vakt stor bitterhed især hos mange gamle foreninger. De var vant til selv at besørge deres indkøb og så ingen interesse i, at fællesforeningens kræfter ledtes i denne retning, som dels fratog dem en del af deres dispositionsret, dels krævede kapital, som de med deres forholdsvis store antal husmandsmedlemmer måtte have haft visse vanskeligheder ved at skaffe og risikere.

De opponerende foreninger havde forskellige muligheder overfor Dønnergaards planer og bestemmelserne på generalforsamlingen. Man kunne forblive i fællesforeningen og undlade at benytte indkøbet, man kunne udmelde sig og man kunne endelig prøve at fremskaffe et alternativ. Dette sidste var allerede blevet forsøgt efter generalforsamlingen i marts 1885. En af de større leverandører til

brugsforeningerne, før fællesindkøbet kom til verden, var den tidligere nævnte københavnske grosserer Johan A. Neiendam.⁷ Denne fik kort efter generalforsamlingen⁸ i marts 1885 henvendelse fra en brugsforeningsmand, der ønskede, at Neiendam skulle stå i spidsen for en sammenslutning om vareindkøb. Det vides ikke, om man forestillede sig en omvæltning i fællesforeningen, eller man ville starte en konkurrent til fælleskontoret. Neiendams svar var, at dette ville kræve, at han afviklede sin egen virksomhed, men at arbejdet inden da muligvis kunne udføres af hans folk ved en ordning, der gav ham erstatning for de påløbne omkostninger og – må man gå ud fra – en form for avance, hvis størrelse ikke er oplyst af andre end hans modstandere, der påstod, at han forlangte halvdelen af fortjenesten.⁹ Senere kom der henvendelser til Neiendam fra flere andre sider indenfor brugsforeningsbevægelsen, hvortil han svarede det samme. Sagen endte som debateme ved et bestyrelsesmøde i Fællesforeningen, og noget positivt resultat kom der ikke ud af dette forsøg,¹⁰ der har lidt sit endelige skibbrud, da Dønnergaard fik mandat til fællesindkøb med engros-lager den 28. december 1885. Men for de foreningsrepræsentanter, der kendte dertil, har den faste forbindelse med en forretningskyndig grosserer, der selv løb risikoen og befriede foreningerne for kapitalproblemet, været et fristende alternativ til et af Dønnergaard ledet fællesindkøb med kapitalkrav til de deltagende foreninger. Ikke så lidt sympati må have været på Neiendams side, da han i marts 1886 rettede et angreb på det nye fællesindkøb, der umyndiggjorde de enkelte brugsforeninger, benyttede foreningernes penge til »en kamp mod handelens kapital, hvori der ikke er spor af mening . . .« og lod sig lønne derfor. Mange gamle brugsforeninger har givet Neiendam ret, når han kaldte sit angreb på fællesindkøbet for »Forbrugsforeningssagen på afveje«.¹¹ Det var dette angreb, som foranledigede Dønnergaards identificering af Neiendam med Morgenbladet, som han tilsammen kaldte »fællesforeningen«.¹²

Der var foreninger, som var så stærkt imod den nye ordning, at de meldte sig ud. I februar 1886 vedtog fire brugsforeninger i Horns herred – heriblandt Gjerløv-Dråby, hvor et af fællesforeningens bestyrelsesmedlemmer, gårdejer N. Erlandsen, var fra – at udmelde sig af fællesforeningen, fordi man foretrak grossererne. Man vedtog, hvad der kunne være blevet endnu farligere, at slutte sig sammen med andre foreninger rundt omkring i landet og i forening med

disse at virke hen til at udgive et medlemsblad, hvori grosserere og andre handlende kunne udbyde deres varer og lade trykke prislister. Kunne noget sådant ikke gennemføres, ville man »som tidligere« samles tre gange om vinteren og en gang om sommeren for at drøfte forskellige spørgsmål af fælles interesse.¹³ Et forslag af samme karakter blev rejst i en anden brugsforening med nær tilknytning til fællesbestyrelsen, den i 1868 af Jørgen Hansen-Ølstykke stiftede forening i Ølstykke, på hvis generalforsamling 9. maj 1886 der blev stillet forslag fra et medlem om udmeldelse af fællesforeningen, fordi man var bedre tjent med grossisterne. Brugsforeningens bestyrelse argumenterede livligt for de fordele, der fulgte med fællesforeningen, og fik forsamlingens flertal med sig.¹⁴

B. Splittelse og opposition i Jylland.

indsats og risiko, der i det væsentlige lå bag den sjællandske opposition. Bevægelsen i Horns herred må have forekommet farlig, fordi den truede med at oprette en fællesforening efter de linier, som blev lagt på møderne i efteråret og vinteren 1883–84, før det første skridt mod fællesindkøbsideen var blevet taget. Foreningerne i Horns herred talte om kontakt med andre foreninger omkring i landet. Interessen for forbrugerkooperation var jo begyndt at vokse i Jylland, hvor der nok visse steder havde eksisteret brugsforeninger, mens de for store deles vedkommende var så godt som ukendte.¹⁵ En særlig form fik sit udgangspunkt i »Ringkøbing Amts Indkøbsforening«, der stiftedes 6. september 1885. Der var på det stiftende møde en del, der mente, at foreningen skulle besørge alle indkøb og ikke blot af foderstoffer. Ved den første generalforsamling, 28. juni 1886, blev forslaget påny stillet, nemlig af gårdejer Mads B. Bjerre, Sir (mellem Holstebro og Struer), men afvistes igen, især af de større landmænd, der udtrykte frygt for, at det ville svække foderstofhandelen, og henviste forslagsstillerne til at danne en særskilt forening til vareindkøb. Dette skete i september 1886, især med tilslutning af mænd fra Holstebro-egnen og navnet blev »Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening«, der skulle handle med kolonialvarer, frø og gødning.¹⁶ Vareindkøbsforeninger består af »kredse«, svarende til de enkelte brugsforeninger. Forretningsgangen var i begyn-

delsen, at de enkelte kredse hos vareindkøbsforeningen, der altså havde fællesindkøbets rolle, gjorde bestillinger for en måned ad gangen, hvorefter vareindkøbsforeningen udbød den samlede mængde af hver vare i licitation. Varerne sendtes i hele kolli fra leverandørerne til de forskellige uddelingssteder, hvor de blev udvejede til de enkelte forbrugere efter deres forud givne bestilling. Vareindkøbsforeningerne beskæftigede sig som princip ikke med grossistvirksomhed og forsvarede senere princippet med, at de derved og ved den udstrakte anvendelse af konkurrence-elementet i licitationens form medvirkede til en dygtiggørelse af den danske grossiststand.¹⁷ At andelshaverne derved undgik at stille kapital til rådighed og løbe grossistrisiko har dog sikkert været nok så vigtig en årsag, i hvert fald i de første år. Den senere husmandsfører Knud Thøgersen, der beskriver systemet, siger: »Ved denne ordning sparer man kapital, lager og butiksrum samt tid, og dersom sagen ellers kan være i god gænge, er det åbenbart en billigere måde at erholde sine varer på end gennem en forbrugsforening . . .«¹⁸

En anden vareindkøbsforening stiftedes i 1888 i Vejle amt af Ingustinus Kristiansen fra Skovsende Mark i Sdr. Omme sogn. Han havde i 1882 dannet »Jysk Husmandsforening«, en alderdomsforsørgelsesforening, der skulle »understøtte værdige trængende jyske husmænd, fæstere, indsiddere og deres efterladte.«¹⁹ Han blev bekendt med Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening og gennemrejste i vinteren 1887–88 Vejleegnen, hvor han afholdt agitationsmøder. 7. april 1888 stiftedes så Vejle Amts Vareindkøbsforening med Ingustinus Kristiansen som formand og leder.²⁰

Da vareindkøbsforeningerne traditionelt regnes for stående udenfor brugsforeningsbevægelsen, skal de ikke behandles nærmere, men blot nævnes som eksempel på den splittelse, der truede den danske forbrugerkooperation ved forskellen mellem foreninger, der var kapitalstærke nok til at løbe en risiko, og de foreninger, som var anderledes stillede, på Sjælland såvel som det »nye område«, Jylland.

Dønnergaard tog da også de jyske problemer op. Der var i Billum ved Varde dannet en brugsforening, som den 24. februar 1886 havde valgt bestyrelse med læge H. Stilhof som formand. Foreningen havde vedtaget at indmelde sig i fællesforeningen, som i brev af 17. marts anerkendte optagelsen. På bestyrelsesmødet 21. marts vedtoges det at »anmode fælleskontoret om at sende regnskabsbøger og

pengetegn, men foreløbig at vente med det første indkøb. P. Jespersen og M. Sørensen valgtes til at rejse til V. Nebel onsdag den 24. for at gøre sig bekendt med forretningsgangen.«²¹ Den 1. april 1886 talte Dønnergaard i Billum.²² Da foreningen altså var dannet, og Dønnergaard iøvrigt havde gjort sig til talsmand for, at fællesforeningen ikke skulle bruge kræfterne til at søge nye foreninger oprettet, fordi de nu opstod af sig selv,²³ og selve rådgivningen om forretningsgangen blev skaffet i V. Nebel, hvor der siden 1874 havde bestået en brugsforening, må Dønnergaards optræden i Billum have forbindelse med det fællesindkøb, han nu lagde så stor vægt på, og som var så omstridt. Vedtagelsen på bestyrelsesmødet i Billum bekræfter, at der har været tilbageholdenhed fra foreningens side i denne sag. Vi ved ikke, om Dønnergaards besøg i Billum har været et led i en rundrejse til jyske brugsforeninger, eller om problemet i Billum var rejsens årsag. I sidste tilfælde må det formodes, at han har benyttet lejligheden til at optage kontakt med jyske brugsforeningskredse i den hensigt at knytte dem til fællesforeningen og til fælleskontoret. På fællesforeningens generalforsamling i slutningen af maj udvidedes bestyrelsen da også for at give plads til en repræsentant for henholdsvis Jylland og Fyn. For Jylland valgtes gårdejer Hans Kr. Nielsen, Rødding.²⁴ Dønnergaard har også knyttet forbindelser i Jylland, som han fik til at indbyde repræsentanter for de jyske brugsforeninger til et møde i Århus 15. juli 1886, hvori deltog delegerede for 30 foreninger.²⁵ Der kendes ikke noget referat af Dønnergaards indlæg her, men dets indhold er ikke svært at gætte: en redegørelse for og en anbefaling af fællesforeningens og især fælleskontorets virksomhed, som det nu dreves med eget engros-lager og driftskapital, der i princippet stilledes til rådighed af de deltagende foreninger.

Denne tanke faldt imidlertid ikke i god jord hos de forsamlede jyske brugsforeningsfolk. Den mand, som dræbte forslaget, var uddeleren i Vester Nebel brugsforening, købmand Severin Jørgensen.

Severin Jørgensen²⁶ var født den 31. marts 1842 og var altså 44 år, da mødet i Århus fandt sted. Han var født i Rostrup ved Hobro som søn af en landsbylærer. Han havde oprindelig været i urmagerlære, men forlod læren efter 1½ års forløb, fordi hans ryg ikke kunne tåle den foroverbøjede stilling. Derefter blev han sat i lære i en århusiansk manufakturhandel og blev efter 4½ års forløb bestyrer for en købmandsforretning på Mols. Her var han dog kun

et år. I maj 1863 begyndte han på en lille landhandel i Beder mellem Århus og Odder. Hverken denne forretning eller den næste i Jelling havde heldet med sig, og han besluttede sig til med kone og barn at udvandre til Amerika. I de første dage af august 1866 forlod de Danmark, men skibet, der skulle bringe dem fra Hamborg til Liverpool, blev af stormen to gange tvunget ind til Cuxhaven, den sidste gang med så alvorlige skader, at det skulle repareres. Passagererne blev henvist til en forbindelse fra Hamborg, men Severin Jørgensen følte sig syg og ville ikke mere. 14. august var han hos sine forældre på Falster. Indtil foråret måtte han ernære sig ved at lave husflidsarbejder som syæsker, brillefoderaler, tændstikholdere, brevmapper o.s.v., som han først forhandlede gennem kludekræmmere, senere selv solgte på markeder o. l. på Lolland-Falster. I foråret 1867 tog han borgerskab som høker og bogbinder i Nykøbing F., og i oktober samme år købte han et hus i Ulslev på Falster.²⁷ Her drev han en høkerforretning indtil næste år, da godsejer Edward Tesdorff realiserede en ide, som den jordløse husmand og høker i Sdr. Ørslev, Chr. Thrane, gav ham, om at oprette en brugsforening. Thrane blev selv uddeler i Idestrup og Severin Jørgensen blev uddeler i en filial, der oprettedes i Ulslev. Allerede i oktober 1869 blev filialen i Ulslev imidlertid nedlagt, fordi den ikke kunne bære sig økonomisk. Omsætningen i årets første kvartal havde været 246 rdl. 4 m. 7 sk. hos Severin Jørgensen, mens omsætningen hos Thrane var 800 rdl. 5 m. 3 sk. Severin Jørgensen blev uddeler igen i 1872, idet 44 husmænd i april dette år indgav et andragende til bestyrelsen om at genoprette filialen, hvilket skete 1. juni og atter med Jørgensen som uddeler. Han blev i denne stilling, indtil han i 1875 opsagde den og flyttede til Vester Nebel nordvest for Kolding.

Her var der i 1874 oprettet en brugsforening på initiativ af Severin Jørgensens broder, Marinus, der var friskolelærer på stedet og en gårdejer Augustinus Jørgensen, Dons. Marinus Jørgensen, der blev forretningsfører og kasserer, udarbejdede vedtægterne. Da der i juli 1875 foretoges en opgørelse af foreningens vare- og kassebeholdning, viste der sig en underbalance, bl. a. fordi uddeleren ikke havde sørget for tilstrækkelig god opbevaring af varerne. I overensstemmelse med en bestemmelse i hans kontrakt blev han opsagt til øjeblikkelig fraflytning. Vareudleveringen standsedes midlertidigt, og der indledtes forhandlinger med Severin Jørgensen, givetvis på Marinus Jørgensens foranledning. Severin Jørgensen stillede som

sikkerhed 3.000 kr., der forrentedes ham med $4\frac{1}{2}$ %, og fik iøvrigt vilkår som den afskedigede uddeler, nemlig »2 % for mulig spild og svind, og 3 % i løn, alt af de udleverede varer, samt fri bolig og afbenyttelse af den værende have.«²⁸ Vilkårene blev forbedrede i 1879, da Severin Jørgensen meddelte bestyrelsen, at han andetsteds havde fået tilbudt en stilling til en højere løn. Bestyrelsen har været veltilfreds med Jørgensen og gav ham derfor $2\frac{1}{4}$ % for svind og 5 % i løn, så han valgte at blive.²⁹ Han fik også, uvist hvornår, ret til frihandel med korn og foderstoffer på betingelse af, at han ved levering til brugsforeningernes medlemmer kun beregnede sig en bestemt, mindre avance.³⁰

Brugsforeningen i Vester Nebel voksede. 1879 anlagdes en filial i Starup,³¹ og 4. marts 1883 drøftede bestyrelsesmødet muligheden af at oprette en filial i Brakker³² og udpegede Severin Jørgensen til sammen med formanden at undersøge forholdene på stedet. Det må være i denne forbindelse, at Severin Jørgensen har fået tanken om at udvide sin grossistvirksomhed i korn og foderstoffer til også at omfatte butiksvarer. I samme måned, marts 1883, udsendte han et cirkulære til alle de af ham kendte brugsforeninger – han anslog senere tallet til ca. 150 – og redegjorde for sin plan. De interesserede brugsforeninger skulle forpligte sig til i et år at købe deres totale forbrug af visse varer hos ham og betale dem 8 dage efter modtagelsen. Betalingen skulle være 1 % af omsætningen,³³ hvilket har været et beskedent beløb til dækning af Severin Jørgensens avance og omkostninger, herunder finansieringsomkostninger, som han selv måtte bære, hvilket har været en selvfølgelig forudsætning på dette tidspunkt, ligesom det var indlysende, at han som privat grossist måtte bære risikoen. Hans fordel skulle da ligge i den garanti, som lå i foreningernes forpligtelse til for de aftalte varers vedkommende kun at handle med ham og at handle kontant. Men kun 12 foreninger ville påtage sig en sådan forpligtelse, og Jørgensen måtte opgive forsøget.³⁴

Det må antages, at bestyrelsen for brugsforeningen i Vester Nebel har støttet Severin Jørgensen i denne sag, der kunne have bragt foreningen en betydelig fordel. Foreningen voksede imidlertid stadig. Foruden filialen i Brakker anlagdes i 1885 endnu en, i Lejrskov, og senere slog man sig sammen med et par andre brugsforeninger om fællesindkøb af artikler, som med særlig fordel kunne tages

i større partier. Da mødet i Århus afholdtes – 15. juli 1886 – har der foruden Vester Nebel højst deltaget 5 andre foreninger i fællesindkøbene.³⁵

Severin Jørgensen rejste sig og talte imod Dønnergaards forslag om, at jyderne skulle slutte sig til fællesforeningen og fælleskontoret i dets kapital- og risikokrævende form. Han stillede et modforslag, hvis indhold var, at fælleskontoret omordnedes, så de deltagende foreninger skulle angive, hvad de i det nærmeste år skulle bruge af den række varer, som fælleskontoret arbejdede med. Derefter skulle fællesforeningens bestyrelse indbyde førende inden- og udenlandske grosserer og fabrikanter til at give tilbud på leverancerne. Med det firma, der bød størst fordele, sluttedes kontrakt, hvorved dette forpligtede sig til at levere de aftalte mængder »til den laveste pris, der af nogen grosserer bliver solgt til handlende . . .« som det hed i den skrivelse til fællesforeningen, hvor han efter mødet redegjorde for tanken. Der skulle afholdes licitation én gang årligt. Varerne skulle såvidt muligt leveres direkte fra grossist eller fabrikant til brugsforeningerne, der ligeledes skulle betale direkte til leverandøren, altså udenom fælleskontoret. Leverandøren skulle fire gange årligt tilstille fælleskontoret en ekstrarabat, som to gange årligt videregaves brugsforeningerne med fradrag af omkostninger, herunder administrationsudgifter.³⁶

Dette forslag er en udbygning af den grundtanke, der anvendtes i vareindkøbsforeningerne, som på samme tidspunkt var i opståen. Aftaleperioden var forlænget fra en måned til et år, og man var villig til at gå udenfor landets grænser, men basis, licitationsprincippet, var bibeholdt. Severin Jørgensen anførte som forslagetets store fordel, at fællesforeningen ville undgå at føre det uhyre lager, der var nødvendigt for at forsyne brugsforeningerne, og som krævede meget stor driftskapital, store lokaler og stort personale, idet han mente, at forrentningen, husleje og lønninger rimeligvis ville sluge fordelene ved at føre lager fremfor at anvende den af ham foreslåede fremgangsmåde, hvortil kom, at foreningerne efter hans plan undgik at løbe nogen risiko. Altsammen synspunkter, der lå meget nær op ad vareindkøbsforeningerne. Der har da også på mødet været lydørhed for en sådan plan, der kunne yde foreningerne økonomiske fordele, uden at de skulle løbe nogen risiko. Mødet valgte Severin Jørgensen og Bendix Peter Petersen, Bredsten pr.

Vejle, der havde stiftet sin forening så tidligt som i 1868, til at forhandle med fællesforeningens bestyrelse, og 11. august 1886 sendte disse to Severin Jørgensens forslag til fællesforeningen. Dønnergaard lod forslaget optrykke i fællesforeningens blad for august 1886 og udtrykte ønske om en indgående drøftelse af det, før bestyrelsen tog stilling.³⁷

I bladets næste nummer blev forslaget diskuteret af to indsendere, hvoraf den ene var lærer Bau, Holtug. De var enige i, at forslaget var uigennemførligt, fordi grossisterne ikke ville indlade sig på planen. I oktoberhæftet fastholdt Jørgensen sine synspunkter og svarede igen.³⁸ Men der har ikke været tilstrækkelig støtte for hans plan. Forsvaret i oktoberhæftet er det sidste der høres om den. En ting havde sagen imidlertid vist: jyderne ville som helhed ikke støtte det af fællesforeningen oprettede fællesindkøb, fordi det krævede kapitalindsats og dermed følgende risiko af dem. Til forståelse af denne jydernes holdning tjener, at væksten i antallet af jyske brugsforeninger var ganske ung. De i Århus fremmødte brugsforeningsfolk har i høj grad været mænd, der som Bendix Peter Petersen repræsenterede foreninger af gammel type, oprettede som hjælp for husmands-landarbejderne og med deraf følgende ringere økonomisk evne og vovemod. Dertil kommer, at lysten til at slippe billigst muligt til livets fordele er et almenmenneskeligt træk, der her tilsyneladende fik økonomisk realitet ved det af Severin Jørgensen stillede forslag.

Jørgensen har, da hans plan faldt til jorden, stået overfor et vanskeligt valg: skulle han søge at overvinde den jyske modstand mod fællesindkøbet med dets konsekvenser, nyttige som farlige, eller skulle man tværtimod spille på den, benytte den separatistiske tendens med dens praktiske baggrund til at søge at gennemføre tanken fra marts 1883 om at etablere sig som grosserer for brugsforeningerne, til økonomisk fordel for de deltagende foreninger og på længere sigt måske også til fordel for sig selv, økonomisk og prestigemæssigt?

Severin Jørgensen valgte det sidste. På fællesforeningens generalforsamling 7. maj 1887 i København fremlagde han en ny ide, et forslag hvis grundtræk var, at der skulle dannes to selvstændige afdelinger af fællesindkøbet, én for øerne med kontor og lager i København og én for Jylland, der skulle have kontor og lager i Kolding. Hvor fordelene krævede det, skulle indkøbene gøres i fællesskab, ellers

ikke. Driftskapitalen skulle fremskaffes af den i hver afdeling ansatte provisionslønnede indkøber, der skulle føre lager af alle de vigtigste varer, for egen regning leje pakhuis, lønne personale »så ekspeditionen kan foregå hurtigt og nøjagtigt . . .« og ligeledes for egen regning foretage de nødvendige forretningsrejser til udlandet. Varepriserne til brugsforeningerne skulle beregnes af den originale fakturapris med fradrag af rabat for kontant betaling og med tillæg af udgifterne til told, fragt o.s.v. Brugsforeningerne skulle betale indkøberen senest 8 dage efter fakturaens modtagelse. Jørgensen forklarede også, hvorfor de jyske brugsforeninger ikke kunne nøjes med at have kontor og lager i København, nemlig at en stor del af varerne kom fra Tyskland, og at deres leverance over København medførte fragttab. Desuden kunne isvintre og krig afskære Jylland fra København og under alle omstændigheder blev varerne forsinkede ved den nu anvendte form. »At Kolding«, sagde Jørgensen, »som Jyllands sydligste by, må være den naturligste oplagsplads for de varer, der kommer med banen sydfra, vil være indlysende, da jo et nordligere punkt vil fordyre fragten for de varer, der skal gå tilbage til de sydligere foreninger, uden at besparelser opnås for de nordligere. Og da varerne vil kunne ventes, navnlig i tidens løb, for størsteparten at komme fra udlandet, vil det være uden større betydning at vælge en jysk centralplads til oplagssted, thi de varer, der ikke tages samlet i ladninger, kan jo ligeså godt dirigeres til de forskellige foreninger fra en hvilken som helst plads i Jylland.« Dette energiske forsvar for Kolding røber, at Jørgensen her ser et svagt punkt i sin argumentation. Kolding har netop ikke været »indlysende«.

Grundtanken i forslaget, at afskaffe det af fællesforeningen drevne indkøb og erstatte det med to af hinanden uafhængige og, hvad dispositionerne angik, også af fællesforeningen uafhængige grossister ligger nært op ad den plan, som tidligere var blevet afsløret, om at lade grosserer Johan A. Neiendam udføre dette hverv, hvorom Neiendam og Dønnergaard i marts 1886 havde ført en voldsom polemik. Men i mellemtiden havde Dønnergaard overlevet den ordinære generalforsamling 1886, ja fået indvalgt to fællesindkøbsvenner, gårdejer Jens Andersen, Neble, og lærer Rasmus Lind, Udby, i hovedbestyrelsen.³⁹ Af de voldsomst opponerende foreninger havde gruppen i Horns herred meldt sig ud af fællesforeningen. Severin Jørgensen kan derfor ikke have regnet med at

få flertal for sit forslag eller blot en betragtelig minoritet, også fordi de jyske foreninger endnu var få sammenlignet med de østdanske. De eneste, der på generalforsamlingen 1887 støttede Jørgensens forslag, var de fremmødte meget få jyder. To sjællandske foreninger foreslog at tage noget hensyn til jydernes krav, men måtte trække forslaget tilbage, da det blev gjort klart, at bestyrelsen ville betragte vedtagelsen af et sådant forslag som en mistillidserklæring.⁴⁰

Severin Jørgensens hensigt kan ikke have været at få forslaget vedtaget, thi dette har han på forhånd måttet vide var en umulighed. Han har tværtimod fremsat forslaget for at få det forkastet og dermed undgå at være den, der optrådte som splittelsesmand. Han havde nu på rette tid og sted fremsat et forslag om en ordning, der imødekom visse jyske, af geografien fremkaldte særkrav, og desuden byggede på et synspunkt, som mange sjællændere i deres stille sind har følt stærk sympati for, princippet »fordel uden indsats og risiko«. Severin Jørgensen kunne nu begynde at udskille de eksisterende jyske foreninger og sikre sig de nye, samtidig med at han for offentligheden fremstod som en mand, der havde gjort, hvad der var muligt for at bevare brugsforeningernes enighed.

Han henvendte sig i en skrivelse 5. juli 1887 til de jyske brugsforeninger, hvis adresser han kendte, ialt 80, refererede sit indlæg i København og foreslog dem at deltage i et forsøgsvis arrangement: foreningerne skulle inden to uger fra modtagelsen af hans brev tilbagesende de vedlagte bestillingslister, som Severin Jørgensen derefter ville påtage sig at ekspedere så hurtigt som muligt mod $11\frac{1}{2}$ % af indkøbssummen. Han meddelte i skrivelsen, at der efter mødet havde vist sig ønsker om straks at oprette en jysk fællesindkøbsforening og i dette øjemed afholde et møde med deltagelse af beslutningsdygtige repræsentanter for brugsforeningerne. Denne tanke vendte han sig imod. Mødet burde udsættes, så foreningerne fik mulighed for at bedømme fordelagtigheden af fællesindkøb gennem forsøgsarrangementet, selvom et sådant arrangement ikke kunne give de samme besparelser som et organiseret fællesindkøb. Efter at sådanne forsøg var gjort, burde der afholdes et møde, hvor der ville være bedre betingelser for at opnå enighed end nu. Han har dermed ment, at skulle der organiseres en fællesindkøbsforening, praktisk taget på bar bund, ville der åbnes mulighed for vedtagelser, der efter hans opfattelse var uheldige. Ved først at organisere fællesindkøbet, som han fandt det forsvarligt og derefter præsentere

systemet til vedtagelse, havde han begrænset en eventuel oppositions muligheder.

Severin Jørgensens forslag blev anbefalet af Hans Kr. Nielsen og Bendix Peter Pedersen.⁴¹

Man spørger, hvad det var, Severin Jørgensen især ville undgå ved at udskyde mødet og vedtagelsen af fællesindkøbsforeningens statutter. Det er som vist iøjnefaldende, hvor stor vægt han i referatet af sit indlæg på generalforsamlingen i København lægger på at forklare, hvorfor fællesindkøbets centrum skal ligge i Kolding. Der var grunde, som han ikke anførte: at Kolding var købstad, jernbane-knudepunkt og havn for Vester Nebel og dermed for det løse samarbejde mellem seks brugsforeninger om lejlighedsvis indkøb af enkelte varer, som der var organiseret, såvel som for hans egen forretning med korn- og foderstoffer. Her havde Jørgensen sin organisatoriske og økonomiske baggrund, forudsætningen for hans tanke om at udskille og samle de jyske brugsforeninger om hans egen person og virksomhed.

Imidlertid skete der en bemærkelsesværdig ændring i hans holdning til spørgsmålet om afholdelse af et møde. 5. juli havde han afvist denne tanke, men 28. oktober 1887 fandt et sådant alligevel sted i Silkeborg med deltagelse af 27 foreninger, hvor der nåedes »et godt skridt« henimod dannelsen af en jysk fællesindkøbsforening, som en af deltagerne, friskolelærer P. Eskesen kort efter meddelte,⁴² og der nedsattes et udvalg til at forfatte lovene.⁴³ Severin Jørgensen gentog sit tilbud til foreningerne om, at de uden noget som helst forbindende kunne handle gennem ham, og når som helst de var utilfredse, kunne trække sig ud af forbindelsen. Tilbuddet gjaldt foreløbig for vinteren. Gennem Højskolebladet, der redigeredes af Severin Jørgensens broder, Konrad Jørgensen, bragtes tilbuddet ud i videre kredse.⁴⁴ I løbet af det næste halve år nåede tallet på deltagende foreninger op på ca. 40.⁴⁵

Et spørgsmål rejser sig: hvorfor fraveg Severin Jørgensen sin tanke om udskydelse af mødet, til den forsøgsvisе ordning var prøvet? Tidspunktet er et vigtigt spor til forståelse af baggrunden for dette mod Dønnergaards organisation rettede møde. Det fandt sted samtidig med, at Berg førte sin voldsomme kamp mod Dønnergaard, hvis vælgere han opfordrede til at forkaste hørupperen ved næste valg, og hvis indtægter fra fællesforeningen, han skal have inddraget i argumentationen for en ny kandidat.⁴⁶ Berg havde nær

tilknytning til Koldingegnen. I 1851, året efter at han havde bestået lærereksamen, blev han huslærer hos en proprietær Henriksen på Skovgaard i Starup ved Kolding,⁴⁷ hvor der i 1879 blev anlagt en filial af Vester Nebel brugsforening, i 1852 fik han en stilling på borgerskolen i Kolding, men beholdt en snæver tilknytning til Starup. I 1860 blev han forlovet, og i 1861 gift med Maren Bertelsen, hvis far, proprietær Johan Bertelsen, var svoger og nabo til Henriksen på Skovgaard.⁴⁸ Allerede i Kolding-tiden havde Berg nær kontakt med egnens politiske liv,⁴⁹ og fra 1864, da han var fraflyttet Kolding, valgtes han til folketinget i Kolding-kredsen.⁵⁰ Den første af de bergske aviser var også Kolding Folkeblad, oprettet 1871. Berg har altså øvet meget stor indflydelse på Severin Jørgensens egn. Om Jørgensens politiske holdning ved vi ikke meget, men dog at han var grundtvigiansk venstremand.⁵¹

Det må sluttes, at fremskyndelsen af Severin Jørgensens udbrud fra den af Dønnergaard ledede bevægelse skyldes pres eller tilskyndelse fra bergske kredse, som måske endda er inspireret af Berg selv.

Et nyt møde afholdtes i Århus 16. april 1888. Her viste der sig at være overvejende stemning for at lægge den jyske fællesindkøbsforenings kontor og lager i Århus. Severin Jørgensen erklærede imidlertid, at han kun ville lede virksomheden, hvis den lå i Kolding,⁵² og da han ikke alene var indkøbets ophavsmand og organisator, men også – hvad der sikkert har været afgørende – skulle stille driftskapitalen, havde jyderne valget mellem at opgive planen, at finde en anden, der ville løbe risikoen og havde det tilstrækkelige kendskab til handel og brugsforeningsforhold, selv at finansiere fællesindkøbet, hvilket det netop var deres ide, at de ikke skulle – eller at falde til føje. Jyderne valgte det sidste, men det vedtoges dog, at der skulle arbejdes hen mod en flytning til Århus, såsnart dette kunne lade sig gøre.⁵³

Det har været klart, at Severin Jørgensen valgtes til formand, idet lovene fastslår, at formanden som driftskapital skulle stille 30.000 kr. Var dette beløb utilstrækkeligt, skulle resten imidlertid indskydes af foreningerne, dog sådan at ingen forening var forpligtet til at bidrage med mere end 300 kr. Fællesindkøbsforeningens medlemmer havde intet ansvar for kontorets forpligtelser overfor handelshusene »for hvilke kun formanden hæfter, såvel i retslig som i pekuniær henseende«⁵⁴ Dog skulle »Mulig forekommende tab, som ikke har sin grund i grov uefterrettelighed fra formandens side«, bæres af

foreningerne og fordeles ligeligt på dem. Foreningerne forpligtede sig til at tage mindst 1/3 af deres forbrug hos Jørgensen.⁵⁵

Dette var en væsentlig forskydning fra det oprindelige grundlag, som Severin Jørgensen havde udkastet i sommeren 1887, hvor indkøberen selv skulle indskyde al kapital og selv være fuldt ansvarlig, selvom hovedbyrden efter lovene af 16. april 1888 stadig lå på formanden. Utilfredsheden med forskydningen gav sig det markante udslag, at Vejle Vesteregns brugsforening i Bredsten, hvis formand var Bendix Peter Petersen, den ene af de to anbefalere på Jørgensens henvendelse til de jyske brugsforeninger i sommeren 1887, sprang fra. I et bestyrelsesmøde 1. maj 1888 vedtog brugsforeningen at lade Bendix Peter Petersen meddele Severin Jørgensen, at man ikke foreløbig ville deltage i en fællesforening med dette solidariske ansvar. I hvert fald måtte sagen først behandles på et medlemsmøde. Vejle Vesteregns brugsforening blev først indmeldt i fællesforeningen mange år senere.⁵⁶ Også andre steder nølede man. Det var vedtaget i Århus 16. april, at fællesindkøbsforeningen skulle træde i kraft, såsnart mindst 30 brugsforeninger havde indmeldt sig som medlemmer.⁵⁷ Man måtte imidlertid den 14. juni 1888⁵⁸ åbne virksomheden, skønt der kun havde meldt sig 28 deltagere,⁵⁹ mens ca. 40 havde deltaget i det forsøgsvisse fællesindkøb, der gik forud for april mødet i Århus, og Severin Jørgensen i sommeren forud havde henvendt sig til 80 foreninger, og der i den forløbne tid var stiftet et betydeligt antal nye. Omkring 1. august havde 31 foreninger tilsluttet sig, d.v.s. omkring 1/6 af de jyske foreninger.⁶⁰ I februar 1889 var tallet kun nået op på 43.⁶¹

Årsagerne til det, sammenlignet med oplæggets forholdsvis lave tal, må være flere, f. eks. den næsten samtidige dannelse af Vejle Amts Vareindkøbsforening og placeringen af kontor og lager i Kolding i stedet for i Århus, men en hovedgrund skal sikkert ses i forskellen mellem karakteren af de tilbud, Severin Jørgensen startede sit udbrudsforsøg med – den absolutte risikofrihed for foreningerne, som brugsforeninger af gammel type måtte gå ind for – og den form, som blev vedtaget 16. april 1888, hvor foreningerne i et vist omfang blev ansvarlige for fællesindkøbets økonomi, en ansvarlighed som bedst kunne akcepteres af de nye foreninger, der dukkede frem under landbrugskrisen og strukturændringen og som i ret stort tal dukker op i Jylland fra 1886. Det var disse foreninger, Severin Jørgensen nu byggede på. Han kom derved langt fra sit

tidligere program i oprøret mod Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger: at brugsforeningerne ikke skulle stilles overfor krav om finansiering eller om, at de skulle løbe en risiko. Til gengæld var han blevet førstemand i en bevægelse, var den end lille.

C. Dønnergaards fald – status quo.

Forbindelsen mellem Kolding-gruppen og Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger var ikke afbrudt. Der var bestyrelsesfællesskab, idet både Severin Jørgensen og Hans Kr. Nielsen, Rødding, var medlem af ledelsen i begge organisationer. Der førtes også en længere korrespondance mellem de to styrelser, idet man fra den jyske indkøbsforenings side var interesseret i et samarbejde om fællesindkøb.⁶² Den store fællesforenings bestyrelse har været delt i dette spørgsmål. At Severin Jørgensen og Hans Kr. Nielsen var for samarbejdet om fællesindkøb, følger af, at det var den jyske forening, der havde bragt spørgsmålet frem som en naturlig følge af Severin Jørgensens forslag på fællesforeningens generalforsamling i maj 1887 om to sideordnede indkøbsforeninger. Da flertallet havde afvist kravet, var den jyske fællesindkøbsforening blevet dannet. Gik Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger ind på forslaget om fællesindkøb, havde den i virkeligheden anerkendt en ordning, der lå meget nær op ad den, som blev forkastet i maj 1887. Men fællesindkøbsforslaget havde økonomiske fordele, som kan have tiltrukket folk, der ikke som Jørgensen og Hans Kr. Nielsen sympatiserede med oprettelsen af den jyske fællesforening.

Alternativet var at gå til kamp, for at få den jyske fællesforening opløst eller for at begrænse dens virksomhed eller at begynde med det sidste for at opnå det første. Under alle omstændigheder blev spørgsmålet om Århus som jysk centralplads afgørende. Det var det svage punkt i Severin Jørgensens argumentation, som sjællænderne kunne slå ned på, og desuden ville der af sig selv fra menig jysk side komme ønsker om kontor og lager i Århus, hvis man skulle tage varer fra Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger i stedet for fra den jyske indkøbsforening. Tilfredsstillelsen af dette faktiske forlangende ville imidlertid betyde finansieringskrav, som nok kunne afskrække visse ledere i den store fællesforening, hvor finansieringsbehovet i forvejen oversteg finansieringssevnen ganske betydeligt.⁶³

På fællesforeningens generalforsamling i juni 1888 – hvor iøvrigt Hans Kr. Nielsen genvalgte, mens Severin Jørgensen gled ud til fordel for folketingsmand Rasmus Nielsen, Hammerum – har spørgsmålet været til drøftelse. Forsamlingen overlod til bestyrelsen at afgøre, om der skulle oprettes en filial af kontoret i Århus.⁶⁴ Ledende talsmand for den hårde kurs har været Dønnergaard, der må have betragtet den jyske fællesforening som en udbrydergruppe, der principmæssigt var en mellemting mellem folkene i Horns herred og de brugsforeninger, der havde ønsket at ansætte grosserer Johan A. Neiendam i stedet for at lave et kooperativt fællesindkøb. Men afgørende for Dønnergaard kan de taktiske muligheder i Århus-problemet have været: netop på Århus-egnen havde de bjørnbakske kredse hjemme, som Dønnergaard havde så gode forbindelser med – hvad der havde vist sig i brandkassespørgsmålet og i Den danske Folkevens holdning til Albertis valg til formandssuppleant i Den sjællandske Bondestands Sparekasse. Disse bjørnbakkere brød sikkert gerne en lanse for Dønnergaard og især, hvis den skulle føres mod C. Berg. Sammen med lærer Rasmus Lind indkaldte Dønnergaard da de jyske foreninger til et møde i Århus den 26. juli 1888. Her mødte imidlertid kun 5 foreninger samt bestyrelsen for den jyske fællesindkøbsforening.⁶⁵ Den jyske fællesforenings bestyrelse rejste spørgsmålet om samarbejde om fællesindkøb, men afvistes af Dønnergaard med henvisning til den – efter forholdene – store omsætning, som den sjællandske fællesforening havde og ikke som, ud fra denne fællesforenings behov udgjorde et sådant samarbejde presserende. Han forlangte derimod, at den jyske fællesindkøbsforening skulle opløse sig og medlemmerne indtræde i den store forening, hvilket til gengæld blev afvist af den jyske bestyrelse.

Hensigten med mødet var fra Dønnergaards side at drøfte oprettelse af en filial af det københavnske fælleskontor i Århus. Formanden for en af foreningerne på Århus-egnen bebrejdede den jyske fællesindkøbsforenings bestyrelse, at kontor og lager var lagt i Kolding og ikke i Århus, hvortil bestyrelsen måtte svare, at placeringen i Kolding jo kun var foreløbig. For Dønnergaard har denne del af diskussionen været et farligt sidespor, der ledte deltagerne i retning af en godtagelse af den jyske fællesforenings meninger. For ham havde flytningen fra Kolding til Århus kun interesse, hvis det skete i forbindelse med opløsning af den jyske fællesforening. Han gik ind for etableringen af en filial i Århus af sin fællesforening og

anførte som yderligere støtte for sin henstilling til jyderne om at indgå forbindelse med København i stedet for med Kolding-gruppen, at Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger ville yde de jyske foreninger en fragtgodtgørelse på 25 øre pr. 50 kg på varer, der afsendtes fra København og iøvrigt flere andre favører.

Mødet vedtog en formel resolution, der må være foreslået af et medlem af den jyske fællesindkøbsforenings bestyrelse:⁶⁶ »Forsamlingen af repræsentanter for jyske brugsforeninger udtaler sig for ønskeligheden af samarbejde med fællesforeningen i København og for, at det jyske fælleskontor flyttes fra Kolding til Århus.« Der var ingen stemmer imod. Et ukendt antal undlod at stemme. Men på mødet underskrev de fem deltagende brugsforeninger en erklæring om, at de anså det for ønskeligt, at der oprettedes en filial af Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers fælleskontor i Århus. Erklæringen opfordrede andre jyske brugsforeninger til også at underskrive med den motivering, at Århus frembød mange fordele som centralpunkt. Hvad angår varetagelsen af særlige jyske interesser iøvrigt, gik erklæringen ind for, at der blev givet de jyske brugsforeninger ret til at vælge et lignende antal medlemmer af hovedbestyrelsen som de sjællandske, og at der iøvrigt skulle vedtages nærmere regler for samarbejdet.

Disse synspunkter tilsluttede Dønnergaard sig ved på Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers vegne at udsende erklæringen som rundskrivelse til de jyske brugsforeninger, ledsaget af en henvendelse underskrevet af ham selv. Han meddelte heri, at da den jyske fællesforening kun omfattede 1/6 af de jyske foreninger, ville Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger fortsætte samarbejdet med de jyske brugsforeninger som hidtil, men med de særlige fragtfavører m. v., som han havde nævnt på mødet. Han oplyste videre, at Rasmus Lind i august ville foretage en rejse til de jyske foreninger, hvor han ville »meddele foreningerne oplysninger i de forskellige retninger, vedrørende regnskabsvæsen m. m.« Formålet med Linds rejse har været at arbejde for tilslutning til den dønnergaardske fællesforening. Lind besøgte omkring 30 foreninger, inden forholdet mellem de to fællesforeninger blev bragt frem på Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers bestyrelsesmøde i København 27. august 1888.

Det vides ikke, om Dønnergaards politik på Århus-mødet 26. juli og den efterfølgende rundskrivelse samt udsendelse af lærer Lind

på forhånd har været godkendt af bestyrelsen. På mødet 27. august rejste der sig i hvert fald modstand mod den. Et af de to jyske bestyrelsesmedlemmer, altså enten Hans Kr. Nielsen eller folketingsmand Rasmus Nielsen, Hammerum, foreslog: »Bestyrelsen vedtager at nedsætte et udvalg af tre medlemmer til i forening med tre af den jyske forenings bestyrelse valgte mænd at virke for en sammenslutning af begge foreninger og oprettelsen af et kontor i Aarhus.« Dette forslags indhold var det modsatte af Dønnergaards strategi, der tilsigtede opløsning af den jyske fællesindkøbsforening, hvorefter dens medlemmer kunne indmelde sig i den store fællesforening. En sammenslutning og specielt med den af det jyske bestyrelsesmedlem nævnte procedure forudsatte derimod en vilje til indrømmelser til modparten, som Dønnergaard ikke fandt rimelig. Han stillede da også selv et forslag: »Bestyrelsen vedtager, at der vælges et udvalg på tre medlemmer til at fremme arbejdet for et kontors oprettelse i Århus og samtidig efter ønske forhandle med de jyske brugsforeningers bestyrelse.« I dette forslag lå vægten på oprettelsen af filialen i Århus.⁶⁷ Forhandlinger med den jyske fællesforening kunne ske – på jydernes initiativ, og der nævnes ikke forhandling om sammenslutning, hvilket stillet som modforslag til det jyske forslag betød, at det, der kunne tales om, var opløsningen.

Det var en hård og usmidig kurs, Dønnergaard her fik tilslutning til. Den må forstås dels ud fra hans egen karakter med dens hang til det yderliggående, dels på grundlag af den ubefæstede jyske fællesforenings svage stilling, dels fordi han mente i spørgsmålet om jysk centralplads at have fundet et felt, hvor Severin Jørgensens manøvreringsmuligheder var begrænsede og hans egne politiske forbindelser i orden.

Dønnergaards forslag fik kun én stemmes overvægt. Tremandsudvalget kom til at bestå af ham selv, Hansen-Ølstykke og Rasmus Lind. Det falder i øjnene, at de jyske styrelsesmedlemmer er holdt udenfor i dette udvalg, der skulle behandle jyske forhold. Forklaringen må være, at ikke alene Hans Kr. Nielsen som medlem af den jyske bestyrelse, men også Rasmus Nielsen har været modstander af Dønnergaards forslag. Om de to udvalgsmedlemmer, Dønnergaard og Lind, vides på forhånd, at de var for den hårde kurs, og det må antages, at Hansen-Ølstykke også har været det, siden han blev indvalgt i et kampudvalg, hvor modstandere som Rasmus Nielsen ikke

kunne få sæde, og hermed stemmer også Hansen-Ølstykkens senere opførsel.⁶⁸

Udviklingen efter bestyrelsesmødet 27. august er i visse henseender tilsyneladende meningsløs. I løbet af september er flertallet i bestyrelsen for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger skiftet, så der den 2. oktober kunne finde et møde sted i København med deltagelse af delegerede valgt af fællesforeningen og den jyske fællesindkøbsforening. Ifølge Severin Jørgensens referat var mødets hensigt at forhandle om en eventuel sammenslutning af begge de to fællesforeninger, og der opnåedes enighed om grundlaget for en sådan sammenslutning. Herudfra overdroges det Dønnergaard – hovedmodstanderen imod sammenslutning – at udarbejde forslag til love for en landsomfattende fællesforening. Når forslaget var færdigt, skulle et eksemplar tilstilles samtlige brugsforeninger, og behandlingen heraf fastsattes til den ordinære generalforsamling i maj 1889.⁶⁹ For Dønnergaard var dette et betydeligt nederlag og det ham pålagte hverv, udfærdigelsen af love, et umuligt arbejde. I november ventilerede han overfor sine bestyrelsesfæller et ønske om at forlade sin formandsstilling, når lejlighed gaves,⁷⁰ en oplysning, der kunne anvendes til at presse flertallet i sammenslutningsspørgsmålet over på hans side. Men det skete ikke. I januar-nummeret 1889 af den af den sjællandske fællesforening udgivne prisliste – det gamle månedsblads afløser – optog han et forslag, tilsendt ham af Hørup og beregnet til optagelse, hvis han ville forlade formandsposten. Hørups forslag ville svække formandens magt ganske betydeligt og give forretningsføreren en selvstændig position, ligestillet med formanden.⁷¹ Den fratrædelsesdato, der nævnes af Hørup, var 1. juni, efter den ordinære generalforsamling i maj, der også var den generalforsamling, hvor sammenslutningen skulle drøftes.

18. januar afholdtes bestyrelsesmøde i fællesforeningen.⁷² På dette møde har Hørups forslag været til behandling, og det vedtoges at gøre det til genstand for drøftelse på en generalforsamling.⁷³ Sammenslutningen blev også diskuteret, og det overdroges Dønnergaard sammen med Severin Jørgensen at finde en forretningsfører og udarbejde love for den nye organisation.⁷⁴ Det var hensigten, at der skulle antages en praktisk erfaren grosserer som forretningsfører med formanden og næstformanden som rådgivende, medbestemmende og medansvarlige hjælpere,⁷⁵ altså en ordning der havde samme grund-

træk som Hørups forslag, nemlig at reducere formandens stilling. Formanden, Dønnergaard meddelte bestyrelsen, at han trak sig tilbage fra 1. april. Der blev derfor sammenkaldt til ekstraordinær generalforsamling 11. marts med to punkter på dagsordenen, sammenslutningen og formandens og styrelsens fremtidige stilling. Til denne generalforsamling stillede Dønnergaard forslag om, at det juridiske og pekuniære ansvar, som formanden hidtil havde haft, blev overtaget af forretningsføreren.⁷⁶

I tre uger efter bestyrelsesmødet arbejdede Dønnergaard sammen med Jørgensen på at finde en forretningsfører og udarbejde love. Han meddelte da: »Efter 3 ugers frugtesløst arbejde og forhandlinger må jeg opgive forsøget for nu at lægge sagen i foreningens hænder.«⁷⁷

Dette var altsammen forståeligt. Men på generalforsamlingen 11. marts 1889, hvor Dønnergaard fratrådte som formand⁷⁸ og foreslog Hansen-Ølstykke som sin efterfølger, hvortil denne også valgtes, udtalte den nye formand om sammenslutningen, der jo var den ene af dagsordenens to punkter, at han vel ville være meget glad for en sammenslutning, men at han fandt det rigtigst i øjeblikket at lade spørgsmålet stå åbent indtil videre, og i mellemtiden arbejde hver for sig så godt, det var muligt, men i god forståelse »villige til at være hinanden til gensidig støtte, og hvor det kan være til nogen fordel, da at købe i fællesskab.« Dette synspunkt fik både sjællandsk og jysk støtte, og man enedes om et forslag fremsat af den jyske fællesforenings bogholder, fhv. friskolelærer P. Eskesen, om at prøve at få fællesforeningernes medlemmer til at holde bestyrelsesmøde én bestemt dag i måneden og derfra indsende bestillingssedler til fælleskontorerne, som så i forening kunne foretage indkøbene. Man vedtog som fast dag for bestyrelsesmødet den første torsdag i hver måned.⁷⁹ På den ordinære generalforsamling 27. maj, hvor Hansen-Ølstykke gav en oversigt over de med jyderne førte forhandlinger, gav generalforsamlingen sin tilslutning til, at der bevarede en venskabelig forbindelse med den jyske forening, men at den ikke anså en egentlig samvirken ved gensidige bestyrelsesmedlemmer for ønskeligt for tiden.⁸⁰

Der kan ikke være tvivl om, at Hansen-Ølstykke har haft sin bestyrelse bag sig, da han fremsatte disse to erklæringer, som er i modstrid med den holdning, bestyrelsen har indtaget fra den på et tidspunkt mellem 27. august og 2. oktober 1888 vedtog at forhandle

med den jyske fællesindkøbsforening om sammenslutning, derved bragte Dønnergaard i mindretal i et hovedspørgsmål og ovenikøbet pålagde ham at føre forhandlingerne med bundet mandat. Da Dønnergaard endegyldigt har nedlagt formandsposten – 27. maj gik han endda ud af bestyrelsen – forlader bestyrelsesflertallet den politik, der har fået Dønnergaard til at gå. Dønnergaard var altså med en moderne vending »blevet gået«, og midlet havde været vedtagelsen af forhandlingspolitikken.

Et fingerpeg om baggrunden ligger dels i Hørups indlæg fra januar 1889,⁸¹ dels i at det kommer fra Hørup. Hørup nævnede, at han altid havde været en bestemt modstander af den store indflydelse, Dønnergaard havde i bestyrelsen, men at der ikke havde været noget middel til at modvirke den, når Dønnergaard »skulle stå med hele ansvaret og til tider havde over 20.000 kr. indestående i foreningen. Når han stod med alle forbindelserne mellem foreningerne, var han i stand til at skaffe sig alle oplysningerne i forskellige retninger, på en gang foreningernes sagfører og konsulent.« Derfor foreslog Hørup ændringer til formindskelse af formandens indflydelse og tilkendegav derved, at selvom Dønnergaard skulle vælge at blive, ville hans muligheder ikke være de samme. Dønnergaard tog konsekvensen ved at offentliggøre Hørups forslag og nedlægge sin post. Allerede tidligere havde de to mænd været uenige i et vigtigt problem, der ikke alene vedrørte Venstres politik, men også brugsforeningerne, nemlig den økonomiske krig. Hørup havde forstået, at skønt Dønnergaard tilhørte den politiske gruppe, som Hørup ledede, havde han en tilbøjelighed til kun at lade sig lede derhen, hvor han ønskede det. Det samme kan have vist sig i sommeren 1888 i problemet om forholdet til den jyske fællesforening, som dengang ønskede det samarbejde om fællesindkøb – og ikke andet – som blev det virkelige resultat af Dønnergaards fald efter Hørups skub. Hørups ræsonnement har da været, at kampen i Jylland ville kræve kapitalmængder, som det allerede eksisterende apparat under Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger selv havde hårdt brug for. I sommeren 1888 var fællesforeningens omsætning knap 395.000 kr., og driftskapitalen kun 36.000 kr.⁸²

For den jyske fællesforenings leder har Dønnergaards fald været en himlens gave. Ganske vist dannede foreningerne på Århusegnen »Fællesforeningen af Brugsforeninger i Århus Omegn«,⁸³ men de kunne ikke bruges til pression, og det for Jørgensen pinlige spørgs-

mål om flytning fra Kolding til Århus var nu væsentlig mindre brandfarligt. Den 14. og 15. marts 1889, et par dage efter den ekstraordinære generalforsamling, hvor Dønnergaard gik, holdt den jyske fællesindkøbsforening bestyrelsesmøde i Kolding, hvor man drøftede Århus-problemet og vedtog ikke – som det f. eks. var lovet på mødet i Århus, i juli 1888 – at flytte til Århus, men derimod at oprette en filial i Århus. Der måtte argumenteres lidt kunstigt overfor brugsforeningerne i den anledning. Det hedder i Severin Jørgensens referat: »Man fandt det af flere grunde ikke klogt at flytte kontor og lager fra Kolding, også fordi der siden – og på grund af – dets tilstedeværelse i Kolding er opstået en større mængde brugsforeninger i dens omegn, hvis antal i en nær fremtid kan ventes betydeligt forøget. Bestyrelsen kunne ikke andet end skønne, at kontors og lagere bibeholdelse i Kolding, i stedet for at forøge fællesforeningens omkostninger procentvis, snarere ville formindske disse.« Om der i det hele taget kunne oprettes filial i Århus, afhang af «om der kan vindes en så stor tilslutning af ny foreninger, så det kan skønnes, at den vil svare regnskab.»⁸⁴ Dette sidste har været tænkt som en klemme på de foreninger, der endnu ikke havde taget standpunkt for den jyske fællesforening, og viste sig også effektiv. Ni brugsforeninger i Hobro- og Ålborg-egnen lovede på forhånd at indmelde sig, hvis en filial oprettedes i Århus, og »Fællesforeningen af Brugsforeninger i Århus Omegn« indbød medlemsforeningerne til møde den 18. maj – for at drøfte sammenlutning med fællesindkøbsforeningen og filialspørgsmålet.⁸⁵

På generalforsamlingen vedtoges forslaget om oprettelse af en filial uden stemmer imod, og en halv snes foreninger på Århus-egnen indmeldte sig med det samme,⁸⁶ mens ialt 19 på forhånd havde tilsagt støtte.⁸⁷ Det vides ikke, om bestyrelsens beslutning om at beholde hovedkontor og lager i Kolding er blevet udsat for kritik af de foreninger, der tidligere havde fået løfte om flytning.

Ideforholdet i Dønnergaards kamp har været hans ønske om, at forbrugere og producenter selv fuldt ud skulle overtage deres økonomiske forhold og afskaffe de mellemmand, han anså for overflødige. I handelslivet skulle mellemhandlerne fjernes. Som brugsforeningerne i en vis udstrækning allerede havde afskaffet detailhandlerne, skulle nu også grossisthandelen overtages af forbrugerne selv. Dette stillede imidlertid krav til forbrugerne i hen-

seende til kapital og vilje – og formåenhed – til at løbe en risiko, krav som foreninger af gammeldags type, med stort indslag af landproletariat vanskeligt kunne opfylde, hvortil kom, at disse foreninger ofte har været rutinerede foretagender, vel øvede i at varetage deres forretninger indenfor de muligheder, som den eksisterende grossisthandel havde afstukket for dem, således at interessen for fællesindkøbet i høj grad måtte ligge hos de nye foreninger, der havde behov for vejledning, og i kraft af det større gårdmandsindslag også havde bedre økonomiske muligheder. At der har forekommet mange mellem- og særtilfælde er imidlertid en given sag.

Oppositionen kommer til udtryk på Sjælland, hvor foreningerne i Horns herred melder sig ud med udtrykkelig henvisning til, at de foretrækker at handle hos grossererne, og i Jylland, hvor oppositionen under ledelse af Severin Jørgensen vel som den sjællandske har sit udgangspunkt i ønsket om at undgå kapitalkrav og risiko for foreningerne, men får sin særlige karakter ved, at Severin Jørgensen først foreslår en indkøbsforening, der er en videreførelse af vareindkøbsforeningsprincippet og senere en ordning, der i realiteten gør ham selv til de jyske brugsforeningers grosserer. Baggrunden for hans forslag er den kendsgerning, at den nye tids brugsforeningsudvikling var begyndt senere i Jylland end på Sjælland, og at den jyske bevægelse derfor i høj grad har været præget af gamle synspunkter på forholdet til engros-handelen, synspunkter som Severin Jørgensen delte, såvidt som han begyndte som modstander af andels-tankens anvendelse på engros-handelen og foretrak en ordning, hvorved en privat købmand, ham selv, med tilknytning til brugsforeningsbevægelsen, for egen regning og risiko nedsatte sig som brugsforeningernes provisionslønnede grossist. Dette synspunkt vender han tilbage til, efter at hans vareindkøbsforslag er faldet til jorden. I hvert fald på dette stadium har personlig ærgerrighed spillet en rolle i hans politik, der bevidst søgte at udskille de jyske brugsforeninger fra den danske brugsforeningsbevægelse. I løbet af 1887 og 1888 spores en udvikling i hans opfattelse af engros-handelen, der, som det ses af ordningen af 16. april 1888, begynder at stille krav til foreningerne, selvom de vedtægter, som den jyske fællesindkøbsforening startes på, endnu peger mere tilbage mod ordningen af 1871 end frem mod den nye tids system. Udviklingen har iøvrigt sammenhæng med den vækst i antallet af brugsforeningsgrundlæggelser, som nu gjorde sig gældende i Jylland.

Sammenlignet med Dønnergaards brugsforeningsbevægelse, som Jørgensen bryder ud fra, og målt med de andelstanker, der var ved at gøre sig gældende i tiden, er den jyske fællesindkøbsforening udviklet.

Dønnergaards kamp mod Severin Jørgensen er altså at forstå som den nye tids, andelsbevægelsens, kamp mod den ældre periodes brugsforeningsopfattelse, med dens overvejende sociale sigte, som den var skabt af selvhjælpsbevægelsen. Politiske momenter fra den dagsaktuelle politik har også fået mulighed for at spille en omend mindre rolle. Bag Jørgensen skimtes, i det endelige udbruds tid, C. Berg som den, der direkte eller indirekte udnytter den foreliggende mulighed for at svække fjenden Dønnergaard, som på sin side appellerer til bjørnbakske allierede på den af agrarbevægelsen prægede Århus-egn. Den foreløbige udgang af kampen synes også afgjort mellem politikere. Dønnergaard fældes af sin politiske leder, Viggo Hørup, og brugsforeningsbevægelsen i Jylland får derved lejlighed til at bygge videre på Severin Jørgensens engros-handelsprincip.

Den private handel, regeringen og brugsforeningerne.

Fra de private købmænds side fortsattes kampen mod brugsforeningerne. Den københavnske vingrosserer I. C. Teilmann, henvendte sig i sidste halvdel af 1884 eller første halvdel af 1885¹ til handlende i forskellige byer for at søge iværksat en aktion mod brugsforeningerne.² Teilmanns skrivelse resulterede i flere forespørgsler til formanden for Sjællands Stifts Handelsforeningers Centralforening, vicekonsul H. V. Tolderlund, Præstø. Centralforeningens bestyrelse vedtog ikke at følge Teilmanns opfordring, men, hvis der ikke indløb imødekommende svar fra indenrigsministeriet på udtalelsen fra handelsmødet 1884, selv at søge kontakt med landets øvrige provinsbyer om en samlet optræden. I mellemtiden prøvede formanden at skaffe materiale ved at henvende sig til samtlige 14 foreninger under Sjællands Stifts Handelsforeningers Centralforening. Centralforeningen fik svar fra ialt 11 foreninger, i hvis område, der fandtes 117 brugsforeninger. Fra Præstø Handelsforening indkom love og vedtægter for brugsforeningerne i kredsen. De behandledes af centralforeningens juridiske konsulent, dr. jur. H. Sylow, hvorefter den lokale birkedommer anmodedes om at for-

anledige de vedtægter, der ikke var i overensstemmelse med gældende lov og ministeriets bestemmelser, ændrede. En tilsvarende aktion fra bestyrelsens side, efter at Kalundborg Handelsforening havde fremskaffet tilsvarende vedtægter, førte til, at brugsforeningerne i nogle sogne lovede at forandre vedtægter i maj 1885. Vedtægtsindsendelsen fra Køge Handelsforening førte til, at brugsforeningerne i Himlingøje og Valløby måtte standse deres handel med ikke-medlemmer.³

I mellemtiden havde Fællesrepræsentationen for Samvirke mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand modtaget svar fra indenrigsministeriet på udtalelsen fra handelsmødet i 1884, som den var blevet udformet af repræsentantskabet. Andragendet havde anmodet ministeriet om at foranledige en lov, der fyldigere betegnede begrebet forbrugsforeninger samt disses medlemmers indbyrdes forhold og ansvarlighed. Svaret fra ministeriet gik, som fællesrepræsentationens formand, Tietgen, udtrykte det, »som tilfældet er med svarene i de fleste andre sager, kun ud på en henvisning til fremtiden.«⁴ Da dette svar altså ikke har været imødekommende, lod den sjællandske centralforening Sylow affatte en ny henvendelse på grundlag af de indkomne oplysninger. Det andet handelsmøde trådte sammen 31. august, og 1. september 1885 drøftedes udkastet på et særligt møde af de deltagende provinsdelegerede, som vedtog det i uforandret form. Fællesrepræsentationens forretningsudvalg lod det da tilsende ministeriet som en ekspedition fra forretningsudvalget.⁵ Da man var utilfreds med indenrigsministeriets svar på sidste henvendelse, blev den nye rettet til justitsministeriet.⁶ Dette medførte, at man ikke kunne anmode om nye lovbestemmelser på området, idet dette måtte være indenrigsministeriets sag, men måtte henstille til justitsministeriet om at træffe foranstaltninger til at hævde de gældende bestemmelser. Man bad justitsministeren om at tilvejebringe »den ensartede og energiske optræden fra politimesteren, som vil kunne råde bod på de misligheder, som for øjeblikket eksisterer ved misbrug af forbrugsforeninger til skade for handelsstanden.« Man anmodede justitsministeriet om i et cirkulære at »pålægge« samtlige politimestre at påse, at de gældende bestemmelser, som andragendet opregnede, blev håndhævet, d.v.s. pligten til at indsende vedtægter og medlemsfortegnelse m. v. og til at anmelde enhver forandring i vedtægt og bestyrelse. Ministeriet opfordres til at slå fast, at det af en lovlig

brugsforening krævedes, at medlemmerne hæftede umiddelbart solidarisk, at medlemmerne ikke ved at udtræde kunne frigøre sig for den stiftede gæld.⁷

Regeringens svar på henvendelsen fra handelsmødet blev et cirkulære, ikke fra justitsministeriet til politimestrene, men fra indenrigsministeriet til amtmændene. En udsendelse fra justitsministeriet havde jo betydet en anerkendelse af handelsmødets indirekte kritik af indenrigsministeriet. Ministeriets skrivelse (af 13. november 1885) anmodede »Efter dertil foreliggende anledning« amtmændene om at »henlede vedkommende myndigheders opmærksomhed på nødvendigheden af, at der føres et skarpt tilsyn« med at de gældende bestemmelser blev overholdt. Cirkulæret formede sig som en gennemgang af de allerede gældende bestemmelser, herunder de af handelsmødet nævnte, men dog med den forskel, at hvor handelsmødet havde krævet »umiddelbart solidarisk« ansvar, nøjedes ministeriet med »principaliter eller i al fald subsidært«, ligesom ministeriet ikke på noget punkt gjorde tilføjelser til de gældende bestemmelser.⁸

I tiden efter fortsatte handelsorganisationerne kampen mod brugsforeningerne. Der er endog et eksempel på, at oprindelsen til en organisation skal søges heri. I København var der den 1. januar 1884 stiftet en »Postvæsenets Forbrugsforening«, der ikke havde udsalg, men efter aftaler med forskellige københavnske handlende virkede som rabatforening.⁹ Denne forening udvidedes i april 1886 til »Forbrugsforeningen for Embeds- og Bestillingsmænd samt Læger«, omfattende officerer og underofficerer i hær og flåde, personale fra postvæsenet og læger, men stadig virkende som rabatforening.¹⁰ Allerede i november samme år havde den omkring 2250 medlemmer.¹¹ I oktober havde Isenkræmmerforeningen imidlertid vedtaget ikke at levere til foreningen,¹² og i december 1886 vendte slagterlauget i København sig på sin generalforsamling mod denne brugsforening og vedtog, at ingen i København boende slagtermestre eller kødhandler fra 1. januar 1887 måtte optræde som leverandør til brugsforeninger, rabatforeninger eller lignende, og pr. nytår 1887 blev denne bestemmelse tiltrådt af alle københavnske slagtermestre og kødhandlere.¹³ Disse bestemmelser blev udgangspunkt for et samarbejde mellem en række københavnske handels- og håndværkerforeninger, som dannede et formandsudvalg, der i maj 1887 bestod af 27 formænd,¹⁴ og hvis hovedopgave var at organisere en

leverandør-boycot af rabatforeningen.¹⁵ Dette er oprindelsen til den senere »De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation.«¹⁶

Et hovedspørgsmål for byerhvervsorganisationerne måtte være næringsloven, der jo regulerede erhvervsforholdene i almindelighed og, hvad der her i særdeleshed har interesse, var grundlaget for brugsforeningernes retsstilling, herunder deres overvældende optræden i læbælterne. Problemet om en revision af næringsloven var adskillige gange fremdraget i lokale handelsforeninger,¹⁷ men i 1887 rejstes det både på Foreningen af jyske Handelsforeningers møde i Viborg og på det møde, som Centralforeningen for Sjællands Stifts Handelsforeninger afholdt i Korsør. På det jyske møde var der en del købmænd, der ønskede revision, men flertallet anså det for hensigtsmæssigt at indskrænke sig til at pålægge de lokale organisationer at våge over lovens overholdelse og i det hele taget holde øvrigheden i ånde, samtidig med at man indskærpede betydningen af, at byernes købmandsstand gjorde mest muligt for at trække landbefolkningen til byen, og i det hele virke for et godt forhold mellem land og by.¹⁸

Sjællænderne var mere radikale og Korsør-mødet vedtog at nedsætte et udvalg, der skulle bringe sagen frem på landshandelsmødet samme år. Imidlertid blev dette møde ikke afholdt, og udvalget henvendte sig derfor selv til landets øvrige handelsforeninger for at få arrangeret et møde i Odense den 7. februar 1888. Her mødte især sjællændere og fynboer, og det vedtoges at nedsætte et udvalg til at fremme sagen ved at søge sammenslutning med »Fællesrepræsentationen for Håndværk og Industri« samt hvem der iøvrigt måtte være interesseret og derefter at fremkomme med forslag til en henvendelse til indenrigsministeren. Jyderne tog imidlertid forbehold, og deres holdning til sagen førte til, at den henvistes til det landsomfattende handelsmøde i København 1888.¹⁹

På dette møde, der fandt sted 11., 12. og 13. september indledtes punktet »Om ønskeligheden af en revision af næringsloven« af sjællændernes formand, vicekonsul H. V. Tolderlund fra Præstø, der gjorde sig til talsmand for nedsættelse af en kommission med revision af næringsloven for øje. Dens formål skulle være »at få slået de faktisk bestående forhold fast og få begrænsninger indført på forskellige punkter, hvor grænserne er noget uklare.« Han ønskede en ordning af brugsforeningernes virksomhed: »Vi ville ikke an-

gribe forbrugsforeningerne, vi erkende, at de i mange henseender har deres fulde berettigelse. Det, vi ønsker, er kun en loyal og fast ordning af dette forhold.« Desuden nævnede Tolderlund bl. a. en aktielovgivning og en firmalovgivning. Det var bedst, hvis handelsstanden i dette spørgsmål kunne arbejde sammen med håndværk og industri, og han foreslog derfor en resolution, der henstillede til forretningsudvalget at rette henvendelse til Fællesrepræsentationen for Håndværk og Industri om sammen med handelsstanden at gøre en fællesindstilling til regeringen om nedsættelse af en sagkyndig kommission, og hvis Fællesrepræsentationen for Håndværk og Industri ikke ville være med, da foretage indstillingen alene.²⁰ Da fællesrepræsentationens formand, direktør Philip Schou, der var tilstede som gæst, straks på fællesrepræsentationens vegne erklærede sig villigt indstillet, foreslog formanden, C. F. Tietgen, at vendingen om en eventuel eneindstilling udgik,²¹ og mødet vedtog derefter en henstilling til forretningsudvalget om at rette henvendelse til fællesrepræsentationen for sammen med den at foretage en fællesindstilling til regeringen om nedsættelse af en sagkyndig kommission til forberedelse af en revision af næringsloven.²²

Denne henvendelse fandt sted i slutningen af 1889²³ og havde forinden fået tilslutning fra Den danske Købstadsforening. På købstadsforeningens møde i juli 1889 forelagde den tidligere juridiske konsulent for de lolland-falsterske Handelsforeninger, hrs. P. G. C. Jensen, som medlem af købstadsforeningens stående udvalg, spørgsmålet om brugsforeningerne og næringsloven, og på hans forslag vedtog foreningen at slutte sig til den på handelsmødet i 1888 vedtagne resolution med dens anmodning om nedsættelse af en kommission til forberedelse af en næringslovrevision.²⁴

Regeringen havde altså ikke ladet sig presse af den private handel eller lede af politiske ønsker om at støtte købstæderne til administrativt at støtte byerne mod brugsforeningernes konkurrence. Købstædernes erhvervsdrivende måtte derefter sætte deres lid til den krævede revision af næringsloven.

Brugsforeningsbevægelsen 1885–1889: resumé.

Den stærke vækst i brugsforeningsantallet, som var indledt i 1883, måske anden halvdel af 1882, fortsattes i tiden 1885 til 1889, og Jylland vinder nu en talmæssigt langt stærkere placering end tid-

ligere. Baggrunden for stigningen er landbrugskrisen og strukturændringen. Brugsforeningerne bliver ganske vist efter provisoriet af 1. april 1885 anvendt i Venstres agitation som led i en økonomisk krig, hvis våben – hvad angår brugsforeningerne – er truslen om at fratage købstæderne handelen med landboerne ved oprettelse af brugsforeninger. Dette er, politisk set, kun en trusel, og har som hensigt at splitte Højre i ministerielle og liberale, hvilket en faktisk oprettelse af boykot-brugsforeninger ville hindre. Fra højreside angribes brugsforeningerne voldsomt, og regeringen opfordres fra politisk hold til administrativt at skride ind mod brugsforeningerne, hvilken tanke støttes ved handelsstandens og købstadsforeningens økonomisk bestemte anmodninger om det samme. Regeringen undlader dette, men stilles derefter overfor et krav om nedsættelse af en kommission til revision af næringsloven.

Den eneste venstrepolitiker, der ses at være gået ind for oprettelse af brugsforeninger af politiske grunde, er Hans Dønnergaard, som indtil 1889 var formand for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger og for hvem brugsforeningerne ganske vist ikke primært er politiske sammenslutninger, men dog har heldige politiske bivirkninger. Deres væsentlige formål, som Dønnergaard opfatter det, er en reform af mellemandhandelen, grundet på andelsprincippet. Han søger at tage skridtet fra reform af detailhandel til reform af grossistledet på andelsbasis, men støder her på stærk modstand fra foreninger, der ønsker at fortsætte den gamle tids traditioner, hvor brugsforeningerne lod sig betjene af private grossister. Skellet mellem gamle og nye synspunkter må i hovedsagen svare til den sociale forskel mellem de gamle foreninger, oprettede især for landproletariatet, og de nye foreninger, der sigter mod landbefolkningen som helhed og derfor har et større indslag af finansieringsdygtige gårdmænd. Modsætningen resulterer i åben krig mellem fællesforeningen og visse jyske foreninger, der slutter, da Dønnergaard fældes af sin egen bestyrelse. Jydernes særkrav er det samme som den øvrige oppositions frihed for kapitalkrav og risiko ved indførelse af andelsprincippet i engros-ledet, men ved den endelige oprettelse af den jyske fællesforening er tiden så vidt fremskreden, at en mindre tilnærmelse til andelsprincippet ses, selvom den jyske ordening i praksis er privat finansieret og i hovedsagen bærer den ældre tids mærke.

Brugsforeningerne har et stærkt venstrepræg, der også ses i fæl-

lesforeningernes ledelse, som det tidligere er vist for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers vedkommende. For jyderne gælder det, at i hvert fald Severin Jørgensen, Bendix Peter Petersen¹ og Hans Kr. Nielsen,² der leder udbruddet, er venstremænd, ligesom den jyske fællesforenings næstformand, læge H. Stilhoff,³ en følge af at brugsforeningstanken først og fremmest var taget i anvendelse af landboernes socialt set mellemste og nederste grupper. Dette medfører, at Venstres indre splid – i dette tilfælde kampen mellem C. Berg og hørupperen Dønnergaard – kan føres ud i brugsforeningsbevægelsen, som det er set ved modsætningen mellem den bergske Koldingegn og den bjørnbakske Århusegn, selvom dette forhold ikke kan tilregnes afgørende betydning.

BRUGSFORENINGSBEVÆGELSEN

1889-96

Sammenslutning, landbrugskrise og politisk forlig.

Perioden 1889 til 1896 er set fra et brugsforeningssynspunkt afgørende, fordi de to fællesforeninger i denne blev sammensluttet som Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger. Politisk set er den en ikke mindre interessant tid, der bragte provisoriekampen til afslutning. Fra Venstres side førte Frede Bojsen an ud fra ønsket om i samarbejde med Højre at tilvejebringe en tidssvarende sociallovgivning og i det hele taget ved sociale reformer at trænge den fremvoksende socialisme tilbage. Styrken i dennes vækst viste sig ved folketingsvalget i januar 1890, hvor socialisternes stemmetal voksede fra 8.000 til 17.000, og hvor Harald Jensen valgtes i den jyske landskreds Skjolddelev, et konkret bevis på den trussel, som socialdemokraterne på landet betød for Venstre. Dette samarbejde mellem moderate og Højre førte til »det saglige forlig« i 1891:

Overfor den moderate tendens kom den gamle bergsk-hørupske alliance påny i stand, men afbrødes allerede i efteråret 1891 ved Bergs død. Til dette tab for radikal politik føjedes mandattabene ved folketingsvalgene i 1892, hvor der mange steder fandt et valg-samarbejde sted mellem Højre og moderate, og hvor bl. a. Hørup faldt for den moderate P. A. Alberti. Udviklingen fortsatte efter disse linier, og 1894 bragte »det politiske forlig« mellem Bojsens moderate og Højre. Estrup skulle gå af, de provisoriske love bortfalde, og til gengæld måtte Københavns befæstning anerkendes. Den nye regering blev et højreministerium under ledelse af lensbaron Tage Reedtz-Thott, hvis politik sigtede mod samarbejde med de moderate landbokredse.

En vigtig baggrund for forligspolitikken var den økonomiske udvikling i landbruget. Skønt halvfemsernes første år var forholdsvis gode, fortsatte landbrugskrisen, og fra 1893 til 1896 oplevede dansk landbrug sin værste tid, hvor også animalske produkter i høj grad

ramtes. I 1893 opstod da en erhvervspolitisk bevægelse, agrarbevægelsen, der skulle være en sammenslutning af såvel store som små landmænd. »Agrarforeningen« krævede statsstøtte til landbrugsproduktionen, skattenedsættelser, toldlovsrevision m. m. Dens lederne var for det meste moderate af såvel Højre som Venstre. Agrarbevægelsens holdning til forfatningskampen var i væsentlig grad bestemt af ønsket om at afslutte den gølge politiske strid og bringe et reformarbejde i gang, hvorved den fik stor betydning for afslutningen af det politiske forlig.

Den jyske overvægt i brugsforeningsbevægelsen.

Fra perioden 1889 til 1896 er bevaret en fuldt dækkende oversigt over antallet af brugsforeninger, i form af en udførlig tabel, som ledsagede næringskommissionens betænkning af 1893 og gælder året 1891.¹ I efteråret 1898 forelagde indenrigsministeriet for rigsdagen en ny oversigt,² der må antages at dække året 1897.

Der fandtes i 1891 i Danmark ialt 635 brugsforeninger (rabatforeninger ikke medregnet). Heraf havde 88 næringsbrev, hvoraf fulgte, at ministeriet havde mindre kendskab til dem end til foreninger uden næringsbrev, der havde indberetningspligt m. m. Desuden interesserede såvel næringskommission som ministerium sig mindre for de brugsforeninger, der var stillet som andre handlende end for hvad kommissionen kaldte »egentlige« brugsforeninger, og oplysningerne om »uegentlige« brugsforeninger er derfor så spartanske, at vi intet ved om størrelsen af deres medlemskreds eller om fordelingen mellem by og land. Af de 547 foreninger uden næringsbrev lå kun 9 i byer.³ I 1897 fandtes ialt 970 foreninger, heraf 133 med næringsbrev. Af de 837 foreninger uden næringsbrev lå kun 8 i byerne.

Brugeforeningsbevægelsen vokser altså stærkt i denne den fortsatte landbrugskrisens tid. En tendens, der allerede viste sig i den foregående periode, bliver nu udpræget: Allerede i 1889 havde Jylland vundet overvægt i den retningsgivende tabel V,⁴ der viser antallet af brugsforeningsstiftelser pr. år af foreninger, der kendes fra perioden 1929–37. For året 1891 beregner indenrigsministeriet altså antallet af brugsforeninger i Jylland til 262 mod 232 på Sjælland, og i 1897, hvor det samlede brugsforeningstal er vokset så betragteligt

Tabel VI a

Brugsforeninger uden næringsbrev 1891 og 1897⁵

	År	Sjæll. amter	Born- holm	Lolland- Falster	Fyn	Jylland	Total
Antal foren.	1891	194	7	63	59	224	547
%	1891	35	1	12	11	41	100
Antal medl.	1891	28.501	977	8206	8066	29.544	75.294
%	1891	38	1	11	11	39	100
Antal foren.	1897	254	8	73	123	379	837
%	1897	30	1	9	15	45	100
Antal medl.	1897	43.373	1552	11.147	19.632	54.627	130.331
%	1897	33	1	9	15	42	100

Tabel VI b

Stigning 1891-97 (brugsforeninger uden næringsbrev)

Stigning	Sjæll. amter	Born- holm	Lolland- Falster	Fyn	Jylland	Total
i absolutte foren.tal	60	1	10	64	155	290
samme i %	31	14	16	108	69	53
I absolutte medls.tal	14.872	575	2941	11.566	25.083	55.037
samme i %	52	59	36	143	85	73

Tabel VII a

Alle brugsforeninger 1891 og 1897⁶

	År	Sjæll. amter	Born- holm	Lolland- Falster	Fyn	Jylland	Total
Antal foren.	1891	232	7	74	60	262	635
%	1891	37	1	12	9	41	100
Antal foren.	1897	288	9	80	126	467	970
%	1897	30	1	8	13	48	100

Tabel VII b

Stigning 1891-97 (alle brugsforeninger)

Stigning	Sjæll. amter	Born- holm	Lolland- Falster	Fyn	Jylland	Total
I absolutte foren.tal	56	2	6	66	205	335
samme i %	24	29	8	110	78	53

som med 53 %, er den jyske overvægt blevet langt mere udpræget, idet forøgelsen er højst ulige fordelt: Jylland er vokset med 78 %, men Sjælland kun med 24 %. Forøgelsen, regnet i medlemstal fra 1891 til 1897, er også i jysk favør. Medlemstallet af, hvad indenrigsministeriet kalder »egentlige« brugsforeninger, er i Jylland steget med 25.083, d.v.s. 85 %, mens den tilsvarende sjællandske vækst er på 14.872 eller 52 %⁷

I den her behandlede periode fortsætter Jylland altså den udvikling, der indledtes i 1886 og bliver nu det afgjort førende brugsforeningsområde, såvel hvad angår foreningstal som tal på brugsforeningsmedlemmer, mens den sjællandske udvikling, der begyndte tidligere, til gengæld er forholdsvis svag.

DE TO FÆLLESFORENINGER:

A. Den sjællandske fællesforening.

Vor viden om Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers historie fra 1889 til 1895 er af kildemæssige grunde meget begrænset, f. eks. kendes medlemstallet ikke. Ved indgangen til 1889, altså før Dønnergaards afgang, var forfatningen den på generalforsamlingen i maj 1886 vedtagne: formålparagraffens første punkt var fællesindkøbet, og driftskapitalen skulle tilvejebringes ved, at fællesforeningens medlemmer kunne tegne sig for aktier à 100 kr., der forrentedes med 5 %. De 100 kr. skulle ikke nødvendigvis indbetales på én gang, men kunne trækkes af foreningens del i overskuddet efter fradrag af alle udgifter og henlæggelser til reservefond. Der udbetaltes intet overskud, før foreningen havde afdraget én aktie, hvilket var alt, der kunne forlanges af foreningerne. Den af en forening indskudte aktiekapital var garantifond for brugsforeningens mellemværende med fællesforeningen, men for fælleskontorets retslige og pekuniære forhold havde formanden eneansvaret, hvorfor han også stillede en sikkerhed. Den enkelte brugsforenings ansvar begrænsede sig til »de af kontoret efter vedkommende forenings ordrer købte poster«, mens den enkelte forening, hvad angår andre af fælleskontoret indgæede forpligtelser kun hæftede ved sit indskud i garantifonden.¹ Foreningerne havde ikke på nogen måde pligt til at tage deres varer, hverken helt eller delvis, fra fælleskontoret.

For årene 1890–94 kender vi summen af de i fælleskontoret indestående beløb og deres fordeling på brugsforeninger og enkeltpersoner.

År	Vareomsætning kr.	Foreningernes indestående kr.	Privates indestående kr.
1890	354.385	9.650	40.163
1891	546.385	13.099	51.669
1892	580.885	19.581	50.813
1893	686.670	26.954	64.651
1894	752.729	38.080	66.863

Til vurderingen af omsætningen må det oplyses, at der herudover ved kommissionshandel omsattes for ca. 100.000 kr. pr. år.²

Fælleskontorets hovedvanskelighed var den ringe driftskapital, der ses dels af forholdet mellem det samlede indestående og omsætningen, dels af den iøjnefaldende omstændighed, at privates indestående helt til det sidste langt overgik den af brugsforeningerne sammenbragte aktiekapital.

Privatpersonernes identitet er ikke oplyst, men at der iblandt disse har været færre eller flere af fællesforeningens bestyrelsesmedlemmer kan ikke betvivles. Allerede i januar 1889, da Hørup i forbindelse med afsættelsen af Dønnergaard foreslog en omordning af fælleskontoret bl. a. til begrænsning af formandens indflydelse, oplyste han, at Dønnergaard til tider havde haft over 20.000 kr. indestående i foreningen. Hørups forslag indebar, at det skulle forbydes foreningens formand at have større kapital i fælleskontoret end de øvrige bestyrelsesmedlemmer – altså at bestyrelsesmedlemmer på dette tidspunkt bidrog til driftskapitalen.

Forslaget ville medføre, at fællesforeningen mistede driftskapital, og han foreslog derfor, at bestyrelsesmedlemmerne, der efter hans mening burde vælges kredsvis, skulle være pligtige til hver at stille en driftskapital på 2.000 kr.³ Hvilken skæbne, hans forslag har lidt, vides ikke.

Fællesforeningen vendte stadig tilbage til spørgsmålet om driftskapital. I august 1891 gjorde Hansen-Ølstykke opmærksom på de vanskeligheder, som kunne følge af den store afhængighed af private indskud, nemlig i tilfælde af en tillidskrise. »Ved en kommende generalforsamling må dette spørgsmål for alvor tages op, og udvej

findes, hvorved dette uheldige forhold kan blive rettet . . . » skrev han.⁴ Tabellen viser, at selvom forholdet bedredes, løstes problemet dog ikke. Hansen-Ølstykke vendte tilbage dertil i april 1894, da han som punkt på dagsordenen til den ordinære generalforsamling, der skulle afholdes 7. maj, satte bestyrelsens forslag om tilvejebringelse af den fornødne driftskapital. På dette tidspunkt udgjorde privatpersoners indestående mere end det dobbelte af brugsforeningernes. Hansen-Ølstykke brugte i sin forhåndsmeddelelse den jyske fællesforenings praksis som argument, idet jyderne i marts 1893 havde omdannet deres virksomhed, d.v.s. firmaet Severin Jørgensen, til et aktieselskab, hvor aktiekapitalen tilvejebragtes ved, at brugsforeningerne tegnede andele på 100 kr. for hver tyve bosiddende medlemmer, mens den sjællandske fællesforening kun havde ret til 100 kr. pr. forening. Fællesforeningens bestyrelse besluttede at gå, hvad de kaldte »en lempeligere vej«, nemlig at anmode generalforsamlingen om at vedtage, at foreningerne først fik udbetalt overskud, når de havde præsteret et indestående på 400 kr., altså at samtlige medlemmer af én brugsforening skulle nøjes med, hvad der stilledes til rådighed af 80 medlemmer af en jysk brugsforening.⁵ Heller ikke dette forslags skæbne er kendt.

B. Den jyske fællesforening.

Samtidig med at brugsforeningstallet i Jylland steg så stærkt, voksede også den jyske fællesforenings medlemstal. Regnet pr. nytår var tallet på medlemsforeninger år for år:¹

1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
36	65	73	81	94	117	154	200

Omsætningen var pr. år:²

	1888	1889	1890	1891	1892
kr.	136.552	517.256	726.681	958.056	1.205.680
		1893	1894	1895	
		1523.029	2187.753	2576.500	

Sideløbende hermed voksede antallet af filialer. Den første var som nævnt anlagt i Århus i 1889. Den næste oprettedes i 1892 i

Randers,³ og da Vejle Amts Vareindkøbsforening i oktober 1893 sammensluttedes med den jyske fællesforening, gik dens lokaler over til at blive filial. I september 1895 vedtoges at oprette en filial i Odense, efter at 17 fynske foreninger havde lovet at indmelde sig i fællesforeningen,⁴ og på samme bestyrelsesmøde besluttedes at oprette en filial i København, en tanke, der allerede var fremsat i maj 1894 af Severin Jørgensen.⁵

Fællesindkøbet var, som det er redegjort for, startet som det private firma Severin Jørgensen, hvis leder var ansvarlig i juridisk og økonomisk henseende, dog således at tab, der ikke skyldtes grov uefterrettelighed fra Jørgensens side skulle bæres af foreningerne. Jørgensen var forpligtet til at stille 30.000 kr. i driftskapital. Var dette ikke tilstrækkeligt, skulle resten fremskaffes af foreningerne. Jørgensen fortæller, at han selv kun ejede en sjettedel af den nødvendige driftskapital, men af venner og slægtninge lånte 40.000 kr., mens fællesforeningens øvrige bestyrelsesmedlemmer kautionerede for lån på 50.000 kr.⁶ Om Jørgensens oplysning om den sjettedel, han selv ejede, skal sættes i forhold til 30.000, 40.000 eller 90.000 kr. er uvist. Derimod synes det sikkert, at foreningerne ikke har bidraget ved finansieringen. Lovene ændredes noget i maj 1889, da det fastsloges, at formanden havde at stille den fornødne driftskapital og bestemmelsen om, at brugsforeningerne skulle stille den ud over 30.000 nødvendige driftskapital udgik,⁷ en simpel kodificering af de bestående forhold, der ikke havde været i overensstemmelse med vedtægterne. Dette betød dog ikke, at bestyrelsen havde opgivet tanken. Man ventede blot på en gunstig lejlighed. I 1890 gjorde man Severin Jørgensens helbred til påskud og vedtog på et bestyrelsesmøde 12. april 1890 at prøve at få foreningerne til at bidrage.

Severin Jørgensen meddelte i månedsbladet, at bestyrelsen ønskede den foreslåede bestemmelse vedtaget af hensyn til »formandens betænkelige helbredstilstand . . .«, fordi foreningen, hvis han skulle dø eller på grund af svaghed være tvunget til at opgive sit arbejde for fællesforeningen, ville være nødt til at standse virksomheden.⁸ Vor kilde til Severin Jørgensens helbred ved denne tid er altså ham selv. Gennemblader man de skriftlige levn fra hans virksomhed i disse år, det af ham redigerede månedsblad og førsteudgaven af Haandbog for Brugsforeninger, er det mest påfaldende træk en næsten utrolig flid fra en med mange andre gøremål beskæftiget

fællesforeningsdirektør. Det er ikke troligt, at dette arbejde kunne udføres af en mand med »betænkelig helbredstilstand«. Severin Jørgensen eller den samlede bestyrelse har anvendt påstanden som argument for at gennemtrumfe en ændring af forholdene omkring fællesindkøbets driftskapital. Forslaget, som behandledes af generalforsamlingen 13. juni 1890, begrænsede formandens pligt til at stille driftskapital til 40.000 kr. – her indføjede generalforsamlingen »eller stiller en af styrelsen godkendt sikkerhed for 50.000 kr. . . .« – mens bestyrelsen blev bemyndiget til at optage lån til fremskaffelse af yderligere kapital, dog at disse lån ikke måtte overstige 5 kr. pr. bosiddende medlem af de fællesforeningen tilmeldte brugsforeninger. Men den vigtigste nye bestemmelse var, at der af fællesforeningens overskud, udover hvad der skulle tilskrives reservefonden, skulle anvendes op til 500 kr. pr. brugsforening til forøgelse af driftskapitalen således at brugsforeningerne kun kunne forlange overskud udover de 500 kr. udbetalt. Dette vedtog generalforsamlingen,⁹ og hermed var begyndelsen gjort til en af brugsforeningerne alene foretaget finansiering af fællesforeningen. Forslaget herom blev fremsat af Severin Jørgensen i juni 1891, og hans lokkemidler overfor brugsforeningerne var to: det nødtvungne solidariske ansvar ville begrænses til kun at omfatte den af den enkelte brugsforening tilvejebragte aktiekapital, og denne aktiekapital ville nogenlunde svare til de 500 kr., som alligevel blev fratrukket overskuddet til driftskapital. Der skulle tegnes aktier i forhold til antallet af medlemmer.¹⁰ I januar 1892 vendte han tilbage til sagen, idet den var gjort til et punkt på dagsordenen for den forestående generalforsamling i maj 1892,¹¹ og her foreslog bestyrelsen, at der skulle tegnes en aktie à 100 kr. for hver påbegyndt snes medlemmer med selvstændig husstand.¹² Dette vedtog generalforsamlingen med 49 stemmer mod 1.¹³ Omdannelse til aktieselskab skulle foregå, når der var tegnet for 50.000 kr. aktier. Det kneb med at få foreningerne til at tegne aktier. I december var der kun tegnet for 40.000 kr., og allerede forinden, 10. og 11. oktober, havde bestyrelsen måttet se vanskelighederne i øjnene og vedtage at foreslå næste generalforsamling at begynde med den til den tid nåede aktiekapital.¹⁴ På generalforsamlingen 24. marts 1893 måtte bestyrelsen foreslå, at aktieselskabet skulle træde i kraft, når der var tegnet en aktiekapital, der tilsammen med reservefonden udgjorde 50.000 kr.¹⁵ På datoen for generalforsamlingen var der af 85 brugsforeninger indbetalt

45.500 kr., som tilsammen med reservefonden udgjorde 53.877 kr., hvorefter aktieselskabet kunne træde i kraft, hvis den ændrede bestemmelse vedtoges, hvilket skete enstemmigt.¹⁶

Mens det om den jyske fællesforening med sikkerhed vides, at den voksede kraftigt fra 1889 til denne periodes slutning, er den sjællandske fællesforenings medlemsomfang ukendt. Omsætningens fordobling fra 1890 til 1894 tyder imidlertid på en vækst i medlems-tallet, selvom fordoblingen også må formodes at afspejle en vækst i medlemsforeningernes anvendelse af fællesforeningen. Sammenlignes den sjællandske omsætning med den jyske, er der en tydelig forskel. Mens den jyske omsætning i 1890–91 var omtrent dobbelt så stor som den sjællandske, vokser den til i 1894 at være 3 gange så stor.

De to fællesforeningers forskellige vækst må ses på baggrund af brugsforeningsbevægelsens almindelige udvikling i Danmark, der jo var karakteriseret ved en stor stigning, der dog har stærk slag-side til jysk (og fynsk) fordel, en følge af at disse områder kom senere med end Sjælland, hvor brugsforeningsbevægelsen havde været stærkt udbredt allerede under 1860-ernes og 70-ernes sociale forhold. De forskellige forudsætninger må have medført, at der i det »gamle« brugsforeningsområde, hvor brugsforeningsbevægelsen var opstået som en form for hjælp til landbrugets underklasse, og hvor denne underklasse stadig var talrigere end i de »nye« områder, har været et forholdsvis større antal brugsforeninger med præg af husmandslandarbejderens mindre behov og økonomiske evne samt mulighed for at løbe en risiko, samtidig med at disse ældre foreninger i mange år selv har klaret deres indkøbsproblemer og må formodes i højere grad end nye foreninger at ville fortsætte hermed. I de nye brugsforeningsområder, Jylland og senere Fyn, hvor brugsforeningsbevægelsen ikke bygger på husmandstraditionen, har foreningerne omvendt fået et mere udpræget gårdmandspræg, samtidig med at det drejede sig om foreninger uden erfaring i engros-handelens forhold, således at de jyske foreninger, da først Severin Jørgensens person og forretning var gået op for dem, var forholdsvis villige til at handle hos ham.

At Severin Jørgensens efterhånden vellykkede forsøg på at etablere sig som grossist for brugsforeningerne starter så tidligt som i 1886, det jyske opsvings første år, bevirker, at de to fællesindkøbs

udgangspositioner bliver hinanden meget lig: den store eller fulde afhængighed af privat kapital. Men mens den jyske brugsforeningsbevægelses sociale sammensætning og større vækst gør det muligt at ændre det private fællesindkøb til et fællesindkøb på andelsbasis, står den sjællandske udvikling nærmest i stampe; den sjællandske brugsforeningsbevægelse har haft sit store opsving i en tidligere tid, og selvom dens ledere har set fremtidens muligheder før jyderne, synes dens medlemmer mindre villige til at følge dem. Severin Jørgensens virksomhed, der var begyndt som en i andelsmæssig forstand bagstræberisk tanke, slog, som den øvrige andelsbevægelse vandt frem, ind på dens principper.

Den politiske kamp om brugsforeningsbevægelsen

Foranlediget ved det andragende, som bestyrelsen for den danske købstadsforening den 22. august 1889 indgav til indenrigsministeriet og den adresse, som Fællesrepræsentationen for Samvirke mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand og Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk sammen overrakte ministeriet i slutningen af samme år, begge indeholdende anmodning om nedsættelse af en kommission til forberedelse af en revision af næringslovgivningen, indstillede indenrigsminister Ingerslev den 17. maj 1890 til kongen at nedsætte en sådan kommission. Ingerslev foreslog kongen, at de to fællesrepræsentationer fik overladt at udpege et antal medlemmer, mens ministeren selv ville vælge repræsentanter for København – efter forslag fra kommunalbestyrelsen – og for købstæderne efter indstilling fra købstadsforeningen. Desuden skulle kommissionen have repræsentanter for handels- og håndværkerinteresser på landet. Han foreslog videre, at formanden blev Odenses borgmester, George Koch, der var købstadsforeningens formand. 21. maj bifaldt kongen indstillingen, og indenrigsministeriet nedsatte kommissionen, som fik 25 medlemmer inklusive formanden. Heraf repræsenterede 20 forskellige byinteresser, mens landdistrikternes talerør var en herredsfoged, en detailhandler, to håndværkere og en møller, der desuden var bager og høker.¹ Kommissionen modtog en lang række henvendelser fra erhvervsorganisationer med ønsker og forslag, heriblandt et andragende af 10. november 1891 fra Roskilde Handelsforening – hvortil Frede-

rikssund Handelsforening sluttede sig 27. december 1891 – der beskyldte brugsforeningerne for at være fuldstændige købmandsforretninger og ofte smugkroer. »Årsagen til oprettelsen af brugsforeninger kan som regel søges i politiske bevæggrunde og har samtidig skaffet levebrødsstillinger for indkøbere og uddelere . . .«, men ikke været til fordel for medlemmerne. De to handelsforeninger ønskede, at det blev forbudt brugsforeningerne at arbejde på anden måde end ved, at medlemmerne individuelt indgav bestilling og derefter kunne afhente de ved fællesindkøb tilvejebragte varer, og desuden at det blev forbudt brugsforeningerne at anskaffe spiritus og bajersk øl ved fællesindkøb.²

I slutningen af februar 1893 rettede Frederik Opffer i anledning af den foresående næringsreform et nyt angreb på brugsforeningerne i form af enslydende artikler i den københavnske »Avisen« og i Køge Avis.³ Hovedtrækkene i angrebet var de gammelkendte. Dønnergaard, hvis »hæderlige vandel i den gamle verden og pludselige indgang i den nye vil være i så frisk erindring . . . forstod til gavn at organisere brugsforeningerne som politisk kampmiddel i Venstres økonomiske krig mod købstæderne . . .« hvortil kommer, at brugsforeningerne er arnesteder for drikfældighed, hvor landarbejderne kan omsætte deres løn i spiritus. Opffer rykkede for forslaget til næringsreform og redegjorde for de krav, han måtte stille til det. »Først og fremmest imødeser man i udkastet et forslag til en fornuftig brugsforeningslovgivning, der sætter bestemte regler for insolvens, så at man ikke skal se en brugsforening gå fallit i en jurisdiktion – mens dette er komplet umuligt i nabojurisdiktionen – solidaritet, autoriseret regnskabsføring, beskatning i forhold til omsætning, regulativ for den daglige handel m. m. Selvfølgelig bør handelen med berusende drikke ophæves Til at kontrollere brugsforeningerne kunne passende ansættes et antal inspektører, ligesom vi har inspektører til at kontrollere sparekasser, ølbeskatning, handel med margarine o.m.a. Det er vejen til at bringe brugsforeningerne ind på det område, hvor de hører hjemme, og hvor de vil kunne blive til gavn for samfundet. Nu er de kun til skade her i landet.« Han satte sin lid til, at næringskommissionens revisionsforslag ville blive bragt gennem tingene ved et samarbejde mellem Højre og moderate.

Der var her lagt op til en kampagne for at øve pression mod næringslovkommissionen eller for at give dens ventede betænkning

offentlig støtte. Imidlertid blev opmærksomheden næsten med det samme for en tid ledet bort fra brugsforeningsspørgsmålet. 14. marts 1893 holdt manufakturgrosserer Frederik Vett et foredrag i Nationaløkonomisk Forening, »De forskellige engelske stores«,⁴ hvori han redegjorde for denne engelske forretningsform, hvis hovedprincip er folkeaktiens, altså at kapitalen tilvejebringes ved et meget stort antal aktier af ringe størrelse, hvis indehavere får en særlig fordel ved at handle i storesafdelingerne. Hovedforskellen mellem stores- og brugsforeningsprincippet er, at hvor overskuddet i en brugsforening følger forbruget, følger den i stores aktiekapitalen.

En voldsom kamp mod stores-bevægelsen rejstes fra handelsforeningernes side og fik stærk støtte i pressen. Brugsforeningerne gik for en kort stund i glemmebogen. Omkring 1. juli kunne det ses, at stores-bevægelsen for denne gang var standset.⁵

Den 1. juli 1893 om aftenen holdt de næringsdrivende i Roskilde et møde mod stores-bevægelsen. Mødet var indkaldt af tre lokale foreninger, og man vedtog at slutte sig til den af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk og af Fællesrepræsentationen for Københavns Handelsforeninger vedtagne resolution mod stores, men samtidig opfordrede man repræsentationerne til ad lovgivningens vej at søge brugsforeningernes virksomhed indskrænket ved, at det forbødes dem at handle på andre måder end efter forudgående bestilling fra medlemmernes side, altså et krav på linie med den af Roskilde Handelsforening – der var blandt indbyderne til mødet – i november 1891 vedtagne resolution til næringslovkommissionen.⁶

Om morgenen 2. juli bragte »Avisen« en ledende artikel, hvis udgangspunkt var, at det begyndte stores-forsøg vel var forhindret. »Men dermed skulle vi ikke slå os til ro. Den stærke bevægelse og gæring må udnyttes. Der har været så mange jern i ilden; de er godt varme endnu; derfor er det tiden til at smede. Først og fremmest skal der smedes et våben mod et gammelt onde, der i en år-række har naget på byerne. Vi mener forbrugsforeningerne. Ofte nok har der lydt klager over den ødelæggelse, der fra dem breder sig over købstæderne . . . Nu kan det dog hændes, at der er bedre ørenlyd for berettigede krav, og i alt fald bør der gøres et forsøg,« hvorefter »Avisen« citerer Roskilde Handelsforenings resolution af november 1891, også bemærkningen »Årsagen til oprettelsen af brugsforeninger kan som regel søges i politiske bevæggrunde og har

samtidig skaffet levebrødsstillinger for indkøbere og uddelere«, og fortsætter med om næringskommissionen at sige, at den »sandelig nok kan trænge til at blive påvirket og strammet op.« Roskilde Handelsforenings resolution bør ikke stå alene, påpeger bladet. Den fortjener tilslutning fra alle handelsforeningerne i provinsen. »I morgen er der møde i Roskilde af Centralforeningen for de sjællandske Handelsforeninger. Dagsordenen er naturligvis stores. Men derved bør man ikke blive stående. Det er godt nok at være med til at afværge et nyt onde, men i glæden derover skal man ikke glemme, at der skal arbejdes for at få bugt med de gamle.«⁷

»Avisen« bragte ikke referat af mødet i Roskilde 1. juli, hvilket næppe havde kunnet nås. Det er heller ikke muligt, at lederartiklen er skrevet på grundlag af de på mødet faldne udtalelser og trufne bestemmelser. Artiklen og forslagene på mødet må på forhånd være koordinerede ved en aftale mellem antagelig en repræsentant for Roskilde Handelsforening og »Avisen« i den hensigt at påvirke det store handelsmøde 3. juli.

På dette møde bragtes brugsforeningsspørgsmålet frem af købmand Carl Müller, Roskilde, der erklærede, at brugsforeningsbevægelsen truede købstæderne, og henledte opmærksomheden på Roskilde Handelsforenings resolution af november 1891. Roskilde Handelsforening forelagde et forslag, der – da centralforeningen samtidig omorganiseredes – blev betragtet som den nye forenings opgave: Punkt 4 omfattede revision af aktielovgivningen og havde sigte mod stores, men punkt 1 lød kort og klart: »at begrænse brugsforeningernes ret.«⁸

Næringskommissionen afgav sin betænkning ti dage senere. 13. juli 1893. Den offentliggjordes 7. august 1893.⁹ Den indeholdt den tidligere nævnte statistiske redegørelse for brugsforeningernes udbredelse og størrelse i 1891.¹⁰ Den som argument betragtet kraftigst virkende del af de statistiske oplysninger var, at af de ialt 635 brugsforeninger lå de 338 i læbælterne. Deraf fulgte også, at de ikke havde løst næringsbrev og altså var holdt udenfor normale skatteregler. Næringsbevis havde ialt kun 88 foreninger i hele landet. Kommissionens udkast til lov foreslog, at »Forbrugsforeninger, andelsforeninger og lignende foreninger, der indkøber eller frembringer varer for at afsætte eller fordele dem imellem foreningens medlemmer, er, for så vidt de driver virksomhed fra åben bod eller lignende forretningslokale, i næringsretlig henseende at anse som

selskaber med begrænset ansvar og pligtige at tage næringsbevis.«¹¹ Dette betød, at de brugsforeninger udenfor læbælterne eller i byerne, som havde næringsbevis, hvad altså de færreste havde, kunne fortsætte som hidtil. Det store flertal af foreninger i byerne eller udenfor læbælterne, som ikke havde næringsbevis, måtte vælge mellem at tage næringsbevis med de dermed forbundne udgifter, især i skattemæssig henseende, eller afskaffe den åbne bod med de dermed forbundne ulemper og den mulige nedgang i omsætningen. Men for over halvdelen af landets brugsforeninger, de i læbælterne beliggende, fandtes ikke mulighed for at tage næringsbevis, fordi sådanne ikke kunne gives i læbælterne, som allerede bestemt ved næringsloven af 1857. Disse foreningers valg stod mellem at lukke den åbne bod eller standse virksomheden, og åben bod havde alle foreninger i læbælterne undtagen 18.

Selvom foreningerne opgav den åbne bod, blev de stillet overfor forbud mod at uddele brændevin, vin eller skattepligtig øl, og desuden skærpedes visse kontrolbestemmelser, mens andre bibeholdtes. Foreningerne skulle lade deres årsregnskab offentligt gøre i et politimesteren bestemt dagblad, og i foreningens vedtægter skulle det fastslås, på hvilke tider udleveringsstedet havde åbent. Der indførtes solidarisk ansvar som generel regel uden mulighed for undvigelse i form af skelnen mellem det principielle og det subsidiære ansvar.¹²

Dette lovforslags kerne var bestemmelsen om åben bod, fordi den næsten nødvendigvis ville tvinge brugsforeningerne i læbælterne til at blive beskedne udleveringssteder til dækning af husmandslandarbejderens daglige elementæreste fornødenheder. Sådanne foreninger, som loven ville give mulighed for i læbælterne, ville ikke kunne tilfredsstille gårdmændenes mere avancerede behov, hvorfor de måtte vende tilbage til gamle tiders praksis og handle i købstæderne. Dette var forslagets hovedide.

Indenrigsminister Ingerslev bragte forslaget til behandling i folketinget 6. oktober 1893. Da han overfor Venstres angreb måtte forsvare forslaget, beskrev han det som et forsøg på at hindre, at brugsforeninger, der i virkeligheden drev næringsdrift, skadede anden berettiget næring. Han udtrykte billigelse af købstædernes standpunkt, som han gengav således: »Når man giver os en beskyttelse på en mil mod anden bedrift, hvorledes kan det så være rigtigt, at man tillader brugsforeninger, som handler med alle og enhver,

indenfor denne afstand?» Kendemærket på, om man handler med alle og enhver er »åben bod«, fordi kontrol er umulig, hvis man har den åbne bod. At brugsforeningerne særlig trivedes indenfor læbæltet, var for ham et tegn på, at de havde til hensigt at drive handel. Med hensyn til kontrollbestemmelserne anså indenrigsministeren dem for nødvendige på samme måde som det offentlige tager sig af andre forhold, hvortil mange medborgere var knyttede med økonomiske interesser. At forslaget skulle være et angreb på kooperativ virksomhed i almindelighed, afviste Ingerslev bestemt.¹³

Af de højremænd, der havde ordet, støttede forsikringsdirektøren, Ludvig Bramsen regeringens synspunkt uden andre undtagelser, end at han tvivlede på, at »åben bod« var tilstrækkeligt kendemærke.¹⁴ Højres synspunkt blev også forsvaret af professor i nationaløkonomi og statistik William Scharling, som antydede, at modparten følte sig forpligtet til at hævde landbrugsstandpunkter og landbointeresser i den foreliggende sag. Men Scharling søgte at åbne døren for forhandling ved vel at hævde, at der principielt måtte skelnes mellem egentlige og uegentlige brugsforeninger, og samtidig erklære sig villig til at drøfte, om »åben bod« var det helt rigtige kendemærke.¹⁵ Også højremanden Peter Nielsen, en malermester fra Slagelse, erklærede sig villig til at drøfte detaljerne, fordi »er bestemmelserne i forslaget sådan, at de kunne opfattes som om de ville forhindre enhver forbrugsforening, er der ikke andet at sige dertil, end at så må de forandres . . .« Hvad han ville opnå var, at brugsforeninger ikke kunne handle med alle og enhver uden at have næringsbevis, eller hvis de lå i læbælterne.¹⁶

Et overfor brugsforeningerne imødekommende standpunkt blev inddraget af højremanden, fhv. minister Jakob Scavenius, storgodsejer fra egnen nord for Store Hedinge, der fra gammel tid var brugsforeningernes hjerteland. Han forkastede næringskommissionens og ministerens kendetegn på egentlige og uegentlige brugsforeninger, fordi det vel vil give en meget nem kontrol, men til gengæld ville være uretfærdigt. En brugsforening, der kun handlede med sine medlemmer og til kontant betaling, drev ikke næring og kunne derfor ikke behandles som næringsdrivende, uanset åben bod eller ej. Forslaget ville efter hans mening medføre, at de allerfleste brugsforeninger indenfor læbæltet måtte lukke. Scavenius foreslog et forlig, der imødekom købstadsinteresserne, sådan at enhver købmand i købstaden havde ret til at holde bod og udsalgssted i det

tilhørende læbælte. Derved ville købmændene have vundet det indpas i læbæltet, som de nu manglede og brugsforeningernes urimelige monopol være forbi.¹⁷

Bortset fra Scavenius blev brugsforeningernes synspunkt fremført af venstremænd. De to fællesforeninger havde hver sit bestyrelsesmedlem som folketingsmand, Anton Jensen fra Lund på Stevns, og Rasmus Nielsen, Hammerum. Anton Jensen slog klogt på brugsforeningernes sociale betydning for den mindrebemidlede landbefolkning. Dette sociale gode ville forsvinde, hvis loven blev vedtaget, fordi foreningerne i læbæltet måtte lukke, og de øvrige ville blive lagt sådanne hindringer i vejen, at de ikke kunne føre en »nogenledes tålelig tilværelse.« Forslaget burde simpelthen skelne mellem foreninger, der handlede med medlemmer, og foreninger, der handlede med ikke-medlemmer. Når næringskommissionen havde indgivet dette forslag til ministeren, havde det til hensigt at beskytte mellemandshandelen, særlig købstædernes købmænd, som publikum ikke kunne have nogen forpligtelse overfor.¹⁸

Det jyske bestyrelsesmedlem, Rasmus Nielsen, støttede Anton Jensens synspunkt: at forslaget, hvis det blev lov, ville hindre foreningerne i at arbejde. Den strenge kontrol, som forslaget ville indføre, fandt han urimelig, fordi foreningerne i forvejen stod til regnskab for deres medlemmer, der havde adgang til regnskaber, fakturaer o.s.v.

Adskillige andre venstremænd angreb forslagets brugsforeningsbestemmelser: Overretssagfører J. K. Lauridsen, der karakteriserede det som gennemtrængt af »smålig forfølgelsesånd« overfor brugsforeningerne, der på alle måder søgtes generede i købstædernes interesse,¹⁹ lærer Anders Thomsen, valgt i Års, som fastholdt, at brugsforeninger fordelte og ikke handlede, hvorfor de ikke kunne sættes i klasse med købmandsvirksomhed eller anden handel,²⁰ Klaus Berntsen, der karakteriserede forslaget som »et udfordrende skridt fra købstædernes side«²¹, den vendsysselske gårdmand Kristen Jensen, der påpegede, at politimesteren sikkert ofte ville lade årsregnskabet indrykke i et blad, »som interessenterne ikke har ret meget til overs for«,²² den moderate jyske gårdejer Jens Ousen, som dog ikke havde noget imod spiritusforbud i brugsforeningerne.²³

Ved forhandlingernes afslutning tog indenrigsminister Ingerslev påny ordet for at fastholde kravet om åben bod som kendemærke.²⁴ Efter forslag fra Ousen nedsattes et udvalg, der fik Berntsen som

formand og som særligt sagkyndigt medlem havde Rasmus Nielsen, Hammerum. Ialt bestod det af 8 venstremænd, 1 socialdemokrat (P. Holm), 4 højremænd samt fhv. minister C. S. Klein, der oprindeligt var nationalliberal, men nu stod udenfor partierne.²⁵ Dette udvalgs arbejde resulterede i en beretning, hvori Klaus Berntsen på flertallets vegne frafaldt forslaget.²⁶

Knap et år efter forslagets første behandling genfremsatte den nye indenrigsminister, Hørring, sin forgængers forslag til ny næringslov. Det skete 3. oktober 1894, og Hørring fastholdt åben bod som det bedste kriterium og søgte desuden at spille på den jysk-sjællandske splittelse ved at hævde, at »forbrugsforeningerne i Jylland gennemgående har holdt sig på den lovlige grund . . . mens de på øerne og navnlig på Sjælland har haft en vis tilbøjelighed til at gå uden for det lovlige . . .« men endte dog med at erklære sig villig til at forhandle om et andet kendemærke.²⁷ Venstremændene Kristen Jensen og Anders Thomsen angreb forslaget.²⁸ Der ned-sattes et udvalg af samme karakter som det foregående,²⁹ som i sin betænkning foreslog at indføre et andet kendetegn end åben bod, nemlig især om der handlede med andre end medlemmer.³⁰ I betænkningen bemærkedes det, at flere af udvalgets medlemmer var uenige i dets forslag på forskellige punkter, men dog havde sluttet sig dertil, fordi næringslivet havde krav på at komme til kundskab om, hvilken hovedretning udvalgets arbejde gik i. 9. oktober 1895 fremsatte Hørring så et forslag, der for brugsforeningernes vedkommende var identisk med de foregående. Bentsen udtalte i tinget, at flertallet ville gå imod det,³¹ og sagen forsvandt da også i et udvalg.³²

Den 5. oktober 1894 – to dage efter Hørrings første fremsættelse af næringslovsforslaget, hvor han erklærede sig villig til forhandling om et andet kendemærke, fremsatte han i landstinget forslag til lov om kommunal beskatning. Allerede i samlingen 1892–93 havde et lignende forslag været fremført, men først nu blev brugsforeningerne udtrykkelig nævnt. Det skete i forbindelse med forslagets § 12 om beskatning af aktieselskaber med begrænset ansvar o. l., der efter forslaget skulle betale 2 % årlig i kommuneskat af nettoindtægten. Det hed i forslaget, som det fremsattes i 1894, at »Samme skattepligt påhviler forbrugs- og produktionsforeninger samt andre kooperative foreninger, når den virksomhed, der er foreningens hovedøjemed, udstrækkes udover medlemmernes kreds. Således

bliver f. eks. en forbrugsforening skattepligtig, når den fordeler varer til ikke-medlemmer . . .«³³ Det hed i § 8 i forslaget om næringslovs revision, at brugsforeninger med åben bod var at betragte som aktieselskaber med begrænset ansvar, hvorefter fulgte, at de ville komme ind under § 12 i forslaget til lov om kommunal beskatning. Indenrigsminister Hørring fremsatte altså med to dages mellemrum to lovforslag med forskellig definition af begrebet »egentlig brugsforening«, og hans villighed i spørgsmålet om næringsloven til at drøfte andet kendetegn end åben bod var altså en villighed til at gå med til det andet skelnemærke: udelukkende handel med medlemmer eller handel med en blandet kundekreds. Under landstingsbehandlingen af kommunalbeskatningsloven erklærede Hørring, at spørgsmålet om brugs- og produktionsforeninger var forslagets svage side. Han fandt det rimeligt, at de betalte for de goder, de fik af kommunen, men føjede til: »noget andet er, at det er vanskeligt at holde det standpunkt, at der er visse ting, man må give efter på. Jeg tror nu, at overfor forbrugs- og produktionsforeninger, som er vor tids kælebørn, kommer vi ganske sikkert til at give efter . . .« Det var svært at finde en anvendelig regel, fortsatte han, men det var hans mening, at den, man havde taget i anvendelse her, var så god, at man skulle lede længe efter en bedre,³⁴ hvormed han mente, at alle brugsforeninger burde kommunalbeskattes, men at det af parlamentariske årsager ikke lod sig føre igennem.

Allerede Hørrings moderate forslag vakte modstand hos Venstre. Den moderate Jørgen Pedersen, udgiver af Fyns Tidende, påskønnede ganske vist, at ministeren havde holdt sig ved folketingets affattelse af begrebet egentlig brugsforening, men vendte sig iøvrigt mod tanken om beskatning.³⁵ Fra den modsatte fløj blev forslaget angrebet af Nykøbing F.s borgmester, H. C. Holch, som fandt det urimeligt, at brugsforeninger ikke generelt skulle betale skat, og især fandt han det urimeligt, når det drejede sig om brugsforeninger, der handlede fra åben bod. Brugsforeninger foretog ganske de samme operationer som en privat købmand og havde ovenikøbet fordelen af en sikret kundekreds. Foreningerne fik gennem deres virksomhed en avance, der ellers ville være tilflydt skattebetalende privatfolk, hvorved der fremkommer »et hul blandt dem, der skulle bære kommunens byrder . . .«³⁶ Næste højre medlem, provst Jens Bjerre, beklagede også, at brugsforeningerne ikke generelt var taget med. Det havde været retfærdigt, men han forstod godt ministerens

synspunkt: at så ville lovforslaget ikke slippe gennem tinget. Dog havde Bjerre fundet det rigtigst, hvis brugsforeningerne havde været med, fordi de så kunne være brugt til »at give som den store og overordentlig vigtige indrømmelse til en vis side af salen, og så kunne man mulig have fået noget for det: nu er det ligesom på forhånd opgivet.«³⁷ En tredje højremand, bagermester Herman Stilling fra Randers, der var medlem af hovedbestyrelsen for Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk og havde siddet i næringskommissionen, hæftede sig især ved, at konkurrencen mellem privat og kooperativ handel burde gøres lige. Om foreningerne udelukkende handlede med medlemmer var i den forbindelse ligegyldig, fordi de oftest havde en tilstrækkelig stor medlemskreds til at bære virksomheden.³⁸ Købstadsforeningens og næringslovkommissionens formand, borgmester George Koch, var fra 1894 medlem af tinget, valgt af Højre. Han erklærede, at brugsforeninger, der ikke drev virkelig næring, burde være undtaget for beskatning, men »hvis man, som det sker i almindelighed, gør et fælles indkøb, antager en bestyrer, indretter sig i et hus – måske med store spejlglasser – med en plakat over døren, hvorpå der står: forbrugsforening, sælger de indkøbte varer til dagens pris, så at der, når året er omme, kommer en klækkelig avance frem, som så fordeles imellem alle lodtagere i denne forretning, så ser jeg ikke, at der reelt er den allermindste forskel, hvad næringsbegrebet angår, mellem denne virksomhed og den, der drives af enhver større urtekramhandel . . .«, hvorfor brugsforeninger af denne type altså burde betale skat.³⁹

Lovforslagets første behandling endte med nedsættelse af et udvalg med højreflertal.⁴⁰ Da dette udvalg afgav betænkning, fulgte med betænkningen et ændringsforslag til § 12, 2. stk., så der efter reglerne om aktieselskabsbeskatningen af aktieselskaber med begrænset ansvar o. l. kom til at stå: »Samme skattepligt påhviler andelsforretninger, forbrugs- og produktionsforeninger samt andre kooperative foreninger, der har forretningslokale, og hvis formål er ved fælles virksomhed at skaffe deres medlemmer økonomisk udbytte.« Det var altså åben bod, som her var indført som skelnemærke, i overensstemmelse med næringskommissionens holdning. Koch havde været medlem af udvalget, ligesom Stilling og de sjællandske købmænds formand, vicekonsul H. V. Tolderlund, fra Præstø, der ligesom de to andre havde været medlem af næringskommissionen. Samme dobbelte placering havde endelig købstads-

foreningens sekretær, højesteretssagfører P. G. C. Jensen, der blev udvalgets ordfører. Men udvalget havde også deltagelse fra gods-ejerside som Frijs-Frijsenborg, Juul-Rysensteen, Sehested og Mourier-Petersen, der i 1873 sammen med Estrup havde væltet det forslag til revision af næringsloven, som ville skelne mellem brugsforeninger med og uden åben bod. Alle højremedlemmerne gik nu ind for åben bod og dermed følgende beskatning. De fire venstremedlemmer, Jørgen Pedersen, P. Bojsen, N. P. Madsen-Mygdal og gårdejer Niels Hansen tog derimod afstand.⁴¹

Ved anden behandling motiverede P. G. C. Jensen ændringsforslaget. Udvalgets flertal kunne overhovedet ikke finde en rigtig sondring mellem foreninger, der drev næring og foreninger, der ikke gjorde det, simpelthen fordi udvalgets flertal mente, at brugsforeningsvirksomhed i det hele taget var næring, også selvom de kun fordelte varer til medlemmer. Hovedbegrundelsen for dette synspunkt var, at andelshaveren, når han ved årets slutning fik udbetalt udbyttet af det i årets løb købte, ikke fik andel af fortjenesten på netop de varer, han selv havde købt, hvilket jo ville være umuligt at beregne, men derimod andel i hele foreningens udbytte, altså i udbyttet af, hvad der var tjent på varer, som andre medlemmer havde købt. Derfor kunne det ikke siges om et medlem, at han udelukkende deler varer med andre medlemmer og tager den fortjeneste, som derved fremkommer, i hvilket tilfælde P. G. C. Jensen ikke ville have fundet beskatning rimelig. Som det nu var, måtte en brugsforening i virkeligheden kaldes en samling af handelsforretninger, hvorfor de burde beskattes.⁴²

Konklusionen heraf burde have været, at ændringsforslagets vending om forretningslokale udgik, fordi det efter ordførerens udlægning ikke var afgørende. Sammenholdt med ordførertalen måtte ændringsforslaget betragtes som moderat, hvilket selvfølgelig også var talens hensigt. Dens principielle synspunkt blev imødegået af venstremanden, højesteretssagfører Octavius Hansen, der fremholdt, at princippet om udbyttets fordeling intetsomhelst kunne have at gøre med problemet om, hvorvidt brugsforeninger drev næring eller ej. Der kunne vælges hundreder andre fordelingsprincipper, sagde Octavius Hansen, »man kan fordele udbyttet efter interessenternes højde eller tykkelse, eller hvorefter man vil, ligeegyldigt hvilket, men det har ikke det mindste at gøre med det spørgsmål, om det bliver næringsdrift eller det ikke bliver næringsdrift«⁴³ Et andet i den fore-

liggende situation mere hårdtslående argument fremførtes af N. P. Madsen-Mygdal og Jørgen Pedersen, som beklagede ændringsforslagets fremkomst, fordi det ville hindre, at forslaget til lov om kommunal beskatning kunne vedtages, hvormed de har tænkt på folketingets stilling. De gjorde desuden opmærksom på, at den indtægtsforøgelse, der kunne blive tale om gennem handel i brugsforeningen, ville medføre en forøgelse af medlemmets skatteevne, og denne ville blive udnyttet ved de normale skatteformer.⁴⁴

Indenrigsminister Hørring sagde, at skelnemærket: forretningslokale eller ej efter hans mening var det rigtige, men han så ingen mulighed for, at et sådant forslag kunne komme igennem rigsdagen. Hvad angik berettigelsen af kriteriet fremholdt han, at hvis brugsforeninger eller andelsforeninger udfører en sådan virksomhed, at der kræves et forretningslokale, vil det sige, at de lægger beslag på kommunens goder i samme forhold som de næringsdrivende – og derfor mente han, at kommunen skulle have ret til at tage et bidrag fra disse foreninger til dækning af deres del i udnyttelsen af kommunens goder.⁴⁵ Dette blev imødegået af Octavius Hansen, der gjorde ministeren opmærksom på, at et sådant synspunkt hørte hjemme under næringslovgivningen, ikke under den kommunale beskatning. Der var ikke tale om en skat, der skulle bestemmes af, i hvilket omfang man falder kommunen til byrde, bør den besvær, forvolder den bekostning eller nyder godt af dens goder. Det princip kunne ikke anvendes her, fordi der var tale om en ren formue- og lejlighedsskat.⁴⁶

Ændringsforslaget blev vedtaget og 23. marts 1895 vedtoges overgang til 3. behandling uden afstemning. Videre nåede man ikke i denne samling. 11. oktober 1895 fremsatte Hørring påny sit forslag i samme form som i efteråret 1894. Et nedsat udvalg⁴⁷ foreslog at ændre loven, så kun de ting, man var enige om, kom med. Hørrings oprindelige § 12 om brugsforeninger kom med som § 6 i det nye forslag, der vedtoges af landstinget 1. april 1896 og videresendtes til folketinget. Såvel om kommunallovspørgsmålet som om næringslovsspørgsmålet gælder, at der ikke foreløbig kunne skaffes enighed om dem.

Socialdemokratiet tog ikke til orde under folketingets behandling af brugsforeningsspørgsmålene, men en ændring i partiets holdning var alligevel mærkbar. Da partiets hovedorgan Social-Demokraten i efteråret 1893 i en artikelserie behandlede næringskommissionens

forslag, anvendte det en hel artikel til omtale af kommissionens forslag angående brugsforeningerne. »Forbrugsforeningsbevægelsen er rejst af folk udenfor socialdemokratiet. Man har betegnet disse foreninger som et af midlerne til at afværge de farer, hvormed frikonkurrencen truede arbejderne og har endog i forbindelse med sygekasser og lignende indretninger tillagt dem den betydning, at de skulle kunne skabe en harmoni i samfundsforholdene, hvorved arbejderne kunne opnå en gunstig økonomisk stilling. Socialdemokratiet har stedse benægtet, at forbrugsforeningerne skulle have en sådan betydning, men har på den anden side ikke benægtet, at de under visse forhold kunne bringe arbejderne fordele. Selvfølgelig har arbejderne, såvel som alle andre, absolut ret til at gøre indkøb i fællesskab og fordele det indkøbte indbyrdes. De undgår herved at betale de høje priser, som folk, der må købe i meget små partier, i reglen skal betale i modsætning til de velstillede, der kan købe ind i større partier.« Der findes en række lovregler, der skal hindre, at brugsforeningerne driver handel, d.v.s. sælger varer til andre end medlemmerne. Men kommissionen foreslår en mængde nye regler »og disse er af den beskaffenhed, at de så godt som umuliggør foreningernes eksistens . . .« Bladet argumenterer særligt mod bestemmelserne om åben bod som kendemærke og fortsætter: »Også de fleste øvrige bestemmelser gør grove indgreb i befolkningens, specielt arbejdernes ret til at organisere sig. . . . Hvis kommissionen havde sagt: vi tåler ikke disse forbrugsforeninger, for de generer os i vor omsætning, og derfor vil vi ødelægge dem, så havde den sagt, hvad sandt er, men det forekommer os at være vel vidt drevet, når kommissionen påstår, at forslagene om at ødelægge brugsforeningerne er fremsat i disses eller medlemmernes egen interesse. . .«⁴⁸

Mens socialdemokratiets ledelse og dets hovedorgan i 1870'erne højst havde givet en surmulende godkendelse af brugsforeningernes eksistensberettigelse, var tonen nu en del anderledes. Mens parolen i 70'erne, bortset fra socialismens allerførste tid i Danmark, kan karakteriseres som fjendtlig neutralitet, var den nu venlig. Vi træffer da også omkring i landet en spredt forbindelse mellem socialdemokrater og brugsforeningsbevægelsen. I 1885 og 1886 kan Social-Demokraten fortælle om to eksisterende brugsforeninger i henholdsvis Århus og Horsens, som begge fører navnet »Arbejdernes Forbrugsforening« og som omtales med en interesse og i sympatiserende vendinger, der lader ane, at det drejer sig om parti-

fæller.⁴⁹ I 1892 dannede nogle arbejdere på Tuborg en forening til fællesindkøb af brændsel og i marts 1893 dannede andre københavnske arbejdere en anden forening med samme formål, som også fik velvillig omtale i Social-Demokraten.⁵⁰

I tre andre tilfælde vides det, at socialdemokraterne har vundet indpas i den bestående bevægelse. Da »Socialdemokratisk Forbund« fra 1883 begyndte at vinde indpas blandt landarbejderne,⁵¹ oprettedes i oktober 1884 en afdeling i Vørslev ved Kalundborg, blandt hvis første fortjenester det skal have været at vinde alle den lokale brugsforenings bestyrelsespladser.⁵² Et andet eksempel er fra brugsforeningen i Lægeforeningens boliger på Østerbro, hvor som tidligere nævnt en socialdemokrat var bestyrelsesmedlem ikke senere end 1879.⁵³ I maj 1885 har der været socialdemokrater i et udvalg, som generalforsamlingen tidligere på året havde nedsat for at revidere lovene.⁵⁴ I denne forbindelse rettede »Flere Medlemmer« gennem Social-Demokraten en henvendelse til medlemmerne om at møde talrigt frem for at vise at »de ikke vil have, at enkelte mænd, som aldeles ikke støtter foreningen eller på nogen måde vil dens vel, skal kunne sige: Vi alene vide, hvad der tjener til Eders bedste . . .« Henvendelsen fortsatte: »Medlemmer! Tiden er kommen, hvor vi selv må være med til at styre vore egne sager. Der kæmpes for frihed og fremskridt alle vegne; skal vi ikke have vor forening således, at den bliver til virkelig gavn for den arbejdende stand på Østerbro?«⁵⁵ I begyndelsen af juni opfordrede en Th. Lieberkind medlemmerne til at møde talrigt frem til den ekstraordinære generalforsamling for »ved deres nærværelse og stemme at bidrage til at ret og retfærdighed bliver det rådende princip i foreningen. Enhver bør frit og uforbeholdent kunne udtrykke sin mening i vor forening . . .«⁵⁶ Da der i august skulle vælges et bogudvalg i foreningen, blev Lieberkind opstillet sammen med en N. Knudsen og anbefalede i Social-Demokraten i en indsendt artikel, der karakteriserede dem som »fremskridtsmænd, der blandt deres standsfæller, arbejderne, kæmper for frihed og oplysning.«⁵⁷

Mod den socialdemokratiske indflydelse blev der rejst modstand af bestyrelsen for Lægeforeningens boliger, der fik brugsforeningens bestyrelse – eller dens flertal – til at fremsætte forslag om ændringer af lovene, så kun boligernes beboere kunne blive medlemmer. Gennem Social-Demokraten blev der kraftigt opfordret til at modsætte sig dette forslag, som tilsigtede at holde medlemmerne

af en socialdemokratisk diskussionsklub på Østerbro ude.⁵⁸ »Havde arbejderne vedblevet at gå Højres ærinder, havde der intet været i vejen, men fordi de fleste af dem er socialdemokrater, er man blevet bange for dem . . .« hedder det i en indsendt artikel i Social-Demokraten.⁵⁹ Forslaget blev imidlertid vedtaget med 74 stemmer mod 32, idet størstedelen af foreningens 531 medlemmer holdt sig borte fra generalforsamlingen, mange måske for at undgå at bringe sig i modsætning enten til deres meningsfæller eller deres husværter.⁶⁰ Uroen fortsatte imidlertid,⁶¹ og i 1888 opstilledes to socialdemokrater til bestyrelsen.⁶² Om de blev valgt, vides ikke.

Fra Ålborg har vi derimod en beretning om, at socialdemokraterne har vundet flertal i en brugsforening, nemlig den i 1872 stiftede »Forbrugs- og Spareforening af 1872«. Her var skomager N. C. Christensen – senere socialdemokratisk redaktør og folketingsmand – i 1891 blevet formand. Foreningen blev politisk præget i en sådan grad, at et forslag på foreningens generalforsamling i september 1896 om som tidligere år at uddele brød m. m. for indtil 800 kr. til trængende og arbejdsløse, blev mødt med et ændringsforslag om at bemyndige bestyrelse og repræsentantskab til at yde hjælpen i tilfælde af streng vinter, eller andre uforudsete begivenheder, der bevirker større arbejdsstandsninger. Man måtte vedgå, at det var strejker, man havde i tankerne, og fra oppositionens side karakteriserede man derefter foreningen som en socialdemokratisk strejkekasse.⁶³

I den private handels forsøg på at begrænse brugsforeningernes muligheder var intet nyt. Den er en fortsættelse af privathandelens arbejde herfor i tidligere perioder, blot forstærket ved at der nu står bedre organisationer bag kravene, som de når frem til rigsdagen. Regeringen Estrups holdning til problemet er derimod ny, sammenlignet med 1873, da en politikergruppe med Estrup som den førende, reddede brugsforeningerne fra et angreb, der meget lignede 1890'ernes. At Estrup så afgørende slår om, afspejler ændringen i brugsforeningernes sociale grundlag: de er ikke længere det store og mellemste landbrugs midler til at hjælpe underklassen, men præges nu af det mellemste landbrugs arbejde for at hjælpe sig selv under landbrugskrisen. Til denne betragtning har brugsforeningernes politiske placering og angrebene mod dem for at være politisk motiverede, givet øget vægt. Til gengæld fik brugsforeningerne nu

fuld støtte fra venstregrupperne, men som den almindelige politiske situation var, har brugsforeningsbevægelsen måttet se den risiko i øjnene, som Frederik Opffer beskrev med håb i pennen: muligheden for et forlig mellem Højre og moderate, der gik brugsforeningernes interesse for nær.

DE TO FÆLLESFORENINGER

C. Jyderne erobrer Sjælland – én fællesforening fra 1896.

Det var i det lange løb forretningsmæssigt set en anormalitet at drive to grossistvirksomheder med så store indbyrdes ligheder som fællesforeningen og den jyske fællesindkøbsforening som to adskilte foretagender, ligesom brugsforeningsbevægelsens splittelse i andre henseender, især på det politiske plan måtte nedsætte effektiviteten. Allerede i marts 1891 førtes der da også forhandlinger i København mellem Severin Jørgensen og Hansen-Ølstykke.¹ Jørgensens betingelse syntes at have været, at sjællænderne sluttede sig til på det grundlag, som den jyske generalforsamling havde vedtaget 13. juni 1890. På den sjællandske generalforsamling 11. maj 1891 satte Hansen-Ølstykke »et forslag om sammenslutning af den jyske – og vor fællesforening«, som det hed i dagsordenen til drøftelse.² Hansen-Ølstykkes egen holdning til forslaget kendes ikke, men generalforsamlingen må have fundet tanken, i hvert fald i den foreliggende udformning, uønskelig.

Der forhandlede flere gange mellem den jyske og den sjællandske forening om sagen. Severin Jørgensen krævede stadig, at den jyske ordning skulle lægges til grund. Dette krav blev de sjællandske brugsforeninger endnu mere fremmed, da det også fremsattes, efter at den jyske fællesforening 24. marts 1893 havde vedtaget at om-danne fællesindkøbet til et aktieselskab, hvor foreningerne skulle tage aktier i forhold til deres medlemstal. Under de forhandlinger, som derefter fandt sted mellem de to bestyrelser, meddelte den sjællandske fællesforenings ledelse, at den aldrig ville kunne få sjællænderne til at gå ind på dette punkt eller et andet jysk hovedpunkt, at varerne skulle betales senest den 8. i måneden efter leveringen, og at prisen på leverancen ellers forhøjedes med 8 % p. a.³

Disse sidste forhandlinger om sammenslutning har altså fundet sted efter 24. marts 1893 og måske op til eller under den kampagne,

som handelsorganisationernes aktion mod stores udløste mod brugsforeningerne umiddelbart før næringskommissionen skulle afgive betænkning. Den politiske situation, som opstod ved næringskommissionens forslag og ved den risiko, som trods Venstres tilsyneladende faste holdning dog fandtes for en parlamentarisk kohandel, har gjort svagheden i splittelsen åbenbar, fordi den mindskede bevægelses mulighed for at lægge pres på venstregrupperne og derved forhindre en forhandling med efterfølgende kompromis med Højre. Også forretningsmæssigt blev delingen mere og mere urimelig, efterhånden som den jyske brugsforeningsbevægelse og den jyske fællesforening voksede. Behovet for et kontor i København, landets førende handelsplads, blev også mærkbar for jyderne, og dette problem ville en sammenslutning med sjællænderne løse.

Da Severin Jørgensen og forretningsfører P. Eskesen 19. juni 1894 talte i Odense i anledning af, at flere fynske brugsforeninger ønskede forhandling om eventuel tilslutning til den jyske fællesforening, lod P. Eskesen bomben springe: den jyske fællesforening ville selv anlægge et kontor i København som led i bestræbelserne for en almindelig udvidelse af virksomheden. »Vi bliver aldrig så store, at vi ikke trænger til at blive større,« sagde Eskesen, der fortsatte: »Får vi først fynboerne med, da må vi flytte vort hovedkontor til København, og da kommer vi så også nok sjællænderne i tale. Først venter vi et fornøjeligt samarbejde med fælleskontoret i København og senere fuldstændig sammenslutning, så jyde, fynbo og sjællandsfar, som så tit har stået sammen, når det gjaldt en alvorlig sag, også i dette tilfælde må komme til at stå kønt sammen og løfte i flok for at bygge vort land.«⁴ Eskesens oplysning kom i samme tale, som den hvor han fortalte om sjællændernes afvisning af sammenslutning på de jyske betingelser, og der var altså intet at tage fejl af. Truslen var klar: enten bøjede sjællænderne sig for de jyske betingelser eller også anlagdes der et konkurrerende kontor i København. 10. november 1894 bemyndigede den jyske bestyrelse tre medlemmer med Jørgensen i spidsen til at undersøge mulighederne for enten at lægge hovedafdelingen eller en filial i København, og 21. marts 1895 vedtoges det at foretage rejsen i slutningen af april. Resultatet skulle forelægges generalforsamlingen 29. maj, men allerede i majnummeret af de jyske foreningers blad opregnede man nogle af de grunde, der talte for at lægge en afdeling i København, heriblandt »at vi kan forsyne de mange brugsforeninger på øerne, der gerne

ønsker at komme i forbindelse med os . . .«, altså en trussel om at gøre indhug på sjællændernes område. En grund mere var »at der vil kunne blive et frugtbart samarbejde med de sjællandske brugsforeningers fællesforening i København, der ventelig i en ikke fjern fremtid vil føre til en fuldstændig sammenslutning, hvorved store fælles fordele vil opnås.«⁵ Dette frugtbare samarbejde skulle altså komme i stand ved at den jyske fællesforening som medlemmer skaffede sig foreninger på Sjælland, som den sjællandske fællesforening havde brug for i sin kamp for forøgelse af omsætningen.

Virkningen kom hurtigt. Fællesforeningen havde i sit månedsblad for 3. maj 1895 indkaldt til ordinær generalforsamling den 18. maj, uden at problemet om sammenslutning var på dagsordenen.⁶ I et bestyrelsesmøde den 17. maj behandlede sjællændernes ledere imidlertid sagen og vedtog at lade den komme for generalforsamlingen næste dag. Den jyske trussel havde altså gjort indtryk. På generalforsamlingen forelagde Hansen-Ølstykke sagen udenfor dagsordenen, idet »Formanden fremstillede fordelene ved en sammenslutning mellem den sjællandske og jyske fællesforening. Efter nogen diskussion overdroges det til bestyrelsen at træde i forbindelse med den jyske fællesforenings bestyrelse for at opnå klarhed over, på hvilket grundlag et frugtbart samarbejde, eventuelt fuld sammenslutning, vil kunne iværksættes. Opnår de to bestyrelser enighed herom, vil da en overordentlig generalforsamling blive sammenkaldt for at træffe endelig afgørelse.«⁷ Til at drøfte sagen med jyderne valgtes Hansen-Ølstykke og den senere justitsminister, hrs. Sv. Høgsbro, der var medlem af den sjællandske fællesforenings bestyrelse og iøvrigt også af folketinget. Den jyske generalforsamling 29. maj vedtog derefter at bemyndige sin bestyrelse til at oprette filialen i København og at forhandle med den sjællandske fællesforenings styrelse om sammenslutningen.⁸ De jyske delegerede kunne altså så at sige møde bevæbnede til forhandlingerne med sjællænderne. Drøftelserne har alligevel været vanskelige. Jydernes krav om en overførelse af den jyske aktieselskabsordning til de sjællandske foreninger måtte virke farligt på mænd, der af bitter erfaring kendte de sjællandske foreningers uvilje mod at placere kapital i fællesforeningen, og det har antagelig været de sjællandske forhandleres forsøg på at skaffe deres medlemmer en billigere ordning, der resulterede i det forhandlingssammenbrud, der fandt sted og som fremgår af en beslutning, som bestyrelsen for de jyske brugsforeninger tog den 4. september 1895. De jyske

ledere bemyndigede forretningsudvalget til at anlægge ekspeditions-lager og kontor i København i forventning om, at filialen kunne træde i virksomhed i foråret 1896. Man præciserede, at her sigten ikke var »nye erobringer for den jyske-fynske fællesforening«, samt at der kunne opnås visse fordele ved at gøre indkøb sammen med og tildels holde lager med den sjællandske fællesforening.⁹ Den venlige form, som den stadig voksende trussel var ikklædt, gjorde den kun endnu stærkere. De sjællandske ledere gav efter. I Månedsbladet 14. november 1895 indkaldte bestyrelsen til ekstraordinær generalforsamling den 7. december til behandling af et forslag, som var tilstillet foreningerne, om love for en kommende sammenslutning.¹⁰ På generalforsamlingen modsatte nogle foreninger sig visse af sammenslutningens økonomiske vilkår, især kapitalkravene til foreningerne – 100 kr. pr. 20 medlemmer – såvel som kreditspørgsmålet. Sammenslutningen vedtoges dog med stort flertal. 11 stemte imod og nogle undlod at stemme. Sjællandske repræsentanter i den kommende fællesbestyrelse blev Hansen-Ølstykke og Sv. Høgsbro.¹¹ Den jyske fællesforenings medlemmer vedtog sammenslutningen på et møde i Århus den 18. december med stor majoritet. Jyske bestyrelsesmedlemmer blev Severin Jørgensen, proprietær N. J. Bundsgaard, Kjørholm pr. Lunderskov, og gårdejer Rasmus Laursen, Rustrup pr. Silkeborg. Den jyske majoritet var en rimelig anerkendelse af, at landets almindelige økonomiske udvikling havde bragt Severin Jørgensens bevægelse til sejr, og bestyrelsen konstituerede sig da også med ham som formand.¹² Sammenslutningen, der trådte i kraft 1. januar 1896, antog den sjællandske forenings navn, Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger.

Sammenslutningen var sket på de jyske betingelser, og en række brugsforeningerne i Syd- og Østsjælland – det område, hvor brugsforeningerne af gammel type lå tættest – tog da også konsekvensen af deres uvilje mod kravene og søgte at danne deres egen fællesforening med lærer Kann i spidsen. 30. november 1895 samledes 50 tillidsmænd i Næstved, hvor man drøftede spørgsmålet om eventuel fælles overrevision ved en juridisk uddannet person, samt næringslovsforslagets brugsforeningsbestemmelser. Forsamlingen fandt det ikke nødvendigt at bekoste en overrevisor og nedsatte i stedet et udvalg bestående af lærer Kann og to gårdejere fra Næstved-egnen til at vejlede de brugsforeninger, der måtte ønske det, især med hensyn til regnskabsvæsen. Udvalget bemyndigedes tillige til i for-

bindelse med rigsdagsbehandlingen af næringsloven at udarbejde udkast til en samvirken mellem brugsforeningerne i Sydsjælland.¹³ Dette forsøg på at danne en fællesforening – hvorom intet andet vides – er ganske parallelt med Tureby-mødet 12. oktober 1883, hvor spiren til Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger blev lagt. Dengang havde Kann, som nu, indledt og foreslået et udvalg til at varetage foreningernes tarv i juridisk henseende, stå i forbindelse med rigsdagen og endelig bistå ved oprettelsen af nye foreninger. Om dette sidste har været behandlet i Næstved 30. november 1895 vides ikke. Hverken i 1883 eller 1895 var der tale om fællesindkøb, men om en løs sammenslutning, der skulle røgte foreningernes interesser overfor de farer, der kunne true fra myndigheder og lovgivningsmagt. I hjertet har mange andre brugsforeningsfolk end udbryderne delt synspunkterne fra Næstved, hvor meget de end pegede tilbage mod en epoke, der var død og borte. FDBs tilblivelseshistorie fortæller, at vel kunne den nye tids danske bonde, andelsbonden, selv løse sine problemer, men ofte gjorde han det kun nølende og nødtvungent.

SLUTNING

Sociale, økonomiske og politiske faktorer bag brugsforeningsudviklingen fra 1866 til 1896.

Sociale faktorer som drivkraft bag brugsforeningsdannelsen i Danmark 1866 til 1896 mærkes især i denne periodes første del, hvor brugsforeningerne væsentligst var et af mellem- og overklassens midler til at hjælpe underklassen, hvilket i landdistrikterne, hvor bevægelsen vandt sin store udbredelse, hovedsagelig vil sige det store og mellemstore landbrugs støtte til husmands-landarbejderne, der på grund af misforholdet mellem beskæftigelse og arbejdskraft var disse områders store sociale problem. Brugsforeningerne har været opfattet på linie med selvhjælpsorganisationer som syge- og begravelseskasser, og bag dem kan hos en række mennesker ses et ønske om at forene materiel hjælp med åndelig påvirkning, ved at opdrage arbejderne til en livsholdning, der kan sikre hans selvstændige stilling i samfundet. Ønsket om at hjælpe underklassen må antages at have været et motiv for brugsforeningsdannelse perioden igennem, men efter at den landbrugskrise, der indledes med faldet i kornpriserne 1876-77, begynder at øve mærkbar indflydelse på brugsforeningsudviklingen fra 1882-83, bliver de sociale faktorer af mindre betydning end de økonomiske, også fordi landdistrikternes overbefolkning var taget og tog kraftigt af.

Der har kunnet ses økonomiske årsager bag brugsforeningsbevægelsen allerede fra 1866, idet dens opståen og første udvikling skal forstås på baggrund af den prisstigning, der medvirkede til pauperisering af arbejderne, og den velstandsforøgelse hos de mellemste og store landbrugere, der satte dem i stand til at hjælpe husmandslandarbejderne. Der er også i den tidlige periode økonomiske forhold, der bevirker, at gårdmandsklassens interesse i selv at forsyne sig hos brugsforeningerne er ringe, fordi gårdmændene traditionelt afsatte deres korn hos de bykøbmænd, hvor de hentede deres varer. Med landbrugskrisen sker der imidlertid en ændring. Det faste af-

sætningsforhold mellem købmand og landbruger løsnes, samtidig med at gårdmændenes egne økonomiske vanskeligheder øger deres interesse i at oprette brugsforeninger, der kan opfylde deres varebehov. Disse årsagers virkning på brugsforeningsdannelsen mærkes først på Sjælland, men breder sig derefter til Jylland og Fyn. Økonomiske faktorer er de afgørende for brugsforeningsdannelsen i denne periodens anden del, hvor brugsforeningsbevægelsen altså skal ses på linie med den øvrige andelsbevægelse.

De politiske faktorer bag brugsforeningsbevægelsens udvikling såvel som deres vægt har skiftet fra 1866 til 1896. Allerede forudsætningen for, at brugsforeningerne kunne dannes, var af politisk karakter, nemlig næringsloven af 1857, og da foreningerne kom til verden, lå der bag dem en socialpolitisk tanke af liberalt tilsnit: arbejdernes kår skulle forbedres ved arbejdernes egne kræfter gennem forening med ligestillede. Denne opfattelse gik på tværs af borgerlige partiskel, men da brugsforeningerne i praksis blev en konkurrent til byernes private detailhandel, d.v.s. især for højremænd og nationalliberale, fremkommer der på politisk niveau, d.v.s. i rigsdagen, en modstand, repræsenterende disse gruppers interesser, mens en anden del af Højre giver udtryk for godsejeres med brugsforeningerne sympatiserende socialpolitiske synspunkter, således at overvægten af storlandbrugerens og Venstres politiske indflydelse skaffer brugsforeningerne en stærk næringsretslig stilling, der bl. a. giver dem muligheden for at arbejde i læbælterne. Den økonomiske udvikling, der ændrer brugsforeningsbevægelsens hovedsigte fra at være socialpolitisk – til fordel for underklassen – til at være et økonomisk middel for landbrugets mellemklasse under krisen, har imidlertid også ændret godsejernes holdning. Da det socialpolitiske element svækkes samtidig med, at kampen mellem Højre og Venstre skærpes, og landdistrikternes og byernes højrekredse finder sammen, flyttes godsejernes sympatier i det store og hele fra brugsforeningerne til byernes næringsdrivende. Ganske vist kan der hverken i 1872–82 eller i 1890'erne tales om en utvetydig godsejerholdning. Det for brugsforeningerne så farlige lovforslag fremsættes i 1872 af en godsejrerregering, og i 1893 var Jakob Scavenius i det væsentlige på brugsforeningernes side. Men endnu i 1873 kunne en af en godsejer ledet aktion dog svinge højregrupperne til fordel for brugsforeningerne. Dette er i 1893 en umulig tanke. Til gengæld bevirker den placering, som brugsforeningerne nu får som en del af den

af det mellemstore landbrug dominerede andelsbevægelse, at brugsforeningernes politiske støtte fra Venstre bliver stærkere.

Der er uhyre få eksempler på, at brugsforeningsdannelse er blevet anvendt som politisk kampmiddel fra Venstres side mod Højre, og det er ikke tænkeligt, at brugsforeningsbevægelsens opsving i 1880'erne og 90'erne kan være nævneværdigt influeret heraf. Derimod er truslen om brugsforeningsdannelse blevet anvendt under de skarpe kampe i midten af 1880'erne. Der kan således ikke siges at ligge egentlige venstrepolitiske motiver bag dannelsen af brugsforeningerne, men derimod har landbodemokratiets krav på anerkendelse fra bybefolkningens side af dets sociale og kulturelle ligestilling spillet en rolle som baggrund.

Spørgsmålet om socialismens rolle for brugsforeningsudviklingen skal ses i sammenhæng med brugsforeningernes stilling i købstæderne. At brugsforeningsbevægelsen, der startede som en bybevægelse, ikke vandt fodfæste i købstæderne, skyldes især, at der her i mange år havde eksisteret en udbredt detailhandel og ingen folkelig bevægelse, der for bybrugsforeningerne kunne blive, hvad de demokratiske rørelser blev for landforeningerne. Da denne bevægelse kom, blev det i form af en politisk bevægelse, der principielt benægtede brugsforeningernes eksistensberettigelse, mens brugsforeningsbevægelsens talerør samtidig tog den skarpe afstand fra socialismen, hvis hensigt var ganske modsat selvhjælpsbevægelsens: mens selvhjælpsbevægelsens udgangspunkt var anerkendelsen af det kapitalistiske samfund, og dets mål forbedringen af arbejdernes stilling i dette, var socialismens formål forbedring af arbejdernes stilling gennem afskaffelse af kapitalismen. Denne modsætning har vanskeliggjort socialismens og brugsforeningsbevægelsens tilnærmelse i Danmark i forrige århundrede og antagelig i sammenhæng med en nær forbindelse mellem socialdemokratiet og de mindre handlende samt udbredelsen af detailhandlen bevirket en forsinkelse af brugsforeningsbevægelsens udvikling i de danske købstæder, der også mærkes, efter at brugsforeningssystemets kontante fordel var blevet anerkendt fra socialdemokratisk side, og den fælles modstand mod Højre må have bragt socialdemokratiet i kontakt med den nye tids andelsbevægelse.

KILDER OG LITTERATUR

Kilder i arkiver:

1. RA: Statistisk Bureau: Forbrugsforeninger: husholdningsforeninger m. m., indkomne i årene 1871–74, 1875–78, 1879–82, 1883–84.
Ernst Triers arkiv: breve fra Hans og Martine Dønnergaard.
F. F. Ulriks arkiv.
2. KB: Viggo Hørup: Breve og litterære efterladenskaber. Ny kgl. samling.
3. ERHVERVSARKIVET:
Materiale vedrørende Enderslev–Vraaby og Torrild.
4. FDBs arkiv og bibliotek:
(Intern) Prisliste fra Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1889–91. Ukomplet.
Indbydelse fra Severin Jørgensen af 5. juli 1887 til forsøgsvis deltagelse i fællesindkøb. (Aftrykt som appendix A).
5. I de enkelte brugsforeningers egen besiddelse:
Materiale vedrørende foreningerne i:
Billum, Endrup, Gjedsted, Gylling, Hansted,
Hundslev, Kertinge, Mesinge, Sdr. Vissing, Thisted,
Vejstrup, Vester Nebel, Vonsild, Vorbasse, Årsdale.

Aviser og ugeblade samt andre periodiske udgivelser:

- Aarhus Amtstidende 1866–72.
Aarhus Stiftstidende 1866–72.
Andelsbladet 1900– . Første redaktør: S. P. Petersen.
Arbejderen. Et månedsblad for selvhjælp og samarbejde. Udgivet af foreningen »Associationen«. Kbh. 1868–76.
Berlingske Tidende 1866–1900.
Blad for Forbrugsforening for Embeds- og Bestillingsmænd samt læger. Kbh. 1886–1900.

Dagens Nyheder 1866–1900.
 Den danske Folkeven, red. af Johan Ottosen og J. N. C. Wistoft. 1887–89.
 Dansk Folketidende, red. af Sofus Høgsbro. 1865–83.
 Departementstidende. Udgivet, redigeret og forlagt af J. Liebe. Kbh. 1866–70
 (fortsat som Ministerialtidende).
 Fædrelandet 1860–83.
 Holbæk Amts Dagblad 1880–1900.
 Højskolebladet. Tidende for folkelig oplysning. Udgivet af Konrad Jørgensen. Kolding 1876–95.
 Jyllandsposten 1871–1900.
 Kolding Folkeblad 1871–1900.
 Køge Avis 1866–96.
 Månedsskrift for Danmarks Brugsforeninger. Red. af Hans Dønnergaard. 1884–85.
 Månedsskrift for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger. Red. af J. Hansen-Ølstykke. 1891–95.
 Månedsskrift for Danmarks Brugsforeninger. Red. af Severin Jørgensen. 1896–1900.
 Månedsskrift for Forening til Forbedring af Husmands- og Arbejdsklassens Kaar i Præstø Amt. Næstved 1870–72.
 Månedsskrift for Jyllands Brugsforeninger. Red. af Severin Jørgensen. 1888–95.
 Månedsskrift for Randers Arbejderforening. Randers 1871.
 Ministerialtidende for Kongeriget Danmark. Kbh. 1871–96.
 Morgenbladet 1873–92.
 Nationaltidende 1876–1900.
 Nationaløkonomisk Tidsskrift. Månedsskrift for samfundsspørgsmål, økonomi og handel. Første redaktion: N. C. Frederiksen m. f. Kbh. 1873–96.
 Politiken 1885–1900.
 Rigsdagstidende 1866–1900.
 Roskilde Dagblad 1878–1900.
 Samling af anmeldelser til handelsregistrene. Red. af M. P. Friis. Kbh. 1890 ff.
 Slagelse-Posten 1867–73.
 Sorø Amtstidende 1866–1900.
 Social-Demokraten 1874–1900.
 Socialisten 1871–74.
 Thisted Amtsavis 1860–1900.
 Tilskueren. Kbh. 1884–1900. Redigeret af N. Neergaard (fra 1893 af M. Galschiøtt).
 Ugeskrift for Landmænd. Første redaktør: N. T. Hertel. Kbh. 1866–96.
 Varde Avis 1866–73.
 Vardeposten 1868–73.
 Vort Landbrug. Red. af Chr. Christensen. I–X. Kbh. 1883 ff.
 Østsjællands Folkeblad 1876–1900.

Andet samtidigt materiale (trykt):

- Love for Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger. Kbh. 1871.
Kontakt mellem Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger og indkøberen for Danmarks Husholdningsforeninger. Kbh. 1871.
Love for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, vedtagne på generalforsamlingen den 22. maj 1886. Roskilde 1886.
En række lokale vedtægter i Kgl. Bib.s småtrykssamling.
Beretning om det første fællesmøde af Danmarks Husholdningsforeninger den 7de og 8de Juli 1871. Udgivet af Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger. Kbh. 1871.
Beretning om det andet fællesmøde af Danmarks Husholdningsforeninger den 8de og 9de Juli 1874. Udgivet af Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger. Kbh. 1874.
Beretning for 1876 fra Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger. Kbh. 1878.
»Arbejderen«s redaktion: Husholdningsforeningerne, Købstadskommissionen og Rigsdagen. Kbh. 1872.
(C.) Dahlenborg: På hvilke måder kan den ubemidlede klasse selv skaffe sig kapital og kredit? u. a. (1866). Aftryk af Aalborgposten.
V. S. V. Faber: Om forbedringen af arbejderens kår ved selvhjælpende foreninger, navnlig husholdningsforeninger. Foredrag holdt i Det kgl. Landhusholdningsselskab d. 18. januar 1871. Kbh. 1871.
Severin Jørgensen: Angrebene på de danske brugsforeninger. Kbh. 1893.
Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger, 1. udgave. Kolding 1894. 2. udgave, Kolding 1901.
(anonym): Kan det blive til noget? En beretning om Østerbros Husholdningsforening. Kbh. 1874.
Anton Mundberg: Brugsforeningerne og samfundets almindelige interesser. Aarhus 1869.
Frederik Opffer: Brugsforeningerne og købstæderne. Kbh. 1887.
Frederik Opffer: Brugsforeningsforhold. Køge 1888.
H. Chr. Sonne: Om arbejderforeninger. Til oplysning og vejledning. 1. udgave, Kbh. 1867. 2. udg., Kbh. 1867.
Poul Sveistrup: Ledetråd ved stiftelsen af brugsforeninger. Roskilde 1887.
Poul Sveistrup: Om brugsforeninger. Kbh. 1887.
F. F. Ulrik: Arbejderforeninger til gensidig hjælp. Kbh. 1867.
F. F. Ulrik: Ved hvilke midler bør fattigdommen modarbejdes. Kbh. 1869.
Beretning om Forhandlingerne på det i Kjøbenhavn den 24de og 25de oktober 1865 afholdte møde til diskussion af spørgsmål, vedkommende de fattige samfundsklassers vel. Kbh. 1866.
Beretning om forhandlingerne på den femte forsamling af købstædernes byråds delegerede i Horsens den 18de – 19de august 1873. Kbh. 1873.
Beretning om forhandlingerne i den danske købstadsforenings 6. samling i Odense den 25de og 26de August 1879. Odense 1879.

- Beretning om forhandlingerne i den danske købstadsforenings 7. samling i Næstved den 10de og 11de August 1883. Kbh. 1883.
- Beretning om forhandlingerne i den danske købstadsforenings 8. samling i Randers den 10de og 11de Juli 1889. Kbh. 1889.
- Beretning om forhandlingerne i den danske købstadsforenings 9. samling i Svendborg den 9.-10. juli 1894. Kbh. 1894.
- Beretning om den danske købstadsforenings bestyrelses virksomhed siden købstadsmødet i Randers i juli 1889. Kbh. 1894.
- Beretning om handelsmødet i København den 9.-11. september 1884. Kbh. 1884.
- Beretning om handelsmødet i København den 9.-11. september 1885. Kbh. 1885.
- Beretning om handelsmødet i København den 9.-11. september 1888. Kbh. 1888.
- V. Falbe Hansen & W. Scharling: Danmarks Statistik I-V + supp. Kbh. 1885-91.
- Oplysninger om arbejdernes økonomiske vilkår i kongeriget Danmark i året 1872. Udgivne af indenrigsministeriet. Kbh. 1874.
- Betænkning afgiven af den af indenrigsministeriet i henhold til kgl. resolution af 21. maj 1890 nedsatte kommission til forberedelse af en revision af næringslovgivningen. Udgiven ved indenrigsministeriets foranstaltning. Kbh. 1893.
- Aftryk af forhørene i den Dønnergaardske sag. Udgivet af A. Alberti. Kbh. 1890.
- Paril Burmeister: Om syge- og alderdomsforsørgelseskasser. Kbh. 1867.
- P. C. Garde & C. Funder: Om gensidige understøttelsesforeninger i sygdom og alderdom. Kbh. 1867.
- C. Glud: Om midlerne til at forbedre arbejdernes kår. Kbh. 1865.
- L. Holst: Om associationens betydning for den økonomiske udvikling. Kbh. 1863.
- E. Hornemann: Danske arbejderboliger. Kbh. 1876.
- D. G. Monrad: Politiske breve nr. 19. Den stille magt. Nykøbing F. 1882.
- (Louis Pio): Socialistiske blade I-II, udgivne af en arbejder. Kbh. 1871.
- C. V. Rimestad: De københavnske arbejderforeninger. Kbh. 1867.
- W. Scharling: Hvilken indflydelse har den nyere tids industrielle udvikling haft på almuens kår. Kbh. 1863.
- Edw. Tesdorpf: Syge- og alderdomsforsørgelsesforeninger. Kbh. 1867.
- H. Wulff: Den danske rigsdag. Kbh. 1882.

Senere fremstillinger og udgivelser (undtagen brugs- og fællesforeningsfestskrifter):

- Erik Arup: Viggo Hørup. Kbh. 1941.
- Frøde Aagaard: C. Berg. En dansk politikers levnedsløb. Kbh. 1929.
- Ejler Alkjær m. fl.: De danske Handelsforeningers Fællesorganisation 1890 - 14. november - 1940. Kbh. 1940.

- Andelsmejeriet Landmandslyst 1887–1937. Roskilde 1937.
- Andelsmejeriet Landmandslyst 75 års jubilæum 1887–1962. Ringsted 1962.
- Øyvind Anker m. fl.: Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske 1875–1910. I–III. Kbh. Oslo 1953.
- I. Th. Arnfred: Severin Jørgensen. Kbh. 1942.
- Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. århundrede. Statistisk Tabelværk 5. r., litra A, nr. 5. Kbh. 1905.
- Oluf Bertolt m. fl.: En bygning vi rejser. I–III. Kbh. 1954–55.
- Oluf Bertolt: Pionerer. Mændene fra halvfjerdsernes arbejderbevægelse. Kbh. 1938.
- F. C. A. Betz: Hvad der har bevirket oprettelse af 2 forbrugsforeninger i Idestrup. Nykøbing F. 1897.
- C. F. Bricka: Dansk biografisk leksikon 1–19. Kbh. 1887–1905.
- Andreas Bruun: Centralforeningen for Sjællands Stifts Handelsforeninger 1884–1909. Helsingør 1909.
- Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil aar 1900. I. Kbh. 1938.
- Leon Buch: Investeringerne indenfor mejerierne og slagterierne. Nationaløkonomisk Tidsskrift, 98. bd. p. 131–51, Kbh. 1960.
- Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie I–II. Aalborg 1921–24.
- Otto & J. V. Christensen: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856–1931. Ringsted 1930.
- Sv. Dahl & Povl Engelstoft: Dansk biografisk håndleksikon I–III, Kbh. 1920–26.
- Sv. Dahl & Povl Engelstoft: Dansk biografisk leksikon 1–27. Kbh. 1933–44.
- John Danstrup & Hal Koch: Danmarks Historie, bd. 11–12, Kbh. 1964–65.
- A. Axelsen Drejer: Andelslagterierne i Danmark 1887–1937. Kbh. 1937.
- Vagn Dybdahl: Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908. Erhvervshistorisk Årbog bd. 9, Aarhus 1957, p. 79–89.
- Victor Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år I–III, Kbh. 1949–50.
- Povl Engelstoft og Hans Jensen: Bidrag til arbejderklassens og arbejder-spørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900. Kbh. 1931.
- Povl Engelstoft og Hans Jensen: Mænd og meninger i dansk socialpolitik 1866–1901. Kbh. 1933.
- Povl Engelstoft og Hans Jensen: Sociale studier i dansk historie efter 1857. Kbh. 1930.
- Knud Fabricius m. fl.: Den danske rigsdag 1849–1949, I–VI, Kbh. 1949–53.
- Arthur Fang: Roskilde Handelsstandsforening gennem 75 år. Roskilde 1932.
- Fortegnelse over brugsforeninger, som er medlemmer af Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, Kolding 1897.
- Aage Friis m. fl.: Schultz Danmarkshistorie, bd. V. Kbh. 1942.
- Arvid G. Hansen: Viggo Hørup og hans samtid. Oslo 1952.
- K. Hansen: Det danske landbrugs historie, I–V, Kbh. 1925–45.
- Povl Hansen & Rasmus Nielsen: Dragsholm. Dets mænd og deres historie. Holbæk 1927.

- Søren Hansen: Et blad af Københavns sanitære udviklingshistorie. Månedsskrift for sundhedspleje. Kbh. 1908, p. 100 ff.
- T. Hauch-Fausbøll og H. R. Hiort-Lorenzen: Patriciske slægter, 3. samling. Kbh. 1915.
- Erik Henriksen: Mændene fra forfatningskampen I–II, Kbh. 1913–15.
- Hans Jensen: Lars Bjørnbak og den bjørnbakske bevægelse. Bidrag til det danske landbodemokratis (venstres) historie. Kbh. 1919.
- Hans Jensen: Politiske personer og begivenheder. Erindringer fra 70'erne til vore dage. Slagelse 1917.
- Jens Peter Jensen: Ruds Vedby-kredsens historie VI. Redaktør Tauber. Fra Holbæk Amt XVIII, 1924, p. 113–20.
- Jens Peter Jensen: Den sjællandske bonde Hans Peder Andersen fra Gislinge. Holbæk 1919.
- Jens Peter Jensen: Svinninge-kredsens historie. Fra Holbæk Amt 1930, p. 221 ff.
- Hans Chr. Johansen: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864–1901. 1962.
- Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede. Kbh. 1940.
- H. Lawaetz: Otto Lawaetz 1829 – 16. oktober 1929. Kbh. 1929.
- Victor Madsen: Victorinus Pingel. Danmarks geologiske Undersøgelser. IV række, bd. 2, nr. 1, Kbh. 1934.
- Even Marstrand: Arbejderorganisation og arbejdervilkår i Danmark fra 1848 til nutiden. Kbh. 1934.
- Niels Neergaard: Erindringer fra ungdomsårene og fra mit offentlige liv 1854–94. Kbh. 1935.
- Carl Lindberg Nielsen: Varde bys historie. Varde 1942.
- (J. J. Nielsen): Georg Frederik Otto Lehnsbaron Zypthen-Adeler. 1810 – 10. maj – 1910. Kbh. 1910.
- Rasmus P. Nielsen: En lønreform. Kbh. 1919.
- C. Nyrop: Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk 1879–1904. Kbh. 1904.
- Finn Odgaard: Handelsstanden og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879. Erhvervshistorisk Årbog 1961–62, p. 163–71.
- Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750. Kbh. 1962.
- Frederik Opffer: Familien Opffer. Køge 1899.
- Hans J. Pedersen: Foreningen til Indkøb af billigt Øl. I Eli Reimer m. fl.: Grafisk Årbog 1956. Aarhus 1956, p. 53–56.
- Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850–1913. Kbh. 1930.
- Johs. Garnæs Petersen: Jens Busk. Et levnedsløb. Kbh. 1945.
- Børge Pugerup: Den politiske kamp i 1880'erne udenfor rigsdagen. (Utrykt specialeafhandling).
- Bent Rasmussen: Mindeblade over Søren Rasmussen, friskolelærer på Røsnæs, f. 21. maj 1838. Fra Holbæk Amt IX, 3. årg., 1938, p. 106–174.
- Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening 1886–1911: Holstebro 1911.

- Emanuel Sejr: J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand. I Vagn Dybdahl: Købmand i Aarhus. Aarhus 1962. p. 103–116.
- Fridlev Skrubbeltrang: Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse i Danmark gennem tiderne. I–II. Kbh. 1952.
- Fridlev Skrubbeltrang: Da står en ny tids bonde –. Kbh. 1948.
- Fridlev Skrubbeltrang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856–1958. Kbh. 1959.
- Chr. Sonne: Min livsmelodi: Kbh. 1938.
- O. E. Sonne: Lauesgaards-Familien. 4. udg. Rønne 1940.
- O. E. Sonnes optegnelser. Bornholmske Samlinger 1912–13.
- Hendrik Stein: Foreningen af jyske Handelsforeninger 1883–1908. Kbh. 1908.
- Svend Erik Stybe: Frederik Dreier. Hans liv, hans samtid og hans sociale tænkning. Kbh. 1959.
- Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse med særligt henblik på den borupske kreds. I. 1870–1887. Kbh. 1957.
- Knud Thøgersen: Træk af et langt livs oplevelser 1851–1931. Holstebro 1931.
- Fred. Ferd. Ulrik ved hans 90-årige fødselsdag. Kbh. 1908.
- Marius Vibæk: Den danske handels historie fra 1820 til vore dage. Kbh. 1932–38.
- Rich. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850–1880. Kbh. 1952.

Festskrifter vedrørende brugsforeninger, stiftede 1866–96 samt fællesforeninger.

- A. Axelsen Drejer: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896–1946. Kbh. 1946.
- A. Engelbert Nielsen: De samvirkende Brugsforeninger 1907–1937. Kbh. 1937.
- Fr. Voigt: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger gennem 25 år. Kbh. 1921.
- Brugsforeningen Aalborg af 1872.
- Als og Omegns Brugsforenings 25-års udvikling 1889–1914. Aalborg 1914.
- Alsted Brugsforening 1885–1945. Sorø 1945.
- Ansager Brugsforening gennem 50 år. 1896–1946.
- Aunslev Brugsforening 1893–1943. Kbh. u. å.
- Baardesø Brugsforening 1896–1946. Odense 1946.
- M. Jensen Sinning: Balle Brugsforening 75 år. Dag og daad. Kbh. 1943.
- Billum Brugsforening gennem 60 år. Varde 1946.
- Bjæverskov Brugsforening 1885–1945.
- Bodilsker Brugsforening 1888–1938.
- En kort redegørelse for Bredstrup Brugsforenings virksomhed i 25 år, 1891–1916.
- Karl Fausing: Brund Brugsforenings jubilæumsskrift 1884 – 10. april 1944. Horsens 1944.

Dalum Brugsforening 1883–1923. Kbh. 1923.
 Dalum Brugsforening 1882–1932. Kbh. 1932.
 Demstrup Brugsforening 1894 – 1. oktober – 1944. Kolding 1944.
 Dysted Brugsforening 1869 – 15. november – 1944.
 Enderlev Brugsforening 75 år 1880 – 19. december – 1955. Kbh. 1955.
 C. Visse: Frejlev Brugsforenings 40 års jubilæum 25. nov. 1927. Aalborg u. å.
 Frejlev og Omegns Brugsforenings 50-års jubilæum 25. nov. 1937. Nibe 1937.
 Freltofte og Omegns Brugsforening 1892–1932. Odense u.å.
 Jubilæumsskrift for Gadbjerg Brugsforening 1888–17. maj–1913. Vejle 1913.
 Gammelby Brugsforening gennem 50 år. 1894 – 22. april – 1944.
 Gedved Brugsforening 1885 – 1960. Horsens 1960.
 Ginnerup Brugsforening 1895–1945.
 Niels Jørgen Nielsen: Gjellerup Brugsforening 1886–1946. Herning 1946.
 Gundsøllille og Omegns Brugsforening 1887–1937.
 Haarlev Brugsforening gennem 60 år 1873 – april – 1933.
 Hasmark Brugsforening gennem 40 år 1894–1934. Odense 1934.
 Hellested Brugsforening 1870 – 27. marts – 1945.
 Hylleholt Brugsforening 1884–1934. Kbh. u. å.
 Hyllested Brugsforening gennem et halvt århundrede 1885–1935. Slagelse 1935.
 Højen Brugsforening 1888–1938.
 Morten Jensen: Idestrup Sogns Brugsforening 1868 – 26. juli – 1928. Nykøbing F. 1928.
 Jystrup og Omegns Brugsforening 1885 – 11. juli – 1960.
 Karby Brugsforening fylder 75 år 1882 – 5. februar – 1957.
 Karise Brugsforening 1893 – 1943.
 Peter Frank: Kindvig Brugsforening 1887 – 3. juni – 1952.
 Kyndby-Krogstrup Brugsforening 1877–1927. Hillerød 1927.
 Lund og Omegns Brugsforening 1895–1945.
 Lunde Brugsforening. Den 12. juni 1892 – 1942.
 Maarslet Brugsforening 50 år 1886–1936. Odder u. å.
 75 års jubilæum. Magleby Brugsforening 1871–1946.
 Masnedsund Husholdningsforening 1893–1943.
 Mjesing Brugsforening 1885–1945.
 H. J. A. Nøhr: Møens Arbejderforenings 25-års jubilæums festavis. Stege 1890.
 Mønsted Brugsforening 50 års jubilæum i 1943.
 Nexø By og Nexø Brugsforening gennem 75 år.
 Nr. Aaby Brugsforening 1886 – 13. februar – 1936.
 Nr. Aaby Brugs 1886 – 13. februar – 1961.
 Nyker Brugsforening 1889 – 1949 50-års jubilæum.
 Nørre Jærnløse Brugsforening gennem 75 år 1869 – 1944.
 Olderup Brugsforening 1889 – 1. november – 1939.
 Outrup Brugsforening 16. december 1887 – 16. december 1947.
 S. Jensen: Randers Arbejderforening. Randers 1878.
 Herluf E. Christiansen: Randers Arbejderforening gennem 75 år. Kbh. 1943.

Refsnæs Brugsforening gennem de 75 år.
 Rohlte Brugsforening 1869–1944.
 Sengeløse Brugsforening 1887–1937. Kbh. u. å.
 Ved Skjød Brugsforenings 50-års jubilæum den 16. januar 1937.
 Skovby Brugsforening 40-års jubilæum 1895–1935.
 Skåde Brugsforenings 50-års jubilæum den 8. december 1929. Aarhus 1929.
 Særsløv Brugsforening 1888–1938.
 Ved Sødring Brugsforenings 60-års jubilæum (1886).
 Oversigt over Taarup Brugsforenings virksomhed gennem 50 år. Odense u. å.
 Terslev Brugsforening 1878–1938.
 Provst H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening i årene 1866–1891.
 Kbh. 1891.
 Henry E. Pedersen: Thisted Arbejderforening gennem 75 år 1866 – 17. juni
 – 1941.
 Thorup og Omegns Brugsforening 1895–1945.
 Toksværd Brugsforenings jubilæum 1. dec. 1874 – 1. dec. 1934.
 Tømmerup Brugsforening 1869 – 4. april – 1939.
 Ulse Brugsforening gennem 75 år 1885 – 28. juli – 1960.
 Valløby Brugsforeninger 1869–1944.
 Vedskølle Brugsforening 1896–1946.
 Søren Alkær sig: Vejen Brugsforening 1872–1922. Vejen 1922.
 Vejlby Brugsforenings 50-års jubilæum 1886 – 17. november – 1936. Aarhus
 1936.
 Vejlby Brugsforening 1896–1946.
 Peter Frank: Vejstrup Brugsforening 75 års jubilæum 1878 – 10. febr. – 1953
 K. Hansen: Venslev Brugsforening 1886–1911. Næstved 1911.
 K. Hansen og L. Schjøtt: Venslev Brugsforening 1886–1936. Slagelse 1936.
 Vester Aaby Brugsforening 1882–1907. Odense 1907.
 Edvard Nielsen: Veterslev Brugsforenings ældste historie. 1885 – 7. januar –
 1960.
 Peter Frank: Vig Brugsforening 60-års jubilæum 1890 – 1. maj – 1950.
 Vinderslev Brugsforening gennem 50 år 1896–1946.
 Vindinge Brugsforenings 50-års jubilæum 1891–1941.
 Voel Brugsforening gennem 75 år. (10. december 1886).
 Ølsemagle Brugsforening gennem 50 år 1889 – den 28. april – 1939.
 Ølstykke Brugsforening gennem 50 år. Hillerød u. å.
 Ørding Brugsforening 1894–1944.
 Ørritslev Brugsforening 1891–1941.
 Ørslev Brugsforenings 70-års jubilæum 1872 – 27. januar – 1942.
 Peter Frank: Øster Egesborg Brugsforening 75-års jubilæum 1886 – 16. ja-
 nuar – 1961.

Kildernes omfang og karakter.

1. For en behandling af »Arbejderen«s kildeværdi, se afsnittet »Arbejderen« som kilde (p. 60 ff.)

2. En systematisk gennemgang, især af dagspressen, er så tidskrævende, at assistenthjælp har måttet tages i anvendelse. Dette frembyder selvsagt et problem for sig, dels fordi det fjerner forfatteren et trin fra kilden og dermed fra tidsfornemmelsen, dels fordi han er ansvarlig for, at kilderne er korrekt gengivet af hjælperne – og naturligvis for, at de assistenter, hvis arbejdskraft anvendes, er i besiddelse af sund vurderingsans. Forfatteren bør pålægge sig pligt til i udstrakt grad selv at hjælpe med ved avisgennemgangen, så han kender de forskellige blade i de forskellige perioder; han skal også ved stikprøver sikre sig, at assistenternes behandling af materialet er forsvarlig. Jeg har selv kun haft grund til glæde over og tilfredshed med mine hjælpere, fru Gunhild Nissen, hr. Bertel Heurlin, hr. Røland Høgnesen, hr. Karsten Melander og hr. Torben Witt, som jeg er alle tak skyldige for påpasseligt og interesseret medarbejderskab.

Det sociale problem i landdistrikterne.

1. Statistisk Tabelværk III, bd. 18, Kbh. 1871, p. I ff. 1870 er valgt fremfor 1860 for at lette sammenligningen med arbejdetællingerne i 1872 og ejendomstællingen 1873.
2. K. Hansen: Det danske landbrugs historie, V. Kbh. 1934–45, p. 337 ff.
3. Oplysninger om arbejderens økonomiske vilkår i kongeriget Danmark i året 1872. Udgivne af indenrigsministeriet. Kbh. 1874.
4. Beskrivelsen af husmandsspørgsmålets udvikling bygger for perioden til o. 1800 især på Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og inderste, Kbh. 1940, og for perioden derefter på sammes: Den danske husmand I, Kbh. 1952.
5. Skrubbeltrang: Husmand og inderste p. 24.
6. *ibid.* p. 32.
7. Skrubbeltrang: Den dansk Husmand I, p. 11 f.
8. Skrubbeltrang: Husmand og inderste p. 35 ff.
9. *ibid.* p. 365 f.
10. *ibid.* p. 51 og 366.
11. *ibid.* p. 65.
12. *ibid.* p. 365.
13. Aksel Milthers i K. Hansen: Det danske landbrugs historie V, p. 221, og Skrubbeltrang: Den danske husmand I, p. 101 f.
14. K. Hansen: Det danske landbrugs historie V, p. 337.
15. Oplysninger om arbejderens økonomiske kår, p. IX.
16. *ibid.* p. IX.
17. V. Falbe Hansen: Til belysning af arbejderspørgsmålet på landet. Ugeskrift for landmænd 1872, p. 141–156. Kbh. 1872.
18. *ibid.* p. 146 ff.
19. *ibid.* p. 150. Oplysninger om arbejderens økonomiske kår. pp. XV f., XXIX ff.
20. Ugeskrift for landmænd 1872, p. 153.

Byerne: Næringsfrihed og industriens vækst.

1. Jens Vibæk i De danske Handelsforeningers Fællesrepræsentation 1890 – 14. november – 1940. Kbh. 1940, p. 24.
2. *ibid.* p. 25.
3. *ibid.* p. 25 ff. og Schultz Danmarkshistorie IV, Kbh. 1942, p. 755.
4. De danske Handelsforeningers Fællesrepræsentation p. 33 f.
5. Trykt i Knud Fabricius m. fl.: Den danske rigsdag 1849–1949, bd. I, Kbh. 1949, p. 343 ff.
6. *ibid.* p. 257 f.
7. De danske Handelsforeningers Fællesrepræsentation p. 38.
8. T. Algreen-Ussing: Love og anordninger samt andre offentlige kundgørelser Danmarks lovgivning vedkommende for årene 1857 og 1858. Kbh. 1859, p. 349 ff. De danske Handelsforeningers Fællesrepræsentation p. 40 f.
9. Hovedværket er Axel Nielsen: Industriens historie i Danmark. I–III. Kbh. 1943–44.
10. Richard Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850–1880. Kbh. 1952. cfr. Historisk Tidsskrift 11. R. IV, p. 105 ff.
11. Statistisk Tabelværk III, bd. 18., pp. XXV, XXII og XXIII.
12. *ibid.* p. XXIV.
13. Henry Bruun: Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil 1900, I. Kbh. 1938, p. 116.

Land- og byarbejdernes trang. Offentlig og privat hjælp.

1. Ugeskrift for landmænd 1872, p. 152.
2. Oplysninger om arbejderens økonomiske vilkår, p. XVIII.
3. *ibid.* p. XXV.
4. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark p. 200 f.
Skrubbeltrang: Den danske husmand I, p. 163 f.
Even Marstrand: Arbejderorganisation og arbejdervilkår i Danmark fra 1848 til nutiden. Kbh. 1934, p. 48 ff.
5. Oplysninger om arbejderens økonomiske vilkår, p. XVIII og p. XXV.
6. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark, især de tabellariske og grafiske bilag.
7. *ibid.* p. 315.
8. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede. Kbh. 1940. Knappe oversigter af samme i Johan Hvidtfeldt: Håndbog for danske lokalhistorikere. Kbh. 1952–56, p. 216 ff.
9. Marstrand: Arbejderorganisation og arbejdervilkår i Danmark, p. 57.
10. *ibid.* p. 58.
11. Henry Bruun i Povl Engelstoft og Hans Jensen: Sociale studier i dansk historie efter 1857. Kbh. 1930, p. 15 ff.
12. Georg Nørregaard i Povl Engelstoft og Hans Jensen: Bidrag til arbejder-

- klassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900. Kbh. 1931, p. 65.
13. Skrubbeltrang: Den danske husmand I, p. 157.
 14. Georg Nørregaard i Povl Engelstoft og Hans Jensen: Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900. Kbh. 1931, p. 64 f.
 15. C. Trap & O. Schmidt: Les Habitions ouvrières en Danemark et principalement de Copenhague. Paris 1900, p. 4.
 16. C. J. E. Hornemann: Danske Arbejderboliger. Kbh. 1876.

Brugsforeninger før 1866.

1. En kort, men god oversigt over kooperationens ide og historie findes i Encyclopædia Britannica, vol. 6, Chicago-London-Toronto 1951, p. 382 ff. En bredere skildring af brugsforeningernes historie er Charles Gide: Les Sociétés Coopératives de Consommation. 4. udg. Paris 1924. Franske andelsforhold er udførligt skildret i Jean Gaumont: Histoire Générale de la Coopération en France. I-II. Paris 1923-24. Den engelske udvikling er bl. a. opridset i Percy Redfern: The New History of the C.W.S. London 1938. Derimod har de berømte værker af den geniale propagandist George Jacob Holyoke nu væsentligst interesse som storartede historiske mindesmærker.
2. Svend Erik Stybe: Frederik Dreier. Hans Liv, hans Samtid og hans sociale Tænkning. Kbh. 1959, p. 97 ff. og 107 ff. Herefter henvist til som Stybe.
3. Under behandlingen af forslag til lov om brændevinshandel på landet sagde den jyske lærer, Morten Andersen, således 30. 6. 1870, at fællesskaber til køb af brændevin havde eksisteret på landet længe før grundloven af 1849 og stadig fandtes, idet de dannedes ved høsttid. (Rigsdt. 1869/70 la. sp. 3342 f.). Den fynske boelsmand H. M. Petersen henviste under samme sag til foreninger til køb af tjære (rigsdt. 1869/70 fo.sp. 7979). Samkøbsprincippet har altså været kendt af bønderne, da brugsforeningsbevægelsen senere nåede landdistrikterne. Kreditforeningerne i henhold til lovene af 1850 og 1861 mangler det mål af selvstyre, som kendetegner kooperation og er derfor holdt udenfor oversigten.
4. Hans J. Pedersen: Foreningen til Indkøb af billigt Øl. I Eli Reimer m. fl. Grafisk Årbog 1956. Aarhus 1956, p. 53-56.
5. Citeret i A. Axelsen Drejer: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896-1946. Kbh. 1946, p. 19.
6. ibid. p. 19.
7. Arbejderen. Et månedsblad for selvhjælp og samarbejde. Udgivet af foreningen »Associationen«. Kbh. 1871, p. 58 (herefter henvist som arb.).
8. ibid. p. 58 og Axelsen Drejer: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896-1946, p. 19 f.
9. Stybe p. 151 ff. og 215 ff.

10. ibid. p. 161 f.
11. ibid. p. 173 ff.
12. ibid. p. 179.
13. ibid. pp. 184 ff. og 180 ff.
14. ibid. p. 192 ff.
15. ibid. p. 259 f.
16. arb. 1871, p. 59.
17. O. Nielsen: Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlavet 1693–1861 samt Urtekræmmerforeningen 1862–93. Kbh. 1893, p. 209.
18. Axelsen Drejer: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896–1946, p. 24.
19. Dagbladet 2. 8. 1860.
20. Dansk biografisk leksikon XIV, Kbh. 1938, p. 563.
21. Knud Secher: Meddelelser om slægten Secher (Siker). 2. udg. Kbh. 1939, p. 347 f.
22. Indbydelse fra Nørrebro Forening for billige Livsfornødenheder. Kbh. 1855. Om stedet, cfr. I. P. Trap: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. I. Kbh. 1858. Kortet efter p. 14.
23. Love til Foreningen for billige Levnedsmidlers Formål. Kbh. 1855.
24. L. Holst: Om associationens betydning for den økonomiske udvikling. Kbh. 1863.

Læge F. F. Ulrik og den første kooperative byggeforening.

1. F. F. Ulrik ved hans 90-års fødselsdag. Kbh. 1908, p. 23.
2. ibid. p. 18.
3. ibid. p. 23.
4. Ulrik til herredsfoged C. Kjær 6. 9. 64 (RA Regenburgs arkiv).
5. F. F. Ulrik ved hans 90-års fødselsdag, p. 19 f.
6. Blad for Arbejderforeningen af 1860, 28. okt. 1865.
7. F. F. Ulrik ved hans 90-års fødselsdag, p. 36 og Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger, 2. udg. Kolding 1901, p. 182 f, der refererer samtale med Ulrik. Herefter henvist til som Severin Jørgensen 2. udg.
8. F. F. Ulrik ved hans 90-års fødselsdag, p. 36 f.
9. Hornemann: Danske arbejderboliger, p. 7.
10. Herom i afsnittet »Byforeningernes sociale sammensætning« (p. 81).
11. F. F. Ulrik: Arbejderforeninger til gensidig hjælp. Kbh. 1867, p. 122.
12. ibid. indledningen.
13. ibid. p. IX f.
14. ibid. p. VIII.
15. ibid. p. 90 ff.
16. ibid. p. 105 ff.
17. ibid. p. 107 f.
18. Severin Jørgensen, 2. udg. p. 176 f.

Københavns Arbejderforening, gasværksarbejderne – og en landsbylærer fra Møn.

1. Stybe p. 438 ff.
2. Folkebladet 6. 1. 1866.
3. ibid. 10. 2. 1866.
4. ibid. 10. 3. 1866.
5. Fædrelandet 2. 12. 1865.
6. Christensens beretning i arb. 1868., p. 8 og »Møns Arbejderforenings 25-års jubilæums fest-avis«, udg. af H. J. A. Nøhr, Stege 1890.

Den første levedygtige brugsforening: Nørresundby.

1. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys historie II, Aalborg 1924, p. 226.
2. Brev fra Galster til arb. 1868, p. 22.
3. C. Dahlenborg: På hvilke måder kan den ubemidlede klasse selv skabe sig kapital og kredit? u. å. (1866) og sted. Dahlenborgs foredrag var refereret i Aalborgposten 14. 4. 66, p. 2, 16. 4., p. 2 og 17. 4., p. 2.
4. Blad for Arbejderforeningen af 1860, 5. maj 1866.
5. Dahlenborg, p. 22.
6. ibid. p. 13.
7. ibid. p. 14.
8. Arb. 1868, p. 22.
9. Vedtægter fra Nørresundby Indkøbsforening.
10. Det er derfor urigtigt som Hertel at hævde, at foreningen ikke tilfredsstiller Rochdale's krav om åbent medlemskab. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark. Kbh. 1917, p. 60.
11. Arb. 1866, p. 22.
12. Arb. 1876, tillæg.
13. Arb. 1869, p. 36.
14. Arb. 1876, p. 109 f.

Bevægelsens moderforening stiftes i Thisted.

1. De biografiske data om Sonne og dennes far er fra »Provst H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening i årene 1866–1891«, Kbh. 1891, p. 4 f.
2. Dansk biografisk leksikon, bd. XXII, Kbh. 1942, p. 283 ff.
3. »En betragtning over bespisningen af de 5.000 mand.« Budstikken. Et folkeskrift til oplysning og opbyggelse. Red. af F. E. Boisen, 1855. p. 274 f.
4. (upagineret) Forhandlingsprotokol for Thisted Arbejderforening (Foreningens arkiv).
5. H. Chr. Sonne: Om Arbejderforeninger. Til Oplysning og Vejledning 1. udg. Kbh. 1867, p. 18. Herefter henviset til som Sonne.

6. Provst H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening, p. 6 f.
7. Severin Jørgensen, 2. udg., p. 174 ff.
8. *ibid.* p. 176 f.
9. Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger, 1. udg. Kolding 1894.
10. Dateringen fremgår af brevets omtale af Østerbro-foreningens 30. års-jubilæum »i fjor«. Foreningen er stiftet 1868. Severin Jørgensen, 2. udg. p. 179.
11. *ibid.* p. 177 f.
12. f. eks. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark. Kbh. 1917.
13. A. Engelbert Nielsen: Fra brugsforeningernes barndom. Brugsforenings-Bladet 1936, p. 198.
14. Dansk biografisk leksikon, XXII. Kbh. 1942, p. 289.
15. Henning Ravnholt: Den danske andelsbevægelse. Kbh. 1943, p. 30. (Det danske Selskabs grundbøger til brug for oplysning om Danmark udadtil).
16. Berlingske Tidende, 25., 27, og 28. okt. 1865.
17. T. Krack: Vejviser for København og Omegn. (1865 og 1866). Trykt i Kbh.
18. Beretning om forhandlingerne på det i København den 24. og 25. oktober 1865 afholdte møde til diskussion af spørgsmål, vedkommende de fattige samfundsklassers vel. Kbh. 1866, p. 64 f.
19. Provst H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening p. 7.
20. Sonne p. 19.
21. Severin Jørgensen, 2. udg., p. 176 f.
22. Sonne p. 10.
23. Provst H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening p. 19.
24. Sonne p. 29.
25. Forhandlingsprotokol for Thisted Arbejderforening.
26. Sonne p. 11 f.
27. Forhandlingsprotokol for Thisted Arbejderforening.
28. *ibid.*
29. *ibid.*
30. Sonne p. 19.
31. Arb. 1872, p. 84.
32. Vedtægterne aftrykt hos Sonne p. 25 ff.
33. Forhandlingsprotokol for Thisted Arbejderforening.
34. Sonne p. 25 ff.
35. Arb. 1869, p. 36.
36. *ibid.* 1869, p. 33.
37. Provst H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening, p. 20.
38. Forhandlingsprotokol for Thisted Arbejderforening
39. Arb. 1869, p. 23 f.
40. *ibid.* 1869, p. 23 f.
41. Sonne, p. 25 ff.
42. Arb. 1868, p. 11 f. og *ibid.* 1869, p. 23 f.
43. Forhandlingsprotokol for Thisted Arbejderforening.

44. Blad for Arbejderforeningen af 1860, 1. dec. 1866.
45. Sonne p. 12.

Pastor Sonnes ideer.

1. Sonne p. 3.
2. ibid. p. 10.
3. ibid. p. 5.
4. ibid. p. 5 f.
5. ibid. p. 6.
6. ibid. p. 8 f.
7. ibid. p. 9.
8. ibid. p. 20 f.
9. Arb. 1868, p. 61.
10. H. Chr. Sonne: »Selvhjælp« i Folkelæsning. Småstykker, 4 bd. p. 199–213. Kbh. 1871.
11. Beretning om det første fællesmøde af Danmarks Husholdningsforeninger den 7de og 8de juli 1871. Udgivet af Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger. Kbh. 1871, p. 9 ff.
12. Næstved Tidende 14. 12. 1886.

Andelstanker 1865–66: Et resumé.

1. 15. nov. 1866 skriver Sonne i Thisted Amtsavis: »Fcrøvrigt har den samme tanke for længe siden begyndt at røre sig på mange steder i landet, og er bl. a. anbefalet i et lille skrift, som i sommer blev udgivet af en kreds af rigsdagsmænd, der under deres sidste samling i København havde holdt private møder for at rådslå med hverandre om, hvad der kunne gøres for at ophjælpe de fattige klasser, og gave de resultater, hvortil de vare kommen, i trykken.« Dette skrift har jeg ikke kunnet finde.

»Arbejderene« som kilde.

1. Arb. 1876, p. 209.
2. ibid. 1876, tillæg.
3. 3 i Præstø amt, 2 i Sorø amt.
4. Holbæk amt.
5. Beretning om det første fællesmøde af Danmarks Husholdningsforeninger den 7de og 8de juli 1871. Kbh. 1871 p. 40.
6. Arb. 1876, tillæg.
7. De syv ovenfor nævnte, hvor kun adressen er kendt, er ikke medregnet, fordi de ikke kan placeres kronologisk. Derimod er den nedenfor nævnte forening i Gylling medtalt.
8. Forholdet er nærmere omtalt i afsnittet om foreningsstiftere.
9. Arb. 1868, p. 64 og ibid. 1869, p. 8.
10. ibid. 1869, p. 36 f.
11. ibid. 1869, p. 72, ibid. 1870, p. 77 og ibid. 1871, p. 56.
12. Beretning om det første fællesmøde af Danmarks Husholdningsforeninger den 7de og 8de juli, 1871, p. 42.

13. Arb. 1870, p. 76.
14. Karrebæksminde Arb. 1871, p. 32. Marvede-Hyllinge Arb. 1870, p. 64, Nykøbing M. Arb. 1868, p. 31. Tiset v. Aarhus, Arb. 1869, p. 55.
15. *ibid.* 1875, p. 86.
16. V. Falbe Hansen & Will. Scharling: Danmarks statistik II, Kbh. 1887, p. 768.

Sjælland dominerer.

1. Brøndbyvester Arb. 1871, p. 38 f., Hjørring Arb. 1868, p. 20, Københavns Nørrebro Arb. 1870, p. 30, Løgstør Arb. 1869, p. 40, Ringkøbing Arb. 1868, p. 16, Redsted Arb. 1869, p. 80, Skelskør Arb. 1869, p. 48, Vejle Vesteregn i Balle Arb. 1869, p. 7, Ørsted Arb. 1869, p. 48. – Hjørrings forbindelse med Nørresundby er fra Arb. 1868, p. 20.
2. Tabellerne bygger på de 87 foreninger, som ifølge den tidligere vurderede store statistik (Arb. 1876 tillæg) var stiftet før udgangen af 1871, hvortil er føjet Gylling, hvilket er begrundet i afsnittet om materialet. To andre foreninger kendes før dette tidspunkt, nemlig Rødby og Nidløse, men da opløsningen af foreningen i Rødby ikke kan dateres sikkert, og da Nidløses skæbne i 1876 er ukendt, er de ikke medtaget. Også de 7 foreninger, hvorom alle oplysninger savnes (Arb. 1876 tillæg) er udeladt af dateringsgrunde. Var der taget hensyn til disse 9 foreninger, havde de i nogle henseender forstærket tendensen i det øvrige materiale, i andre ladet den uændret.

Tabeller, som bygger på stiftelsesdata, får den usikkerhed at foreningerne kan have bestemt deres officielle stiftelsesdato ud fra forskellige synspunkter. Det kan være den dag, hvor beslutningen toges på et sognemøde, eller hvor bestyrelsen valgtes, eller lovene vedtoges, eller udsalget åbnedes. I nogle tilfælde må processen have fundet sted omkring nytår, hvilket betyder, at stiftelsesdatoen i foreningslisterne og dermed i tabellerne forskydes et år alt efter det synspunkt, foreningen anlagde ved besvarelsen af spørgeskemaerne eller den selvstændige indberetning. Det forekommer dog usandsynligt, at den »pukkel«, som dannes af årene 1868–69, skulle kunne forklares ved sådanne vilkårligheder. Dels er den for stor dertil, dels vil vilkårlighederne i nogen grad opveje hinanden.

Også opløsningsdata er behæftet med en vis usikkerhed; især må de antages ofte at angive en senere dato end den virkelige, således at tallet på opløste foreninger inden udgangen af 1871 må antages at være for lille. Derimod er Arb.s oversigt over opløste foreninger inden udgangen af 1876 rimeligvis rigtig i det væsentligste, hvad angår tal – ikke data – og resultatet heraf må blive for stort et tal for perioden 1872–76. Men rigtigheden af oplysningernes fordeling på by og land ændres ikke herved, og det er kun dette fænomen, der konkluderes på.

Det er næppe muligt at finde noget fuldt holdbart kriterium for begreberne by og land. I tabellerne betyder by samtlige købstæder samt København, foreningen i de Classenske arbejderboliger på Frederiks-

berg og fabriksforeningerne i Nørresundby og Silkeborg. Valby er optalt som landforening. Var Nørresundby og Silkeborg regnet for landforeninger, havde de forstærket den tendens, som ses i det øvrige materiale, nemlig at der især oprettedes landforeninger, og at disse er mest modstandsdygtige – såvel Nørresundby som Silkeborg består til og med 1876. København er i tabellerne optalt under Københavns amt.

3. Det øvrige Danmark = Bornholm, Lolland-Falster og Fyn. Mens de fynske tal i 1890'erne vokser karakteristisk, er udsvingene i de bornholmsk-lolland-falsterske såvelsom tallene selv for små til, at en konklusion kan drages af dem.

Landforeningernes sociale sammensætning.

1. Den bedste kilde til Idestrup Sogns Forbrugsforenings historie er de på Det kgl. Bib. bevarede vedtægter samt Morten Jensen: Idestrup Sogns Brugsforening 1868 – 26. juli – 1928. Nyk. F. 1928, der bygger på foreningens protokol. I 1897 udgav lærer F. C. A. Betz, der med en kort afbrydelse havde deltaget i foreningen fra starten, en pjeces: Hvad der har bevirket oprettelse af 2 forbrugsforeninger i Idestrup. Begge disse skrifter gør Tesdorff til den afgørende kraft, mens Betz meddeler, at selve ideen kom fra Thrane. I 1926 meddelte Severin Jørgensens yngste broder, Karl A. Jørgensen, i Andelsbladet »Erindringer fra Severin Jørgensens Ungdomsår« (foreligger som særtryk af Andelsbladet), der vel at mærke er Karl A. Jørgensens erindringer om sin ældste broder. I denne beretning, 58 år efter begivenhederne, gives den glorificerede skildring af faren, P. M. Jørgensens initiativ og Severin Jørgensens indsats, som går igen i J. Th. Arnfred: Severin Jørgensen. Kbh. 1942 p. 35 ff. Cfr. iøvrigt afsnittet »Splittelse og opposition i Jylland« (p. 231).
2. Arnfred p. 35.
3. Vedtægter for Idestrup Sogns Forbrugsforening.
4. Arnfred p. 37.
5. Arb. 1868, p. 64.
6. Arb. 1869, p. 8.
7. f. eks. Arb. 1870, p. 94.
8. J. J. Nielsen: Georg Frederik Otto Lensbaron Zytphen-Adeler. 1810 – 10. maj – 1910. Kbh. 1910, p. 10 f. Manuskript fra 1878.
9. Hellested Brugsforening 1870 – 27. marts – 1945. Festskrift uden år, trykkestet eller paginering.
10. *ibid.*
11. Månedssblad for Forening til Forbedring af Husmands- og Arbejdsklassens kaar i Præstø Amt. 1870, p. 31.
12. Arb. 1869, p. 71.
13. Refsnæs Brugsforening gennem de 75 år 1871 – 1946. Kalundborg 1946. p. 3. Bent Rasmussen: Fra Holbæk Amt IX, 3, p. 106–74: Mindeblade om Søren Rasmussen.
14. Valløby Brugsforening 1869–1944. Festskrift uden paginering, uden år og sted.

15. Arb. 1869, p. 39. Rudkøbing er ikke optalt blandt landforeninger.
16. Se herom afsnittet »Fællesforeningen af 1884. Hans Dønnergaard og Hansen-Ølstykke« (p. 183 ff.).
17. Arb. 1870, p. 47. Det kan ikke konstateres, om Th. N. skulle være identisk med folketingsmanden af samme navn.
18. Arb. 1871, p. 38 f.
19. Nørre-Jærnløse Brugsforening 1869–1944. Festskrift uden paginering, trykkersted og år.
20. Arb. 1871, p. 56 og Arb. 1869, p. 56.
21. Arb. 1869, p. 56.
22. Arb. 1870, p. 76.
23. Arb. 1869, p. 56.
24. Nørre Jærnløse Brugsforening 1869–1944.
25. Arb. 1871, p. 29 f.
26. Arb. 1868, p. 56.
27. Arb. 1868, pp. 7 og 20.
28. Arb. 1870, p. 64.
29. Magleby Brugsforening 1871–1946, p. 5.
30. Arb. 1870, p. 64.
31. Kalundborg Avis 18. 3. 1869.
32. Arb. 1869, p. 48.
33. Arb. 1869, p. 32, cfr. vedtægter for Arbejderforeningen for Errindlev-Taagerup pastorater.
34. Arb. 1869, p. 72.
35. Arb. 1870, p. 64.
36. Valløby Brugsforening 1869–1944.
37. Arb. 1870, p. 32.
38. Hellested Brugsforening 1870 – 27. marts – 1945.
39. Arb. 1872, p. 27 f.
40. Arb. 1869, p. 56.
41. Vedtægter for Idestrup Sogns Forbrugsforening.
42. Arb. 1870, p. 39 f.
43. Arb. 1869, p. 40.
44. Nedenstående liste over formænd i såvel land som by tager sit udgangspunkt i 88 foreninger, der også ligger til grund for tabellerne pag. 65 f., idet den viser, fra hvilke erhverv de mænd kom, der var formænd især i juni 1871 eller eventuelt, at dette ikke har kunnet opklares med sikkerhed. Tallet 71 viser, at stillingen er taget fra den foreningsliste, som Arb. trykte i juli 1871, p. 52, f., mens tallet 70 henviser til listen Arb., 1870, p. 74 f., og 72 til Arb. 1872, p. 88 ff, idet oplysningerne fra 1871 er suppleret med disse to år. Ældre eller yngre lister er ikke brugt alene for at begrænse virkningerne af en eventuel udvikling i besættelsen af formandsposterne. Der er dog intet tegn på, at en sådan har fundet sted. ? fortæller, at stillingen ikke har kunnet findes med sikkerhed; små bogstaver henviser til samlenoten ved listens fod.

Aarhus Arbejderforening	Købmand	71
Aarhus Husholdningsforening	Malermester	71
Adelersborg, Dragsholm	Lensbaron	70
Asnæs pr. Holbæk	Præst	71
Bjerrede pr. Køge	Smed	71 a)
Boeslunde pr. Skelskør	?	
Bregentved pr. Køge	Godssekretær	72
Bregninge, Eskebjerg pr. Holbæk	Præst	71
Brøndbyvester	Lærer	b)
Errindslev og Tågerup, Rødby	Lensbaron	71
Frederiksberg (Classenske Boliger)	Tømrer	71
Fuglede pr. Slagelse	Proprietær	71
Følleslev pr. Holbæk	?	
Gadbjerg pr. Vejle	?	
Gylling (Hads Herred)	Præst	71
Haarbølle	Husmand	71 c)
Hammer pr. Lundby	Gårdejer	71
Hellested, Tryggevælde pr. Køge	Greve	d)
Herfølge pr. Køge	Tømrer	71
Herning	?	
Hillerød	Overlærer	e)
Hjarbæk	Teglværksmester	72
Holsteinsborg pr. Skelskør	Lensgreve	71
Holtug pr. Store Heddinge	Lærer	71
Horsens (Crome & Goldschmidt)	Fabrikant	72
Højby pr. Nykøbing S.	Ungkarl	f)
Idestrup pr. Nykøbing F.	?	
Jorløse pr. Kalundborg	Gårdejer	72
Krummerup pr. Fuglebjerg	Gårdejer	70
København, Nørrebro	Smedemester	70
København, Vesterbro	?	
København, Østerbro	Skrædermester	71
Køge	?	
Lundegaard pr. Præstø	?	
Lyderslev pr. Store Heddinge	Lærer	72
Løgstør	?	
Lønborg pr. Tarm	Præst	71
Maarum pr. Hillerød	Lærer	71
Nakskov	?	
Nykøbing F.	Snedkermester	g)
Nysted	?	
Næstelsø pr. Næstved	?	
Nørre Jernløse pr. Holbæk	Mølleer	71
Nørre Sundby	Formand	h)
Randers	Overlærer	71
Redsted pr. Nykøbing M.	Gårdejer	71

Reerslev pr. Slagelse	Lærer	71
Refnæs pr. Kalundborg	Proprietær	i)
Ringkøbing	?	
Roholte pr. Fakse	Gårdejer	j)
Sigerslev pr. Store Heddinge	Gårdejer	71
Silkeborg	?	
Skelskør	Skibsreder	71
Skive	Postmester	70
Skjeldby pr. Nykøbing F.	Skomager	72
Slagelse	Hospitalsforstander	71
Stege	Højskolelærer	70
Sødinge pr. Aarslev	?	
Sørbymagle pr. Slagelse	Gårdejer	72
Tersløse pr. Sorø	?	
Thisted	Præst	71
Thorstrup og Horne pr. Varde	?	
Thureby	?	
Toksværk pr. Næstved	Lærer	71
Tømmerup pr. Kalundborg	Gårdejer	71
Vallø pr. Køge	Husmand	k)
Varde	Redaktør	71
Vejle	?	
Vejle Vesteregn, Balle pr. Vejle	Gårdejer	71
Vemmelev og Hemmeshøj pr. Slagelse	Gårdejer	72
Viborg	Karetmager	71
Vørslev pr. Kalundborg	Proprietær	72
Ølstykke pr. Ballerup	?	
Ørsted pr. Randers	Lærer	71

- a. Navnet fra Arb., stilling fra Beretning om det første fællesmøde af Danmarks Husholdningsforeninger . . . 1871.
 - b. Arb. 1876, tillæg, sammenholdt med Arb. 1871, p. 38 f.
 - c. Arb. 1870, p. 24.
 - d. Hellested Brugsforening 1870 –27. marts – 1945.
 - e. Arb. 1871, p. 68.
 - f. Højby stiftedes 30. 6. 1871, Arb. 1871, p. 87, der meddeler formandens navn, mens stilling findes i listen for 1872. I den store statistik er stiftelsesdagen ændret til 1. juli.
 - g. A. Engelbert Nielsen: De samvirkende Brugsforeninger 1907–1937, Kbh. 1937, p. 147. Valget må have været gyldigt til ind i 1870.
 - h. Arb. 1875, p. 85 ff og Arb. 1868, p. 22.
 - i. Refsnæs Brugsforening gennem de 75 år 1871–1946. Kalundborg 1946, p. 4.
 - j. Roholte Brugsforening 1869–1944.
 - k. Valløby Brugsforening 1869–1944.
45. Arb. 1869, p. 56.
46. Tømmerup Brugsforening 1869 – 4. april – 1939. Kalundborg 1939, p. 5.

47. Refsnæs Brugsforening gennem de 75 år 1871–1946, p. 4.
48. Magleby Brugsforening 1871–1946, p. 5.
49. Hellested Brugsforening 1870 – 27. marts – 1945. Festskrift uden trykkersted og paginering.
50. Vedtægter for Holsteinborg og Omegns Brugsforening. Underskrifterne.
51. Roholte Brugsforening 1869–1944. Festskrift uden år, sted eller paginering.
52. Valløby Brugsforening, 1869–1944.

Brugsforeningernes sociale sammensætning.

1. Arb. 1868, p. 24.
2. Den 24. april 1868 indkaldte 10 mennesker, deriblandt Drewsen til et møde næste dag til drøftelse af en brugsforening. »Arbejdsklassen og håndværkerne opfordres til at møde talrigt.« (Silkeborg Avis 24. 4. 68). Det har altså været disse to grupper, foreningen tog sigte på. På mødet rejstes der forslag om også at optage andre mindrebemidlede end arbejdere og håndværkere. Dette problem blev udskudt til næste møde. (Silkeborg Avis 4. 5. 68). Allerede inden dette næste møde startedes imidlertid en brugsforening for arbejderne på papirfabrikken, og de fabriksarbejdere, der havde indmeldt sig i den påtænkte bybrugsforening og som udgjorde det langt overvejende flertal af de indtegnede, udtrådte og overgik til fabriksforeningen, mens det bredere brugsforeningsprojekt blev opgivet. (Silkeborg Avis 11. 5. 68). Drewsen stillede lokale til rådighed for fabriksforeningen. (Silkeborg Avis 16. 1. 1869). Fabriksforeningen må da være dannet på Drewsens initiativ som svar på forsøget 25. april 1868 på at udvide medlemsbestanden udover den i indbydelsen tilsigtede.
3. A. Engelbert Nielsen: De samvirkende Brugsforeninger, p. 147 f.
4. S. Jensen: Randers Arbejderforenings Virksomhed. Randers 1878, p. 1.
5. Arb. 1869, p. 70.
6. Arb. 1868, p. 29.
7. Arb. 1869, p. 37. Varde Avis 9. 1. 1868.
8. Møns Arbejderforenings 25 års jubilæums fest-avis og Arb. 1868, p. 8.
9. Arb. 1868, p. 16.
10. Dansk Landbotidende 1869, p. 540 f.: »En arbejderforening for Skelskør og omegn.«
11. Arb. 1869, p. 39.
12. Arb. 1869, p. 39. Rudkøbing er ikke medregnet til de 14, om hvis dannelse noget sikkert vides.
13. Kan det blive til noget? En beretning om Østerbros Husholdningsforening. Kbh. 1874, p. 8.
14. Arb. 1868, p. 11.
15. Kan det blive til noget?, p. 10 f. Ibid. 11 f. anføres en anekdotisk beretning om et særrangement, der blev truffet, fordi ingen af bestyrelsen havde så mange penge, at der kunne stilles sikkerhed. Ulrik havde naturligtvis kunnet, hvis han ville, og kernen i historien lader sig næppe

- efterspore. Pjecen er udarbejdet af »Arbejderen«s redaktion, d.v.s. af bankbogholder Faber, der selv havde kontakt med foreningen på Østerbro.
16. Ulrik til Severin Jørgensen. Severin Jørgensen, 2. udg. p. 179.
 17. Arb. 1868, p. 72.
 18. A. Axelsen Drejer: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896–1946. Kbh. 1946 p. 35.
 19. Arb. 1869, p. 48.
 20. Arb. 1870, p. 30.
 21. Arb. 1871, p. 39.
 22. Aarhus Stiftstidende, 5., 7., 14. og 30. 9. 1868.
 23. Arb. 1868, p. 66.
 24. Indlagt i Vedtægter for Københavns Husholdningsforening. I tabellen er en dameskræderinde, en generalinde, to justitsrådinder og en statsrådinde optalt sammen med tilsvarende mandlige titler.
 25. Stybe, p. 183.
 26. Arb. 1872, p. 15.
 27. De 36 i sidste gruppe under Københavns Husholdningsforening er følgende: 3 uden titel, 13 fruer og 5 frøkener, 2 partikulier, 1 konsul, 1 skibskaptajn, 1 fisker, 1 værtshusholder, 4 inspektører, 2 assistenter, 1 kontrollør, 1 kollektør, 1 student.
 28. Arb. 1868, p. 23.
 29. Love for Forbrugsforeningen på M. P. Allerups fabrik i Odense.
 30. Arb. 1868, p. 24.
 31. Randers Amtsavis 2. 12. 1867.
 32. Dagbladet 4. 8. 1869.
 33. Sonne I, p. 20.
 34. Thisted Amtsavis 15. nov. 1866.
 35. Sonne I, p. 22.
 36. Henry E. Pedersen: Thisted Arbejderforening gennem 75 år. Thisted 1941, p. 25.
 37. Sonne I, p. 22.
 38. Arb. 1868, p. 8.
 39. Dansk Landbotidende 1869, p. 540 f.
 40. Arb. 1868, p. 16.
 41. Arb. 1869, p. 23.
 42. Se formandslisten p. 303 ff., note 44.
 43. Arb. 1871, p. 69 f.
 44. Arb. 1869, p. 48.
 45. Kan det blive til noget, p. 6.
 46. Arb. 1868, p. 24.
 47. Provst H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening, p. 19.
 48. Sorø Amtstidende 1. 2. 68.
 49. Thisted Amtsavis 1. 8. 67.
 50. S. Jensen: Randers Arbejderforenings virksomhed, p. 3.
 51. Aarhus Stiftstidende 30. 9. 1868.

Hvad handlede de med?

1. Aarhus Arbejderforening til Anskaffelse af billigt Vinterbrændsel. Arb. 1868, p. 48.
Aarhus Husholdningsforening Arb. 1870, p. 8 og ibid. 1871, p. 15.
Adelersborg, Arb. 1869, p. 8.
De Classenske Boliger, Arb. 1870, p. 24.
Hammer, Arb. 1868, p. 56.
Herfølge, Arb. 1870, p. 32.
Hillerød, Arb. 1869, p. 88.
Hjørring, Arb. 1868, p. 20.
Horsens Spare- og Brugsforening, Arb. 1868, pp. 40 og 64, ibid. 1869 p. 24.
Kalundborg, Arb. 1868, p. 72, ibid. 1869, p. 7.
Krummerup, Arb. 1870, p. 55.
Københavns Husholdningsforening, Arb. 1868, p. 66, ibid. 1869, p. 30.
Københavns Nørrebro, Arb. 1871, p. 57.
Københavns Østerbro, Arb. 1868, p. 16.
Køge, Arb. 1868, p. 48.
Løgstør, Arb. 1869, p. 40, ibid. 1870, p. 32.
Nykøbing F., Arb. 1871, p. 16.
Odense (M. P. Allerup), Arb. 1868, p. 24.
Randers, Arb., 1868, pp. 4 og 40. S. Jensen: Randers Arbejderforenings virksomhed, p. 7.
Reerslev, Arb. 1869, p. 71.
Rudkøbing, Arb. 1869, p. 39.
Skelskør, Arb. 1869, p. 48. ibid. 1870, p. 77.
Slagelse, Arb. 1868, p. 72, ibid. 1869, p. 23.
Thisted, Arb. 1868, p. 11 f. og ibid. 1869, p. 23 f. Forhandlingsprotokol for Thisted Arbejderforening.
Valløby Brugsforening 1869–1944.
Varde, Arb. 1868, p. 29.
Værslev, Arb. 1870, p. 72.
2. Adelersborg, Hammer, Hillerød, Horsens, Københavns Husholdningsforening, Valløby, Varde.
3. Adelersborg, Hammer, Københavns Husholdningsforening, Nykøbing F., Valløby, Varde.
4. Aarhus Husholdningsforening, Hjørring, Københavns Husholdningsforening, Randers, Slagelse.
5. Hammer, Hjørring, Horsens, Københavns Husholdningsforening, Varde.
6. Adelersborg, Københavns Husholdningsforening, København, Østerbro, Valløby, Varde.
7. Arb. 1869, p. 30.
8. Arb. 1868, p. 11 f. og ibid. 1869, p. 23 f.
9. De Classenske Boliger, Hjørring, Horsens Spare- og Forbrugsforening,

- Løgstør, Odense (M. P. Allerup), Randers, Rudkøbing, Skelskør, Slagelse, Thisted.
10. Arb. 1868, p. 22.
 11. Arb. 1871, p. 59.

Den »almindelige« befolkning og brugsforeningerne.

1. Thisted Amtsavis 8. 11. 1866.
2. 13. 11. 1866.
3. Severin Jørgensen, 2. udg., p. 175.
4. Blad for Arbejderforeningen af 1860, 1. dec. 1866.
5. Sonne, p. 19 f.
6. Forhandlingsprotokol for Thisted Arbejderforening.
7. Sonne, p. 19.
8. Thisted Amtsavis 13. 11. 1866.
9. Randers Amts Avis 28. 11. 1867.
10. Oluf Bertolt: Pionerer. Mændene fra halvfjerdsernes arbejderbevægelse, Kbh. 1938, p. 30.
11. Brugsforeningerne og samfundets almindelige interesser, p. 7 f.
12. ibid. p. 14 f.
13. Dags-Telegraf 5. 9. 1869.
14. Varde Avis 2. 3. 1868 og Ribe Stiftstidende 26. 3. 1868.
15. Om denne sag se afsnittet »Brugsforeningerne og statsmagterne« (p. 95 f.).
16. Aalborgposten 18. 7. 66.
17. Randers Amts Avis 18. 3. 67.
18. Dansk Folketidende 25. 10. 1867, p. 222.
19. Aarhus Amtstidende 21. 6. 69.
20. Fædrelandet 9. 11. 1867.
21. ibid. 3. 1. 1868.
22. E. Møller Holst og I. Hertel: Dansk Landbotidende, Kbh. 1869, p. 426–430. Ytringen p. 429.
23. Ministerialtidende 1871, p. 653.

Brugsforeningerne og statsmagterne.

1. Thisted Amtsavis 20. 8. 1867 og Arb. april 1868, p. 16.
2. Departementstidende, 22. årg., 1869, p. 371 f.
3. ibid. 22. årg., 1869, p. 371.
4. Arb. juni 1869, p. 46 f. Foreningen i Rørby synes aldrig at være kommet i gang. Formentlig har medlemmerne sluttet sig til foreninger i nabosognene Værsløv eller Tømmerup.
5. Arb. marts 1869, p. 21.
6. Varde Avis 15. 5. 1869.
7. Arb. september 1869, p. 65 ff. Allerede i december 1869 forelagde finansminister Fønnesbech forslag til lov om stempelbegunstigelser for »Sådanne foreninger, hvis hovedformål er at fremme den arbejdende

eller ligestillede ubemidlede klassers velvære og som enten har en overvejende velgørende karakter, eller hvis medlemmer alene eller dog hovedsagelig hører til de nævnte klasser og søger formålet fremmet ved egen hjælp . . .« og der nævnes »byggeföreninger, forbrugsforeninger, syge- og begravelseskasser m. fl.« Loven var en udvidelse af stempelbegunstigelsesloven af 11. februar 1863, der omfattede visse navngivne sparekasser, hvis favorable vilkår stempelmæssigt nu udstraktes til senere opdannede foreninger med hvad tiden anså for samme grundtræk. Forslaget gik igennem begge ting efter en meget kort diskussion, der overvejende var af teknisk art. Rigsdagstidende 1869/70 tillæg A, sp. 1355 f., landstinget sp. 21, 26 ff., 36 ff., 145 ff., 209 ff., folketinget sp. 991 f., 1417 ff., 1780 f.

8. Varde Avis 1. 5. 1869.
9. Højesteretstidende 13. årg., p. 749 ff.
10. Rigsdagstidende fo. 1869/70, sp. 1780.
11. ibid. la. 1869/70, tillæg A, sp. 1449 f.
12. ibid. 1869/70, fo., sp. 4638 f.
13. ibid. 1869/70 fo., sp. 4644 f.
14. ibid. 1869/70 fo., sp. 4646 f.
15. ibid. 1869/70 fo., sp. 7091
16. ibid. 1869/70 fo., sp. 7134 ff. Der foreligger ingen navneliste.
17. ibid. 1869/70 fo., sp. 7382.
18. ibid. 1869/70 la., sp. 3343.
19. ibid. 1869/70 la., sp. 3347.
20. ibid. 1869/70 la., sp. 3349.
21. ibid. 1869/70 fo., sp. 7976.
22. ibid. 1869/70 fo., sp. 7982.
23. ibid. 1869/70 fo., sp. 7974.
24. ibid. 1869/70 fo., sp. 7990.
25. ibid. 1869/70 fo., sp. 7990.
26. ibid. 1869/70 fo., sp. 4644 f.
27. ibid. 1869/70, tillæg B, sp. 1681 ff.
28. ibid. 1869/70 fo., sp. 7116 f., sp. 7977 ff. og sp. 7987.
29. ibid. 1869/70 fo., sp. 4665.
30. ibid. 1869/70 fo., sp. 4638 f.
31. ibid. 1869/70 fo., sp. 7111 ff.
32. ibid. 1869/70 fo., sp. 7386 f.
33. ibid. 1869/70 fo., sp. 7104 ff.
34. ibid. 1869/70 fo., sp. 7107 ff.
35. ibid. 1869/70 fo., sp. 7975.
36. ibid. 1870/71 fo., sp. 5937.
37. ibid. 1870/71 fo., sp. 5939.
38. ibid. 1870/71 fo., sp. 6314 f.
39. ibid. 1870/71 fo., sp. 6315.
40. ibid. 1870/71 fo., sp. 6319.
41. ibid. 1870/71 la., sp. 2385 ff.

42. *ibid.* 1870/71 la., sp. 2392.
43. *ibid.* 1870/71 fo., sp. 6321 ff.
44. Arb. december 1871 p. 104, cfr. Ministerialtidende 1871 A, p. 78. Sagen blev senere ordnet i mindelighed.
45. Under landstingsdebatten talte venstremanden, lærer Morten Andersen, om de indkøbsfællesskaber, der fandtes på landet og havde eksisteret længe før grundloven. »Dette er en ret, som efter min mening er stadfæstet efter grundloven af 5. juni 1849, og som heller ikke er tilbagekaldt ved den senere såkaldte reviderede grundlov. (Ploug ler). Jeg ved ikke hvad den ærede landstingsmand ler ad.« Rigsdt. 1869/70, la., sp. 3343.

En »politisk« brugsforening.

1. S. Jensen: Randers Arbejderforening. Randers 1878, p. 14.
2. Herluf E. Christiansen: Randers Arbejderforening gennem 75 år. Kbh. 1943, p. 22.

Brugsforeningsbevægelsen 1866–71: Konklusion.

1. Oplysninger om arbejderens økonomiske vilkår p. IX.
2. Ugeskrift for landmænd, 1872, pp. 142 ff. og 148.

Politiske, økonomiske og sociale grundtræk i Danmark 1871–80.

1. Statistisk Tabelværk, 5 r, litra A, nr. 5: Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. århundrede.

Fællesforeningen 1871. Bevægelsens udbredelse og sammensætning.

1. Arb. dec. 1870, p. 90 ff.
2. *ibid.* januar 1871, p. 2 f.
3. *ibid.* maj 1871, p. 33.
4. *ibid.* dec. 1870, p. 92.
5. Beretning om det første fællesmøde af Danmarks Husholdningsforeninger den 7de og 8de juli 1871, p. 58.
6. Love for Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger. Kbh. 1871.
7. Beretning om det første fællesmøde . . . p. 57 f.
8. *ibid.* p. 58 f.
9. *ibid.* p. 60
10. *ibid.* p. 60.
11. *ibid.* p. 61.
12. *ibid.* p. 62.
13. *ibid.* p. 64.
14. Arb. okt. 1871, p. 77.
15. *ibid.* juli 1872, p. 58 f.

16. *ibid.* okt. 1872, p. 90.
17. *ibid.* december 1873, p. 108.
18. *ibid.* 2. 8. 1874, p. 112.
19. *ibid.* 1. 10. 1876, p. 164.
20. Af fællesforeningens opgørelse over brugsforeninger i juli 1876. *Fædrelandet* 5. 3. 1878.
21. *Jyllandsposten* 10. 9. 1873.
22. Beretning om det andet fællesmøde af Danmarks Husholdningsforeninger den 8de og 9de juli 1874. Kbh. 1874.
23. *Fædrelandet* 5. 3. 1878.
24. *Fædrelandet* 30. 12. 1879.
25. Findes som tillæg til *Arb.* efter 1876. Den omfatter 116 bestående foreninger og viser, at der ved udgangen af 1875 fandtes 118 foreninger, nemlig 76 sjællandske, 28 jyske, hvoraf 7 var byforeninger, 12 på Lolland-Falster, hvoraf 2 byforeninger samt 1 fynsk (landforening) og 1 bornholmsk (byforening).
26. Fabrikant, stenbrudsejer, kancelliråd, redaktør.
27. 2 proprietærer, 2 lensbaroner, 2 grever (den ene lensgreve) og 3 gods-funktionærer.
28. nemlig 1 mølle ejer og 1 sognefoged.
29. *Fædrelandet* 30. 12. 1879.
30. Heller ikke opgørelsen i tabel V, pag. 152 men note, tyder på nogen ændring i den her behandlede periode.

Socialismen og brugsforeningsbevægelsen.

1. Oluf Bertolt: *Pionerer*, Kbh. 1938, p. 27 ff., Henry Bruun: *Den faglige arbejderbevægelse I*, p. 145 ff., og bemærkning i *Arb.*, januar 1871, p. 1.
2. Spidsartikel mærket B. *Arb.* januar 1871, p. 1 f.
3. *Arb.* okt. 1871, p. 77 ff.
4. De drejede sig kun sjældent om brugsforeningsforhold og har i denne sammenhæng kun interesse ved, at de fremsattes af redaktøren for brugsforeningernes officielle blad og i dette organ. Fabers hoidning til den socialistiske arbejderbevægelse er behandlet i Henry Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse I*, se registret.
5. *Arb.* 18. 6. 1876, p. 101.
6. *ibid.* maj 1873, p. 36.
7. *ibid.* 9. 7. 1876.
8. *Socialistiske Blade I*, Kbh. 1871, p. 9.
9. Beretning om det første fællesmøde p. 21.
10. *Socialisten* 22. 7. 1871.
11. *ibid.* 12. 8. 1871.
12. *Aarhus Amtstidende* 16. 10. 1871.
13. *ibid.* 23. 10. 1871.
14. *ibid.* 24. 10. 1871. En arbejderkommission blev faktisk nedsat i 1875 med bl. a. Faber som medlem. Den afgav i 1877 betænkning, hvori den

- anbefalede visse lettelser af stempeloven og i reglerne om bygningsafgift m. m. for foreninger, der kun handlede med medlemmer og også visse lettelser for andre foreninger. (Ministerialtidende 1877 p. 766).
15. ibid. 28. 11. 1871, p. 2 (indsendt referat).
 16. Arb. juli 1872, p. 63.
 17. Aarhus Stiftstidende 13. 1. 1873.
 18. Socialisten 16. 1. 1873.
 19. Randers Amts Avis 27. 10. 1871. På en ekstraordinær generalforsamling 26. 11. 1871 vandt Albrechtsens synspunkter, der – da han selv var sygemeldt – forfægtedes af assessor H. Bruhn, delvis sejr (Maanedslad for Randers Arbejderforening nov.-dec. 1871). Da det viste sig, at afstemningsresultatet tolkedes forskelligt, indkaldte ledende medlemmer med Albrechtsen og Bruhn i spidsen til en ny ekstraordinær generalforsamling, hvor spørgsmålet »Må selskabet »Internationale« og enhver afdeling deraf anses for en fjende af Randers Arbejderforening?» skulle til afstemning. (Randers Amts Avis 1. 12. 1871). Bruhn lod meddele, at »lederen for den herværende afdeling af selskabet »Internationale« har opfordret sine tilhængere til at slutte sig sammen i Randers Arbejderforening,« hvorved Bruhns kamp mod socialismen blev slået sammen med den gamle strid med Schou. (Randers Amts Avis 2. 12. 1871). På generalforsamlingen faldt der 103 ja-stemmer, mens 70 vote-rede nej. (Randers Amts Avis 4. 12. 1871). Kort efter måtte Albrechtsen iøvrigt forlade formandsposten, der overtoges af Bruhn. (Herluf E. Christiansen: Randers Arbejderforening gennem 75 år, Kbh. 1942, p. 34).
 20. Randers Amts Avis 30. 10. 1871.
 21. Henry Bruun, p. 303 f.
 22. Aalborgposten 4. 11. 1871.
 23. Geleffs eget referat i Socialisten 3. 4. 1872.
 24. Aarhus Amtstidende 20. 9. 1872.
 25. ibid. 27. 12. 1872.
 26. Socialistens 16. 1. 1873.
 27. Præstø Amts Avis 25. 2. 1873.
 28. Social-Demokraten 11. 7. 1874.
 29. Bruun: Den faglige arbejderbevægelse I, p. 470 ff.
 30. Social-Demokraten 17. 1. 1875.
 31. ibid. 6. 2. 1879.
 32. ibid. 22. 2. 1879.
 33. Socialistiske Blade I, p. 9. cfr. Vagn Dybdahl: Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908. Erhvervshistorisk Årbog bd. 9, Aarhus 1957, p. 79–89.

Den »politiske« brugsforening.

1. Vejle Amts Folkeblad 8. 2. 1872.
2. ibid. 3. 3. 1872.
3. ibid. 8. 2. 1872 og 7. 3. 1872.

4. *ibid.* 8. 2. 1872.
5. *ibid.* 15. 3. 1872.
6. Povl Engelstoft og Hans Jensen: Mænd og meninger i dansk social-politik 1866–1901, Kbh. 1933, p. 51.
7. Vejle Amts Folkeblad 27. 10. 1874.
8. Mænd og meninger p. 49 og p. 56 f.
9. Om Tauber se Dansk biografisk Leksikon, bd. 23, p. 359 ff., Kbh. 1942 samt Zodiacus: Parlamentariske stjernebilleder, p. 70–78, Kbh. 1875, og H. Wulff: Den danske rigsdag p. 309–13, Kbh. 1882.
10. Branners afskedsartikel i Slagelse-Posten 30. 6. 1890.
11. Hans Jensen (Sorø Amtstidende): Politiske personer og begivenheder. Erindringer fra 70'erne til vore dage. Slagelse 1917, p. 66.
12. Slagelse-Posten 30. 6. 1890.
13. Sorø Amtstidende 1. 8. 1872.
14. *ibid.* 1. 8. 1872 og Slagelse-Posten 30. 6. 1890.
15. Sorø Amtstidende 31. 7. 1872.
16. *ibid.* 1. 8. 1872.
17. Slagelse-Posten 5. 8. 1872.
18. Sorø Amtstidende 22. 8. 1872.
19. *ibid.* 23. 8. 1872.
20. *ibid.* 28. 9. 1872.
21. *ibid.* 27. 9. 1872.
22. *ibid.* 7. 10. 1872.
23. *ibid.* 4. 11. 1872.
24. *ibid.* 25. 2. 1873.
25. *ibid.* 17. 3. 1883.
26. Hans Jensen: Politiske personer og begivenheder, p. 79 ff., og Slagelse-Posten 30. 6. 1890.
27. Silkeborg Avis 21. 11. 1873 og Jyllandsposten 23. 11. 1873.
28. Sorø Amtstidende 23. 8. 1872.
29. *ibid.* 22. 8. 1872.
30. Hans Jensen: Lars Bjørnbak og den bjørnbakske bevægelse. Kbh. 1919, p. 71 ff.
31. Om denne se Emanuel Sejr: »Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsfor-enings første formand«, i Vagn Dybdahl: Købmænd i Aarhus. Aarhus 1962, p. 103–16.
32. Hans Jensen: Lars Bjørnbak p. 118 ff.
33. Aarhus Amtstidende 8. 7. 1869.
34. *ibid.* 31. 7. 1869.
35. *ibid.* 27. 8. 1869, mærket P. R.
36. Hans Jensen: Lars Bjørnbak p. 125.
37. Aarhus Amtstidende 18. 6. 1869, mærket P., cfr. *ibid.* 11. 5. 1872.
38. *ibid.* 23. 10. 1869.
39. Se Aage Friis: Danmark ved krigsudbrudet juli–august 1871. Kbh. 1870.
40. Aarhus Amtstidende 16. 7. 1870.
41. *ibid.* 18. 7. 1870.

42. *ibid.* 20. 7. 1870.
43. *ibid.* 18. 7. 1870.
44. Aarhus Stiftstidende 19. 7. 1870.
45. Aarhus Amtstidende 23. 7. 1870.
46. *ibid.* 16. 8. 1870.
47. Aarhus Stiftstidende 22. 8. 1870.
48. Aarhus Amtstidende 23. 9. 1870.
49. *ibid.* 30. 9. 1870.
50. Hans Jensen: Lars Bjørnbak p. 111.
51. *ibid.* p. 115.
52. Om Bjørnbak og arbejderbevægelsen, se Hans Jensen: Lars Bjørnbak p. 118 f. og Henry Bruun: Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil år 1900, I, p. 298 ff. og efter personregistret.
53. Aarhus Amtstidende 11. 4. 1872, 23. 4. 1872 og 15. 6. 1872.
54. *ibid.* 15. 4. 1872.
55. *ibid.* 11. 5. 1872.
56. Jyllandsposten 27. 8. 1872.

Købstadskommissionen, rigsdagen og brugsforeningernes retslige stilling.

1. Beretning om mødet af delegerede for danske købstæder i Odense den 17de og 18de november 1869, u. å. og st. p. 11.
2. *ibid.* p. 3 ff. med deltagerliste.
3. Beretning fra købstadsmødet p. 7.
4. Henry E. Pedersen: Thisted Arbejderforening gennem 75 år, p. 25.
5. Købstadskommissionens betænkning af 6. 9. 1871, bilag I. Borgmestrene var G. Koch, Odense, Fritz Tobiesen, Præstø, og Jessen, Horsens.
6. Forhandlingerne i købstadskommissionen, u. å. og st. p. 16.
7. *ibid.* p. 37.
8. Købstadskommissionens betænkning af 6. 9. 1871, p. 3.
9. Rigsdt. 1872/73 la., sp. 94.
10. *ibid.* 1872/73 la., sp. 919 ff.
11. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5474 f.
12. *ibid.* 1872/73 la., sp. 73 f.
13. *ibid.* 1872/73 la., sp. 79 f.
14. *ibid.* 1872/73 la., sp. 80.
15. *ibid.* 1872/73 la., sp. 76 ff.
16. *ibid.* 1872/73 tillæg B, sp. 400 ff.
17. *ibid.* 1872/73 la., sp. 891.
18. *ibid.* 1872/73 la., sp. 890.
19. *ibid.* 1872/73 la., sp. 895 f.
20. *ibid.* 1872/73 la., sp. 911 f.
21. *ibid.* 1872/73 la., sp. 925.
22. *ibid.* 1872/73 la., sp. 932 f.

23. *ibid.* 1872/73 la., sp. 1154 f.
24. *ibid.* 1872/73 la., sp. 1158 ff.
25. *ibid.* 1872/73 la., sp. 1162.
26. *ibid.* 1872/73 la., sp. 1166.
27. *ibid.* 1872/73 la., sp. 1171.
28. *ibid.* 1872/73 la., sp. 1180.
29. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 3909.
30. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 3929 f.
31. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 3917 ff.
32. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 3935.
33. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5303.
34. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5305 f.
35. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5312 f.
36. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5323.
37. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5341.
38. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5462.
39. *ibid.* 187/273 fo., sp. 5473.
40. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5467.
41. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5468.
42. *ibid.* 1872/73 fo., sp. 5486.
43. *ibid.* 1872/73 tillæg C, sp. 227 ff.
44. Højesteretstidende 20. årg., 1876, p. 192 ff.
45. cfr. afsnittet »Den politiske kamp om brugsforeningsbevægelsen (p. 268 ff.)
46. Arb. 19. 11. 1875 p. 181 og Østsjællands Folkeblad 28. 4. 1883.
47. Andreas Bruhn: Centralforeningen for Sjællands Stifts Handelsforeninger 1884–1909. Helsingør 1909, p. 2.
48. Køge Avis 20. 1. 1881 og Rigsdagstidende 1880–81, tillæg B, sp. 1231 f.

Brugsforeningsbevægelsen 1871–80: Resumé.

1. Slagelse-Posten 17. 9. 1872.

Politiske, sociale og økonomiske hovedproblemer i visnepolitikens tid (1880 – 1. april 1885).

1. Ved behandlingen af 1880'erne har jeg kunnet drage nytte af »Den politiske kamp i 1880'erne udenfor rigsdagen«, en utrykt specialeafhandling, som forfatteren, cand. mag. Børge Pugerup, venligst har stillet til rådighed, hvorfor jeg bringer ham min bedste tak.
2. Beretning om Højres møde den 10. december 1883, p. 10 ff. Kbh. 1884.
3. Dansk Mejeristforenings Mejerifortegnelse 1909.

Brugsforeningsbevægelsens nye opsving.

1. Tabel V er en forenkling af appendix B, en udførlig amtsvis og kronologisk fordeling af brugsforeningsoprettelser 1866–96, som hr. Haakon

Tudvad, FDBs statistikkontor, på min anmodning venligst påtog sig at lave. Materialet er »Brugsforeningsstatistik«, fra 1928 årligt udgivet af FDB, dog således at den ældste til dette formål anvendelige udgivelse er fra 1929. »Brugsforeningsstatistik« omfatter alle medlemsforeninger, der har indgivet beretning til FDB samt fra og med 1937 også de ikke-indberettende foreninger, således at dækningen fra 1937 må anses for komplet, hvad medlemsforeninger angår. Det vides ikke, hvor mange brugsforeninger, der i perioden 1929–37 fandtes udenfor FDB, men tallet anses for så ringe, at det ikke har kunne påvirke undersøgelsen. Udenfor opgørelsen står selvsagt Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening. Af usikkerhedsmomenter må nævnes, at nogle foreninger ikke med sikkerhed kender deres stiftelsesår og at angivelsen derfor har beroet på et skøn. Desuden kan det, hvor en forening er delt i to, være sket, at begge foreninger har antaget det ældste stiftelsesår, og endelig er det tænkeligt, at visse foreninger, der en tid har været døde, men senere blev genoprettede, fører det første stiftelsesår. Disse usikkerhedsmomenter må dog betragtes som for små til at influere væsentligt på opgørelsen. Oversigtens betydeligste fejl skyldes, at den kun kan bygge på foreninger, der overlevede til 1929–37, og altså ikke har kunnet tage hensyn til dødeligheden. Opgørelsen kan sammenholdes med oplysningerne om 1875, 1876 og 1878 (cfr. afsnittet »Fællesforeningen. 1871. Bevægelsens udbredelse og sammensætning.« (p. 118 ff.)). Den daværende fællesforening kendte ved udgangen af 1875 med sikkerhed 118 foreninger. I 1876, men uvist hvornår på året, kendte man med sikkerhed 116 foreninger og anslø totaltallet til 130. For 1878 var de tilsvarende tal 125 og 140–50. Tallet på overlevende foreninger efter »Brugsforeningsstatistik« er for de samme tre år 68, 74 og 95, altså af de to anslåede totaltal henholdsvis 57 og 63–68 %. Sammenlignes med de af indenrigsministeriet for 1891 indsamlede tal (Betænkning afgiven af den af indenrigsministeriet i henhold til kgl. resolution af 21de maj 1890 nedsatte kommission til forberedelse af en revision af næringslovgivningen. Kbh. 1893, pp. 53 og 184 ff.), der af foreninger med og uden næringsbrev kender 635, hvoraf 427 overlevede til »Brugsforeningsstatistik«, bliver procenttallet 67, således at »Brugsforeningsstatistik« på de to kontrolpunkter, der ligger den undersøgte periode nærmest, dækker 2/3 af virkeligheden, hvoraf selvsagt ikke kan sluttes, at dette er tilfældet for de enkelte år imellem 1878 og 1891.

De af den afdøde fællesforening udgivne tal er kun regionalt fordelt for 1875, og kun for hovedområderne Sjælland og Jylland er tallene så store, at der med rimelighed kan beregnes et forhold mellem dem og tallene fra »Brugsforeningsstatistik«, altså en overlevelsescprocent til belysning af, om tabel V har regional slagside. Overlevelsescprocenten er for Sjælland 55 og for Jylland 54, således at materialet i så henseende er ensartet. Det samme gælder for 1891, hvor en sammenligning mellem indenrigsministeriets og »Brugsforeningsstatistik«s tal giver 75 % for Sjælland og 71 % for Jylland.

De to markante træk i tabel V er, at den nye brugsforeningsgrundlæggelse ifølge »Brugsforeningsstatistik« for alvor sætter ind fra 1883 på Sjælland, mens den først lidt senere, nemlig med 1886 kommer rigtig i gang i Jylland. Dette sidste træk er kontrolabelt. I foråret 1892 udsendte Severin Jørgensen et spørgeskema til 250 jyske brugsforeninger, som han bl. a. udspurgte om deres stiftelsesår. Han fik svar fra 85, svarende til 1/3 af de adspurgte, og offentliggjorde resultatet i Månedsblad for Jyllands Brugsforeninger, august 1892, p. 254. Severin Jørgensens materiale kan opstilles ligesom tabel V og viser da det samme spring i 1886. Mens tabel V lader den jyske udvikling toppe i 1888, lader Jørgensens tal dette ske i 1889. Det ringe tal for 1892 skyldes naturligvis, at indsamlingen foregik i foråret.

År	Antal stiftede foreninger	Bestående pr. 31. 12.*)
1872	1	1
1873	—	1
1874	2	3
1875	—	3
1876	2	5
1877	—	5
1878	3	8
1879	1	9
1880	1	10
1881	—	10
1882	—	10
1883	—	10
1884	1	11
1885	2	13
1886	6	19
1887	11	30
1888	13	43
1889	19	62
1890	8	70
1891	11	81
1892	4	85

*) for året 1892: bestående i foråret.

2. cfr. note 1.

Den økonomiske og sociale debat vedrørende brugsforeningerne (1880 – april 1885).

1. Østsjællands Folkeblad 18. 12. 1881.
2. ibid. 20. 12. 1881.
3. ibid. 23. 1. 1882.
4. Køge Avis 25. 1. 1882.

5. *ibid.* 28. 1. 1882.
6. Østsjællands Folkeblad 31. 1. 1882.
7. *ibid.* 4. 2. 1882.
8. *ibid.* 7. 2. 1882.
9. *ibid.* 9. 2. 1882, *cfr.* *ibid.* 14. 2. 1882, *ibid.* 13. 2. 1882 og *ibid.* 20. 2. 1882.
10. *ibid.* 9. 2. 1882.
11. *ibid.* 14. 2. 1882.
12. *ibid.* 18. 2. 1882.
13. *Køge Avis* 17. 3. 1884. Kravet om ansættelse af inspektører m. v. blev bragt til København af Frederik Opffer i en artikel i *Nationaltidende* 21. 6. 1884 af identisk indhold.
14. *Køge Avis* 18. 3. 1884.
15. *ibid.* 26. 9. 1884.
16. *Roskilde Dagblad* 9. 12. 1882.
17. *ibid.* 4. 11. 1882 og 21. 11. 1882.
18. *ibid.* 12. 12. 1882.
19. D. G. Monrad: Politiske breve nr. 19. Den stille magt. Nyk. F. 1882, p. 32.
20. En indsender (*Næstved Tidende* 10. 12. 1883) påpegede i en politisk diskussion med en lokal købmand, at varerne kunne købes andre steder end i Næstved, f. eks. i Lundby eller Præstø, »hvor de (bønderne – PD) mødes med personlig agtelse og ikke spidsborgerlig overlegenhed.«
21. *cfr.* afsnittene »Fællesforeningen af 1884. Hans Dønnergaard og Hansen-Ølstykke« (p. 183 ff.) og »Dønnergaard-Alberti-Berg« (p. 219 ff.).

Brugsforeningerne og den politiske kamp 1880 – 1. april 1885.

1. H. Hertel: *Andelsbevægelsen i Danmark*, Kbh. 1917, p. 76 f. *Statistiske efterretninger* 1915, p. 50 ff.
2. Frederik Opffer: *Familien Opffer*, *Køge* 1899, pp. 20, 22 og 33.
3. *Fremhævet af Opffer i »Brugsforeningerne og Købstæderne«*, Kbh. 1887 p. 21.
4. *Beretning om handelsmødet i København den 9.–11. september 1884*, Kbh. 1884, p. 118–127. *Den delegerede fra Fåborg* p. 123.
5. *Køge Avis* 2. 1. 1885.
6. *Dagens Nyheder* 1. 1. 1884.
7. *Køge Avis* 17. 3. 1884.
8. *Kalundborg Avis*, *Kalundborg Dagblad*, *Holbæk Amts Avis*, *Holbæk-Posten* samt *Holbæk Amts Dagblad*, der er gennemgået 1880–1900.
9. *Roskilde Avis*, *Roskilde Dagblad* og *Sorø Amtstidende* er gennemgaaede 1880–1900.
10. *Berlingske Tidende*, *Morgenbladet* og *Nationaltidende*.
11. *Kalundborg Dagblad* 10. 9. 1883.
12. *ibid.* 8. 10. 1883.
13. *Holbæk Amts Dagblad* 12. 10. 1883.

14. Holbæk Amts Avis 27. 10. 1883.
15. Kalundborg Dagblad 29. 10. 1883.
16. Roskilde Avis 30. 10. 1883.
17. Holbæk Amts Avis 10. 11. 1883.
18. Sagen ses først nævnt igen, da Holbæk Amts Avis 3. 1. 1884 uden kommentarer citerer Opffers artikel i Dagens Nyheder 1. 1. 1884.
19. I tiden før provisoriet 1. april 1885: Køge Avis 17. 4. 1884, Nationaltidende 21. 6. 1884, tillæg og Køge Avis 19. 8. 1884.
20. Køge Avis 19. 8. 1884.
21. Næstved Tidende 10. 6. 1884.
22. Roskilde Dagblad 15. 6. 1884.
23. I. P. Jensen: Valgene til rigsdagen i 80 år. Roskilde 1921, p. 51.
24. Roskilde Dagblad 9. 12. 1884.

Modstanden mod Brugsforeningerne.

1. Nationaltidende 10. 1. 1883. Beretning om handelsmødet i København den 9.–11. september 1884, p. 120 f.
2. Brevet aftrykt i Beretning om handelsmødet 1884, p. 121 f.
3. Ministerialtidende 1882, p. 214 f. Synspunktet fremtrådte som fortolkning af en højesteretsdom af 7. 1. 1880 i en sag mod en jysk brugsforening, der var tiltalt for ulovlig næringsbrug, skønt den kun handlede med medlemmer. Landsretten frifandt 28. 7. 1879 foreningen, fordi dens virksomhed »må anses indskrænket til en omsætning mellem medlemmerne indbyrdes af de for fælles regning indkøbte varer . . .« Denne dom stadfæstedes af højesteret. (Højesteretstidende f. højesteretsåret 1879/80, p. 617 f.). Allerede dommen i Varde-sagen 28. 1. 1870 havde udtalt: »Da foreningens virksomhed således må anses indskrænket til en fordeling mellem medlemmerne indbyrdes af de for deres sammenskudte penge indkøbte varer, findes den ikke i og for sig at kunne betragtes som næringsdrift . . .« (Højesteretstidende 13. årg. p. 749 ff.). Ministeriet havde altså lige siden haft mulighed for den nye fortolkning.
4. Ministerialtidende 1883 p. 48.
5. Morgenbladet 9. 6. 1883.
6. Næstved Tidende 13. 8. 1883. Beretning om handelsmødet i København den 9.–11. september 1884, Kbh. 1884 p. 121.
7. Hendrik Stein: Foreningen af jyske Handelsforeninger 1883–1908, Kbh. 1908 pp. 17 og 25.
8. ibid. p. 22.
9. ibid. p. 27 f. og Andreas Bruun: Centralforeningen for Sjællands Stifts Handelsforeninger 1884–1909. Helsingør 1909 p. 6 f.
10. Beretning om handelsmødet i København 1884, tillæg p. 35 ff.
11. Bruun p. 9.
12. Beretning om handelsmødet 1884 p. 118 ff.
13. ibid. pp. 122 f. og 124 f.

14. *ibid.* p. 125 f.
15. *ibid.* p. 124.
16. *ibid.* p. 127.
17. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger januar 1885, p. 1. Angående domme *ibid.* nov. 1884 p. 1 ff. og Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger, 1. udg. Kolding 1894, pp. 214 og 216.
18. Severin Jørgensen, 1. udg. p. 217.
19. *ibid.* p. 216 f.
20. *Køge Avis* 17. 3. 1884.
21. *Nationaltidende* 21. 6. 1884.

Fællesforeningen af 1884. Hans Dønnergaard og Hansen-Ølstykke.

1. Beretning om det første fællesmøde af Danmarks Husholdningsforeninger. Kbh 1871, tillæg.
2. *Østsjællands Folkeblad* 15. 10. 1883.
3. *Morgenbladet* 26. 2. 1884.
4. Dette var stillingen omkring 23. marts 1885, da fællesindkøbsplanen næste gang behandlede og må have svaret til fordelingen af synspunkter året før. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger juni 1885 p. 2 og *Nationaltidende* 4. 2. 1886, morgen.
5. I et prøvenummer af medlemsbladet, der ikke længere kendes. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger 15. 6. 1884.
6. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger 15. 6 og 15. 7. 1884.
7. Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger. 1. udg. p. 183. Dette er det sidste, man i brugsforeningsbevægelsens historie hører til Faber. På generalforsamlingen 23. 3. 1885 vedtoges at indskrænke bestyrelsen til 7 mand, og det er antagelig ved denne lejlighed, at Faber er forsvundet, men vi ved ikke, om ændringen blev foretaget for at slippe af med ham, eller om han selv ønskede at forlade bestyrelsen, f. eks. på grund af den politiske blæst, der var i optræk omkring bevægelsen. (Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger, marts 1885 p. 7 og juni 1885 p. 1).
8. Severin Jørgensen 1. udg. p. 183.
9. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger, september 1884.
10. *ibid.* februar 1885 p. 5.
11. *ibid.* januar 1885 og februar 1885 p. 5.
12. *ibid.* februar 1885 p. 5.
13. *ibid.* 15. august 1884.
14. *ibid.* januar 1885.
15. *ibid.* marts 1885 p. 3.
16. *ibid.* februar 1885 p. 5.
17. *ibid.* juni 1885 p. 2.
18. *ibid.* oktober 1885 p. 1 f.
19. *ibid.* april 1885 p. 1 f.
20. *ibid.* april 1885 p. 1 og maj 1885 p. 5.
21. Severin Jørgensen, 1. udg. p. 184.

22. Om Hansen-Ølstykke se Sv. Dahl & Povl Engelstoft: Dansk biografisk håndleksikon II, Kbh. 1923, Victor Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år. Andelsbladet 28. 4. 1911, p. 341 f., Højskolebladet 10. 5. 1912, p. 650 ff., Severin Jørgensen i Andelsudvalgets Almanak og Årbog 1912, Aarhus 1911, p. 34 f., og Folkeskolen 5. 8. 1915, p. 394.
23. Roskilde Tidende 4. 7. 1876 og Folketidende (Ringsted) 1. 2. 1877.
24. Østjællands Folkeblad 28. 2. 1887.
25. Folketidende (Ringsted) 1. 2. 1877.
26. Roskilde Tidende 4. 7. 1876.
27. ibid. 29. 2. 1876.
28. Hans Jensen Dønnergaard til Bjørnstjerne Bjørnson. Øyvind Anker m. fl.: Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske 1875–1910. I. Kbh.–Oslo 1953, p. 103 f.
29. Frederiksborg Amts Avis 19. 6. 1879.
30. Jens Peter Jensen: Fra Holbæk Amt XXVI, Holbæk 1932 p. 94 ff og H. Wulff: Den danske rigsdag, Kbh. 1882, p. 335 ff.
31. Fra Holbæk Amt XXVI, p. 94 ff. og I. P. Nordengaard: Valgene til rigsdagen gennem 100 år, Roskilde 1949, p. 68.
32. H. Wulff: Den danske rigsdag, p. 336.
33. Roskilde Dagblad 12. 12. 1882.
34. Frederiksborg Amts Avis 30. 5. 1879 og 22. 6. 1879.
35. Rigsdagstidende 1880/81 fo. sp. 1750 ff.
36. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger 15. juni 1884.
37. ibid. 15. juli 1884.
38. ibid. 15. august 1884.
39. ibid. 15. juli 1884.
40. ibid. 15. juli 1884.
41. cfr. næste afsnit, note 1, 2 og 3.
42. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger 15. juli 1884.
43. Politiken 1. 1. 1885.
44. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger juni 1885 p. 3.
45. Roskilde Dagblad 7. 8. 1883.
46. Roskilde Tidende 21. 2. 1884.
47. Roskilde Dagblad 11. 6. 1884.

Brugsforeningsbevægelsen 1880 – 1. april 1885: Resumé.

1. Højesteretidende 20. årg. 1876 p. 192 ff.
2. Månedssblad for Jyllands Brugsforeninger juni 1892, p. 237 ff.
3. ibid. april 1893 p. 303 ff.

Politiske og økonomiske grundforhold 1885–1889.

1. Dansk Mejeriforenings Mejerifortegnelse 1909.
2. A. Axelsen Drejer: Andels-Svineslagterierne i Danmark 1887–1962 Kbh. 1962, p. 226.

Brugsforeningerne i provisoriepolitikken A.

1. cfr. afsnittet »Brugsforeningsbevægelsens nye opsving«, note 1 (p. 160).

Brugsforeningerne i provisoriepolitikken B.

1. H. Hertel: *Andelsbevægelsen i Danmark* p. 76.
2. Aage Friis, Axel Linvad og M. Mackesprang: *Schultz Danmarks-historie V*, Kbh. 1942 p. 329 f.
3. A. Axelsen Drejer: *Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896–1946*, Kbh. 1946 p. 64 ff.
4. *Folketidende* (Ringsted) 16. 4. 1885.
5. *ibid.* 22. 4. 1885.
6. *ibid.* 24. 4. 1885.
7. *ibid.* 27. 4. 1885.
8. *ibid.* 27. 4. 1885.
9. *Politiken* 12. 5. 1885 og *Folketidende* (Ringsted) 12. 5. 1885.
10. *Roskilde Dagblad* 29. 4. 1885.
11. Det kunne her indvendes, at Dønnergaard med ordet »meningsfæller« mente anti-estrupianere. Bortset fra, at hans generelle anvendelse af ordet Højre i samme artikel tyder i modsat retning, modbevises tanken af hans argumentation i februar 1886, hvorom p. 205.
12. *Roskilde Avis* 12. 5. 1885, *Roskilde Dagblad* 13. 5. 1885 og 3. 6. 1885.
13. *Folketidende* 1. 6. 1885, 3. 6. 1885 og 23. 6. 1885.
14. *Sorø Amtstidende* 12. 5. 1885.
15. *Morgenbladet* 6. 5. 1885.
16. *Roskilde Dagblad* 12. 6. 1885.
17. *ibid.* 29. 4. 1885.
18. *Mødereferat i Holbæk Amts Dagblad* 21. 9. 1886.
19. *Politiken* 18. 6. 1885. Anledningen til Politikens udtalelser var en adresse, som 40 handlende og håndværkere i Nykøbing S. havde underskrevet. Den udtrykte fordømmelse af den provisoriske højrepolitik og opfordrede til underskrift på adressen dels med henblik på offentliggørelse, dels for at der kunne tages stilling til, hvorvidt der skulle oprettes en liberal klub. (*Holbæk Amts Dagblad* 7. 6. 1885).
20. *Roskilde Dagblad* 6. 6. 1885.
21. *Kalundborg Dagblad* 26. 10. 1885.
22. Dønnergaards eget referat i *Sorø Amtstidende* 9. 3. 1886. cfr. Hans Jensens referat (*Sorø Amtstidende* 23. 2. 1886), der har fjernet udtalelserne om de liberale, fordi *Sorø Amtstidende* selv fulgte en liberalvenlig politik. Desuden *Sorø Avis* 23. 2. 1886.
23. *Holbæk Amts Dagblad* 21. 9. 1886.
24. *Løgstør Avis* 30. 5. 1885.
25. *Tilskueren* juli 1885.
26. *Politiken* 4. 8. 1885.
27. Den mærkes dog stadig i det af Jens Busk, J. K. Lauridsen og C. Staal udgivne »Bondevennen« f. eks. 3. 5. 1888.
28. *Næstved Tidende* 14. 12. 1886.

Brugsforeningerne i provisoriepolitikken C.

1. Roskilde Dagblad 12. 6. 1885.
2. Østsjællands Folkeblad 16. 9. 1886.
3. Køge Avis 23. 10. 1886.
4. Langelands Tidende 31. 7. 1886.
5. Ølandenes Dagblad 31. 7. 1886.
6. *ibid.* 3. 8. 1886.
7. Jyllandsposten 6. 8. 1886.
8. Østsjællands Folkeblad 16. 9. 1886.
9. Bekendtgørelse i Østsjællands Folkeblad 3. 9. 1885.
10. Avisen 20. 11. 1886.
11. Poul Sveistrup: Om brugsforeninger. Kbh. 1887, samme år suppleret med Poul Sveistrup: Ledetråd ved stiftelsen af brugsforeninger.
12. Redaktør Svarre Sørensen, Østsjællands Folkeblad, havde senest i januar 1885 haft kontakt med Niels Neergaard for at udvirke, at brugsforeningerne kunne forhandle Studentersamfundets småskrifter. Østsjællands Folkeblad 30 1. 1885. *cfr. ibid.* 18. 11. 1885.

Brugsforeningerne i provisoriepolitikken D.

1. Køge Avis 29 4. 1885.
2. *ibid.* 13. 5. 1885.
3. Avisen 22. 5. 1885.
4. Nationaltidende 28. 7., 2. 8., 6. 8., 11. 8., 17. 8. og 21. 8. 1885.
5. *ibid.* 11. 8. 1885 morgen.
6. *ibid.* 17. 8. 1885 aften.
7. *ibid.* 17. 5. 1885 aften.
8. *ibid.* 28. 7. 1885 tillæg.
9. Køge Avis 26. 8. 1885.
10. Avisen 13. 10. 1885.
11. *ibid.* 25. 11. 1885.
12. Køge Avis 10. 8., 11. 8. og 12. 8. 1886.
13. *ibid.* 12. 8. 1886.
14. Nationaltidende 22. 9. 1886 tillæg.
15. af 13. 11. 1885.
16. Avisen 20. 11. 1886.
17. Foruden hvad der fremgår af det foregående, skal det nævnes at henvisningerne til handelsforeningernes og værtshusholdernes møder stammer fra Opffers artikel i Nationaltidende 22. 9. 1886, tillæg. De tre krav stammer fra Opffer i Nationaltidende 22. 9. 1886, suppleret med den tanke om gendarmer, som en indsender til Avisen bragte frem 25. 11. 1885.
18. Køge Avis 4. 2. 1888.
19. Jyllandsposten 27. 2. 1887, 1. 12. 1887, 2. 12. 1887, Nationaltidende 3. 12 1887 og 8. 12. 1887.
20. Politiken 17. 8. 1885.
21. Næstved Tidende 14. 12. 1886 og Morgenbladet 19. 12. 1886.

Dønnergaard – Alberti – Berg.

1. Politiken 17. 8. 1885.
2. Sorø Amtstidende 9. 3. 1886.
3. Johan Ottosen og J. N. C. Wistoft: Den danske Folkeven 16. 10. 1887.
4. Politiken 28. 4. 1888.
5. Roskilde Avis 28. 4. 1885.
6. Otto Christensen og J. V. Christensen: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856–1931, Ringsted 1930 p. 100.
7. Morgenbladet 27. 11. 1887.
8. Politiken 28. 8. 1888.
9. *ibid.* 12. 8. 1887.
10. Holbæk-Posten 22. og 23. 11. 1887, Politiken 25. 11. 1887.
11. Albertis brev i Politiken 25. 1. 1888.
12. Den hørupske gårdejer, J. Rasmussen, Snertinge, der fra 1876 havde været medlem af sparekassens bestyrelse, hentydede i et brev af 26. 3. 1884 til C. Alberti til, at han personlig havde lidt tab ved et foretagende på Amager, som »navnet Alberti« var knyttet til, og hvormed der gik uheldige rygter. Hentydningen skete i nøje sammenhæng med et angreb på P. A. Alberti, hvis personlige hæderlighed dog ikke inddrogtes i angrebet – undtagen netop ved antydningen. 17. 5. 1884 læste J. Rasmussen en kopi af brevet op for et møde af sparekassens tillidsmænd i Næstved. (Fridlev Skrubbeltrang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856–1958, Kbh. 1959, pp. 81 og 97).
13. Albertis brev og Dønnergaards svar i Politiken 25. 1. 1888.
14. Politiken 13. 2. 1888.
15. *ibid.* 10. 4. 1888.
16. Roskilde Dagblad 17. 4. 1888.
17. Politiken 1. 8. 1888.
18. Roskilde Avis 14. 3. 1888, der indeholder et svar fra mejeriets bestyrelse på et i avisen aftrykt angreb fra Køge Avis 4. 2. 1888.
19. Jens Peter Jensen: Svinninge-kredsens historie. Fra Holbæk Amt VII, 3, 1932, p. 104 ff.
20. Politiken 29. 1. 1888.
21. Svinninge-kredsens historie. Fra Holbæk Amt VII, p. 104 ff.
22. Morgenbladet 31. 12. 1885.
23. cfr. afsnittet »Kampen om Fællesindkøbet A. Den sjællandske Opposition« (p. 227 ff.).
24. Morgenbladet 11., 16. og 18. 3. 1886.
25. *ibid.* 16. 3. 1886.
26. Politiken 17. 3. 1886.
27. Morgenbladet 20. 3. 1886.
28. Fra Holbæk Amts Avis til Dagbladet og videre til Køge Avis 8. 7. 1885, hvorfra den indgår i højrepressens almindelige karakteristik af Dønnergaard.
29. Holbæk Amts Dagblad 11. 7. 1885.
30. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger juli 1885, p. 8.

31. Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger 1. udg. p. 184.
32. Appendix A.
33. Holbæk Amts Avis 25. og 26. 10. 1887.
34. Holbæk-Posten 28. og 30. 10. 1887.
35. Holbæk Amts Avis 5. 11. 1887.
36. ibid. 17. 11 1887.

Kampen om fællesindkøbet 1885–89.

1. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger 15. juli 1884.
2. Roskilde Dagblad 13. 9. 1885, aftrykt i adskillige andre aviser.
3. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger oktober 1885, p. 4.
4. ibid. december 1885 p. 1 f.
5. Nationaltidende 31. 12. 1885 morgen. Lovene vedtoges ædeligt på den ordinære generalforsamling 22. maj 1886. (Love for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger vedtagne på generalforsamlingen den 22. maj 1886. Det kgl. Biblioteks småtryksafdeling).
6. Nationaltidende 4. 2. 1886 morgen.
7. Politiken 14. 3. 1886, Morgenbladet 18. 3. 1886.
8. Om dateringen siger Neiendam dels, at det var »For et års tid siden«, dels at han ikke kendte til planerne om fælleskontoret, før det var oprettet. (Morgenbladet 18. 6. 1886).
9. Dønnergaard i Politiken 14. 3. 1886, hvor Dønnergaard også hævder, at hele ideen stammer fra Neiendam.
10. Morgenbladet 18. 3. 1886 og Politiken 17. 3. 1886.
11. Morgenbladet 11. 3. 1886.
12. Politiken 17. 3. 1886.
13. Frederiksborg Amts Avis 23. 2., 5. 3., 6. 3. og 18. 5. 1886.
14. Frederiksborg Amts Avis 12. 5. og 16. 5. 1886.
15. Politiken 29. 6. 1886.
16. Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening 1886–1911. Hølstebro 1911 p. 28 ff.
17. ibid. p. 2 ff. og 32 ff.
18. Vort Landbrug bd. 6, 1887, p. 310 ff. Knud Thøgersen gik senere over til brugsforeningsbevægelsen. Månedssblad for Jyllands Brugsforeninger, april 1893 p. 305.
19. Georg Nørregaard i Povl Engelstoft og Hans Jensen: Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900. Kbh. 1931 p. 69 f.
20. Andreas Ravn: Gadbjerg Brugsforening 1888 – 17. maj – 1913, Vejle 1913, p. 6 f.
21. Billum brugsforenings forhandlingsprotokol (Billum brugsforening).
22. Ribe Amts Tidende 24. 3. 1886.
23. Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger december 1885 p. 1 f.
24. Politiken 26. 5. 1886. For Fyn valgtes gdr. Nicolaj Jensen, Nr. Åby.

- Da denne imidlertid nægtede at modtage valg, indvalgte i hans sted Severin Jørgensen. (A. Axelsen Drejer: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896–1946, p. 92). Det vides imidlertid ikke, hvornår S. J. er blevet medlem af bestyrelsen.
25. Antallet fra Billums brugsforenings forhandlingsprotokol. Iøvrigt kendes to referater af dette møde. Aarhus Folkeblad 16. 7. 1886: »I går afholdt folketingsmand Dønnergaard et møde i Aarhus med repræsentanter for ca. 30 forbrugsforeninger i Jylland. Forhandlingen drejede sig om ønskeligheden af en tilslutning til fællesforeningen . . .« Det andet er skrevet af Severin Jørgensen (Månedsblad for Jyllands Brugsforeninger juli 1888 p. 2) og nævner ikke Dønnergaard: . . . »Fra mænd af forskellige egne i Jylland blev der sendt en opfordring til alle de jyske brugsforeninger om at sende repræsentanter til et møde i Aarhus den 15. juli 1886 dels for at drøfte anliggender af fælles interesse, men særlig for om der ikke skulle forsøges en sammenslutning om fælles indkøb og heri slutte sig til fælleskontoret i København . . .«.
 26. En række biografiske data fra Arnfred: Severin Jørgensen, Kbh. 1942.
 27. Redegørelsen for Ulslev-tiden bygger på Morten Jensen: Idestrup Sogns Brugsforening 1868 – 26. juli – 1928. Nyk. F., hvis forlæg er foreningens protokol, cfr. note p. 308.
 28. V. Nebels forhandlingsprotokol (FDBs museum) pp. 1 f., 3 og 17 f.
 29. *ibid.* p. 28.
 30. J. Th. Arnfred: Severin Jørgensen p. 42.
 31. Forhandlingsprotokol for V. Nebel brugsforening p. 28.
 32. *ibid.* p. 30.
 33. Dateringen fra Andelsbladet 1912 p. 246, indhold fra Arnfred p. 45.
 34. Arnfred p. 45 f.
 35. At etableringen af fællesindkøbene først begyndte efter oprettelsen af filialen i Lejrskov i 1885 ses af S. J.s artikel i Månedsblad for Jyllands Brugsforeninger 1892 p. 240. At Lejrskov oprettedes 1885 ses af Månedsblad for Danmarks Brugsforeninger 1899 p. 74. I Månedsbladet 1892 p. 240 bruger han vendingen: »Til sidst blev man 6 foreninger om et sådant fællesindkøb. På dette tidspunkt søgte man underhandlinger med »Fælleskontoret for Danmarks Brugsforeninger . . om at få en afdeling af kontoret til Aarhus; dog under den forudsætning, at der kunne ske en omordning af denne fællesforening . . .«. Dette kunne datere tallet 6 til juli 1886, da oprettelsen af en filial i Århus blev bragt frem, men muligheden for at de forskellige projekter og forhandlinger er blevet konfunderede, må tages i betragtning.
 36. Bilag til brev fra Severin Jørgensen og Bendix Peter Petersen til fællesforeningens bestyrelse 11. august 1886. Appendix A.
 37. *ibid.*
 38. *ibid.*
 39. Politiken 26. 5. 1886. Jens Andersen, Neble, støttede fællesindkøbet ved artikel i Sorø Amtstidende 21. 3. 1886 og lærer Lind, Udby, var den mand, der ventilerede de tanker, som kom frem på generalforsamlingen

28. dec. 1885 (Månedssblad for Danmarks Brugsforeninger okt. 1885 p. 1 ff.)
40. Appendix A.
 41. ibid.
 42. Højskolebladet 2. 12. 1887 p. 2288 ff. Desuden Silkeborg Avis 31. 10. 1887.
 43. Månedssblad for Jyllands Brugsforeninger juli 1888 p. 2.
 44. Højskolebladet 2. 12. 1887 p. 2288 ff. Senere sattes provisionen op til 2 % (Månedssblad for Jyllands brugsforeninger juni 1892, p. 240 ff.).
 45. Månedssblad for Jyllands Brugsforeninger juni 1892 p. 240 ff.
 46. cfr. afsnittet »Dønnergaard-Alberti-Berg« p. 219.
 47. Frode Aagaard: C. Berg. En dansk politikers levnedsløb. Kbh. 1929 p. 16 ff.
 48. ibid. p. 18 f.
 49. ibid. p. 32.
 50. ibid. p. 40.
 51. A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse med særligt henblik på den borupske kreds. I Kbh. 1957 pp. og 362 f.
 52. Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger. 1. udg. p. 185.
 53. Månedssblad for Jyllands brugsforeninger, juli 1888 p. 2 f.
 54. ibid. april 1889 p. 34.
 55. ibid. juni 1892 p. 241 og ibid. april 1889 p. 34.
 56. M. Jensen Sinning: Balle Brugsforening 75 år, Kbh. 1943 p. 65 ff.
 57. Månedssblad for Jyllands brugsforeninger. Juli 1888 p. 3.
 58. Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger. 1. udg. p. 186.
 59. Månedssblad for Jyllands brugsforeninger. Februar 1889 p. 25.
 60. ibid. september 1888 p. 10.
 61. ibid. februar 1889 p. 25.
 62. ibid. september 1888 p. 10.
 63. cfr. p. 256.
 64. Politiken 6. 6. 1888.
 65. Der findes tre referater af mødet. Et ved Dønnergaard aftrykt i Månedssblad for Jyllands Brugsforeninger, september 1888 p. 10 sammen med brevet fra de 5 foreninger, og to ved Severin Jørgensen ibid. august 1888 p. 6 og september 1888 p. 10 ff. Referaterne synes ved første gennemlæsning at være modstridende, men viser sig ved nærmere gennemgang at være supplerende. Om tallet på fremmødte foreninger siger Jørgensen i Månedssbladet august 1888 p. 6, at der var 4, men retter september 1888 p. 12 til 4-5, mens han i Håndbog for Brugsforeninger 1. udg. p. 186 skriver »knap en halv snes«.
 66. Severin Jørgensen siger »af en af forsamlingen«, Månedssblad for Jyllands brugsforeninger, August 1888 p. 6.
 67. Månedssblad for Jyllands brugsforeninger, september 1888 p. 12.
 68. Da han afbrød forhandlingerne med jyderne 11. 3. 1889. Månedssblad for Jyllands brugsforeninger, marts 1889 p. 30.
 69. Månedssblad for Jyllands brugsforeninger, okt. 1888 p. 16.

70. Politiken 22. 5. 1889.
71. Prislister fra Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, januar 1889 p. 1 ff. (FDBs arkiv).
72. Prislister februar 1889 p. 2. Månedsskifte for Jyllands brugsforeninger siger 28. januar.
73. Eftersom prislister februar 1889 p. 1 nævner det som det ene af emnerne på generalforsamlingen 11. 3. 1889.
74. Prislister februar 1889 p. 2.
75. Månedsskifte for Jyllands Brugsforeninger, februar 1889 p. 26.
76. Prislister februar 1889 p. 2.
77. *ibid.* februar 1889 p. 2.
78. Dønnergaards senere skæbne blev dramatisk. I sommeren 1889 satte han en falsk smørbalance i omløb, der viste et underskud for smør-eksportforeningen i stedet for et overskud. Han havde underskrevet den med Albertis navn. Den oprindelige tanke hermed, som ikke stammede fra Dønnergaard, var at spille de private smørgrossererens blad den falske balance i hænde, for derefter at kunne meddele foreningens virkelige status. Om Dønnergaard, da han påtog sig at udføre tanken, har haft til hensigt at ramme Alberti, kan ikke siges. Da Alberti forstod, hvorfra balancen kom, brugte han anledningen til at skille sig af med konkurrenten Dønnergaard, der blev arresteret og tiltalt for falsk og for bedragerier overfor to andelsmejerier, hvoraf det ene var »Landmandslyst«. Under sagen hævdede Dønnergaard, at han havde udført falskskneriet for at tvinge Alberti til diskussion om den ægte balance, der var af tvivlsom karakter. Dønnergaard sad fængslet 4½ måned og blev senere i 1891 kendt skyldig i falsk og idømt 4×5 dages fængsel på vand og brød. Bedragerisigtelserne var han klart uskyldig i og frikendtes da også. Sagens akter blev før dommen udgivet af Alberti (Aftryk af forhørene i den dønnergaardske sag, udg. ved P. A. Alberti, Kbh. 1890), og er resumerede af A. Hvass i tre kronikker i Politiken 3., 4. og 6. oktober 1908. Under sagen mistede Dønnergaard sine forskellige tillidshverv og (ved folketingsvalget 21. 1. 1890) også sit folketingsmandat, der gik til en anden venstremand. (J. P. Jensen: Svinninge-kredsens historie. Fra Holbæk Amt VII, 3. 1932 p. 108). Ud på sommeren brændte hans gård (Sorø Amtstidende 23. 6. 1890). Hans økonomiske stilling var meget svag, og hans væsentligste indtægtskilde synes at have været stillingen som formand og leder af brugsforeningen i Ousager, hvortil han valgte få dage før branden (Politiken 20. 6. 1890), efter at han et år tidligere havde givet afkald på posten. Dommen i sagen om den falske balance faldt 14. april 1891. Hans økonomiske forhold har nu været fortvivlende. Samme sommer tog han af brugsforeningens kasse, hvilket opdagedes, men i første omgang udjævnedes. Derefter forfalskede han datoen på en saldokvittering fra en af foreningens leverandører. Foreningens bestyrelse anede uråd og tog bestemmelse om regnskabsaflæggelse, der fastlagdes til 13. januar 1892. Umiddelbart forinden flygtede Dønnergaard til USA, hvor hans familie sluttede sig til ham. (Politiken

6. 10. 1908). Størrelsen af hans bedragerier overfor Ousager brugsforening er ikke kendt. Morgenbladet (23. 1. 1892) hævder, at summen androg omkring 14.000 kr. Selv hævdede han (i et brev til Aftenbladet 22. 5. 1892), at han skyldte foreningen 7.000 kr. ÷ den stillede sikkerhed på 5.000 kr., altså 2.000 kr., som han lovede at tilbagebetale. Om han har taget skridt i så henseende, vides ikke. I USA havde han nogle hårde år, hvor han slog sig igennem som arbejdsmand i midtstaterne. Derefter drog han mod vest og tog ophold ved Seattle, hvor han skabte sig en god virksomhed som jord- og skovbruger. (Ringsted Folketidende 23. 9. 1908, Politiken 18. 2. 1906 og Roskilde Dagblad 15. 10. 1926).
79. Månedssblad for Jyllands brugsforeninger, marts 1889 p. 30 f.
 80. Politiken 28. 5. 1889.
 81. Prislisen januar 1889 p. 1 ff.
 82. Politiken 6. 6. 1888.
 83. Månedssblad for Jyllands Brugsforeninger, april 1889 p. 35.
 84. ibid. marts 1889 p. 29.
 85. ibid. april 1889 p. 35.
 86. ibid. juni 1889 p. 41.
 87. ibid. juli 1889 p. 44.

Den private handel, regeringen og brugsforeningerne 1885–89.

1. Siden cirkulæret fra Sjællands Stifts Handelsforeningers Centralforening afventer svar fra indenrigsministeriet på det, der må være en henvendelse efter handelsmødet i august 1884 og siden en henvendelse, der direkte er en følge af Teilmanns brev, resulterer i et svar fra politimesteren i Arts og Skippinge herreder om, at visse vedtægter kunne ventes forandrede i maj 1885. (Nationaltidende 14. 8. 1886 morgen, tillæg).
2. Nationaltidende 14. 8. 1886, morgen, tillæg.
3. Nationaltidende 14. 8. 1886, morgen, tillæg.
4. Beretning om handelsmødet i København 1885, Kbh. 1885, p. 4.
5. Nationaltidende 14. 8. 1886, morgen, tillæg.
6. Beretning fra handelsmødet 1885, p. 91.
7. Beretning fra handelsmødet 1885, bilag p. 25 ff. – En beretning om de skildrede begivenheder findes i Andreas Bruun: Centralforeningen for Sjællands Stifts Handelsforeninger 1884–1909, Helsingør 1909 p. 20 f. Bruuns forlæg er centralforeningens cirkulære, antagelig via avisreferat. Bruun har antaget, at cirkulærets disposition dækkede de kronologiske forhold, mens en del af indholdet af anden halvdel i virkeligheden er en forudsætning for første halvdel. Han er derved kommet til at antage to perioder i centralforeningens virksomhed mod brugsforeningerne, en før og en efter et bestyrelsesmøde i juli 1885. Da han også antager, at centralforeningens henvendelse til handelsforeningerne er sket på dette møde, kommer han til at påstå, at henvendelsen til 14 foreninger, svarene fra 11 – i hvis jurisdiktion der fandtes 117 brugsforeninger – og den juridiske konsulents behandling af svarene, såvelsom affattelsen af henvendelsen til ministeriet er sket mellem bestyrelsesmødet i juli og han-

delsmødet 31. august – 1. september 1885, hvilket naturligvis har været umuligt. Bestyrelsesmødet i juli 1885 må være det møde, hvor udsendelsen af cirkulæret er besluttet.

8. Ministerialtidende Afd. A, 13. nov. 1885 p. 135 f.
9. Politiken 13. 4. 1885.
10. Nationaltidende 24. 4. 1886.
11. Sorø Amtstidende 12. 11. 1886.
12. Ejler Alkjær: De danske Handelsorganisationers Fællesorganisation 14. november 1890 – 1940. Kbh. 1940, p. 65 f.
13. Politiken 2. 1. 1887.
14. Nationaltidende 4. 5. 1887.
15. Rabatforeninger var tidligere en ofte anvendt start på normal brugsforeningsvirksomhed. På denne tid er det derimod et sjældent tilfælde, og da nævnte rabatforening opretholder sit system, er den ikke behandlet i denne undersøgelse.
16. Ejler Alkjær: De danske Handelsorganisationers Fællesorganisation 14. november 1890–1940. Det næste samlingsemne var kampen for en ændring af næringsloven, der førte til en fællesadresse fra visse brancheforeninger (Alkjær p. 67) og videre til »Det stående udvalg for de københavnske Handelsforeninger« 14. november 1890. (Alkjær p. 69 f.). Denne organisation tog i 1892 navneforandring til »De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation« (Alkjær p. 80).
17. Beretning fra handelsmødet i København 1888, Kbh. 1888 p. 56.
18. Hendrik Stein: Foreningen af jyske handelsforeninger 1883–1908, p. 58.
19. Stein p. 58 f. og Andreas Bruun: Centralforeningen for Sjællands Stifts Handelsforeninger p. 24 f.
20. Beretning fra handelsmødet i København 1888, p. 55 ff.
21. *ibid.* p. 59.
22. *ibid.* p. 62.
23. Betænkning afgiven af den af indenrigsministeriet i henhold til kgl. resolution af 21. maj 1890 nedsatte kommission til forberedelse af en revision af næringslovgivningen. Udgiven ved indenrigsministeriets foranstaltning. Kbh. 1893 p. 3.
24. Beretning om forhandlingerne i den danske købstadsforenings ottende samling i Randers den 10. og 11. juli 1889, Kbh. 1889 p. 35 ff.

Brugsforeningsbevægelsen 1885–89: Resumé.

1. M. Jensen Sinnig: Balle Brugsforening 75 år. Kbh. 1943.
2. Morgenbladet 13. 6. 1883.
3. Janderup Brugsforening 1896 – 27. oktober – 1946 p. 9.
Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger 1. udg. p. 186.

Den jyske overvægt i brugsforeningsbevægelsen.

1. Betænkning afgiven af den af indenrigsministeriet i henhold til kgl. resolution af 21. maj 1890 nedsatte kommission til forberedelse af en revision af næringslovgivningen. Kbh. 1893, pp. 53 og 184 ff.

2. Rigsdagstidende 1898/99, tillæg B, sp. 2137–2142.
3. Af de 9 bybrugsforeninger, der fandtes i 1891, lå 5 i Jylland, 3 på Bornholm og 1 på Lolland-Falster. I 1898 fandtes 7 i Jylland og 1 på Bornholm.
4. Uddrag af tabel V (pag. 152) stiftelsesår for brugsforeninger, kendt fra perioden 1929–37:

år	Sjælland		Jylland		hele landet	
	stiftet	ialt pr. 31.12	stiftet	i alt pr. 31.12	stiftet	ialt pr. 31.12
89	6	148	25	150	36	355
90	12	160	15	165	34	389
91	14	174	20	185	38	427
92	7	181	14	199	37	464
93	10	191	19	218	37	501
94	2	193	18	236	27	528
95	1	194	22	258	30	558
96	3	197	33	291	59	617

5. Kilde: Indenrigsministeriets betænkning af 1893, pp. 53 og 184 ff. og Rigsdagstidende 1898/99, tillæg B, sp. 2137–2142.
6. *ibid.*
7. Både i 1891 og 1897 udgør brugsforeninger uden næringsbrev 86 % af totaltallet; i Jylland henholdsvis 85 og 81 %, på Sjælland 84 og 88. Indenrigsministeriets materiale gør det også muligt for første gang at foretage en dækkende vurdering af brugsforeningernes størrelse i de to hovedområder, nemlig for de »egentlige« brugsforeninger. I 1891 var den sjællandske gennemsnitsstørrelse 147 mod jydernes 132, men 1897 er det sjællandske gennemsnit vokset til 171, mens det i Jylland kun er 144. For hele landet var tallene 138 og 156.

De to fællesforeninger 1889–96 A.

1. Love for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, vedtagne på generalforsamlingen den 22. maj 1886.
2. Månedssblad for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1. 6. 1895 p. 2 og 4. 4. 1894 p. 3.
3. Prislister fra Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger januar 1881 p. 1 ff.
4. Månedssblad for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, august 1891 p. 2 (FDBs arkiv).
5. *ibid.* 4. 4. 1894 p. 1 f.

De to fællesforeninger 1889–96 B.

1. Månedssblad for Jyllands brugsforeninger juni 1894, *ibid.* januar 1895 p. 441 og *ibid.* januar 1896 p. 8.
2. Severin Jørgensen: Håndbog for brugsforeninger 1. udg. p. 193. Ved

vurderingen af opgørelsen for 1888 må bemærkes, at fællesforeningen kun fungerede i årets sidste halvdel.

3. Månedssblad for Jyllands brugsforeninger juli 1892 p. 248 f. og ibid. juni 1894 p. 403.
4. ibid. oktober 1895 p. 493 f.
5. ibid. juni 1894 p. 399 f.
6. ibid. juni 1892 p. 241.
7. ibid. juni 1889 p. 43 f.
8. ibid. april 1890 p. 85 ff.
9. ibid. juni 1890 p. 101 ff.
10. ibid. juni 1891 p. 162 f.
11. ibid. januar 1892 p. 201 ff.
12. Udkast til love, indføjet i Månedssblad for Jyllands brugsforeninger maj 1892.
13. ibid. juni 1892 p. 239.
14. ibid. december 1892 p. 277.
15. ibid. marts 1893 p. 297.
16. ibid. april 1893 p. 304 ff.

Den politiske kamp om brugsforeningsbevægelsen.

1. Betænkning afgiven af den af indenrigsministeriet i henhold til kgl. resolution af 21. maj 1890 nedsatte kommission til forberedelse af en revision af næringslovgivningen. Udgiven ved indenrigsministeriets foranstaltning. Kbh. 1893 p. 3 ff.
2. ibid. p. 235. Avisen 2. 7. 1893.
3. Avisen og Køge Avis 27. 2. 1893.
4. Frederik Vett: De forskellige engelske stores I–IV. Særskilt aftryk af Berlingske Tidende. Kbh. 1893.
5. Avisen 2. 7. 1893.
6. Roskilde Avis 2. 7. 1893.
7. Avisen 2. 7. 1893.
8. Roskilde Avis 4. 7. 1893.
9. f. eks. Holbæk Amts Dagblad 9. 8. 1893.
10. Betænkning af 1893, bilag 3 p. 183 ff.
11. Betænkning af 1893 p. 63.
12. ibid. p. 79 f.
13. Rigsdagstidende 1893/94 fo. sp. 730 ff.
14. ibid. 1893/94 fo. sp. 771 ff.
15. ibid. 1893/94 fo. sp. 713 ff.
16. ibid. 1893/94 fo. sp. 685 ff.
17. ibid. 1893/94 fo. sp. 769 ff.
18. ibid. 1893/94 fo. sp. 737 ff.
19. ibid. 1893/94 fo. sp. 666 ff.
20. ibid. 1893/94 fo. sp. 669 ff.
21. ibid. 1893/94 fo. sp. 676 ff.

22. *ibid.* 1893/94 fo. sp. 678 ff.
23. *ibid.* 1893/94 fo. sp. 758 ff.
24. *ibid.* 1893/94 fo. sp. 817 ff.
25. *ibid.* 1893/94 fo. sp. 823.
26. *ibid.* 1893/94 tillæg B, sp. 2451
27. *ibid.* 1894/95 fo. sp. 427 ff.
28. *ibid.* 1894/95 fo. spp. 405 ff. og 416 ff.
29. *ibid.* 1894/95 fo. sp. 436
30. *ibid.* 1894/95 fo. sp. 1532 ff.
31. *ibid.* 1895/96 fo. sp. 728 ff.
32. *ibid.* 1895/96 fo. sp. 751 og 755.
33. *ibid.* 1894/95 tillæg A sp. 2159
34. *ibid.* 1894/95 la, sp. 225 ff.
35. *ibid.* 1894/95 la, sp. 215 ff.
36. *ibid.* 1894/95 la, sp. 196.
37. *ibid.* 1894/95 la, sp. 250.
38. *ibid.* 1894/95 la, sp. 274.
39. *ibid.* 1894/95 la, sp. 288 ff.
40. *ibid.* 1894/95 la, sp. 292.
41. *ibid.* 1894/95 tillæg B, sp. 1069.
42. *ibid.* 1894/95 la, sp. 1238.
43. *ibid.* 1894/95 la, sp. 1258 f.
44. *ibid.* 1894/95 la, spp. 1242 og 1245 ff
45. *ibid.* 1894/95 la, sp. 1254 ff.
46. *ibid.* 1894/95 la, sp. 1258 ff.
47. *ibid.* 1895/96 la, sp. 97.
48. *Social-Demokraten* 8. 11. 1893.
49. *ibid.* 10. 5. 1885 og 28. 9. 1886.
50. *ibid.* 5. 10. 1893 og 20. 4. 1894. A. Engelbert Nielsen: De samvir-
kende Brugsforeninger 1907–1937 p. 25 nævner, at en kreds af arbej-
dere på B&W omkring 1890 startede en brugsforening, som ophævedes
omkring 1895. Denne forenings politiske observans er ukendt.
51. Georg Nørregaard i Povl Engelstoft og Hans Jensen: Bidrag til Arbej-
derklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til
1900. Kbh. 1931 p. 126 ff.
52. *ibid.* p. 126, der citerer Socialdemokratisk Ugeblad, hvori oplysningen
imidlertid ikke har kunnet genfindes.
53. *Socialdemokraten* 22. 2. 1879.
54. *ibid.* 6. 5. 1885.
55. *ibid.* 12. 5. 1885.
56. *ibid.* 3. 6. 1885.
57. *ibid.* 14. 8. 1885.
58. *ibid.* 5. 1. 1886, 24. 2. 1886 og 26. 2. 1886.
59. *ibid.* 24. 2. 1886.
60. *ibid.* 26. 2. 1886 og 2. 3. 1886.
61. *ibid.* 14. 4. 1886, 11. 11. 1886, 23. 2. 1887, 3. 7. 1888 og 5. 7. 1888.

62. *ibid.* 24. 7. 1888.
63. Aalborg Amtstidende 16. 9. 1895.

De to fællesforeninger 1889–96 C.

1. Månedsblad for Jyllands Brugsforeninger, juni 1891 p. 165.
2. Prislister fra Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, maj 1891 p. 1 (FDBs arkiv).
3. Månedsblad for Jyllands Brugsforeninger, juni 1894, p. 410.
4. *ibid.* juni 1894 p. 411.
5. *ibid.* maj 1895 p. 465.
6. Månedsblad for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, 3. maj 1895 p. 1.
7. *ibid.* 1. juni 1895 p. 3.
8. Månedsblad for Jyllands Brugsforeninger, juni 1895 p. 471.
9. *ibid.* oktober 1895 p. 494.
10. Månedsblad for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, 14. november 1895, p. 1 f. Månedsblad for Jyllands Brugsforeninger december 1895, p. 509.
11. Månedsblad for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger januar 1896, p. 3 ff.
12. *ibid.* januar 1896 p. 5 ff.
13. Næstved Tidende 2. 12. 1895.

APPENDIX A

*Indbydelse fra Severin Jørgensen af 5. juli 1887
til forsøgsvis deltagelse i fællesindkøb.*

Ved Mødet af Delegerede fra jydsk Brugsforeninger i Aarhus d. 15. Juli f. A., blev der overdraget B. P. Petersen af Bredsten og *undertegnede* det Hverv at arbejde for, at der kunde blive en saa nøje Sammenslutning som mulig af alle danske Brugsforeninger om Fællesindkøb, og i dette Arbejde særlig at tage Hensyn til de jydsk Brugsforeningers Tarv.

Det er min Opgave med Nærværende at gjøre Rede for, hvad der er udrettet i den Hensigt at gjøre Fyldest for det givne Hverv.

Det viste sig ved Mødet – og gjennem de mange Breve, jeg senere har modtaget fra forskjellige jydsk Brugsforeninger, har det bekræftet sig – at der blandt disse Brugsforeninger ikke fandtes nogen Stemning for en ubetinget Tilslutning til den bestaaende Fællesforening i dens nærværende Skikkelse, skønt det erkjendtes, at det vilde være heldigst, om alle danske Brugsforeninger stod sammensluttede i Arbejdet for de fælles Interesser.

Jeg udtalte mig ved Mødet om det ønskelige i en Omordning af »Fællesforeningens« Virksomhed, hvorved jeg mente, der kunde vindes større Fordele end den nærværende Ordning kunde yde; og under hvilken forandrede Form, jeg troede der vilde opnaaes almindeligere Tilslutning. Og da der blandt de forsamlede syntes at være Stemning for en saadan Ordning, blev B. P. Petersen og jeg enige om at gjøre et Forsøg paa at faa en saadan gennemført, og sendte følgende Skrivelse og Forslag til Fællesforeningens Bestyrelse:

Underskrevne ved Mødet i Aarhus den 15. Juli valgte Repræsentanter for de jydsk Brugsforeninger, foreslaar Bestyrelsen for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger at vedtage Udsendelse af et Cirkulære til alle danske Brugsforeninger, af Indhold som vedlagte Forslag, samt Omordning af Kontorets Virksomhed i Overensstemmelse hermed. Denne Frem-

gangsmaade ved Fællesindkjøb er den af medunderskrevne Severin Jørgensen ved Mødet i Aarhus foreslaaede, og som maa forudsættes at være i Overensstemmelse med de forsamlede jydsk Brugsforeningers Repræsentanters Krav, idet de valgte Forslagsstilleren til, sammen med medunderskrevne Bendix Petersen, at repræsentere dem i Arbejdet for Sammenslutning om Fællesindkjøb. – Det er vort Ønske, at dette Forslag snarest maa blive behandlet i et Bestyrelsesmøde.

11. August 1886.

Severin Jørgensen,
Bestyrer af V. Nebel og Omegns Brugsforening

Bendix Peter Petersen,
Bredsten pr. Vejle.
Formand for Vejle Vesteregns Arbejderforening
af 1868.

Til Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers Bestyrelse.

Bestyrelsen for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger opfordrer herved indtrængende *alle* danske Brugsforeninger til i egen og fælles Interesse at deltage i et Forsøg, hvorved Foreningerne maa kunne købe deres Varer til endnu billigere Priser end hidtil opnaaet, men hvilket Forsøgs heldige Udfald vil komme til at staa i Forhold til Deltagelsens Størrelse. De Foreninger, der vil deltage i dette Forsøg, bedes til Kontoret at opgive, hvor stort et Kvantum af de i vedlagte Schema nævnte Varer de vil forpligte dem til, mindst, at aftage (til Tider og i Partier efter Foreningernes, til Kontoret givne nærmere Ordre, dog ikke i mindre Partier end original Pakning) i Løbet af et Aar. Fakturaer over Varerne vil, saa vidt muligt, blive tilstillet Foreningerne fra Afsenderne, ligesom Betaling tilstilles disse direkte fra Foreningerne. Varerne vil blive fakturerede til de billigste en gros Priser; og vil, to Gange aarligt, Rabatten for det store Indkjøb, med Fradrag af Omkostningerne og Administrations-Løn, procentvis blive udbetalt Foreningerne i Forhold til deres Kjøb. – Bestyrelsen agter at gaa saaledes frem: at den indbyder første Klasses Grossister og Fabrikanter, ikke blot i Indlandet, men ogsaa i Udlandet, til en Konkurrence om Levering af Varerne i de Kvanta, der, efter Modtagelsen af Schemaerne fra Foreningen, viser sig at kunne bruges. Der vil blive sluttet lovformelig Kontrakt med de Huse, der byder de største Fordele, dog ikke om en bestemt Pris paa Varerne, hvad der vilde være en Risiko for Foreningerne at gaa ind paa. Derimod skal Leverandøren forpligtes til at fakturere Varerne til den laveste Pris, der af nogen Grosserer bliver solgt til Handlende, og at tilstille Fælleskontoret Ekstrarabatten 4 Gange aarlig. Saadanne Kontrakter vil kun blive afsluttede for et Aar ad Gangen; og vil der hvert Aar igjen blive æsket til Konkurrence om Levering. Kontrakt med de gamle Leverandører vil kun blive fornyet, saafremt de tilfredsstillende have opfyldt de i det foregaaende Aar paatagne Forpligtelser. – Denne Fremgangsmaade for fælles Indkjøb synes os at maatte foretrækkes, frem for at Fællesforeningen skulde føre det uhyre Lager, som vilde behøves til Foreningernes Forsyning (noget Lager kan dog ikke undgaas at føre, f. Eks. af Kryderier og forskellige andre Varer, som de store Huse ikke indlade sig

paa at skille ad i de smaa Portioner, de enkelte Foreninger kan bruge deraf), og hvortil der jo udfordres en meget stor Driftskapital, store Lokaler og stort Personale; og vil denne Kapitals Forrentning, Husleje og Lønninger rimeligvis sluge de Fordele, der mulig kunde have ved at føre Lager fremfor den foreslaaede Fremgangsmaade. Thi Indkjøbene maa gjøres kontant, dels fordi der herved opnaas det billigste Kjøb, og dels fordi Fællesforeningen, for hvis Transaktioner kun dens Formand er ansvarlig, næppe vil kunne opnaa den ellers fornødne Kredit. Og i det hele taget vilde Foreningerne derved paa- drage sig en Risiko og give sig ind under et Tillidsforhold til Kontorets aktive Ledere, hvortil den nærværende Tid med dens gjorte dyrekjøbte Erfaringer ikke indbyder. Ved den foreslaaede Fremgangsmåde for Fællesindkjøb har Foreningerne derimod ingen Risiko.

Hvor store Administrations- og andre Omkostninger ved Fællesindkjøbet kan blive, er ikke godt at sige paa Forhaand; men det vil formentlig kun blive en Brøkdel af 1 pCt. og være forsvindende imod de Fordele, der herved kunne indvindes. Selv de største Foreninger, der ellers kunne købe Varer i større Kvantum, vil paa den Maade kunne købe billigere end hidtil; men for de smaa Foreninger, der formedelst deres ringe Forbrug og lille Driftskapital ere udelukkede fra gode Handelsforbindelser, ligesom for ny oprettede Foreninger, vil jo Fordelene være meget store. Ikke at tale om den Lettelse, det vil være ved Rekvisition af Varer kun at have med Fælleskontoret at gjøre. Ligeledes vil den Mangel paa handelskyndige Ledere, der saa ofte savnes i Foreningerne, til stor Skade for disse, blive mindre følelig. Som sagt: Jo større Sammenslutningen kan blive, desto større Fordel vil der kunne ventes; og vi gjentager derfor Opfordringen til *alle Brugsforeningerne uden en eneste Undtagelse* om at deltage i dette Forsøg, som er bindende for et Aar.

Det har vist sig, at Fællesforeningen har kunnet skaffe Foreningerne Markfrø i fortrinlige Kvaliteter til en lavere Pris end en hvilken som helst Forretning i Danmark, og saafremt alle Foreningerne i Fællesskab gjør deres Indkjøb gennem Kontoret, vil Indkjøbet selvfølgelig kunne gjøres endnu fordelagtigere. Vi opfordre ligeledes *alle* Brugsforeningerne til at gjøre sine Bestillinger af Markfrø og Rodfrugtfrø hos Fælleskontoret. Kontoret vil selvfølgelig intet forsømme, hvad der kan gjøres for at sikre Foreningerne gode Kvaliteter. Bestillingsschemaer paa Markfrø vil senere kunne rekvireres fra Kontoret.

Vedlagte Schema bedes udfyldt og sendt til Kontoret inden den , forsynet med Bestyrelsens Underskrift. Tillige bedes ny indmeldte Foreninger at indsende Medlemsbidraget, 5 Kr., samt et Eksemplar af Foreningens Love.

Et Eksemplar af Fællesforeningens Love er vedlagt, nærmest for at give de Foreninger, der ikke ere Medlemmer af F. F., Oplysning om F. F.s Organisation.

Skrivelsen og Forslaget blev indrykket i Medlemsbladet for August (1886); det blev ledsaget af følgende Bemærkninger fra »Fællesforeningens« Formand, Hr. H. Dønnergaard:

Ovenstående Forslag har det været os en Fornøjelse at meddele i Bladet, og haabe vi, at der om denne sag vil blive rejst en indgaaende Forhandling. Før denne har fundet Sted vil Bestyrelsen ikke tage Standpunkt til Forslaget. Jeg skal kun gjøre opmærksom paa, at vi jo tidligere flere Gange har forsøgt Gjennemførelsen af dette Forslag; men at det har vist sig praktisk uigjennemførlig uden for enkelte Fabrikationsartiklers Vedkommende.

Hans Dønnergaard.

Det efterfølgende Nr. af Bladet indeholdt 2 Artikler, hvori vort Forslag blev imødegaaet. Den ene af Artiklernes Forfattere »A.T.« fandt Forslaget umuligt og uigjennemførligt samt troede, at »Handelsstanden vilde le Foreningens Ledere til Døde«, om den foreslaaede Praksis blev indført i Foreningerne. Dog fandt han Forslaget praktisk med Hensyn til Indkjøbet af Markfrø. Forfatteren af den anden Artikel, Hr. V. M. Bau, fandt sig i »flere Henseender i fuld Overensstemmelse med Forslaget«; men »kunde dog i det hele ikke slutte sig dertil«, navnlig af den Grund, at han ikke troede, at Grossererne vilde indlade sig med os paa den foreslaaede Maade – ligesom han heller ikke mente, at Foreningerne vilde gaa ind paa »en saa tvungen Ordning«. Hr. Bau var tillige af den Anskuelse, at »Fællesforeningens Virksomhed ledes paa en Maade, der tilfredsstillende alle berettigede Krav«.

Disse Angreb besvarede jeg i Oktober-Hæftet med følgende Artikel:

Dhrr. V. M. Bau og A. T. har i sidste Nr. af Medlemsbladet fraaadt Iværksættelsen af den af B. Petersen og mig fremsatte Plan. Det er jo godt, at Sagen bliver betragtet fra de forskjellige Synspunkter; des bedre vil det klares, hvorledes den rettest kan gribes an, for at et godt Resultat kan naas. Og jeg er for saa vidt glad ved Dhrr. Baus og A. T.s Artikler. Men dog har disse to Artikler ikke kunnet rokke min Overbevisning om, at vor Plan maa kunne gjemmenføres med Held. Og denne Overbevisning er ikke blot grundet paa Skjøn, men ved min 10aarige Virksomhed som Kjøbmand og snart 20aarige Virksomhed i Brugsforeningernes Tjeneste, og jeg skal, med denne Erfaring til Baggrund, oplyse, at dette er en gammel og meget brugt Praksis i Handelsverdenen, at man binder sig til at tage et stort Kvantum Varer i Løbet af et længere Tidsrum, ikke sjældent et Aar, for at kunne erholde der lavere Pris, der kun bliver indrømmet ved stort Indkjøb. Og jeg mener derfor, at Ordet »Latter« næppe er nogen korrekt Betegnelse for Tilsyneladelsen af Handelsstandens Følelser, dersom Brugsforeningerne her gik i deres Fodspor, og jeg tror ikke, det blev denne, der i dette Tilfælde bragte Foreningens Ledere

Døden. Og skal jeg tillige oplyse, at jeg som Leder af V. Nebel Brugsforening ofte har brugt denne Fremgangsmaade ved Kjøb, idet vi, baade alene, men ogsaa ikke sjældent sammen med Handlende, har bunden os til at tage et bestemt større Kvantum Varer i Løbet af et længere bestemt Tidsrum, imod Vedkommendes Forpligtelse til at levere Varen til Dagens laveste Notering. Selvfølgelig kan der ved Bestemmelsen af, hvad denne er, ikke tages Hensyn til tilfældige unormale lavere Tilbud, fremkomne af de af Hr. Bau fremsatte Grunde. Der kan kun være Tale om at købe hos første Klasses Huse, da *kun* disse er i Stand til som *Regel* at notere de laveste Priser. Og hos disse Huse er særlig »reel Betjening« et nødvendigt Forretningsprincip. Og hos alle Handelshuse er Ærlighed et grundmuret Princip, hvor denne falder sammen med vedkommendes Fordel. Jeg nærer ingen Tvivl om, at Handelshusene, om ikke af andre Grunde, saa dog af Klogskabshensyn, skal søge at tilfredsstille de forenede danske Brugsforeninger, saa godt det er dem muligt. – Dog skal det indrømmes, at det kan være en Hindring for at kunne gjøre det billigst mulige Indkjøb, at Handelshusene skal være forpligtede til at sende Varerne i mindre Kvantum til de forskjellige Foreninger. Det var jo lettere at sende Varerne til ét Sted, ligesom jo ogsaa for Kjøberens Vedkommende Fragten bliver billigere, naar Forsendelsen kan ske i hele Skibs- eller Vognladninger. Men som før sagt, og af de før paapegede Grunde: jeg tror endda, at vi ved den af os foreslaaede Fremgangsmaade faar den største Fordel. Der er naturligvis intet i Vejen for, at nærboende Brugsforeninger kan tage Varer hjem i Forening for derved at spare Fragt! Jeg mener endog, at dette, saa vidt muligt, burde ske, ligesom jeg vilde anse det for hensigtsmæssigt, at hvor der findes flere Brugsforeninger i Nærheden af en Kjøbstad, de der havde et fælles Pakhus.

Hr. A. T. indrømmer, at »Fællesforeningen skal ikke føre et uhyre Lager«, og spørger, om et Lager paa 5000 Kr. kan kaldes stort? Nej! det er jeg enig med ham om, at det ikke er! thi V. Nebel Brugsforening fører et Lager paa ca. 40,000 Kroner, med en aarlig Omsætning af kun ca. 100,000 Kroner, og dette Lager kan ikke væsentlig reduceres uden Tab for Foreningen, idet vi, for at kunne købe billigst, maa købe Varerne i stort Kvantum; det samme Forhold mellem Kvantum og Pris maa jo antagelig ogsaa være til Stede i Fællesforeningen. – Og jeg kan fremdeles ikke se andet, end at dersom Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger virkelig skal komme til at svare til sit Navn, og den ikke slaar ind i det af mig paapegede Spor, da bliver det nødvendigt at føre et stort Lager; og denne Betegnelse giver jeg ikke et Lager paa 5,000 Kroner, næppe et paa 500,000. Jeg vil blot nævne Kjøbet af én Varesort og stille det Spørgsmaal: Naar V. Nebel Brugsforening til Foraaret skal købe for imellem 4–5000 Kroner Markfrø og skal betale det kontant, hvor stor en Kapital skal der saa bruges for dermed at gjøre Indkjøb til alle danske Brugsforeninger? Paa Kredit, selv nok saa kort, kan Frøet næppe købes af Fælleskontoret, med mindre det er Sælgerne vitterlig, at Brugsforeningerne tillige er ansvarlige for Dækningen. Maaske nogen vil svare, at vi jo kan sende Pengene forud til Kontoret; ja det kunde man, og jeg er saa temmelig overbevist om, at de, lad mig nævne 800,000 Kroner, ligesom de kontant, til Indkjøb af øvrige Varer, betroede Penge kom i redelige Hænder; men der var

dog al Tid en Mulighed til Stede for, at denne Overbevisning kunne skuffes, og de senere Tider har desværre bragt mange saadanne Skuffelser, saa at hvor en saadan Mulighed findes, er der tilstrækkelig Grund til, at man ikke løber Risikoen.

For ikke at blive misforstaaet, skal jeg tilføje, at Grunden til, at jeg ønsker en Omordning af Fælleskontorets Virksomhed, ikke er, at jeg er misfornøjet med denne, den er nok saa god, som den under de nuværende Forhold kan være, og jeg tror, den er til Tjeneste for mange, særlig mindre, Foreninger og til stor Støtte for Begyndere. Vi kjøbe i Fællesforeningen alt, hvad vi ikke kan kjøbe væsenlig billigere andet Steds. Men jeg vilde gjerne give et Bidrag til, at Fællesforeningen skulde kunne opnaa at tilfredsstille ikke blot alle »billige«, men ogsaa højere stillede Krav.

Vester Nebel Brugsforening, den 28. Oktober 1886.

Severin Jørgensen.

Ved Generalforsamlingen den 7. Maj i Aar i Kjøbenhavn tog jeg Sagen op paany og mødte med et Forslag om en delvis Omordning af Fællesforeningens Virksomhed. Forslagets Grundtræk vare følgende:

» – – Der dannes to selvstændige men *samvirkende* Afdelinger, en for Øerne, med Kontor og Lager i Kjøbenhavn, og en for Jylland, med Kontor og Lager i Kolding. De antagne Indkjøbere bør, hvor Fordelene kræver det, gjøre Indkjøbene i Fællesskab, for derved at opnaa de størst mulige Fordele. Indkjøberen skal for egen Regning leje Pakhus, holde og lønne det nødvendige Personale, saa Ekspeditionen kan foregaa hurtig og nøjagtig; han skal være i Besiddelse af den fornødne Driftskapital for at kunne føre Lager af alle de vigtigste Artikler samt være i Stand til at kunne forudbetale indkjøbte Varer, hvor saadant kræves for at kunne gjøre billigst Indkjøb; han skal for egen Regning gjøre Rejser til Udlandet for at indlede Handelsforbindelser, naar Foreningens Interesser kræver det; han skal beregne Varepriserne til Foreningerne nøjagtig til den originale Fakturapris og fradrage Regningsbeløbet den Rabat, der gives for kontant Betaling, hvor Priserne ikke ere beregnede Netto, samt Provisionen, hvor en saadan gives; dog med Tillæg af Udgifterne til Told, Fragt Assurance og Porto; han skal paa enhver Regning til Foreningerne henvise ved Nummer til den originale Faktura og give Foreningerne Adgang til at kontrollere, at de noterede Priser virkelig ere de originale. Ligeledes skal Kvitteringerne med de indbetalte Beløb til Handelshusene ligge til Foreningernes Eftersyn, for at der

deraf kan ses, at ingen ekstra Rabat eller Provision tilflyder Indkjøberen, som ikke kommer Foreningerne til gode. Som Vederlag herfor, heri beregnet Renterne af Driftskapitalen, forpligter Foreningerne sig til at svare Indkjøberen $1\frac{1}{2}$ pCt. af deres samlede Omsætning, beregnet til Udsalgsprisen.¹⁾ (Foderstoffer undtagne; hvoraf kun svares $\frac{1}{2}$ pCt. af Indkjøbsprisen).²⁾ Til Ophævelsen af Forholdet imellem de enkelte Foreninger og Indkjøberen kræves et forudgaaet Varsel af $\frac{1}{2}$ Aar. – Ved en mulig Opløsning af Fællesindkjøbet eller Fratræden af Indkjøberen, ere Foreningerne pligtige at overtage Varelageret til Indkjøbsprisen. Betaling for de til Foreningen sendte Varer skal tilstilles Indkjøberen senest 8 Dage efter Fakturaens Modtagelse; der vil for senere Betaling ufravigelig blive beregnet Foreningerne en Rente af 8 pCt. p. A. Naar Varer rekvireres fra Lageret i mindre Dele end original Pakning, maa Indkjøberen beregne sig $\frac{1}{2}$ Øre pr. Pund for Varenes Deling (samt paaføre det mulige Tharatab²⁾). Saa vidt muligt maa det ordnes saaledes, at Ordrene paa de enkelte Hoved-Varesorter kan blive indført paa en Gang (f. Eks. til en bestemt Tid maanedlig, eller med større eller mindre bestemte Mellemlum for de forskjellige Varers Vedkommende, som nærmere kan bestemmes), saa at Varerne kan tages hjem i hele Vogn- eller Skibsladninger. I det Tilfælde, at der skal kjøbes et Kvantum Varer af saa stor Værdi, at Udlæget af Kjøbesummen overstiger det Beløb, over hvilket Indkjøberen kan disponere, og vedkommende Handelshus, forinden det afsender Varerne, skulde forlange Garanti for Betalingen (jeg tænker her nærmest paa Indkjøb af Markfrø, hvilket jo bør kjøbes direkte fra Avlestederne i Udlandet, og naar disse Indkjøb andrager saa store Summer, som der kræves til Foreningernes Forsyning, var det ikke sikkert, at Indkjøberen vilde blive taget god for et saa stort Beløb, især da jo Foreningerne ikke staa bagved), da stilles en saadan Garanti saaledes: Enhver Forening indsætter en Sum i én bestemt Bank (eller andet Pengeinstitut), omtrent svarende til det Beløb, den faar at betale for sin Anpart af de bestilte Varer, med Paalæg til Banken om *kun* at anvende Beløbet til Betaling af den omhandlede Varepost til det opgivne Handelshus. Indkjøberen vil paa den Maade være i Stand til, om det gjøres fornødent, før Varenes Afsendelse at kunne til-

1) Dog med nogen Moderation for de nordlige Foreninger, der mulig for Fragtens Skyld vil staa sig ved at kjøbe enkelte Artikler i nærmeste Havnestad.

2) Fandtes ikke i Forslaget.

stille Sælgeren Anvisning paa Banken, forsynet med dennes Aksept, som vil blive honoreret, saa snart der ved Varernes Hjemkomst intet viser sig at udsætte paa disse. – Fælleskontoret i Kjøbenhavn varetager fremdeles Foreningens Interesser i alt uden for Fællesindkjøbet, og skal herfor Medlemsbidraget, 5 Kr. aarlig, tilflyde dette.« – – –

Af de forskjellige Grunde, hvorfor de jyske Brugsforeninger ikke kan nøjes med at have Kontor og Lager i Kjøbenhavn, skal jeg nævne nogle: En stor Del af Varerne kommer fra Tyskland, og for disse Varers Vedkommende vil der være et ikke lille Fragttab derved, at de gaa over Kjøbenhavn. Undertiden kan Forholdene medføre, at Forbindelsen med Kjøbenhavn for længere Tid kan være afskaaen, f. Eks. i Isvintre og i Tilfælde af Krig, og i ethvert Tilfælde vil den længere Afstand fra Kjøbenhavn tidt gjøre, at Varerne ikke kan komme Rekvirenterne saa tidlig i Hænde, som det tiltrænges. – At Kolding, som Jyllands sydligste By, maa være den naturligste Oplagsplads for de Varer, der kommer med Banen syd fra, vil være indlysende, da jo et nordligere Punkt vil fordyre Fragten for de Varer, der skal gaa tilbage til de sydligere Foreninger, uden at Besparelser opnaas for de nordligere. Og da Varerne vil kunne ventes, navnlig i Tidens Løb, for største Parten at komme fra Udlandet, vil det være uden større Betydning at vælge en jydsk Centralplads til Oplagssted, thi de Varer, der ikke tages samlet i Ladninger, kan jo lige godt dirigeres til de forskjellige Foreninger fra en hvilken som helst Plads i Jylland.

Grundene til, at jeg har foreslaaet Indkjøberens Løn beregnet efter Foreningernes Omsætning, og ikke, hvad der maaske ved første Øjekast vilde synes naturligere, af Beløbet for de indkjøbte Varer, er disse, dels at Indkjøberen derved nogenlunde kan beregne Størrelsen af sit Vederlag, hvad der vil være nødvendig, for at han kan bestemme, hvor store Udgifter han tør paatage sig; dels denne: at Foreningerne paa Grund af denne Lønningsmaade endmere ere tilskyndede til at tage, saa vidt muligt, alt deres Forbrug gennem Fællesindkjøbet.

Hvad jeg navnlig ved dette Forslag har haft for Øje, er at faa de to Ting forenede: at gjøre de billigst mulige Indkjøb, uden at Foreninger paatage sig nogen Risiko. For at opnaa dette, har jeg i Forslaget brudt med det Prinsip, der bliver fulgt af de engelske Brugsforeninger og tildels er taget til Mønster her i Landet, hvilket

Prinsip i større eller mindre Grad indeholder solidarisk Ansvarlighed for Deltagerne i Fællesindkjøbet.

Som det vel er de fleste Foreninger bekendt, blev mit Forslag forkastet paa Generalforsamlingen under de – rigtignok faa – mødte Jydere Protest. Ja, et Forslag af et Par sjællandske Foreningers Repræsentanter, om dog at tage nogen Hensyn til Jyderne, vist berettigede Krav, maatte Vedkommende paa Opfordring tage tilbage, fordi Vedtagelsen af et saadant Forslag kunde anses som en Mistillidserklæring til den ledende Bestyrelse.

Efter min Hjemkomst fra Mødet har jeg modtaget en stor Del Breve fra forskellige Egne i Jylland, indeholdende stærke Opfordringer til at virke for, at der kan blive oprettet en Fællesindkjøbsforening for jyske Brugsforeninger; i dette Øjemed er der af flere Foreninger bleven foreslaaet, at der skulde afholdes et Møde, hvortil alle de jyske Foreninger skulde opfordres til at sende beslutningsbemyndigede Repræsentanter. Jeg har dog nogen Betænkelighed ved, at vi straks afholder et Møde i denne Anledning, men vil af flere Grunde foreslaa, at dette Møde bliver udsat en Tid endnu. Navnlig mener jeg, det vilde være heldigt, om alle Foreningerne¹⁾ forinden, gennem Forsøg, fik Lejlighed til at bedømme Fordelagtigheden ved Fællesindkjøb, skjønt der naturligvis ikke ved saadanne Forsøg kan opnaaes de Fordele, som et organiseret Fællesindkjøb vil kunne bringe. Naar saadanne Forsøg ere gjorte og nogenlunde faldne ud til Foreningernes Tilfredshed, vil jeg foreslaa, at der bliver afholdt et Møde; og der vil da være bedre Betingelser til Stede for at opnaa Enighed og samlet Tilslutning om Fællesindkjøb, end der i Øjeblikket er for Haanden. Tillige vil der ved disse Forsøg, kunne faaes et nogenlunde nøjagtigt Skjøn over, hvor store Udgifter Fællesindkjøbet vil kræve, hvorefter da Indkjøberens Vederlag kan bestemmes.

Og indbyder jeg da alle de jyske Brugsforeninger til at gaa med til at anstille et saadant Forsøg, til hvis Udførelse jeg tilbyder min Tjeneste. Jeg vil opfordre Foreningerne til inden 14 Dage fra Dato at tilbagesende mig vedlagte Bestillingsliste udfyldt, helst med et saa stort Kvantum, navnlig af Hovedartiklerne, som muligt, saa at der vil kunne tages mindst en Vognladning af de enkelte Sorter heraf. Bestillingerne skal da blive udførte saa hurtig som det lader sig gjøre. Som Vederlag vil jeg beregne mig 1½ pCt. af Indkjøbs-

¹⁾ Jeg skal oplyse om, at Antallet af de Adresser, jeg til Dato har faaet paa jyske Brugsforeninger, er 80. Rimeligvis faas der dog flere.

summen. Samtidig med Indsendelsen af Bestillingslisterne udbeder jeg mig tilstillet et Eksemplar af Foreningens Vedtægter, samt opgivet Størrelsen af sidste Aars Omsætning og Medlemsantal.

Vester Nebel Brugsforening, d. 5. Juli 1887.

Severin Jørgensen,
Forretningsfører.

Til dette af S. Jørgensen fremsatte Forslag kan jeg fuldt ud slutte mig, og vil anbefale de ærede jydsk Foreninger at slutte sig derom, for at prøve, om paa denne Maade et Samarbejde kunne iværksættes, noget, hvortil vi længe have trængt.

Ærbødigst

Bendix Peter Petersen,
Formand for »Vejle Vesteregns Arbejderforening af 1868«
Bredsten pr. Vejle.

Idet jeg giver Sev. Jørgensens Forslag min Tilslutning og Anbefaling, skal jeg indtrængende opfordre alle jydsk Brugsforeninger til, inden den satte Tidsfrist, at sende Sev. Jørgensen den størst mulige Bestilling paa de forskellige Varesorter, da jeg er overbevist om, at han samvittighedsfuld vil udføre Ordrene og tillige skaffe Varerne til saa billige Priser, at ingen skal fortryde at have deltaget i Forsøget.

Rødning ved Skive, den 24. Juni 1887.

Hans Kr. Nielsen,
Forretningsfører for Rødning Brugsforening.

APPENDIX B

Appendix B.

AMTER

Stiftelsesår for brugsforeninger, kendt fra perioden 1929–37

(cfr. tabel V, pag. 152 med note)

Stiftelses- år	Køben- havn		Ros- kilde		Frederiks- borg		Holbæk		Sorø		Præstø	
	L	B	L	B	L	B	L	B	L	B	L	B
1866	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1867	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1868	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—
1869	—	1	—	—	—	—	2	—	—	—	4	—
1870	—	—	—	—	—	—	1	—	2	—	2	—
1871	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	5	—
1872	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2	—
1873	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	2	—
1874	1	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—
1875	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	3	—
1876	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
1877	—	—	—	—	2	—	2	—	2	—	3	—
1878	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	3	—
1879	—	—	—	—	1	—	3	—	—	—	1	—
1880	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—
1881	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	2	—
1882	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	1	—
1883	—	—	—	—	2	—	1	—	2	—	2	—
1884	—	—	—	—	2	—	3	—	1	—	7	—
1885	—	—	2	—	3	—	—	—	11	—	6	—
1886	—	—	1	—	3	—	1	—	3	—	4	—
1887	1	—	1	—	—	—	—	—	4	—	1	—
1888	—	—	—	—	1	—	1	—	3	—	—	—
1889	—	—	1	—	—	—	2	—	3	—	—	—
1890	1	—	2	—	1	—	4	—	1	—	3	—
1891	—	—	5	—	—	—	3	—	3	—	3	—
1892	—	—	1	—	2	—	2	—	1	—	1	—
1893	—	—	3	—	1	—	3	—	—	1	1	1
1894	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1895	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
1896	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
Ialt	3	2	19	—	21	—	37	—	45	1	68	1

Stiftelses- år	Bornholm		Maribo		Svendborg		Odense		Assens	
	L	B	L	B	L	B	L	B	L	B
1866	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1867	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1868	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1869	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
1870	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
1872	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1873	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1874	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—
1875	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—
1876	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—
1877	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1878	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—
1879	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
1880	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1881	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
1882	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—
1883	1	—	2	—	1	—	—	1	—	—
1884	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—
1885	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
1886	—	—	2	—	5	—	—	—	—	—
1887	—	—	4	—	—	—	1	—	—	—
1888	1	—	3	—	—	—	2	—	—	—
1889	—	—	4	—	1	—	—	—	—	—
1890	1	—	2	—	2	—	2	—	—	—
1891	—	—	1	—	—	—	3	—	—	—
1892	1	—	5	—	2	—	8	—	—	—
1893	—	—	3	—	2	—	3	—	—	—
1894	—	—	2	—	1	—	3	—	1	—
1895	1	—	—	—	1	—	3	—	2	—
1896	—	—	3	—	3	—	13	—	4	—
Ialt	6	1	48	1	25	—	38	1	9	—

Appendix B.

AMTER

Stiftelsesår for brugsforeninger, kendt fra perioden 1929-37

(cfr. tabel V, pag. 152 med note)

Stiftelses- år	Thisted		Viborg		Ring- købing		Ribe		Ialt	
	L	B	L	B	L	B	L	B	L	B
1866	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
1867	1	—	—	—	—	—	—	—	2	1
1868	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—
1869	—	—	—	—	—	—	—	—	6	2
1870	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—
1871	—	—	—	—	—	—	—	—	10	—
1872	—	—	—	—	—	—	—	1	6	3
1873	1	—	—	—	—	—	—	—	7	—
1874	—	—	—	—	—	—	—	—	12	—
1875	—	—	—	—	—	—	—	—	7	1
1876	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—
1877	—	—	1	—	—	—	—	—	11	—
1878	—	—	—	—	—	—	—	—	10	—
1879	—	—	1	—	—	—	—	—	8	—
1880	—	—	1	—	—	—	—	—	8	—
1881	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—
1882	—	—	—	—	—	—	—	—	7	—
1883	—	—	2	—	—	—	—	—	15	1
1884	—	—	—	—	—	—	—	—	23	—
1885	—	—	3	—	—	—	—	—	32	—
1886	—	—	5	—	3	—	1	—	36	—
1887	—	—	6	—	2	—	2	—	35	—
1888	—	—	4	—	1	—	5	—	53	—
1889	—	—	2	—	1	—	—	—	36	—
1890	2	—	2	—	—	—	3	—	34	—
1891	3	—	2	—	1	—	2	—	38	—
1892	4	—	—	—	2	—	1	—	37	—
1893	2	—	4	—	—	—	3	—	35	2
1894	5	—	2	—	—	—	2	—	27	—
1895	1	—	2	—	2	—	2	—	30	—
1896	2	—	7	—	1	—	6	—	58	1
Ialt	21	1	44	—	13	—	27	1	605	12

Stiftelsesår for brugsforeninger, kendt fra perioden 1929–37

(cfr. tabel V, pag. 152 med note)

Stiftelses- år	Vejle		Skander- borg		Aarhus		Randers		Aalborg		Hjørring	
	L	B	L	B	L	B	L	B	L	B	L	B
1866	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1867	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
1868	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1869	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1870	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1871	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1872	—	—	—	—	—	1	1	—	—	1	—	—
1873	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1874	2	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1875	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1876	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1877	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1878	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1879	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1880	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1881	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1882	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1883	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	3	—	2	—	1	—	1	—	—	—	—	—
1885	1	—	2	—	2	—	1	—	—	—	—	—
1886	—	—	3	—	2	—	2	—	1	—	—	—
1887	—	—	4	—	5	—	2	—	2	—	—	—
1888	6	—	4	—	4	—	10	—	7	—	1	—
1889	3	—	7	—	2	—	4	—	6	—	—	—
1890	4	—	—	—	1	—	2	—	1	—	—	—
1891	5	—	—	—	—	—	3	—	4	—	—	—
1892	—	—	—	—	4	—	3	—	—	—	—	—
1893	4	—	—	—	1	—	4	—	—	—	1	—
1894	3	—	3	—	—	—	3	—	—	—	—	—
1895	3	—	3	—	1	—	3	—	3	—	2	—
1896	3	—	8	—	—	—	3	—	3	—	—	—
Ialt	43	—	40	—	25	1	42	1	27	1	4	—

PERSONREGISTER

v. Róland Høgenesen

- Ahlefeldt, lensgreve 74, 83
Alberti, C. C., folketingsmand
220, 222, 224
Alberti, P. A., højesteretssagfører, folke-
tingsmand 221–224, 227, 244, 259
Albertsen, Niels, gårdejer, folketings-
mand 148
Albrechtsen, N., overlærer
85, 109, 110, 127, 128, 155
Andersen, Jens, landstingsmand
145, 146, 147
Andersen, Jens, gårdejer 238
Andersen, Morten, lærer, landstings-
mand 103
Arboe, præst 188
- de Bang, godsejer 74
Bangert, H. C., kaptajn 31
Bau, V. M., lærer 183–184, 226, 237
Berg, Chresten, folketingsmand
117, 148, 158, 171, 190, 197–198, 204,
205, 218, 225, 226, 227, 240–241, 244,
252, 258, 259
Berntsen, Klaus, friskolelærer, folke-
tingsmand 274, 275
Bertelsen, Johan, proprietær 241
Bjerg, Hans 210
Bjerre, Jens, provst, landstingsmand
276, 277
Bjerre, Mads B., gårdejer 231
Bjørnbak, Lars, højskoleforstander
138, 140–141, 142, 220, 244, 252
Bjørnsson, Bjørnstjerne, forfatter 189
Boesen, U. C., kæmner 133
Boisen, Frederik, præst 128
Bojsen, Frede, højskoleforstander,
folketingsmand 117, 158, 198, 259
Bojsen, P., seminarieforstander, lands-
tingsmand 278
Borge, Hans, grosserer 95, 97
Borgen, A., købmand 92, 93
Branner, C., cand. jur. 135
Bramsen, Ludvig, direktør 273
Brandes, E., redaktør, folketingsmand 158
Brasch, N. E., købmand, landstings-
mand 104, 143, 146
Bregendahl, L. N., overretsassessor 106
Breinholdt, N. B., proprietær, landstings-
mand 146
Bruhn, H., assessor 109, 128, 155
Brinck-Seidelin, I. C., proprietær,
landstingsmand 147
Bundsgaard, N. J., proprietær 196, 286
Busk, Jens, folketingsmand
198, 201, 221, 223, 227
Bülow, A. N., arbejdshusinspektør 35
- Carlsen, H., godsejer, landstingsmand 107
Christensen, M. C., gårdejer, folketings-
mand 149
Christensen, N. C., skomager 282
Christensen, Ole, kontorbestyrelser,
folketingsmand 106, 107
Christiansen, landsbylærer 39
Cochut, André, fransk forfatter 29–30
Cramer, godsinspektør 73, 78
- Dahlenberg, C., adjunkt 40–41, 59
Delcomyn, Adolf, købmand, London 180
Dinesen, Lars, folketingsmand
103, 104, 190
Dreier, Frederik, forfatter
29–30, 33, 39, 85
Drewsen, Michael, fabrikant 82
Dønnergaard, Hans Jensen, folketingsmand
166–168, 176, 184, 185, 186, 187,
188–194, 195, 203, 204, 205–207,
212, 215, 217, 218, 219–227, 227–230,
232–233, 236–237, 238, 240, 241,
244–252, 257, 258, 262, 263, 269
- Eriksen, Lars, væver, folketingsmand 146
Erlandsen, N., gårdejer 184, 230
Ernstsen, H. P., lærer 184
Eskesen, P., forretningsfører 240, 248, 284

- Estrup, J. B. S., godsejer, minister
25, 26, 116, 117, 147, 148, 154, 156,
158, 197, 202, 208, 225, 259, 278, 282
- Faber, V. S. V., sparekasseinspektør
33, 42, 60–64, 84, 88, 118, 119, 120,
123–124, 132, 155, 183, 185, 195
- Fischer, I. C. H., minister 104
- Fjord, Christian, lærer, folketingsmand
83, 100, 104
- Fonnesbech, C. A., godsejer, minister
100, 103, 106, 107, 116, 134, 135,
136, 143, 144, 147, 149
- Fourier, Charles, fransk filosof 26
- Frederiksen, N. C., professor, folketings-
mand 149
- Frich, Søren, ingeniør 140–141
- Friis, kaptajn 135
- Friis, C. V., løjtnant 135
- Frijs-Frijsenborg, C. E., godsejer, minister
25, 26, 87, 103, 108, 278
- Gad, Marius, folketingsmand 149
- Galster, J. J. Julius C. A., fabrikant
40–42, 58, 64, 82, 86, 91, 95, 110
- Geleff, Poul, socialistisk agitator 127–129
- Gjerding, H., snedkermester 82
- Goldschmidt, Meir Aron, forfatter 27
- Grüne, I. P., redaktør 27
- Gunthel, smed 131
- Haffner, Wolfgang, godsejer, minister
101, 102–103, 104, 145
- Hansen, Christen, gæstgiver, folketings-
mand 149
- Hansen, I., hører 177–178
- Hansen, I. A., folketingsmand
25, 26, 135, 143–144, 148, 149, 150
- Hansen, Jørgen (Ølstykke), lærer, folke-
tingsmand 58, 74, 184, 185, 186,
187–188, 202, 206–208, 209, 217, 231,
246, 247, 248, 263, 264, 283, 285, 286
- Hansen, Niels, gårdejer, landstings-
mand 203, 278
- Hansen, Octavius, højesteretssagfører,
landstingsmand 278, 279
- Hasle, Th., proprietær, landstingsmand
145, 146, 147
- von Haven, Sophus, cand. teol. 141
- Hegelund, K. H., kammerråd 31
- Heinemann, E., typograf 27–28
- Helms, Rudolf, redaktør
82, 95, 100, 119–120
- Henriksen, H., proprietær 241
- Hindenburg, Arthur, højesteretssagfører,
folketingsmand 101, 102, 103, 104,
105, 106, 108, 109, 145
- Holch, H. C., borgmester, folketings-
mand 276
- Holm, Peter, skræddermester, folke-
tingsmand 157, 275
- Holm, Seier Malling, borgmester 150
- Holm, V., gårdejer 119–120
- Holst, Lauritz, nationaløkonom 32
- Holstein-Holsteinborg, Ludvig, godsejer,
minister 26, 103, 116, 144, 154
- Holstein-Ledreborg, Louis, godsejer,
folketingsmand 197–198, 203
- Hornemann, C. J. E., læge 25, 35, 36, 107
- Huber, Victor Aimé 27, 31, 32, 39
- Høgsbro, Sofus, højskoleforstander,
folketingsmand 149
- Høgsbro, Sv., højesteretssagfører,
folketingsmand 285, 286
- Hørdum, C., forretningsfører, folke-
tingsmand 157
- Hørring, H. E., minister 275, 276, 279
- Hørup, Viggo, redaktør, folketingsmand
117, 158, 161, 185, 190, 197–198,
204, 205, 217, 218, 247, 248, 249,
252, 259, 263
- Høy, Peter, lærer 75
- Ingerslev, H. P., minister
268, 272, 273, 274
- Isaksen, Hans, gårdejer 77
- Jacobsen, Chr., redaktør 171
- Jensen, Anton, lærer, folketingsmand
183–184, 195, 274
- Jensen, Carl Reinholdt, folketingsmand
28, 33, 38, 39
- Jensen, Fr., sognefoged 224
- Jensen, Harald, folketingsmand 259
- Jensen, Kristen, gårdejer, folketings-
mand 274, 275
- Jensen, Niels, lærer, folketingsmand 149
- Jensen, Niels, tømrer 183
- Jensen, P. G. C., højesteretssagfører,
landstingsmand 178, 179, 256, 278
- Jensen, R. P., redaktør 201
- Jespersen, P., 233
- Johnsen, P. C., cigarmager 130
- Juul-Rysensteen, C., godsejer, landstings-
mand 278
- Jørgensen, Augustinus, gårdejer 234
- Jørgensen, Konrad, redaktør 240

- Jørgensen, Marinus, friskolelærer 234
 Jørgensen, Ole, parcellist, musicus 77
 Jørgensen, Severin, købmand, FDBs
 formand 45–46, 226, 233–242, 243,
 244–252, 258, 264, 265–268, 283,
 284, 286
 Jørgensen, Søren, gårdejer, folketings-
 mand 103
- Kann, M., lærer 183–184, 286, 287
 Karstensen, smedesvend 125
 Kayser, Harald, tømmermester, lands-
 tingsmand 146
 King, William, engelsk læge 27
 Kjær, C. A., borgmester, landstings-
 mand 147
 Klein, C. S., højesteretssagfører, lands-
 tingsmand 275
 Knudsen, N. 281
 Koch, George, borgmester, landstings-
 mand 144, 268, 277
 Krebs, F. C., stiftsfysikus 96
 Krieger, A. F., minister 21
 Kristiansen, Ingustinus 232
 Kruse, Carl Christian, karetmager 128–129
 Kühl, hospitalsforstander 155
- Larsen, Jens, amtsrådsmedlem 210–211
 Larsen, L., gårdejer, folketings-
 mand 103, 105
 Lasalle, F., tysk politiker 124, 127
 Lassen, Vilhelm, redaktør 198
 Lauridsen, J. K., overretssagfører, folke-
 tingsmand 274
 Lauritzen, Valdemar, proprietær 173, 175
 Laursen, Rasmus, gårdejer 286
 Lavaetz, O., proprietær 74
 Leth, Theodor, overretssagfører, folke-
 tingsmand 217
 Levinsen, Henrik, indkøber 120
 Lieberkind, Th. 281
 Lind, Rasmus, lærer
 228, 238, 244, 245, 246
 Lund, I. Adolph, malermester
 85, 125–126, 128–129, 155
 Lund, Ludvig, folketingsmand 148, 149
 Lundbye, E. A., kaptajn 31
 Lunde, P. F., jernstøber 28, 29
- Madsen, A. S., 169
 Madsen-Mygdal, N. P., landstingsmand
 278, 279
 Mannheimer, J. H., grosserer 120, 181
- Melchior, Moritz G., grosserer 181
 Moltke, greve, Nørager 74
 Moltke, grevinde, Tryggevælde 73, 74
 Moltke, greve, Tryggevælde 79
 Monrad, D. G., biskop, minister 167
 Mortensen, C., 171
 Mortensen, Rasmus, sognefoged 139
 Mourier-Petersen, Ferdinand, godsejer,
 landstingsmand 147, 278
 Mundberg, Anton, detailhandler, lands-
 tingsmand 93–94, 95, 130
 Muus, O. B., grosserer 181
 Müller, Carl, købmand 271
 Müller, Otto, overauditør 20–21
 Müller, Otto, præst 78
 Mørk, J. M., købmand, folketingsmand
 85, 138–140, 143, 149
- Neiendam, Johan A., grosserer
 225, 230, 238, 244
 Nellemann, Johannes, minister 147
 Nielsen, lærer 74
 Nielsen, Hans, husmand, folketings-
 mand 148
 Nielsen, Hans, gårdejer 184
 Nielsen, Hans Kr., gårdejer
 233, 240, 243, 244, 246, 258
 Nielsen, Peter, malermester, folketings-
 mand 273
 Nielsen, Rasmus, folketingsmand
 244, 246, 274, 275
 Nielsen, Thomas, folketingsmand
 74, 103, 105, 107, 109, 133–134,
 148, 149
 Nissen, T. C., fyrbøder 28
 von Nutzhorn, C. V. R., minister
 87, 99, 143–144
 Nyrop, Camillus, industrihistoriker
 61, 119, 124–125
- Olrik, J. B., borgmester, landstings-
 mand 146
 Opffer, Frederik, redaktør
 168–175, 183, 211–213, 214, 215, 216,
 217, 218, 269, 283
 Ottosen, Johan, bladudgiver 220, 222
 Ousen, Jens, gårdejer, folketingsmand 274
 Owen, Robert 27, 32
 Oxenbøll, V. M. C., borgmester, lands-
 tingsmand 145, 146, 147
- Pedersen, Jørgen, redaktør, landstings-
 mand 276, 278, 279

- Pedersen, Søren, smed, folketingsmand 146, 149
- Petersen, forvalter 73
- Petersen, Bendix Peter, gårdejer 77, 236, 237, 240, 242, 258
- Petersen, H. M., boelsmand, folketingsmand 104
- Petersen, Niels, gårdejer 190
- Petersen, N., gårdejer 139, 142
- Petersen, W., grosserer, landstingsmand 143, 145, 147
- Pingel, Victorinus, folketingsmand 158, 199, 204
- Pio, Louis, socialdemokratisk agitator 122-125, 127-128, 132
- Ploug, Carl, redaktør 134
- Ploug, Gerhard Chr., nationaløkonom 30
- Proudhon, Pierre Joseph, fransk filosof 26, 29
- Raiffeisen, Fr. W., tysk socialøkonom 27
- Rasmussen, Niels, gårdejer, landstingsmand 146
- Rasmussen, Søren, friskolelærer 69
- Ravn, F., handelsfuldmægtig 30-32
- Ravn, N. J., proprietær, landstingsmand 146
- Rée, Julius, grosserer, folketingsmand 110
- Reedtz-Thott, Tage, baron, minister 259
- Rimestad, C. V., redaktør, folketingsmand 30, 89
- Rotwitt, E. M., højskoleforstander, folketingsmand 101, 103, 104, 105
- Sager, H. C., bagermester, cand. jur. 20
- Saint-Simon, C. H., fransk filosof 26
- Scavenius, Jacob, godsejer, folketingsmand 273, 274, 289
- Scharling, William, professor, folketingsmand 267
- Scheel, F. C. R., greve, folketingsmand 175
- Schou, N. C., snedkermester 109, 110, 127, 143
- Schou, Philip, direktør 256
- Schou, Schack, købmand 205
- Schulze-Delitzsch, H., tysk jurist 27, 37, 39, 40, 124
- Schøler, Laurids, gårdejer, landstingsmand 146
- Secher, N., fuldmægtig 31
- Sehested, H., godsejer, landstingsmand 278
- Seligmann, gartner 133
- Skibsted, overretssagfører 120, 183
- Sonne, Hans Christian, præst 34, 38, 43-53, 53-58, 59, 64, 74, 75, 76, 77, 78, 83, 84, 87, 88, 89, 92, 92-93, 95, 97, 105, 108, 110, 111, 114, 119, 120, 121, 155, 188
- Sonne, O. E., granitbrud- og stenhuggerier, landstingsmand 146, 155
- Spandet, Svend, skovrider 96
- Stilhof, H., læge 232, 258
- Stilling, H., bagermester, landstingsmand 277
- Svane, Hans Jørgen, provst 78
- Sylov, H., birkedommer, dr. jur. 252, 253
- Sørensen, H., gårdejer 175
- Sørensen, M., 233
- Tauber, J. H. G., redaktør, folketingsmand 134-138, 142, 148, 149
- Teilmann, I. C., grosserer 252
- Tesdorff, Edward, godsejer 72, 120, 234
- Thomsen, Anders, lærer, folketingsmand 274, 275
- Thrane, Chr., høker, uddeler 72, 234
- de Thura, Christian Henrik, præst, folketingsmand 95
- Thøgersen, Knud, husmand 232
- Tietgen, C. F., bankdirektør 180, 253, 256
- Tobiescn, Fritz, byfoged, landstingsmand 104, 143
- Tolderlund, H. V., konsul, landstingsmand 181, 252, 255-256, 277
- Touscher, Louis, journalist 29
- Trier, Herman, pædagog, folketingsmand 157
- Tscherning, A. F., minister 20
- Ulrik, Fred. Ferd., læge 25, 34-38, 45-50, 53, 58, 83-84, 88, 89, 92, 107, 110, 111, 114, 131
- Vett, Frederik, grosserer 270
- Winde, lærer 75
- Winther, Gert, dr. phil., folketingsmand 103, 138, 148, 150, 221
- Wistoft, J. N. C., købmand, folketingsmand 138, 220, 221, 222, 223
- Würtz, Carl, cigarmager 129-130
- Zahle, P. Chr., præst 39
- Zypten-Adeler, baron 72-73
- Larøe, B. M. C., kaptajn 190

STED- OG SAGSREGISTER

v. Róland Høgenesen

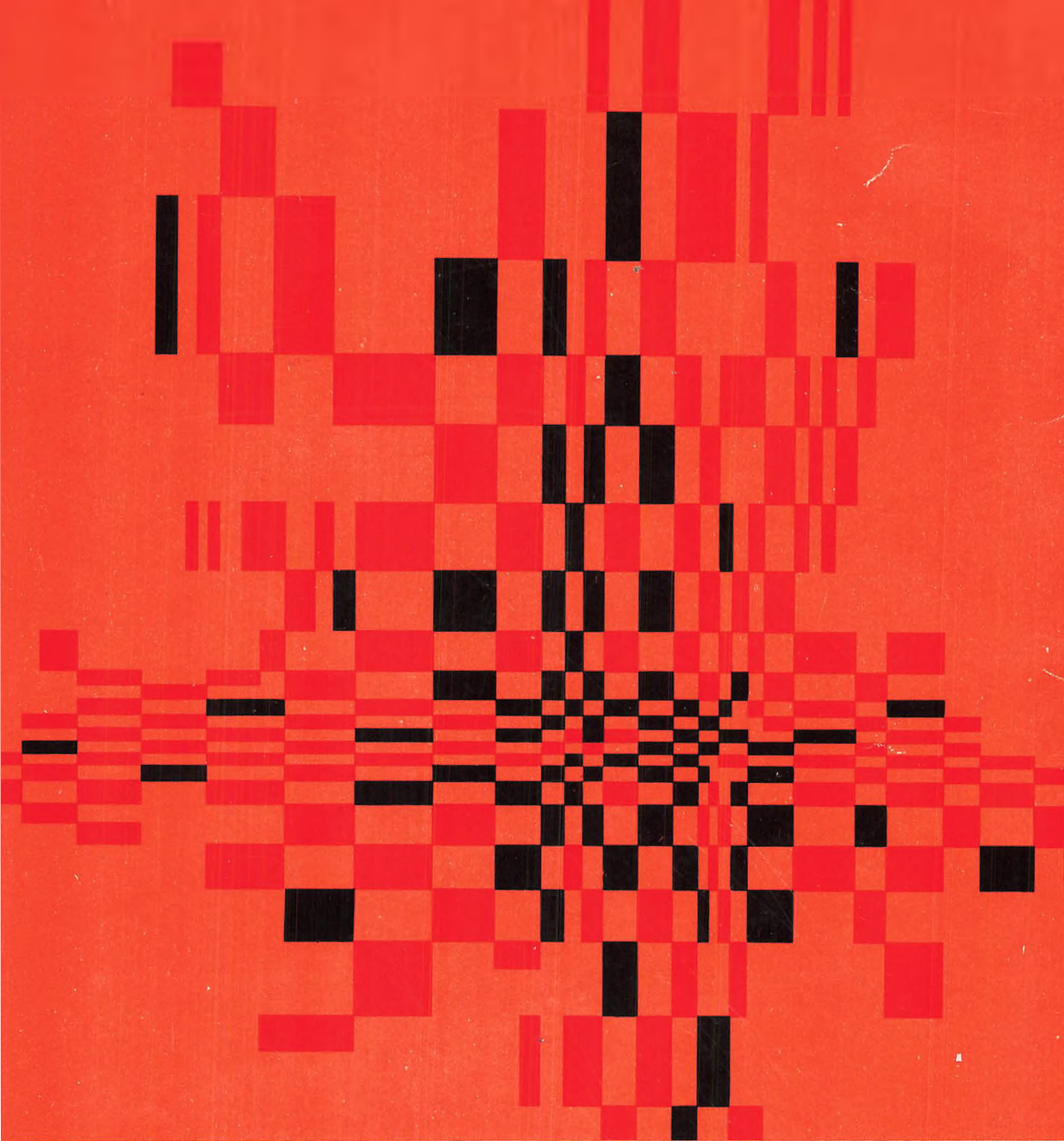
- (Brugsforeningerne kan findes under de respektive stednavne).
- Adelersborg 62, 73, 78
- administrationen
 amtet 99, 254
 herredsfoged 178
 indenrigsministeriet 97, 98, 100, 107, 143, 178, 179, 181, 182, 183, 194, 215, 216, 252, 253, 254, 255, 268
 justitsministeriet 253
 politimester 107, 182, 216, 253, 272, 274
 regeringen 217, 218, 256, 257
- adresse til indenrigsministeren 28/8 1869 99, 101
- agrarbevægelsen 198, 227, 252, 260
- aktielovgivningen 255, 271
- aktieselskab 264, 266, 267, 283, 285
- alderdomsforeninger 95
 (se tillige: sygekasseunderstøttelse)
- almuen 166–167, 191
- andelsbevægelsen 25, 159, 177, 220, 227, 252, 257, 268, 289, 290
- andelsmejerier 198, 223
- andelssvineslagterier 198
- arbejdere 22, 23, 25, 84, 85–88, 89, 90, 111, 113
- Arbejderforeningen af 1853 30, 38
- Arbejderforeningen af 1860 35, 36, 40, 53
- arbejderkommissionen 126, 134
- Arbejdernes Byggeforening, stiftet af Burmeister & Wains Arbejdere 25, 36
- associationer 24, 29, 40, 84, 96
- befolkningsudviklingen 17–19, 117–118, 159
- bestyrelsen 80, 88, 113
- Billum 232, 233
- Blovstrød 83
- Drakker 235
- Den almindelige Brandkasse for Landbygninger 221
- Bredsten 242
- Bregentved 79
- brændevinhandel 53, 98, 108, 215, 269, 272
- brændeinsloven, loven af 2. juli 1870 101–106, 107, 108, 144, 146, 148, 150
- Brøndbyvester 75
- bybrugsforeninger 70, 71, 74, 81, 290
- Centralforeninger for Sjællands Stifts Handelsforeninger 180, 255, 271
- Cooperative Wholesale Society Limited 193
- daglejere 22, 86, 87, 89
- Danmarks Husholdningsforeninger 57
- Danmarks Landmænds Smør-Exportforening 224
- Den danske Folkeforening 40
- Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation 180–181
- Den danske Købstadsforening 256, 257, 268
- domstolene
 birkedommere 252
 domstole 98, 178
 højesteret 150, 217
 højesteretsdommen af 28. jan. 1870 100, 103, 108, 143, 147, 150, 154, 156, 175, 182
- Dragsholm 73
- egentlige og uegentlige brugsforeninger 215, 216, 260, 262, 273, 276
- engroshandelsprincip 252
- engros-lager 229–231, 233
- Errindlev-Tågerup 70, 78, 81
- Eskildstrup 177
- fabrikanter 82–83, 89
- Fakse 209, 211, 212, 213
- Fattigkommissionen af 1871 96

- fattigvæsen 23–25, 47, 75, 76, 77, 81,
111, 113, 191
- fedevarer 164, 165
- Fensmark 183
- Flakkebjerg 205
- Foreningen af jyske Handelsforeninger
180, 255
- Foreningen for Arbejdsklassens Vel
28, 29, 30
- Foreningen for billige Levnedsmidlers
Formål 32
- Foreningen for billige Livsforbrødenheder
30, 31, 32, 85, 91
- Foreningen til Understøttelse af gamle
Husmænd og Indsiddere samt Enker og
Husmænds uforsørgede Børn på
Frijsenborg grevskab 25
- formænd 79–80, 88, 121, 122
- Frederiksborg amt 71, 112, 121
- Frederikssunds Handelsforening 269
- Frijsenborg grevskab 25
- Fuglebjerg 204
- Fyn 18, 233, 265, 267, 289
- Fællesforeningen 184, 185, 194–195, 196,
203, 215, 225, 226, 227–231, 232–233,
236–237, 238, 240, 243–249, 257, 258,
259, 260–264, 267, 283–287
- Fællesforeningen af Brugsforeninger i
Århus Omegn 249, 250
- Fællesforeningen for Danmarks Brugs-
foreninger, FDB 286
- Fællesforeningen for Danmarks Hushold-
ningsforeninger 107, 119–121, 146
- fællesindkøb, Kolding 235–242, 243–252,
257, 258, 264–268, 283–287
- fællesindkøb, København 119–120, 187,
194, 229, 231, 233, 237, 243, 244, 251,
262
- fællesindkøb 243, 244
- fælleskontoret, København 186, 187, 193,
225, 226, 228–231, 233, 236, 245, 248,
262, 263, 284
- fælleslager, København 119–120
- fællesmøde 57
- Fællesrepræsentationen for Håndværk og
Industri 255, 256, 268, 270, 277
- Fællesrepræsentationen for Københavns
Handelsforeninger 270
- Fællesrepræsentationen for Samvirken
mellem Repræsentanter for den danske
Handelsstand 180–181, 253, 268
- Fælleslev og Særslev 77
- Fåborg 169
- Gammelsogn, Holmsland 100
- Gjedsted 183
- Gjerløv-Dråby 230
- godsejere 19, 25–26, 72–74, 79–80, 81,
104, 109, 115, 154, 289
- Grosserer Societetet 151, 179
- grossistvirksomhed, fællesforeningen
228–231
- grossistvirksomhed (S. Jørgensen) 235,
251, 252, 257, 267
- grundloven af 1866 25
- Gunderslevholm 96
- Gylling 62, 78
- gårdmænd 18–20, 75–77, 79–80, 81, 87,
89, 114, 115, 165, 167, 176, 182, 185,
191, 192, 193, 194, 195, 219, 220, 251,
257, 267, 272, 288, 289
- Hads Herreds Arbejderforening i Gylling
62, 78
- Hammer 70, 76
- handel med ikke-medlemmer 52, 97, 98,
108, 147, 253, 274, 275, 276, 277
- handelsmøde 215, 252, 253, 254, 255,
256, 271
- Handels- og Håndværkerforeningen
i Køge 143
- handelsorganisationerne 179–183, 215,
254, 257, 284
- handelsstanden 92–97, 256
- Hellested 73, 79, 80
- Herfølge 79
- Herning 74
- Hillerød 83, 87
- Himlingøje 253
- Hjarbæk 77
- Hjeding, andelsmejeri 159
- Hjørring 64, 70, 89
- Hobro 250
- Holbæk 170–173
- Holbæk amt 71, 112, 121, 169, 170
- Holme kro 217
- Holme-Olstrup 183
- Holmsland 83
- Holstebro 93, 231
- Holsteinborg 80
- Horns herred 230, 231, 238, 244, 251
- Horsens, Arbejdernes Forbrugsforening
280
- Horsens Spare- og Forbrugsforening
84, 88

- husmænd-landarbejdere 17-20, 23-25, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 89, 109, 112, 113, 114, 118, 121, 154, 165-167, 176-177, 184, 194, 205, 219, 229, 237, 267, 272, 288
- Højre 58, 104, 108, 115, 117, 133-142, 195, 196, 213-218, 257, 259, 282-283, 284, 289, 290
- Højre's Arbejder og Vælgerforening 157
- høker 20-21, 151
- håndværk 21, 22
- Håndværkerdannelsesforeningen 30
- håndværkere 78-80, 81, 82-83, 85-88, 89
- Idestrup 64, 72, 77, 79, 234
- indkøbscentral i Ousager 186
- industrien 21
- initiativtagere 58, 71-78, 81-85, 89, 110
- jernbane 118, 165, 170, 219
- Jyderup 171, 172, 175
- Jylland 18, 70, 121, 177, 198, 199, 218, 231, 232, 233, 237, 238, 239, 242, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 256, 260, 262, 264, 267, 275, 284, 289
- Jysk Folkeforening 127, 141
- Jysk Husmandsforening 232
- Kalundborg 84, 89, 170-173
- Kalundborg Handelsforening 253
- Kolding 237-238, 240-245, 250, 258
- kommunalbeskatningsloven 275-279
- kooperationen 24, 25, 26-33, 35, 47-49, 53, 99, 128
- kornsalgsprisen 19, 159, 160, 176
- Korsør 255
- kreditsalg 55, 219
- København 20-21, 71, 119, 120, 186, 193, 228, 229, 237, 238, 239, 240, 245, 247, 254, 265, 268, 284-287
- arbejderboliger på Christianshavn 25
- Arbejderforeningen af 1853 30, 38
- Arbejderforeningen af 1860 35, 36, 40, 53
- Arbejdernes Byggeforening, stiftet af Burmeister & Wains Arbejdere 25, 36
- Arbejdsmændenes Fagforening i København 131
- Det berlingske Bogtrykkeri 27
- De Classenske Boliger 64, 87, 89
- Forbrugsforeningen for Embeds- og Bestillingsmænd samt Læger 254
- Foreningen for Arbejderklassens Vel 28, 29, 30
- Foreningen for billige Levnedsmidlers Formål 32
- Foreningen for billige Livsfor nødenheder 30, 31, 32, 85, 91
- Fællesrepræsentationen for Københavns Handelsforening 270
- Håndværkerdannelsesforeningen 30
- Isenkrammerforeningen i København 254
- Københavns Arbejderforening 38-39, 58
- Københavns Gasværk 39
- Københavns Husholdningsforening 64, 85, 86, 90, 91, 114
- De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation 255
- Lægeforeningens Boliger på Østerfælled 25, 36, 64, 84, 86, 89, 281-282
- Nørrebros Forening for billige Livsfor nødenheder 31-32
- Nørrebros Husholdningsforening 64, 84
- Postvæsenets Forbrugsforening 254
- Slagterlauget 254
- Tuborg, forening til fællesindkøb af brændsel 281
- urtekræmmerlauget 30
- Valby og Omegns Arbejderforening 55, 98-99
- Vesterbros Husholdningsforening 84, 88
- værtshuskorporationen 28
- Østerbros Husholdningsforening 84, 88, 131, 132
- Østerfælles: se Lægeforeningens
- Københavns amt 71, 112, 121
- købstæderne 19, 20-21, 151-152, 161-168
- Købstadskommissionen 143-144, 154
- købstadsmøde 143, 179, 183
- Køge 70, 161-165, 171, 213
- Handels- og Håndværkerforeningen i Køge 142
- Køge Handelsforening 253
- landarbejdere 23-25
- landbodemokrati 195, 196, 224, 227, 290
- landbrugsforeninger 70, 71, 72, 77, 88, 290
- landbrugskrise 118, 122, 198, 218, 242, 257, 259, 260, 282, 288
- De mindre Landejendomsbesidderes Brandforsikring for Bygninger og andre faste Ejendele i Nørrejylland 221
- landhøkerloven 20

- Landmandslyst, andelsmejeri 223
land og by 138–142, 161–168, 168–177,
189–191, 195, 289
landproletariat 251, 257
lavsvæsen 20–21
ledere 55
Lejrskov 235
liberale 58, 157, 201–203, 205, 207, 208,
213, 217, 218, 257, 289
licitationsprincippet 232, 236
Den sydlige Limfjordsegns Arbejder-
forening 77
Lolland 61
Lolland-Falsters Købstæders Handelsfor-
ening 151, 177–178, 180, 256
læbælte 21, 83, 90, 98, 107, 109, 146, 148,
150, 151, 154, 156, 161, 163, 173, 175,
180, 214, 255, 271, 272, 273, 274, 289
læge 83, 88, 89
lærere 72, 74–75, 79, 80, 81, 83, 84–85,
88, 89, 113
Lønborg-Tarm 79
- Magleby 77, 80
Marvede-Hyllinge 62–63
medlemskreds 55, 78–81, 85–88
Mern 150
mundkurvscirkulære 197
Møn 178–179
Månedblad for Danmarks Brugsforenin-
ger 227
- nationalliberale 24–25, 58, 117, 289
Nidløse 62, 63
Nykøbing F. 82
Nykøbing S. 173
næringsbevis 52, 97–99, 100, 101,
144–154
næringskommissionen 155, 260, 268–272,
273, 274, 276, 277, 279–280, 284
næringsloven 20–22, 97, 142–154, 255,
256, 257, 272–275, 289
næringssskat 97
Næstved 204, 286, 287
Nørre-Jernløse 75, 76, 77, 79, 80, 114
Nørresundby 40–42, 64, 82, 86, 88,
95, 110
- Odder-adressen 141
Odense 143, 255, 265, 284
Industri- og Håndværkerforeningen 82
- M. P. Allerups Jernstøberi og Maskin-
fabrik 82, 86, 88, 94
Odense Handelsforening 180
Ousager 166, 186, 188, 191, 193, 195, 223
- politisk brugsforening 109, 133–142,
166–167, 168, 177, 193, 208–213,
215–218
privat handel 282, 289
produktionsomlægning i landbruget 159
provisoriet 117, 175, 197, 199, 200, 259
præster 79–80, 81, 83, 88, 89
Præstø 129, 150
Præstø Handelsforening 252
Præstø amt 71, 112, 121
- rabatforening 254, 255
rabat-handel 51
Randers 70, 82, 87, 89, 94, 95, 109, 127,
128–129, 133, 156, 179, 265
Reerslev 74
Refsnæs 80
Ribe amt 112
Ringkøbing 74, 83, 87, 89
Ringkøbing Amts Indkøbsforening 231
Ringsted 200, 201, 203, 207, 208, 213, 214
Rochdale-principperne 27, 32, 33, 35, 36,
37, 40–41, 45, 46, 48, 49, 50, 58, 59,
72, 110
Roholte 73, 80
Roskilde 166–167, 173–175, 183–184,
185, 186, 190, 191, 194, 203, 208, 214,
270, 271
Roskilde Handelsforening 268, 270, 271
Rudkøbing 74, 83, 210–211
Rødby 62, 63
Rødkilde 88
Rørby 98, 109
- Samsø 61
De samvirkende Brugsforeninger 212, 213
selvhjælpsbevægelsen 24–25, 37–38, 44,
56–57, 60, 72, 111, 112, 126, 127, 128,
130, 131, 132, 134, 192, 219, 252, 288,
290
sikkerhedsbæltet 169, 215
Silkeborg 121, 137, 240
Silkeborg Papirfabrik 32
Sjælland 18, 61, 63, 64, 70–71, 112, 121,
177, 199, 218, 221, 232, 239, 248, 251,
260, 262, 267, 275, 284, 285, 289

- Sjællands Stifts Handelsforeningers
 Centralforening 252
 Den sjællandske Bondestands Sparekasse
 220–223, 242
 de sjællandske handelsforeninger 216
 Skelskør 83, 87, 89
 Skoldelev 259
 Skuderløse 183
 Slagelse 88, 135–138, 142, 156, 170
 Manufakturbrugsforeningen i Slagelse
 136–138
 socialdemokratiet 130–133, 157, 279–282,
 290
 Socialdemokratisk Forbund 281
 socialforsikringstanken 24
 socialismen 54, 117, 122–133, 141, 259,
 290
 solidarisk ansvar 179, 181, 182, 183, 194,
 229, 242, 254, 266, 272
 Sorø 201, 203, 204
 Sorø amt 71, 112, 121
 sparekasse 76, 82, 95, 113
 Sparresholm 74
 Spejlsby 39, 58, 83
 Starup 235
 Stege 40, 70, 74, 83, 87, 89, 128, 129
 stiftere 71–78
 Store Hedinge 162, 163, 169, 273
 stores-bevægelsen 270
 strukturændring i landbruget 160, 164,
 165, 176, 195, 218, 220, 242, 257
 Syd- og Østsjælland 183, 286, 287
 syge- og aldersunderstøttelse 24–25,
 36, 38, 40, 55, 58, 72, 73, 78, 81, 82,
 90, 95, 96, 97, 126, 130, 280, 288
 Sædder 212
 Søllerød 25
 Sdr. Ørslev 72
 Sørbymagle 77, 78, 81
 Såby 211
- Thisted 38, 40, 42, 43–52, 53, 64, 76, 82,
 84, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 97, 108, 100
 Thorstrup-Horne 79
 Toksværd 74, 183
 toldloven af 1863 22
 Tryggevælde 73
 Tureby 183, 287
 Tømmerup 80, 98, 109, 119
- Ulslev 234
- Vallekilde 62
 Valløby 74, 79, 80, 253
 Vallø gods 74, 79
 Vallø stift 74, 162, 165
 Varde 82, 94, 95, 119
 Varde Handelsforening 95, 100, 151
 vareindkøbsforeninger 231, 232, 236, 251
 varesortiment 52, 53, 90–91
 Vejle 156
 Arbejderforeningen for Vejle og
 Omegn 133–134, 137
 Vejle Amts Vareindkøbsforening
 232, 265
 Vejle Vesteregns Arbejderforening
 77, 99
 Vejle Vesteregns brugsforening 242
 velgørenhed 24, 44, 46, 50
 Vemmeløv-Hemmeshøj 75, 76, 77
 Venstre 25–26, 105, 109, 115, 117, 133–
 142, 154, 158, 195, 196, 201–208, 257,
 258, 259, 283, 284, 289, 290
 Vester Nebel 233, 234, 235, 236, 240, 241
 Viborg 255
 Vindblæs 206
 Vindekilde 62, 72
 visnepolitikken 158
 Vordingborg 211–212
 Værsløv 79, 281
 værtshusdelegeretmøde 216
- økonomisk krig 137–142, 169–177,
 200–208, 208–218, 249, 257, 269
 Ølstykke 74, 188, 231
 Ørsted 78
- åben bod 98, 100, 108, 143, 145, 146, 147,
 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278,
 280
- Århus 85, 93, 94, 125–127, 128–219,
 138–142, 180, 198, 227, 233, 237, 241,
 242, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 252,
 258, 264, 286
 Arbejdernes Forbrugsforening 280
 Snedkersvendenes Fagforening 125
 Århus Arbejderforening til Anskaffelse
 af billigt Vinterbrændsel 90
 Århus Husholdningsforening
 84, 85, 88, 89, 126
 Århus Håndværkerforening 95
 Ålborg 40, 127–128, 250
 Forbrugs- og Spareforeningen af 1872
 282

Sociale, økonomiske og politiske undersøgelser i de danske brugsforeningers historie fra 1866 til 1896

FÆLLEFORENINGEN FOR DANMARKS BRUGSFORENINGER / DET DANSKE FORLAG